

KINCSES KATALIN

RUDIMENTA MILITIAE

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Sorozatszerkesztő
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

KINCSES KATALIN

RUDIMENTA MILITIAE

ÍRÁSOK A MŰVELŐDÉS ÉS MENTALITÁS
HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAINAK
TÉMAKÖRÉBŐL

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Budapest, 2020

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka.

A borítót a Bellifortis (XV. század első negyede) egyik
Konrad Keyser-illusztrációjának
felhasználásával Szabó Emese tervezte.

A fotókat Szikits Péter készítette.

© Kincses Katalin Mária, 2020
© Hermann Róbert, 2020
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2020

ISBN 978-963-519-003-4
ISSN 1787-3150

TARTALOM

Előszó.....	7
-------------	---

A KÍVÜLÁLLÓ SZEMPONTJAI

Identitás és kultúra a török hódoltság korában.....	17
A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjáratának idején.....	27
Kuruc küzdelmek kora.....	32
Thököly Imre és felkelése.....	38
A törökök Bécs alatt 1683-ban.....	44
A fejedelem szolgálatában.....	50
A Rákóczi-szabadságharc és I. Péter cár külpolitikája.....	54
A lipcsei csata, 1813.....	61
Háborús hétköznapok.....	66
Propaganda a Nagy Háborúban.....	72
A Nagy Háború öröksége.....	76
A határvédelem évszázadai Székelyföldön.....	82
Európai emlékhelyek – európai emlékezetpolitika.....	90
Térképtörténeti Közlemények.....	98

HADTÖRTÉNELEM ÉS VIZUÁLIS KULTÚRA

1813 – csatater Lipcsénél. Kiállítás a berlini Német Történeti Múzeumban.....	105
(Had)történeti kiállítás – képzőművészeti eszközökkel. „Európa Bécsben. A bécsi kongresszus, 1814/15”.....	111
Ferenc József – Adj király katonát! Kiállítások a Királyi Kastélyban és a Gödöllői Városi Múzeumban, 2014.....	118
Franz Joseph 1830–1916. Centenárium kiállítás Ausztriában négy helyszínen.....	129
Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2015. október 16. – 2016. április 9.	133

KATONAI MŰVELTSÉG ÉS REPREZENTÁCIÓ

Karriere und Protestantismus in Ungarn in der frühen Neuzeit im Spiegel der politischen Laufbahn von András Szirmay	141
Theatrum Europaeum: A Rákóczi-szabadságharc eseményei az európai kulturális színtéren	155
Egykorú metszetek és emlékérmek az 1704-es höchstädti csatáról	173
Hadik András műveltsége	204
Így látta az ellenség – az 1848–1849. évi osztrák Armeé-Bulletin-sorozat	315
Mémoires de l'historien militaire hongrois Árpád Markó relatifs à la première guerre mondiale	383
Az írások első megjelenési helye	393
Köszönetnyilvánítás	395

ELŐSZÓ

A magyarországi hadtörténetírás aktuális helyzetéről szólva 2013-ban Hermann Róbert hadtörténész feltette a kérdést: ez a tudományterület mennyire tudott élni az elmúlt két és fél évtizedben a tudományos kutatás és publikációs lehetőségek kibővülésével? Az elénk táruló képet vegyesnek ítélte, mert örvendetesen megnőtt a hadtörténeti jellegű kiadványok, sorozatok száma, de felhívja a figyelmet a módszertani megújulás, a hagyományostól eltérő megközelítések alkalmazásának hiányára. Néhány év elteltével úgy tűnik, hogy a kötet, melynek bevezetőjében ezek a kérdések és megállapítások szerepelnek,¹ talán kezdi beváltani a hozzá fűzött reményeket, illetve a kritika eljutott az azt megértő, befogadó közeghez, annak ellenére, hogy a mai napig nincs lezárva a vita arról, hogy mi a hadtörténelmi kutatás tulajdonképpeni célja és feladata.² A *militaria hungarica* témakörében születő írásművek szerkesztőjeként felfigyeltem arra, hogy csöndesen, szinte észrevétlenül, de megkezdődött a magyarországi hadtörténetírás módszertani megújulása, átalakulása, és színesedik, bővül a tematikája – a legszebb, legfrissebb példa erre a széles szakmai összefogással készült új, négykötetes hadtörténeti szintézis.³

A kibontakozó jelenség egyik vonulata, hogy a „civiliek”, vagyis a nem hadtörténészek közül egyre többen – elsősorban a legifjabb kutatói nemzedék köréből, akik még rendelkeznek a pályakezdők lendületével, ám többnyire híján vannak az idősebbek óvatosságának – veszik maguknak a bátorságot, hogy a hadtörténelem témakörében kiállítást rendezzenek, hadtörténeti témájú könyvekről recenziót, bírálatot jelentessenek meg: nem hadtörténészként hadtörténeti kérdésekben írásban vagy szóban megnyilatkozzanak. Gondoljunk továbbá a tapasztaltabbak munkájának eredményei közül például az első világháború centenáriumi megemlékezéseire, kiállításaira, az évforduló kapcsán megrendezett konferenciák és kiállítások tematikájára külföldön s idehaza! Köszönhető mindez annak, hogy a nem hadtörténeti, hanem többnyire politikatör-

¹ Hermann Róbert – Kincses Katalin Mária: Bevezető. In *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései*. Szerk. Kincses Katalin Mária. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk. Veszprémy László.) Budapest, 2015. 12. o.

² Legutóbb lásd Hausner Gábor: Egy félévszázados diskurzus a hadtörténelem helyéről és szerepéről. Perjés Géza hozzászólása a magyar hadtörténetírásról zajló vitához 1956 nyarán. *Hadtudomány*, XXIX. (2019) 3. sz. 43–58. o.

³ Magyarország hadtörténete I–IV. Főszerk. Hermann Róbert. Budapest, 2017–2020. I. k.: A kezdetektől 1526-ig, II. k. (kora újkor, megjelenés előtt), III. k.: Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919, IV. k.: 1919-től napjainkig.

téneti, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, várostörténeti, sőt művelődéstörténeti kutatásokat végző történészek, helytörténészek, levéltárosok, könyvtárosok és muzeológusok saját tudományterületük módszertanára alapozva és saját látásmódjukat alkalmazva a nemzetközi tendenciákhoz, kutatási témákhoz csatlakozva tekintették át (a példánál maradva) az első világháború eseményeit. Mindez többek között azért öröndetes, mert ily módon hatékonyan és gyorsabban bekerülhet az említett tudományterületek eredményeinek módszertana a hadtörténetírásba, szélesítve annak tematikáját, elősegítve módszertani megújulását. Csak egyetlen, nagyon sikeres példa: a Hadtörténeti és a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 2019-ben immáron ötödik szimpóziumát tartotta, és idén negyedik kiadványát jelenteti meg az első világháborús *Háborús hétköznapok* című konferenciának, melyen a hadtörténészekon kívül többek között az oral history módszertanát alkalmazó kutatók voltak jelen, néprajzi, mentalitástörténeti, szociológiai, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti megközelítésű kutatási eredményekről hallhattunk beszámolókat, család- és hivaltörténeti vizsgálatokat végző kollégák érkeztek, s az emlékezetpolitika XX. századi jelenségeit kutató sajtótörténészek, művészettörténészek vettek részt.

A másik jelenség, amire szerkesztőként és tanárként felfigyeltem, hogy a feltörekvő ifjú kutatógárda elődeihez képest sokkal bátrabban mer és tud kritikát megfogalmazni olyan területeken, melyeken egyelőre csak tájékozódni próbál. Ez nem bujtatott rosszallás vagy irigykedő megjegyzés (hiszen beismerem, hogy jómagam csak mintegy két évtizedes kutatói múlt után vettem a bátorságot, hogy bármely írásműről recenziót írjak), hanem elismerése annak, hogy a megfelelő idegennyelv-tudással rendelkező, napjainkra már nyugat-európai tanulmányutakon is részt vett, ott a tudományos konferenciákon bemutatózó, a hazai és nemzetközi szakirodalmat egyaránt naprakészen ismerő, valamint az internet, a digitális könyvtárak és irattárak virtuális világában kiválóan tájékozódni képes fiatal kutatói gárda, bár egyelőre kevesebb szakmai tudással, de éppen a tájékozódás korábban soha nem tapasztalt kelléktárával öröndetes módon valamiféle, a korábnál markánsabb kritikai látásmóddal szemléli a megelőző generációk megnyilvánulásait. Ugyanakkor az érdemi kritika, a hasznos, építő jellegű vélemény kifejtéséhez meg kell tanulni a műfaji szabályokat – hogyan kell jó recenziót írni? – hangzik el a gyakori kérdés –, továbbá tudatosan szem előtt kell tartani a történészi etikát: tartózkodni kell a személyeskedő véleménynyilvánítástól.

Nem mindenki hadtörténész a „Hadtörténeti”-ben. Jómagam, bár különböző feladatkörökben több mint két évtizede vagyok a Hadtörténeti Intézet és Múzeum civil munkatársa, hadtudományi, hadtörténeti képzettség híján természetesen sohasem tartottam magamat hadtörténésznek, csak olyan történésznek, muzeológusnak, szerkesztőnek, akit elsősorban az emberi gondolkodás érdekel, s a magyar művelődéstörténetének egyik kutatójaként munkája során hadtörténeti témájú kérdéseket is érint. Az egyetemes és magyar hadtörténetírás historiográfiáját, kutatástörténetét, irányzatait, az írásos és tárgyi hadtörténeti kultúra vizsgálatának módszertanát megismerve jutottam el olyan témákhoz, melyek feltárása azok művelődéstörténeti vonatkozásai miatt gazdagíthatják a jelenlegi magyar hadtörténetírást is. A mostani kötet ebből a témakörből kiválasztott 25 írást tartalmaz három nagy tematikai egy-

ségbe rendezve: recenziókat, kiállítási ismertetőket és képi és írásos forrásfeltáráson alapuló tanulmányokat.

Megirigyelve az ifjak imént méltatott bátorságát, a műfaj klasszikus szabályait szem előtt tartva az elmúlt évtizedben mintegy három tucat ismertetést írtam olyan könyvekről, melyek részben vagy egészben hadtörténeti vonatkozásúak. Azzal a szándékkal, hogy a bemutatott munkákat az olvasók figyelmébe ajánljam, és értékelő módon bemutassam. További célom volt a nem vagy csak részben hadtörténeti vonatkozású munkák recenziójával, hogy ráirányítsam a hadtörténész kollégák figyelmét a bemutatott művekben rejlő lehetőségekre, hogy módszertani, szemléletbeli palettájukat az ismertetett kötetek elolvasásával színesíthessék. *A kívülálló szempontjai* című tematikai egységbe – a cím utalás a már említett civil státusra – ezért kerültek rövid kritikai írások, recenziók, melyek egyben rövid történeti esszék, ahol a tárgyi szempontok mellett néhol a szubjektivitás is helyet kaphat. Igyekeztem szem előtt tartani, hogy időben mindvégig nagyjából választott korszakomban, a kora újkorban maradjak: ebbe a kötetbe főleg olyan történeti művek recenzióiból válogattam, melyek a XVI–XVIII. század hadtörténeti vonatkozásairól szólnak. A másik időszak az első világháború immáron egy évszázada eltelt története, melynek nem vagyok kutatója, de csatlakozva a felsoroltak táborához, magam is részt vettem olyan forráskiadványok publikálásában, melyek hadtörténeti vonatkozásúak is, s a háború időszakához köthetők – az annak propagandájáról, a háborús hétköznapokról szóló kötetek, konferenciák, kiállítások ismertetései ezért kerültek e fejezet második részébe.

A Hadtörténelem és vizuális kultúra című fejezetbe részben vagy egészben hadtörténeti tárgyú kiállításokról szóló kritikai írásokat válogattam. Tíz évig voltam muzeológus, s bár ezen idő alatt csak három kiállítást rendezhettem, de igyekeztem megtanulni – ha nem is elsősorban saját munkám tapasztalatain, de mások munkájának eredményeit látva – a jó kiállítás elkészítésének módszerét. Különös érdeklődésem a vizuális beállítottságon kívül tehát a kiállítások, ezen belül a (had)történeti kiállítások iránt ennek tudható be. A kutatásait elsősorban írott forrásokra építő történész számára a műtárgy a legtöbb esetben csak illusztráció, helykitöltő látványosság, jobbára szemléltető eszköz. A muzeológus ellenben értő módon tudja a tárgyakat történeti forrásként, történeti kontextusba helyezve megszólaltatni: számára kultúránk tárgyi emlékényaga – például a néprajztudóshoz, a régészhez hasonlóan – nem pusztán látványelem, hanem elsődleges forrás. „Ahol az írott források elhallgatnak, ott beszélnek a tárgyak...” – fogalmazta meg a tárgyi kultúra szerepét R. Várkonyi Ágnes jó pár éve.⁴ Ugyanakkor kiállítást csinálni, a tárgyakat megszólaltatni csak a vizuális látásmód és a vizuális kultúra kelléktárának teljes birtokában lehet és szabad. Ezért ha valaki történészként, helytörténészként, levéltárosként, könyvtárosként, művészettörténészként, muzeológusként, régészként, hadtörténészként stb. tudományterületének mestere, és kiállítás rendezésébe fog, de nincs tisztában a vizualitás szabályaival, a tárgyi források adta szabályrendszerek összefüggéseivel – vagyis egy speciális kulturális-szakmai jel-

⁴ R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 6. (2003) 15–41. o. Az idézet: 34. o.

rendszerrel –, nagy veszélybe sodorhatja magát. Unalmas, a szakmaiságot nélkülöző, mondhatni dilettáns kiállítást készít, amit aztán elhibázott módon ugyan tárgyyszerű, ám annál fárasztóbb feliratok elhelyezésével próbál ellensúlyozni – már ha egyáltalán tudatában van mindennek... Ebben a fejezetben a kiállításokról szóló ismertető, bírálatok elsősorban a közelmúlt pozitív példáira igyekeznek rámutatni. Kivétel nélkül azzal a szándékkal íródtak, hogy erősítsék a fent említett viszonyrendszer tudatosságát a hazai történeti, sőt, kifejezetten hadtörténeti kiállítások megalkotásakor, támogatva a „muzeumi gondolatot”⁵ a hadtörténetírásban is. Tapasztalván, hogy a muzeológus és történész szakma e tekintetben nem vagy csak véletlenül tájékozódik a *Hadtörténelmi Közlemények* vagy *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* alapján, illetve azt, hogy szerte az országban sok helyen készülnek hadtörténeti kiállítások hadtörténész szakértők és hadtörténettel foglalkozó muzeológusok bevonása nélkül, úgy vélem, talán nem haszontalan egy válogatáskötetben ezeket az írásokat most ismét közreadni, nem titkolva azt az óhajt sem, hogy a pályájukat most kezdő, fiatal kollégák elődeik példáin tanulhassanak. Végül, a kiállítások értékelését kötetbe fűzve csöndesen remélem, hogy az olvasó számára is összeáll a „kelléktár”, ami a jó kiállítás megalkotásához szükséges, illetve rögzül a szempontrendszer, melynek segítségével a korábbinál értőbb módon tudja befogadni a tárlatokon látottakat.

Érdeemes kitérni egy olyan jelenségre is, ami örvendetes módon az elmúlt időszakban szintén kibővítette a hadtörténeti kutatások kelléktárát és tematikáját: nem egy művészettörténeti tárlat készült térségünkben, amely politika- és hadtörténeti témákat dolgozott fel, mutatott be képzőművészeti eszközökkel. Gondoljunk csak a négy különböző helyszínen megrendezett ausztriai Mária Terézia-kiállításokra, vagy az első világháború kapcsán több kiállítótérben prezentált első világháborús és Ferenc József-kiállításokra Bécsben, a Szent Szövetség rendszerét bemutató káprázatos összeállítása a bécsi Belvedere-ben, vagy idehaza a Gödöllőn a Városi Múzeumban és a Királyi Kastélyban rendezett kiállításokra! Utóbbiak nemcsak országosan az első voltak a világháborús centenáriumi kiállítások sorában, hanem nagyon színvonalasak is. Említhetném azokat a széles, nemzetközi összefogással készült, felejthetetlen művészeti-történeti kiállításokat is – például a passai *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre* című 2001-ből,⁶ a közelmúltból a bécsi Belvedere-ben 2015-ben megrendezett *Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15.* című kiállítást, de hogy hazai példánál maradjak, a *Sigismundus – Rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában* a Szépművészeti Múzeumban, vagy az *Esterházy-kincsek – Öt évszázad műalkotásai a herceg Esterházyk kincstárából* című tárlatot az Iparművészeti Múzeumban 2006-ból –, melyek összeállításánál hadtörténész szakértők is közreműködtek, hiszen a kiállításoknak hangsúlyos

⁵ Utalás R. Várkonyi Ágnes előző jegyzetben idézett tanulmányára, amely a történeti muzeológiát tudománytörténeti, mentalitástörténeti kontextusba helyezve vizsgálta.

⁶ *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre.* Bayerische Landesausstellung 2001. Oberhausmuseum Passau 8. Mai bis 28. Oktober 2001. Katalógusa: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre.* Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 im Oberhausmuseum Passau, 8. Mai bis 28. Oktober 2001. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Gewschichte und Kultur; 43.) Hg. von *Jahn, Wolfgang u. a.* Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg, 2001.

hadtörténeti vonatkozásai is voltak. Manapság a múzeumi kiállítások afféle közösségi térként virágkorukat élik. A siker egyik oka talán az, hogy a múzeumok nemcsak virtuális, hanem kézzelfogható élményt nyújtanak egyszerre több érzékszervünknek. De mindez fordítva is igaz: egy olyan tudományterület bevonása a hadtörténeti kutatásokba, mint például a történeti muzeológia vagy a művészettörténet és a régészet, mára kitágította a hadtörténeti kutatások metodikáját is.

A legterjedelmesebb és leghangsúlyosabb, harmadik tematikai egység a kötetben tanulmányokat tartalmaz; *A katonai műveltség és reprezentáció* címet viseli. A politikai és a katonai reprezentáció összefüggésrendszere már a középkori kéziratok hadi, hadtudományi traktátusokból is ismert. Ennek egyik korai művelődéstörténeti emléke az a maga korában és a reneszánsz időszakában is nagy hatású haditechnikai kézirat, melynek egyik szép ábrázolása e könyv borítóján is szerepel: az Európa-szerte széles körben ismert, komoly művészettörténeti értéket is magában hordozó, sőt a művészettörténeti és politikai reprezentációt szimbolizáló, úgynevezett *Bellifortis-kézirat* egyik miniatúrája. Magyarország is rendelkezik egy töredékes példányával, ami az törökországi Eszki-szeráj könyvtárából származik. A szerző, Konrad Keyser (1366–1405) felső-Rajna-vidéki katonai mérnök volt, aki élete vége felé alkotta meg művét oktató céllal a korabeli haditechnikai eszközökről, megoldásokról, fegyverekről, a rajnai palotagrófnak és pfalzi választófejedelemnek, Rupertnak (1352–1410) – aki német király is lett 1398-ban – ajánlva azt. Hosszú isztambuli lappangás után a hadi traktátus újbóli ismertségre a XIX. század közepén tett szert hazánkban is. A tudós magyar orientalista, Vámbéry Ármin (1832–1913) bravúros módon, a szultán engedélyével 1889-ben megszerezte, majd 1893-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ajándékozta. A mű abba a kéziratok „katonai kézikönyv”-családba tartozik, amelybe a XV. század közepén összeállított, másik ismert katonai elméleti munka, a német nyelvű *Kriegsbuch* is.⁷ Ezek a kézikönyvek a katonai tudás tárházai, s asztrológiai, alkímiai szimbolikával is telítettek, egyértelmű bizonyítékát adva annak, hogy a magas szintű katonai műveltség már a középkorban is elképzelhetetlen volt magas szintű általános műveltség nélkül. – A *Bellifortis*-illusztrációval szimbolikusan utalni szerettem volna jelen kötet alapvető célkitűzésére, hogy bemutassam a magyar katonai művelődés egy-egy fontos momentumát.

A kötet tanulmányokat tartalmazó fejezete nem hadtörténeti elemzésekből áll, hanem olyan művelődés-, mentalitás- és/vagy tudománytörténeti írásokat tartalmaz, melyek a hadtörténelemhez kapcsolódnak, s a magyar katonai műveltségről szólnak. Részben külföldön, de többnyire idehaza jelentek meg korábban.

A fejezeten belül az első csoportba a kora újkori rendi-katonai mozgalmak és a Rákóczi-szabadságharc témakörébe sorolható tanulmányok tartoznak. Az elsőként tárgyalt katonatiszti, birtokos nemesi életút, Szirmay András pályája a Thököly-felkelés idején kezdődött. A külhoni egyetemjárásról éppen csak hazatért ifjú ekkor tett szert hirtelen elismertségre nemcsak országos, hanem a Habsburg Birodalmon belül politikai és katonai körökben: hadmérnöki tudásának bravúros teljesítményével elfoglalta

⁷ Lásd *Marosi Ernő* szócikkét: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1435. Kiállítási katalógus.* Szerk. *Takács Imre.* Budapest, 2006. 397–398. o.

a kassai citadellát, a királyi Magyarország első számú pénzügyi-gazdasági centrumát, a Felvidék kulcsát. Az evangélikus felvidéki nemes a megállapodottság korában Zrínyi Miklós könyvtárának nagyságával vetekedő könyvgyűjteményt tudhatott magának. Feljegyzései során maga írta le, hogy amikor a felkelést követően a császáriak 1688-ban Munkácson börtönbe vetették, otthonról könyveket kért, s többek között a *Theatrum Europaeum* addig megjelent köteteinek olvasásával múlatta a saját bevallása szerint a körülményekhez képest viszonylag könnyű fogság ily módon hasznossá vált idejét. Arról a Szirmay Andrásról van szó, aki rendkívüli kitartással visszaszerezte, majd gyarapította birtokait, vagyonát, s ezzel megalapozta annak a híres Szirmay-dinasztiának a jólétét, társadalmi rangját, melynek tagjai a XVIII. század első felében, közepén huszártisztként a francia hadseregben is kitűntek. A tanulmány eredetileg a reformáció 500. évfordulója kapcsán összeállított nagyszabású konferenciakötetben (*Reformácia v Strednej Európe • Reformáció Közép-Európában • Reformation in Mittel Europa*) jelent meg.

A következő tanulmány magával az említett olvasmánnyal foglalkozik, a kora újkori európai könyvtörténet egyik legfontosabb és leghíresebb sorozatával. A *Theatrum Europaeum* politikai, katonai eseményekről elemző módon számolt be, a forrásokat is összegyűjtve és közölve. A kiadói szándék szerint az iskolázott, képzett, művelt olvasóközönségnek és a közembernek egyaránt szánták. A legnagyobb terjedelmet a magyar események között a Rákóczi-szabadságharcnak szentelték, a vonatkozó kötetek kronologikusan haladva annak politikai, diplomáciai történéseit, katonai, háborús eseményeit írják le. – A Rákóczi-szabadságharc egyik fontos kultúrtörténeti, művelődéstörténeti vetülete a szabadságharcról készült egykorú képi ábrázolások, tárgyi források témaköre. A höchstädti csata a Rákóczi-szabadságharcnak is egyik legfontosabb európai vonatkozású eseménye volt, hiszen 1704-ben alapvetően meghatározta, eldöntötte a mozgalom sorsát, irányát. A csatáról szóló, történeti forrásértéket képviselő tárgyi források széles skálája szinte kimeríthetetlennek tűnik. Ezek közül e kötet következő tanulmányának témájaként a csatát megörökítő metszeteket, emlékérmeket választottam; az írás egyik fontos forrása az a térképlap is, amely éppen a *Theatrum Europaeum* számára készült.

A továbbiakban a XVIII–XIX. századi hadtörténelem olyan kérdései szerepelnek, melyek a katonai művelődés, a kiemelkedő katonai szaktudás forrásait kutatják. A gróf Hadik András (1710–1790) tábornagról, titkos tanácsosról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről szóló tanulmány alapvetően azt a koncepciót igyekszik forrásokkal alátámasztani, hogy a mindmáig magyarként a Habsburg Birodalomban a legmagasabb katonai-politikai pozícióba jutott Hadik András pályafutásának alapja kivételes és a korban kimagasló általános és katonai műveltsége volt. A következő, az 1848–49-es szabadságharc csatáit, összecsapásait, illetve azok képi ábrázolásait megörökítő tanulmány egy Hermann Róberttel közösen készített írás, ami a történeti-hadtörténeti kutatás és a történeti muzeológia közös látásmódjának alkalmazását hivatott prezentálni. Végül, a Markó Árpád hadtörténész francia kapcsolatairól szóló francia nyelvű tanulmányt a historiográfiai érdeklődés eredményezte. A magyar hadtörténészszakma, konkrétan pedig a Hadtörténeti Intézet, Levéltár és Múzeum két világháború közti nemzetközi

ismertségére és elismertségére kívánja ráirányítani az írás a figyelmet a franciaországi megjelenés után idehaza is egy olyan kivételes műveltséggel rendelkező tudós bemutatásával, akit intézményünk egykori kollégájaként is tisztelhetünk, s akinek életcélja volt hadtörténészként a magyar katonai műveltség feltárása, például Zrínyi Miklós életútja, a Rákóczi-szabadságharc katonai elitje vagy Hadik András katonai pályafutásának bemutatásán keresztül.

Göd, 2020. március 20.

A KÍVÜLÁLLÓ SZEMPONTJAI

IDENTITÁS ÉS KULTÚRA A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN*

A 2008-ban Esztergomban a hódoltság korának művelődéstörténetéről rendezett konferencia előadásai nyomán készült tanulmánykötet a szerkesztői szándék szerint a kulturális, nemzeti és vallási identitás problematikáját vizsgálja a történettudomány, a művészettörténet, az irodalomtudomány, a vallástörténet és a folklór szemszögéből. Az Ács Pál előszavával együtt 36 szerző írását kilenc nagy tematikai egységben tartalmazó kötet a téma egyik alapvető kézikönyve lehet. Egy jól szerkesztett, rövidítésjegyzékkel, jó minőségű fekete-fehér képekkel, külön képjegyzékkel ellátott, szép kiállítású, színvonalas kiadvány. Nagyon sok szempontból kötődik a kor hadtörténetéhez is.

A konferencia és a kötet indíttatásának gyökerei Klaniczay Tibor irodalomtörténész közel három évtizeddel ezelőtti felvetéséhez kapcsolódnak, mely szerint a hódoltság korát interdiszciplináris, nemzetközi szintű kutatásokkal kell feltárni. Az Oszmán hódítás kutatása e szellemiség nyomán haladt az elmúlt évtizedekben Magyarországon, s a legújabb kutatási eredmények beépültek jelen kötetbe is. A szerkesztők a hódoltság korát egymás mellett élő közösségek kulturális identitásának szüntelen átalakulásaként fogják fel. A szokványos ellenségkép mellett szándékuk szerint egy összetett, az azonoságtudat változásait is figyelembe vevő, pozitív törökképet is megjelenítő tanulmánykötetet kívántak összeállítani, melyben Ács Pál a hódítást mint identitásformáló tényezőt, a magyar nemzeti azonosságtudat lassú és fokozatos kialakulását is alapvetően meghatározó jelenséget definiálta. A hódoltság korát egy sajátos jelenségként, az egyének és közösségek többszörös identitásváltásaként is értelmezi. Eltérően a „kereszténység muzulmán »ösellenségének« sok évszázados közhelyétől”, ahogyan a szerkesztői előszó fogalmaz, az oszmán–magyar együttélés kulturális értékeit is feltáró történetírás eredményei fogalmazódnak meg a könyvben. S a kérdésre, hogy volt-e valamiféle pozitív hozadéka a hódoltságnak időszakának, felfogható-e a hódoltatás korszaka – annak szinte állandó háborús viszonyai, pusztításai közepette – a kölcsönös elfogadás időszakának, ami szó szerint (ahogyan az egyik tanulmány címében, Erdélyi Gabriella írásában megfogalmazza) a hódoltatottak szempontjából folyamatos „túlélési stratégiát” jelentett, vagy a manapság korszerűnek tartott fogalmak és tartalmak (identitás, többszörös identitás, változó identitás, nemzeti elzárkózás, népek és kultúrák együttélése) aktuális tartalma visszavetítésének, vizsgálatának van-e létjogosultsága, mert ezáltal többet tudunk meg a hódoltság koráról is, a kötet tanulmányai adnak több vonatkozásban is egymásnak ellentmondó válaszokat.

* Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Balassi Kiadó, Budapest, [2012].

A kötet első fejezetének írásai az oszmán identitás alapformáit határozzák meg. Fodor Pál *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* című nyitó tanulmánya az egész kötet számára jelent valamiféle elméleti alapvetést. Kifejti: négy évszázad alatt az oszmán világban rendkívül sokféle identitás létezett, melyek mindegyike számtalan, folyamatos változáson ment át. Hogy ez a szerteágazó jelenség mégis megragadható legyen, a szerző Benedict Anderson Cornelli professzor modelljének felhasználásával egyrészt a vallást, másrészt azt az önértelmezési módot vizsgálja, amelyik a mindenkori hatalmi központhoz köthető, ugyanis az oszmán-török társadalom arculatát alapvetően meghatározta a birodalmi dinasztia és annak udvartartása. Részletesen feltárja, analízálja és jellemzi a közös eredet hitével, a vallás, a szokásjog és a közös nyelv ismérével jellemezhető közösségi tudatot, melynek statikus változásai közepette értelmezhető „az oszmánok világába történő integráció és az oszmán identitásba való feloldódás” is.

Sudár Balázs a magyarországi hódítás folyamatát a hódítók szemszögéből vizsgálja: hogyan gondolkodtak az oszmán-törökök Magyarországról? A hódítók is áptolták a hajdani egységes Magyarország emlékét, valamint „mindig is létezett egy törökkel kiegyező, az aktuális erőviszonyokat elfogadó politikai csoportosulás”, az erdélyi fejedelmek – vazallus kényszerhelyzetük miatt – a királyi Magyarország ellen vezetett hadjárataikban rendre igénybe vették a török hadak segítségét. A fegyveres hódítás után az oszmán-törökök azonnal dzsámivá alakították az egyik, lehetőleg legjelentősebb templomot a meghódított területen – úgy vélem, ez elsősorban azt jelenti, hogy erőszakkal elveszik az identitás őrzésének egyik legfontosabb helyét, a vallási élet közösségi színterét. Ennek jelentőségét egyébként a hódoltak azonnal megértették: „az a település, ahol egyszer elhangzott a pénteki ima, már nem kerülhetett újra a hitetlenek kezébe.” A hódítók másik belső, nem a meghódítottaknak szánt identitásformáló intézménye a der-viskolostor volt, amely szálláshelyként, katonai gyülekezőhelyként és a közbiztonság erősítése céljából támaszpontként szolgált azon túl, hogy a vidéki harcosok lelki gondozásának helye volt. Identitást „meggyökereztető helyek” voltak a hódítók számára a temetők, szent sírok is. Szellemi expanziójukban a hatalmi legitimizáció egyik fontos eleme volt, hogy birodalmukat Nagy Sándor impériuma folytatásának tekintették, aki szerintük már járt hadaival Pannónia területén, így saját hódításait a már megszerzett javak visszaszerzésének tekintették. Másfelől úgy vélték, hogy a Szent Korona Iránból származik, eredendően a szászánida Hoszrau Anúsírván koronája volt a VI. században; amikor Szülejmán kezébe került, ő maga adta azt Szapolyainak – és Ferdinándnak –, vagyis a Habsburg legitimitást is önmaguktól eredeztették. Végül, mivel a magyarok keleti eredetű nép, rokonai az oszmán-törököknek, akik megsegítik őket a nyugatiak ellenében. Így válik érthetővé, hogy miért is nem tekintették magukat ideiglenes hódítóknak.

Kovács Zsuzsa a bolognai Marsigli-gyűjteményben a budai mufti könyvtárának eredt nyomába, illetve a Marsigli-féle könyvgyűjtemény és katalógusainak magyarországi eredetű vonatkozásait vette számba. Tanulmánya hézagpótló, mert nemcsak rekonstruálja a mufti könyvtárát, feltárja és leírja a hagyatékban szereplő összes magyar vonatkozású gyűjteményi egységet, többek között az 1686-os budai, az 1687-es nagyharsányi hadizsákmányt, a Belgrád 1688-as bevételekor zsákmányolt török kéziratok

listáját stb., s minden olyan katalógust, amely Marsigli hagyatékáról készült, valamint bemutatja a gyűjtemény katalógusainak sorsát Marsigli halála után, hanem mellékletben közli azt az 1689-ben, az inkvizíció számára összeállított könyvjegyzéket is, amely a kizárólag a magyar hódoltság területén zsákmányolt könyveket tartalmazza.

A kötet *Határátlépők: többszörös identitás a hódoltság korában* címet viselő fejezete hat olyan szerző tanulmányát foglalja magában, akiknek kiindulópontja, hogy az Oszmánok a meghódított magyar területeket birodalmuk határ-, illetve peremvidékének tekintették. Erdélyi Gabriella a meghódítottak szemszögéből láttatja a hódoltság időszakát. Azokat a túlélési stratégiákat veszi számba forrásszintű hivatkozásokkal, melyek gyakorlatilag egy-egy közösség, de inkább maga az egyén pusztá fizikai túlélését eredményezhették: a menekülést, az önkéntes renegát sorsot, a keresztény–pogány házassági stratégiákat.

Sz. Simon Éva gondolatgazdag tanulmánya az egyik legfontosabb példa arra, hogy a hódítás idején fennálló „egymásmellettiség”, a másik fél identitásának befogadása, az ahhoz kapcsolódó alkalmazkodási képesség, mint mai fogalmak, a gyakorlatban annak idején mit is jelenthettek: a muzulmán ősellenségkép nemcsak egy történeti toposz, hanem maga a történeti valóság volt. Írása alapján levonhatjuk a tanulságot: a tolerancia szellemiségét sugalló tartalmak túlzó, túlzottan megengedő alkalmazása, mai értelmezésének visszavetítése teljesen torz történeti képet eredményez. Hiszen Simon Éva is túlélési stratégiákról beszél, melyek összes fontos elemét számba veszi, meggyőző példákkal, eddig feltáratlan források bevonásával. Melyek ezek az elemek, illetve stratégiák? A menekülés: a jobbágyság menekülése a peremvidékről az ország belseje felé, a bujdosó életforma, a nemesség menekülése a peremvidékről, akik a menedéért cserébe szervitori szolgálatra kényszerültek, a kurialista falvak túlélési próbálkozásai, majd a helyben maradás. Récse falu példáján bemutatja a jobbágyok ellehetetlenülését, ha azok nem a menekülést választják (kettős adóztatás kényszere), s a középbirtokosság lehetőségeit a Háshágyiak példáján. Megállapítja, hogy szó sincs a kurialista falvak esetében erősödő vagy gyengülő nemzeti identitásról, amikor tetteik, viszonyrendszerük gyökereit vizsgáljuk földesuraikhoz és a hódítókhoz (melyikhez mikor „hűségesek”), hanem pusztán a fizikai létükért való harcról és egzisztenciális küzdelmük kényszeréről. A Háshágyiak kapcsán pedig Simon Éva bemutat egy hosszú távú, csak a hódoltakra jellemző identitáselemet, a fennmaradás kényszeréből származó „alkalmazkodást”: miután a családfőt, Háshágyi Imrét a törökök megölték, feleségét és gyermekeit fogságra vetették, a feleség személyével megszarolták a hódolt falvakat, hogy fizessenek adót, jegyeztessék be magukat defterekbe.

Kovács József László egy hódoltsági jegyző, Váradi György változatos életútját ismertette a XVII. századból, Kármán Gábor pedig Harsányi Nagy Jakab, előbb kancelláriai írnok, majd úgynevezett török deák, diplomata, majd a nagyváradi kollégium rektorának változó törökképpét sorsa alakulásának, pályája sokszínűségének tükrében. A dolgozat kiindulási alapja a „másikról alkotott képek” történeti jelenségének utóbbi időben elterjedt vizsgálata. Ennek a magyarországi kutatásban is fontos eredményei születtek, korrekt lett volna legalább a Miskolczy Ambrus által szerkesztett, nagyon beszédes című tanulmánykötetet (bár az némiképp megtévesztő, mert nem egy szó-

veggyűjteményről van szó: *Szomszédok világi: kép, önkép és a másokról alkotott kép: szöveggyűjtemény*. KSH Könyvtár és Levéltár, 2006) egy jegyzetben megemlíteni, mint a téma egyik módszertani szempontból alapvető irodalmát, még ha az nem is a török korral foglalkozik. Jakó Klára *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban* című tanulmánya az erdélyi fejedelemség külpolitikai szervezetének keleti vonatkozásait vizsgálja Moldvával és Havasalfölddel, mely kapcsolatrendszer elválaszthatatlan volt a korban a portai diplomáciától. A rendkívül informatív diplomáciatörténeti és politikai viszonyrendszereket vizsgáló tanulmány tematikáját, illetve a kötet kulturális vonatkozásokat vizsgáló írásainak sorába illeszkedik. Az írás egy további, nagyobb kutatás kiindulópontja ugyanakkor, melynek során az erdélyi fejedelemség portai külpolitikájának személyi kérdései is feltárhatók lesznek a szerző által a kutatásba újonnan bevont romániai levéltári források rendszerezése után, ahogyan ezt zárszavában írja. Végül Szabó Péter Károly egy látszólag mikrotörténeti momentum, Vác hovatartozásának ügye (a XVII. század első évtizedeiben), illetve ehhez kapcsolódóan a felek által a pro és kontra felsorakoztatott ideológiai és jogi érvek alapján vizsgálja, hogyan illeszkedik „Bécs és Konstantinápoly Erdély kérdésében nyitott nagypolitikai játszmájához”.

A *Vallási viszonyok a török hódoltságban* című fejezetbe sorolt két tanulmány, Csepregi Zoltán *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1652) új kiadásának tanulságai* és Molnár Antal *Velence és a hódoltsági missziók... című közleményének közös vonásai, hogy az identitás kérdését annak kulturális aspektusai felől közelítik meg, és írásaik forrásfeltáráson alapulnak. Előbbi tanulmány a Hitvallás (Confessio catholica, 1526) kritikai kiadásának tanulságait foglalja össze. Az eddigi vélekedéssel szemben Melius Juhász Péter püspök helyett Czeglédi György nagyváradi lelkész szerkesztői szerepét hangsúlyozza, majd tisztázza a keletkezéstörténet forrásait. Ezt követően Csepregi Zoltán és Őze Sándor *A határ és a hatalom* című 2006-ban megjelent könyve méltatásának apropóján – a délvidéki, végvári katonaság reformáció tanaira nyitott fogékonyságának jelenségét exponálja, melynek megértéséhez a *Hitvallás* analízise is fogódzót ad. Molnár Antal egy 1624-ben Marnavics Tomkó János által készített javaslatot ismertet és közöl a katolikus bosnyákok és horvátok által lakott balkáni területek egyházi újjászervezéséről. Az irat érdekessége, hogy a reorganizációt a korábbi tervezetektől eltérően nem bécsi vagy raguzai, hanem velencei és dalmáciai központtal javasolta. A tanulmányban a szerző körülhatárolja Velence határait gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból, kijelöli vonzáskörzetét a köztársaság határain kívül eső, oszmán-török uralom alatt álló, meghódított területeken. Oliver Jens Schmitt bécsi kutató álláspontjával szemben, aki úgy vélte, hogy a Balkán-félsziget belsejében Velence hatása csak nagyon kis mértékben érvényesült (kapu szerep a keresztény világ felé), Molnár Antal Tomkó javaslata és az azt megelőző állásfoglalások alapján megkérdőjelezi ezt. Sorra veszi a XVII. század elején született balkáni missziós elképzeléseket, összeveti ezeket Tomkó elképzelésével, és ez által vizsgálja annak realitását. Megállapítja, hogy miután Velence és Bosznia között szoros volt a gazdasági és társadalmi kapcsolat, a bosnyák ferencesek számára Velence számított a legfontosabb nyugat-európai központnak (többek között Velence látta el a franciák mellett az Oszmán Birodalom katolikusainak védelmét), és a velencei nuncius a XVI. század végén a Szentszék számára a legfontosabb kapcsolódási pontot jelentette*

a Balkán-félsziget felé. Tomkó javaslatai ugyanakkor azért nem valósultak meg, mert azok a XVI. század végi viszonyok ismereti szintjén alapultak, s a XVII. század harmadik évtizedében pedig már idejétmúltak voltak, mert Róma erőteljes egyházpolitikai összpontosító koncepciójában Velence ekkor már nem kapott kiemelt szerepet.

A *Művészet a hódoltság korában* című fejezet a korabeli kultúra tárgyi emlékeit kutató hat tanulmánya közül Mikó Árpádé a késő középkori székesegyházak liturgikus felszereléseinek eredt nyomába, Kiss Erika a XVII. századi hódoltsági területek ötvösművészetét kutatta, Gerelyes Ibolya a törökös-balkáni ékszertípusok elterjedését, Pásztor Emese pedig azokat a korabeli magyar nyelvű forrástípusokat, kifejezéseket szedte egybe, melyek a kor iparművészet-történetének feltárását alapozzák meg. Gulyás Borbála a Habsburgok XVI. századi udvari ünnepeire kalauzol el bennünket, ahol a XV. századtól burgundiai mintára rendeztek jelmezes lovagi tornákat. A törököket ezeken előbb mint egy egzotikus nemzet képviselőit, majd 1541 után közismert, de egyértelműen negatív figurákként szerepeltették, sőt ez a beállítás Rudolf császár törökellenes propagandájának is meghatározó eleme volt. Ács Pál a művelt és sokoldalú, művészi ambíciókkal is rendelkező Esterházy Pál (1635–1713) egyik ifjúkori verses művét, az *Egy csudálatos ének* című, 112 versszakos úgynevezett katalógusverset és annak forrásműveit ismerteti, mely különleges, „szinte félisteni képességekkel megáldott mitikus harcosok felsorolása ... egy egyetemes, a világ egészét felölelő katalógus”. Mitikus geográfia, megszemélyesített természeti jelenségek: szelek, virágok és bolygók, valóságos és képzeletbeli állatok, szörnyetegek, krokodilsárkány csudálatos lények kavalkádja. Ács Pál felfedezi, hogy a műben hosszú versrészeket át, következetesen érvényesül valamiféle Zrínyi-imitáció az apokaliptikus szörnyeteg legyőzésének motívumában, melynek forrása, hogy Esterházy Pál gyermekkorától fogva bálványozta a költő-hadvezér Zrínyi Miklóst. Elemzése alapján úgy vélem, hogy a török elleni heroikus küzdelem költői műben való allegorikus leképeződéséről van szó, melyben a fiatal Esterházy saját érzéseit és törekvéseit jeleníti meg, melyek őt ezáltal a példakép, Zrínyi törekvéseivel rokonítják.

A kötet következő két nagy fejezete: *Változó törökkép az irodalomban* és *A török hódoltság visszhangja a folklórban* címmel a magyarországi és európai kultúrában megjelenő és azokra építően ható török kultúra sokféleségét tanúsítja. Az idesorolt tanulmányok inkább kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltóak – kiterjednek a legkülönbözőbb korabeli irodalmi műfajokra és folklorisztikus, valamint művészeti megnyilvánulásokra (krónikák, népballadák, széphistóriák, prédikáció, daltamvilág, hangszerek elemzése, melyekbe a török kultúra elemei beépültek) –, mint hadtörténeti szempontból, ezért ezek tételes ismertetésétől most terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenem.

Ugyanakkor a *Háború és nemzeti azonosság-tudat* című fejezet négy tanulmánya már szorosan kapcsolódik a korszak hadtörténetírásához is. J. Újváry Zsuzsanna *Nemzeti identitás és a törökkel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében* című tanulmányában Esterházy Miklós *Opinióját* elemzi. Eszmei kiindulópontja elemzésének éppen a már emlegetett török mint ősellenségkép, ami a XV. században gyökerezik, s melynek kifejtése teszi a tanulmányt véleményem szerint a kötet egyik alappillérvé. Hunya-

di János hadvezér, kormányzó és körének megfigyelése szerint ugyanis az Oszmánok nem pusztán a győzelemre törekedtek hódításaik során, hanem ellenfeleik elleni boszszúra is: megalázásukra, identitásuk eltörlésére. Szolgásgba taszították őket, vallásukból, hitükből kiforgatták, nyelvüktől, vallásuktól, jogszokásaiktól megfosztották. Ez a mentalitás mozgatta Dobót harcaiban, s Forgách Ferencet, amikor *Históriáját* írta, vagy Zrínyi Miklóst törökellenes harcaiban, politikájában és irodalmi alkotásaiban. A kortársak természetesen nem ismerték az identitás fogalmát, de annak tartalmi összetevői: hit, haza, család együttesen beletartoztak a nemzeti azonosság fogalmába korukban. Az ősellenségkép generációkon át beleivódott az emberek lelkébe, gondolataiba, s mivel a török elleni harc fizikailag és mentálisan létük részévé vált, a vitézi virtus, a tisztességes, akár vitézi halál „sokak számára inkább kívánatos volt, mint a becstelen megalkuvás, a rabság, netán az árulás vagy a hitehagyás”. Ezt követően Újváry Zsuzsanna rámutat: a Magyar Királyság lakói nem iszlamizálódtak (vagy csak szórványosan, egyedi esetekben), az ország nem vált az Oszmán Birodalmat kiszolgáló hátországgá, népességének sorsa pedig nem azonos a balkáni népek fél évszázados kifosztottságával. Vagyis Magyarország lakói szakadatlanul küzdöttek a hódítók ellen a királyság belső területén, a hódoltságban és a peremvidéken, melynek következtében a lakosság és az anyagi javak folyamatosan pusztultak. Az ellenállás nem önpusztítást jelentett, hanem a megszállók elleni gyűlölet táplálta, ezért volt képes a lakosság korábban elpusztított lakhelyére visszatérni, a falvakat újratelepíteni egészen addig, amíg már harmadjára, negyedjére ez fizikai képtelenségnek bizonyult, s a tizenöt éves háború idején aztán a magyar településhálózat meg nem roppant. A zsitvatoroki békét a status quo alapján az Oszmánokkal megkötötték, de a XVII. század utolsó harmadáig nem volt fegyvernyugvás: a megszállók gyakorlatilag folytatták a hódolttatást.

Ez az a folyamat, illetve felismerés, amely Esterházy *Opiniójában* is kifejtésre került 1641-ben. Ennek fontosabb elemei, melyeket Újváry Zsuzsanna részletesen ismertet, a következők: a budai pasák legfőbb törekvése a hódolt területekről beszedett jövedelmek mindenáron való növelése volt, ami „egyértelműen a béke ellen szólt” – ha nem ment szép szóval, akkor a háború jogán, békeidőben is erőszakkal, ahogyan erről az országos kárjegyzékek tanúskodnak. A magyar rendek nem ismerték el, hogy a magyar államhatalom a hódoltságban, a peremvidéken megszűnt volna, az *Opinio* a kettős uralom (condominium) rendszerét hangsúlyozza. Ez az Oszmánok felháborodását váltotta ki, s a meghódoltatottak gögijének tudták be, mely nemzeti identitásukból fakad. Ebben a helyzetben, mivel a békeszerződés 1636-ban lejárt, Esterházy álláspontja szerint meg kell azt újítani, mert a keresztény hatalmak összefogása nélkül és anyagi erőforrások hiányában nem szabad a török ellen hadakozni – fejt ki álláspontját. Az *Opinio* második pontja a békekötés morális tartalmát és annak következményeit tárgyalja: nem keresztény fejedelmek megállapodásáról van szó, s az ellenfél a végházak pusztításaival, a fosztogatásokkal sokkal nagyobb kárt okoz, mint a hadjáratok. A megoldás a végvidék megerősítése, a hiányzó katonai létszám betöltése és megfelelő munícióval történő ellátása. A továbbiakban a nádor kifejti, hogy tudomásul kell venni: „a törökök semmit sem adnak vissza abból, amit egyszer kezükbe kaparintottak”, s lassú előrenyomulásuk nemcsak azért veszélyes, mert pusztítást von maga után, hanem ezáltal előretolt bäs-

tyaként a lakosságot folyamatos kémkedésre, információszolgáltatásra kényszerítik, s így belelátnak mind helyi, mind az országos ügyeinkbe. Állandó követséget kell tehát a Portán tartani, mert a magyar király csak ott és ezáltal tudja a visszaéléseket, békebontásokat hathatósan „kordában tartani”. A törökkel a Habsburg hatalom 1642-ben megkötötte a Szőnyi békét, Esterházy javaslatát beépítve. A hódoltság védelmét ugyan ettől kezdve sem tudták biztosítani, de a követküldés legalább megtörtént.

Az Esterházyaknál maradva, Martí Tibor a család katonáinak és a törökkel szembeni harcokban elesett hősi halottainak galériájába vezeti el az olvasót, írásának második felében pedig Batthyány Ádám és Esterházy László emlékezetes török portyáira vonatkozó számadatokat közöl. Illik Péter a hódoltsági peremvidék történetét dokumentáló források közül a Vas és Győr megyei kártételi jegyzékeket vonta vizsgálat alá. Statisztikai elemzésekkel, táblázatokkal, szemléltető grafikonokkal ellátott írásának legfontosabb tanulsága, hogy nem pusztán a végváriak veszítették el javaikat, szabadságukat, életüket a zsitvatoroki békét követő „békés” időszakban a XVII. század végéig, hanem a mögöttes területek, falvak kiszolgáltatott civil lakossága is, ráadásul nemritkán a végváriak, idegen zsoldosok is olykor megrabolták őket. Méhes Péter is végvári élethez kapcsolódó tanulmányt készített, a kiskomáromi vár mindennapi életét mutatja be a XVII. század derekán a vicekapitány, Túrós Miklós Batthyány Ádám főkapitánynak írt levelei alapján. Vázolja a Kanizsa ellen vetett végvidék ezen erősségének szerepét, történetét. Mivel Kiskomárom jellegénél és rendeltetésénél fogva utakat, átkelőhelyeket, hidakat ellenőrzött, a szerző a hírszerzés, a hírterjesztés, a hírek manipulálásának, az információáramlás területének is tekinti. A kérdésnek tartalmas szakirodalma van, e tekintetben illetett volna hivatkozni legalább a téma alapvető, úttörő jelentőségű, első magyar nyelvű összefoglalójára (Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században*. In *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás. Eger, 1999. 129–154. o.).

Varga Szabolcs és Bene Sándor tanulmányát a délszláv identitás Oszmán Birodalmon belüli és határain túli jelenségeiről szóló fejezetbe sorolták. Varga Szabolcs azt vizsgálja, hogy az általa kiválasztott hat bosnyák hőseposzban milyen kép rajzolódik ki a magyarországi hódoltságról. A kérdésnek gazdag nemzetközi szakirodalma van (az eposzokat történeti forrásoknak tekintik), ám hazai történetírásunkban még nem vizsgálták. Varga Szabolcs arra a következtetésre jut, hogy az eposzok alapján meglehetősen hiányos kép bontakozik ki a hódoltságról, a magyarországi helyszínek közül csak Eszék, Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár, Szerém említetik, a történeti személyiségek, hadvezérek közül pedig csak II. Rákóczi Ferenc, illetve egy kanizsai pasa, Tiro Hasszán. Varga Szabolcs megpróbál a kérdésre válaszolni: vajon miért oly kevés a valós adat a hőseposzokban? Ennek okát egyrészt abban látja, hogy a művek cselekményei kívül esnek a valós történetiségen, nem lehet azokat sem kronológiai láncra fűzni, sem valós térben elhelyezni. E bosnyák hőseposzok hódoltságképe tehát torzóban maradt. A valós tényekből, cselekményekből, helyszínekből és személyekből mozaikszerűen egy Nagy-Bosznia kép bontakozik ki, ami azonban csak a népi emlékezet szintjén létezett.

Bene Sándor *Illíria, vagy amit akartok ...* című tanulmányában a karlócai békekötést követő időszak politikai berendezkedését fontoló, patrióta (területi és az ahhoz

metonimikusan kapcsolódó közösség és egy olyan elvonatkoztatott, soktényezős, flexibilis virtuális tér egysége, amelyben a közösség tagjai identitásukat megtalálják a valláshoz, felekezethez, a nyelvhez, a közös eredethez s az államhoz) diskurzusrendszerben (nemzeti toposzok, eredettudat, közös szimbólumok tere) lezajlott vitákat tárta föl, Luigi Ferdinando Marsigli és Pavao Ritter Vitezović államelméleti fejtegetéseire, horvát patriota hagyományt megfogalmazó politikai koncepciójára koncentrálna.

A *török hódoltság kulturális emlékezete* című, utolsó tematikai egység tanulmányai térben és időben is a hódoltság utáni időszakhoz köthető írások. Siptár Dániel a XVIII. századi szerzetesrendek ismételt, „robbanásszerű”, gyors és nem egy esetben egymással rivalizáló és a protestánsok elleni tevékenységét tárgyalja a töröktől visszafoglalt területeken; a jezsuiták és a ferencesek jártak élen. Kritikai észrevételként megjegyzem, hogy bár a felvonultatott szakirodalom ezt lehetővé tette volna (levéltári források – egy adatot [Oross András közlése jóvoltából] leszámítva – nem szerepelnek), a tanulmánykötet alapvető kérdésfelvetésével, ez esetben konkrétan a szerzetesrendek identitásformáló hatásával a szerző nem foglalkozik, valamint nagyon zavaróak a tanulmányban a kötetre amúgy nem jellemző, ezért minden bizonnyal szerzői „figyelmetlenségnek” betudható „elütések” (legkirívóbb példák: Széchényi György nevének helytelen írása a 477. oldalon, Hermann Egyed müncheni monográfiája, amely 1973-ban jelent meg, értelmezhetetlen kiadási évének megjelölése a 24. jegyzetben).

Deák Antal András *Két ismeretlen napló a török hódoltság végéről* című írása két olyan forrásművet tár elénk, melyek a felszabadító háborúk utáni magyar kulturális életre és identitástudatra nagy hatással voltak. A szerzők Ferdinando Marsigli és térképésze, Johann Christoph Müller. Utóbbit az osztrák – egyúttal magyarországi – térképtörténet legnagyobb alakjai között tarthatjuk számon. Deák Antal András Marsigli *Térképes naplóját* és Müller 1696-os *Csillagászati naplóját* mutatja be írásában és veti egybe azokat, kiemelve, hogy mindkettőjük munkássága számos területen hatott a magyarországi tudományos életre.

Tóth Gergely *Bél Mátyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról* című tanulmányában az enciklopédikus jellegű forrásmű, a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica* nyomtatásban megjelent kötetei és kéziratban maradt részei alapján tárja föl a XVIII. század első felének tudós polihisztorja, Bél Mátyás ismereteit a hódoltság koráról. Meglepő felfedezése a szerzőnek Bél forrásműveinek számbavétele után, hogy a tudós számára ebből az időszakból mily kevés forrás állt rendelkezésre a korábbi két évszázad időszakából: „Bél sokszor szinte semmit nem tud egy-egy település török kori történetéről írni.” Igyekszik mindent, amit lehetett, forrásműként felhasználni, de a szűkös és szűkszavú forrásokból – császári és egyéb követjárások alkalmával készült útleírások (például Busbecq fiktív levelei) és korábbi átfogó művek (köztük Franz Wagner *Historia Leopoldi Magni* című munkája) – az ország teljes pusztulásának képe bontakozik ki. A törököket sematikusán, néhány toposzszerű megállapítás vagy közhely köré csoportosítva, nagyon negatívan („ez a népség az »emberiség szégyene«”) mutatja be, melyben az egzotikum fontos szerepet kap, s ebben az általános európai véleményektől, ábrázolásoktól a *Notitia* sem különbözik. Bél leírásai historiográfiai

szempontból ugyanakkor jelentősek, mert elsőként igyekeznek egyfelől egy összefüggő képet adni a hódoltsági Magyarországról, másfelől a XIX. századig ennél alaposabb és részletesebb leírás nem is készült.

Tóth Gergely tanulmánya alapján felmerül a kérdés: miféle képe lehetett, milyen információi lehettek a hódoltság utáni magyar tudóstársadalomnak az előző évszázadokról, egyáltalán a hódoltság koráról, annak történelméről, kultúrtörténetéről, viszonyairól? Egyáltalán, beszélhetünk-e érdemben a tudományos megismerésről a XVIII. században a hódoltság idejére és területére vonatkozóan? Úgy tűnik, ha megismerésről nem is, de annak igényéről mindenképpen. – Valószínűleg ez a magyarázata többek között annak is, amit Tóth Gergely a *Notitia* alapján megállapít: oly mértékben sérült a történelmi emlékezet a török uralom időszakában, hogy a visszafoglalás után néhány korábban oszmán-török hódítás alá került vármegyében az ott élők – Bél szavaival – „egyszerűen nem tudták, hol a helyük”. Bél Mátyás a rendelkezésre álló információk alapján (melyet a szerző alapos tanulmányában citál is) kíméletlenül negatív, ám korrekt mérleget von a hódoltságról, amely „mai szemmel is hiteles látélet”, és „sok részletében gazdagítja... a törökkor... sorsáról alkotott képünket”.

Tóth Zsombor a főleg politikai okokból, száműzetés következtében kiszorult Magyarországhoz fűződő csoportos és individuális viszonyát vizsgálja. A magyar és nemzetközi szakirodalom alapján kiváló elméleti megalapozással készült tanulmány elsősorban Komáromi János politikai diskurzusai és más források alapján egy olyan perspektíváját tárja föl a formálódó patriotizmus jelenségének, amely a feudális államon kívüli egzisztenciális létből, a liminalitásból, a nemzettudatból (mint mártírok közössége), a haza virtuális teréből (pátria, a mártírok által konstruált [ir]reális hely) felekezeti, kulturális és társadalmi viszonyrendszeréből áll össze.

A fejezet, egyúttal kötet záró tanulmányában, mely írás a kötet módszertani szempontból egyik legfontosabb közleménye, R. Várkonyi Ágnes Thököly Imre emigráns udvarának, a nikomédiai (Izmit) emigráció (1701–1705) udvari kultúráját és identitásformáló, identitásmegőrző szerepét vizsgálja. Felteszi a kérdést: mennyiben, hogyan és milyen reményekkel őrizték identitásukat az idegenbe szakadt közösségek? Hogyan érvényesült az emigránsok körében a kora újkor alapvető társadalomszervező rendje, az udvari kultúra szokásrendje? A kérdés feltárása nem előzmények nélküli, az 1980-as évek közepétől folyamatosan foglalkoztatja a korszakot kutató történészeket Magyarországon: ennek historiográfiáját, fontos állomásait, megállapításait összegzi a tanulmány bevezetője. R. Várkonyi Ágnes megállapítja: az emigráció, udvari kultúra és identitás együttes kérdésköre először Mikes Kelemen műveiben (*Törökországi levelek*, megjelenése: 1794) merült föl, de ennek kibontása évszázadot váratott magára, a professzionális történetírás megjelenésének időszakáig mind a nemzetközi, mind ezzel egyidejűleg a hazai szakirodalomban. Ezt követően újabb fél évszázad múlva Szekfű Gyula exponálta élesen II. Rákóczi Ferenc emigrációjának vizsgálatakor: *A száműzött Rákóczi* című művének „gondolati tengelyét az udvar, az emigráció és az identitás hármas egysége alkotja”. Az újabb kutatások során az 1960-as években indult meg a XVII–XVIII. századi emigráció történetének feltárása, melynek során Benda Kálmán és Köpeczi Béla kezdett hozzá a tárgyyszerű rekonstrukcióhoz.

R. Várkonyi Ágnes a továbbiakban Thököly emigráns udvarának fontos jellemzőit tárja elénk. E szerint a francia és török támogatással a szultán hatalma alatt élő emigrációt két jól körülhatárolt csoport alkotta, az udvar és a katonaság. Mindkettőnek folyamatosan változott a létszáma, a közösséget alkotók önmagukat politikai tényezőnek tekintették, s igyekeztek érdekeiket folyamatosan érvényesíteni. Thököly udvarát nagy gonddal tartotta fenn, folyamatosan megpróbált egyensúlyt tartani az emigráns fegyveres csapatok és az udvar között. Utóbbi legfontosabb feladata a diplomácia fenntartása volt, emellett hadi ügyeket és saját ellátását intézte. Thököly udvarának jellemzője volt, hogy a szultán hatalma alatt is szigorúan megtartotta a keresztény világban kialakított szokásokat, mind a szigorú hazai rendtartás, mind pedig a hitéletet megszabó evangélikus egyházi rend tekintetében. Thököly e rendben tudatosan viselte fejedelmi méltóságát, melynek alapvető kerete és kifejezési módja az udvari reprezentáció volt. (Zrínyi Ilona külön udvart tartott.) Az udvar életét a szigorú rendtartás és szokásrend szabályozta, az udvari berendezkedés a Zrínyi-, Rákóczi-, Báthory-udvar jellegzetes elrendezését követte. Képe összességében a korabeli uralkodói udvarok általános struktúráját mutatja, a levéltár, könyvtár, kincstár együttesét (nagy valószínűséggel az ingóságok, iratok, könyvek döntő többségét Zrínyi Ilona vitte ki magával). A tényleges lehetőségektől elrugaszkodva egy aránytalanul túlzó mértékű reprezentáció jellemezte az udvartartást, ám ez nem egyedi jelenség, írja Várkonyi Ágnes, hiszen a fokozott reprezentáció – ahogyan ezt Jakob Burckhardt megfogalmazta – a reneszánsz kisfejedelmi udvarokban is megfigyelhető; a fényűzéssel a hiányzó legitimitást kívánták pótolni. Thökölynél mindez tudatos volt, hiszen ily módon próbálta udvarát határozott politikai célok érdekében fenntartani: bízott abban, hogy diplomáciai tényezőként tekintenek majd rá a Szent Liga és az Oszmánok háborúját lezáró béketárgyalásokon. R. Várkonyi Ágnes részletesen rekonstruálja a Thököly-udvar szerkezetét, udvartartását, berendezését, majd tanulmányának másik felében bemutatja, hogy miután az emigráns udvar a karlócai békekötést követően elveszítette közvetlen politikai célját, milyen identitásban élte át a XVIII. század elejének nagy politikai átrendeződését 1699 után. R. Várkonyi Ágnes felfogásában az identitás összetett fogalom, meghatározója a hagyomány, a nyelvi, etnikai, vallási közösség és a kultúra, alakítója a család, a társadalmi helyzet és a különböző kultuszok.

A NYUGAT-DUNÁNTÚL BOCSKAI ISTVÁN 1605. ÉVI HADJÁRATÁNAK IDEJÉN*

A címadó levéldízet az erdélyi fejedelem „Magyarország fejedelme” státusára törekvő Bocskai István fegyverfogásra hívó szavai, melyeket 1605. március 29-én intézett Szerencs várából a dunántúli rendekhez, felszólítván őket a hadjáratához való csatlakozásra. Már a kiválóan megválasztott cím kulcsfogalmai és azok mögöttes tartalmai, értelmezési lehetőségei is a legszélesebb dimenziókat jelölik ki a Bocskai-kutatás és minden, a korszakkal foglalkozó történész számára: nemzetfogalom a XVII. század elején (többes számban is annak politikai jelentéstartalmai, a királyi magyarországi és erdélyi rendek, nemesi rendek, polgárság, etnikai és vallási csoportok, felekezetek – csak néhány a tartalmi elemek közül) és hadjárat (nemzeti felkelés részeként? függetlenségi mozgalomban vagy szabadságharcban való részvétel? polgárháborús részvétel? vagy az országhatáron túl, az osztrák tartományok felé is kiterjesztendő vagy kiterjesztett sikeres hadművelet? „hosszú török háború és annak részben következményeként rendi-felekezeti küzdelem”?) rávilágítanak Bocskai politikai törekvéseinek és katonai céljainak sokrétűségére. A bemutatandó kötet legutóbbi recenziója, Pálffy Géza szavaival: „a Bocskai-felkelés egészének megítélésére” (*Korall*, 33. 2008. november, 129–137. o.). E recenzió Dominkovits Péter könyvét a legszebb dicsérő szavakkal illető részével teljes mértékben egyetérthetünk. Jelen ismertetésnek azonban nem célja az ott felvetett vitás kérdésekre reflektálni, már csak azért sem, mert nem vagyok a Bocskai-kérdés szakértője. Ám a kérdés szakértőin kívül is minden, a korszak iránt általában érdeklődő kutató, történész, társadalom-, mentalitás- és hadtörténész egyaránt igen nagy haszonnal forgathatja a kötetet. A kiadványban felvetett társadalomtörténeti szempontrendszerek kijelölésének biztos módja, a historiográfiai háttér körültekintő bemutatása, a pontos, minden esetben tényanyaggal alátámasztott, nagyszerű analízisek, esettanulmányok, a további kutatás széles dimenzióinak felvázolása, az elemzések forrásbázisának kiválasztási módja és közlésük magas színvonala, a megértést és további feldolgozásokat segítő összefoglaló táblázatok, a kapcsolódó függelék (*Adattár az 1605. évi vármegyei, városi tisztviselői karok kutatásához*), a tanulmányhoz és a forrásokhoz kapcsolódó korrekt jegyzetapparátus és a mutatók színvonala mind-mind e kiváló könyv érdeme, mely máris a történeti kutatás egyik alapmunkájává vált. Bár a kötet *Bevezetésében* a szerző leszögezi, hogy „Az alábbi kis munka nem hadtörténeti finomítás céljából született”, és célja „az 1605. év ambivalens helyi történéseivel” való találkozása

* Az ismertetett kötet: *Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...”* A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2006.

kapcsán „érzékelteni és adatolni e térség helyzetét; jelezni további feldolgozások szükségességét”, úgy véljük, a magyar és a térséggel foglalkozó külföldi hadtörténetírás a jövőben nem kerülheti meg a munkát. Sem Bocskai mozgalmanak kutatása kapcsán, sem pedig általában a korszakra és/vagy a térségre vonatkozó egyéb hadtörténeti kutatás alkalmával. A hadtörténész, aki figyelmesen olvassa Dominkovits Péter könyvét, alkalmazhatja módszereit, a társadalom-, gazdaság-, hivatal-, várostörténeti vonatkozások figyelembevételével, kiemelheti szempontrendszerét a hagyományos hadtörténetírás kereteiből. Ismertetésünk az alábbiakban e sokszínű kötet két vonulatával foglalkozik. Az első a felvetett kérdéskörök exponálása és utalás az új kutatási eredményekre, különös tekintettel a hadi, hadtörténeti vonatkozásokra, a másik a további kutatás Dominkovits Péter által kijelölt területei, kérdései.

A kötet mintegy felét *A Nyugat-Dunántúl 1605-ben. Felkelés és polgárháború* című tanulmány 15 fejezete teszi ki, másik fele a már említett függeléken kívül a téma feltárásához újonnan közölt eddig ismeretlen forrásokat tartalmazza, amelyek Sopron város levéltárának iratanyagából kerültek ki. A forrásválogatás legfőbb szempontja volt, hogy azok ne csak Sopron, hanem a tágabb térség 1605. évi történéseibe is bepillantást engedjenek, valamint kiindulópontul szolgálhassanak egy későbbi, monografikus igényű feldolgozáshoz. A betűhíven közölt források között található több, a Sopronba szállásolt katonaság ellátásával kapcsolatos levél, néhány dokumentum a háborús eseményekről, a mindkét fél részéről végbevitt hatalmaskodásokról, jelentések, beszámolók a hajdú–török–tatár hadak mozgásáról, de vannak köztük a hadi hírek továbbítását dokumentáló jelentések, misszilisek is. A 60 forrást felvonultató okmánytár külön tárgyi jegyzetapparátussal rendelkezik. Itt kell megemlítenünk a kiadvánnyal kapcsolatos egyetlen negatív élményünket: ez a szép kiállítású, igényes formátumú, színvonalas képanyaggal ellátott könyv megérdemelt volna egy sokkal gondosabb tördelést, a tördelési hiányosságok ugyanis nem egy esetben nemcsak a képi összbenyomást rontják („szellős”, gyakorlatilag tördeletlen sorok, például az 1., 3., 14., 27., 31., 39., 44., 50., 55. levelek esetében), hanem hibákhoz is vezetnek a kötetben, amelyek különösen a forrásközlésnél zavaróak, például a sorvégi szavak elválasztásában (például 10., 11., 19., 50., 57. levél).

Dominkovits Péter tanulmányának bevezető részében *Eltérő történetírói tradíciók* cím alatt a nyugat-dunántúli vármegyék Bocskai-korszakra vonatkozó történeti kutatásának historiográfiai összefoglalását írta meg, elemző módon mutatva be az osztrák és a magyar történetírás eltérő szemléletű megközelítését. Ezzel máris koncepcionális különbségekkel találkozhatunk a tanulmány legelején, melyek lényegét a szerző az alábbi, határozott kérdésben foglalja össze: „egyazon történeti törvényhatóságokról van szó” (mind a hazai, mind a burgenlandi kutatás esetében), „amelyeknek miképpen lehetne két, párhuzamos történetük?” (9. o.). Tendenciákat és eredményeket foglal össze: többek között Istvánffy történeti műve, Horváth Mihály munkája, a Benda Kálmán által összeállított Bocskai-bibliográfia után megjelent, Nagy László által megírt hadtörténeti feldolgozást áttekintve, utóbbi első ízben periodizálta az 1605. évi dunántúli eseményeket. Marosi Endre és Nagy László 1984-es hadtörténeti tanulmányában a Nyu-

gat-Dunántúlt mellékhadszíntérnek tekintette – Dominkovits Péter tanulmányában ezt az állítást a további fejezetek mindegyikében cáfolja. Az alsó-ausztriai és az adatgazdag stájer történetírás a Bocskai-felkelést a pusztítás mértékét tekintve az 1532. évi török hadjáratához hasonlította, és az 1605. évet a „hosszú török háború” legpusztítóbb esztendejének tekinti. Harald Prickler Némethy hadjáratait az 1529., 1532., 1683. évi, térséget érintő oszmán-török hadjáratokkal veti össze a háborús károkat illetően, illetve azokat hangsúlyozva. A Toifl–Leitgeb-féle, 1990-ben megjelent összefoglalás pedig ezt a szemléletet követve a török–tatár hadak támogatásával folyó küzdelmek pusztításait emeli ki. Minderről Dominkovits Péter tanulmánya térképeket is közöl. A tanulmány a továbbiakban rátér Bocskai mozgalmának helyi vonatkozásaira, kezdve a sort a Sopron és Szombathely városok történeti irodalmában kialakult történeti hagyománnyal, a szemtanú, Fauth Márk krónikájának eseményeitől Georg Ritter *Beschreibung*-ján, majd a XVIII. században Hajnóczy Dániel és Bél Mátyás forrásközlésein keresztül Gamauf Gottlieb, Nagy Imre, majd a XX. században Payr Sándor munkásságáig. Utóbbi a helytörténeti vonatkozásokon túl már a tágabb térség eseménytörténetét is figyelembe veszi; Szombathely esetében pedig a Sopronnál kedvezőtlenebb forrásadottságok miatt Bél *Notitiájáról*, Schönvisner, Kunc Adolf és Horváth Tibor Antal összefoglalójáról szól.

A kismonográfia egyik legfontosabb fejezete a *Lokális társadalmak a 16–17. század fordulóján...* címet viselő, társadalomtörténeti elemzést tartalmazó rész. A helyi társadalom 1605-ös viszonyait, a birtokosok (világi fő- és birtokos nemesség, egyházi méltóságok, speciális birtokosként Sopron szabad királyi város) elkülönítésével, az adózás, az 1598. évi adóalap-változás dokumentumain keresztül mutatja be, melyek legfőbb tanulsága, hogy az említett társadalmi csoportok, rétegek vagyoniilag szélsőségesen differenciáltak voltak. Ezzel összefüggésben a szerző rámutat, hogy olyan alapvető kérdések is megválaszolásra várnak, mint a haditerhek nagysága a térségben, vagy a megyei insurrekciók kronológiája (34. o.). Dominkovits Péter Sopron adózó lakosságának nagyfokú vagyoni differenciálódását mutatja ki, azonban szerencsés módon ez a gazdasági prosperitás miatt nem a népesség elszegényedését jelentette, hanem a középréteg megerősödését. A vármegyék háborús terhei szintén feltáratlanok, a törvényhatóságok Sopron és Vas vármegyében a források tanulsága szerint viszonylag folyamatosan működtek (a többi törvényhatóság tárgyévi működéséről szórványosak a források). A vármegyei nemesség pártállásáról kevés adat maradt fenn, azok alapján megállapítható, hogy a „vármegyei nemesség differenciáltan viszonyult a Bocskai felkeléshez”, és a hadmozdulatok alakulásától függően is változtatta pártállását (45. o.); egyedül Sopron egyértelmű királypártisága mutatható ki. A XVI–XVII. század fordulóján élt, Sopron és Vas vármegyei egyházi és világi főrendek biográfiáit illetően a szerző fölhívja a figyelmet, hogy azok döntő részben még megírásra várnak, tehát pártállásuk, viszonyulásuk egyelőre csak jelzésszerűen mutatható be. Így rámutat Vas vármegye legnagyobb birtokosa, Batthyány (II.) Ferenc, 1605-től Sopron vármegyei főispán kulcsszerepére, aki – s ezt már a XVIII. századi polihisztor, Bél Mátyás is kimutatta – egyedül volt képes a magyar főrendiek közül a „fosztogatók” megfékezésére, s ahogyan azt Dominkovits

Péter bemutatja, igen széles kapcsolati hálózatával a hadi és politikai események sorát befolyásolni tudta. A nagybirtokosok sorában, Nádasdy Ferenc 1604. évi halálát követően, özvegye, Báthory Erzsébet „aulikus magatartásúnak tűnik”, gróf Széchy Tamás magatartása nem egyértelmű, Bánffy Kristóf semlegességre törekedett; a nyugat-dunántúli térség főnemesei közül ketten, szerdahelyi Dersffy Ferenc és Nádasdy Tamás (a nádor fivérének, Kristófnak fia) álltak Bocskai pártjára. Az egyházi méltóságok között Dominkovits Péter feltárja a győri egyházmegye kulcsszerepét (1601-től az esztergomi érseki szék ugyanis betöltetlen), hetési Pethe Márton igen aktív politikai szerepvállalását Batthyány Ferenc köréhez kapcsolódóan. A térség XVII. század elejei meghatározó főúri familiáinak és egyházi méltóságainak familiárisi hálózatai egyes életpályákon vagy szórványadatokon kívül az igen gazdag forrásbázis ellenére szintén feltáratlanok, így a szerző egyes személyek (többek között a szentpéteri castellum kapitánya, Babolcsay Tamás, vagy a szintén Batthyány-familiáris Ányos Kristóf, Perneszy György, a körmen-di várkapitány, Ráttky Menyhért) példáin keresztül ad képet a döntési mechanizmusokról, a híráramlásról; melyek alapján, ahogyan azt a szerző kiemeli, a jövőben más főúri familiárisok szerepét, pártállását is tisztázni lehet.

A hadi eseményeket illetően a tanulmány Sopron 1605. évi ostromait (június 6., június 10. és június 27.) rekonstruálja, azok előzményeivel, összes eseményével, a hadmozdulatok, harci cselekmények pontos felsorolásával és a város felmentésével együtt, valamint „a hadak útjába vetett mezőváros”, Némethy Gergely őszi dunántúli támadásának legnagyobb vesztese, Szombathely helyzetét. Részletesen feltárja Körmend, Szentgotthárd és Kőszeg szerepét, feladatait és teljes történetét az 1605. évben, párhuzamosan tárgyalva a várvédelemmel, hadellátással kapcsolatos kérdéseket a hadi eseményekkel. A nyugat-dunántúli területek uradalmi 1605-ben bekövetkezett pusztulásának feldolgozása is önálló monográfiát igényel a jövőben. Ezzel összefüggésben specialitásként említi meg a szerző, hogy Vas és Sopron vármegyék birtokszerkezetében a világi nagybirtok túlsúlya dominál, a nagybirtokok működésének feldolgozottsági szintje a korszakban általában nagyon eltérő. A hiányos feldolgozottság még a jó forrásadottságokkal rendelkező Sopron szabad királyi város mint birtokos esetében is fennáll. A tanulmány megállapítása szerint a beszállások és a környékbeli táborozások, a seregek ellátása miatt a falvak adózó háztartásai 1605-ben gyakorlatilag teljesen elpusztultak. Vas vármegye tekintetében, elsősorban a hajdú hadmozgások és a tűzkárok miatt például a Batthyány-uradalomban a településállomány 67,6%-a szenvedett károkat.

Érdekes és tanulságos fejezetei a kötetnek az 1605. évi hadmozgásoknak a regionális és a távolsági kereskedelemre gyakorolt hatásáról szóló részei. A hadi események szabta keretek között viszonylag folyamatosnak mondható a kereskedelmi tevékenység, és újabb üzleti lehetőségek is adódtak a hadigazdálkodás következtében. A rabkereskedelem feléledéséről és térbeli kiterjesztéséről szóló fejezetből kiderül, hogy a dunántúli hadjárat során a hajdúseregekkel támadó török, tatár segélyhadak immár Sopron és Vas vármegye nyugati feléből, Kelet-Stájerország és Alsó-Ausztria keleti felének falvaiból hajtották el a lakosságot, ami a végvári szokásjogot idézi. Végül a szerző a térség főúri

információs hálózatának feldolgozatlanságára hívja föl a figyelmet. A Batthyány Ferenc köréhez tartozó Kupriscz Markó tevékenységének bemutatása kiindulása lehet a téma feldolgozásának.

Dominkovits Péter kutatásainak tanulsága, hogy az 1605. év hadiesemény-sorozatának következtében a térségben alapvető változások állnak be a törvényhatóságok működésében, a birtokrészek, uradalmak reorganizációjában, s ennek részeként például a térség birtokforgalmának további vizsgálatával vonható meg a jövőben a háborús pusztítás mérlege gazdasági és társadalmi szempontból.

KURUC KÜZDELMEK KORA*

Kónya Péter, az eperjesi egyetem nemrégiben megválasztott rektora, az Eperjesen 2013. szeptember 11–12-én megrendezett tudományos konferencia szlovák, cseh és magyar nyelvű előadásainak anyagából készített tanulmányokat jelentetett meg egy tetszetős kiállítású szlovák–magyar nyelvű kötetben. A nagyszabású szimpózium szervezői munkája éppúgy, mint e kötet megjelenése elsősorban Kónya Péter érdeme, aki immáron másfél évtizede különös hangsúlyt fektet arra, hogy az egykori Felvidék, a mai Szlovákia történetének magyar és szlovák kutatói folyamatos tudományos párbeszédet folytassanak.

A terjedelmes kötet 24 magyar és 17 szlovák nyelvű közleményt tartalmaz, a tanulmányok elején angol, azokat követően pedig szlovák, illetve magyar nyelvű rezümével. A szerzők között a korszak és a témakör vezető kutatói és szakértői, egyetemi profeszszorok és a tapasztalt középgeneráció mellett – szerencsés módon – a pályájuk elején járó doktoranduszok, fiatal kutatók is lehetőséget kaptak friss kutatási eredményeik publikálására.

A változatos tematikájú kötet minden írására e helyen terjedelmi okokból sem térhetek ki. Ismertetőmben ezért elsősorban a hadtörténeti, valamint a politikatörténeti vonatkozású tanulmányokra fektetem a hangsúlyt.

Az 1664-ben megkötött vasvári béke és az 1714. évi szepességi kuruc fölkelés közötti időszakot felölelő kötet hat pilléren nyugszik. Az első fejezet az 1664 és 1714 közötti politikai eseményeket és elképzeléseket, a következő a korszak fegyveres küzdelmeit, a harmadik a kijelölt időszak társadalomtörténeti kérdéseit, az ezt követő a rendi, avagy kuruc küzdelmek nemzetközi visszhangját, az ötödik a korban zajló vallási küzdelmeket, a zárófejezet pedig a korszak utóéletét, hagyományát tárgyalja. Az alábbiakban az első kettő és a negyedik témakörbe tartozó, hadtörténeti vonatkozásokat tartalmazó írásokról lesz szó.

A kötet megjelenésének szomorú aktualitása is van: a szerkesztő és a szerzők azt a közelmúltban elhunyt R. Várkonyi Ágnes akadémikus emlékének ajánlják, akinek munkássága előtt ily módon is kívánnak tisztelni. Várkonyi tanárnő a konferencián betegsége miatt már nem tudott részt venni, ezért az első fejezet élére egy 2013. október 17-én Sárospatakon tartott előadásának jegyzetekkel ellátott változata került *Az erdélyi fejedelemség II. Rákóczi Ferenc koncepciójában* címmel, amelyben II. Rákóczi Fe-

* Az ismertetett kötet: *Doba kuruckých bojov • Kuruc küzdelmek kora*. Szerk. Kónya Péter. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2014.

renc változó Erdély-koncepcióját ismerteti. A tanulmány a szerteágazó téma számos elemét érinti, egyebek között a Rákóczi-család hagyományait, II. Rákóczi Ferenc erdélyi berendezkedési terveit, Erdély béketárgyalásokon játszott szerepét, az angol–holland mediáció történetét, a szatmári béke előzményeit, valamint azt, hogy az utrechti béketárgyalásokon miként jelent meg a fejedelemség.

A politikai eseményeket és elképzeléseket taglaló írások közül szempontunkból kiemelendő Varga J. János Thököly Imre Felső-magyarországi Fejedelemségéről szóló munkája, melynek több hadtörténeti vonatkozása van. Valószínűleg egy készülő monográfia fontos fejezete ez az írás, legalábbis a bevezető és a kitekintést tartalmazó rész hiánya erre utal. A szerző alapkérdése: hogyan viszonyult Thököly Imre fejedelemsége – annak megszületése pillanatától Thököly váradi elfogatásáig – az Erdélyi Fejedelemséghez, különös tekintettel az Oszmánok katonai és politikai törekvéseire, s mennyiben tekinthető szuverénnek ez a negyedik magyar államalakulat? Ennek megválaszolása során olyan problémákat vesz górcső alá, mint az állam státusa, területi és politikai viszonyrendszere a már ekkor hagyományokkal rendelkező Orta Maçar-koncepcióhoz, az adófizetés a töröknek, a közigazgatás, az önállóság, a hadsereg és a külpolitikai mozgáster kérdése.

Papp Sándor II. Rákóczi Ferenc politikai törekvéseit tárta föl a pozsareváci békekötés időszakában. Írásának hangsúlyos része az a kutatástörténeti és forráskritikai elemzés, amely az 1716 folyamán keletkezett, a szakirodalomban már korábban felfedezett dokumentumok (az 1716. május 12. és 21. között kelt szultáni levél, a május 27-én íródott nagyvezíri levél, valamint a december 16–25. között kiállított szultáni meghívólevél) egymáshoz való viszonyát, keletkezésének körülményeit és tartalmát tisztázza. Ezek alapján meggyőzően cáfolja azt a magyar történetírásban több mint egy évszázada meglévő nézetet, mely szerint létezett egy 1717 februárjában kiállított szultáni meghívólevél Rákóczinak címezve. Papp Sándor rámutat, hogy az Oszmánok és Rákóczi egyaránt fontolgatta ugyan a szövetségkötést, amelynek lehetősége diplomáciai tájékozódások során, követjárások alkalmával szóba is került, azonban a Porta támogatását biztosító szerződéslevelet (athnamé) a fejedelem sem 1706–1709-ben, sem később nem kapta meg. Rákóczinak a szabadságharc bukása után, az emigráció idején sem sikerült szuverén uralkodóként megállapodást kötnie a Portával. A pozsareváci békekötés ideje alatt Rákóczi két szerződéstervezetet is összeállított, melyek eljutottak a Portához, ott „azonban sohasem használták fel őket”. Ily módon a Thököly számára 1690-ben kiállított fejedelmi athnaméhoz hasonló szerződést Rákóczinak nem sikerült kieszközölnie az Oszmánoktól, jóllehet jelentős területi engedményekre, illetve adófizetésre is hajlandó lett volna ennek érdekében.

A tanulmánykötet második, *A fegyveres küzdelmek sodrában* (Vo víre vojenských zápasov) című fejezete hét hadtörténeti tanulmányt tartalmaz. A sort Czigány István *Egy korabeli „aszimmetrikus” háború sajátosságai. Kuruc felkelések Magyarországon 1672–1711* címmel készített írása nyitja, amely a rendi-függetlenségi mozgalmak időszakát, valamint a Rákóczi-szabadságharcot aszimmetrikus háborúként mutatja be egy majdani nagyobb összefoglaló szintézis előtanulmányaként. Elemzése három nagyobb területre terjed ki: a háború társadalmi hátterére, a háború céljára és legitimitációjára – mind-

ezt annak a tükrében, hogy az aszimmetrikus háború során eltérő hadikultúrájú, nem azonos társadalmi szituációban lévő, eltérő gazdasági és politikai állapotban lévő felek mérkőznek meg egymással. Mondanivalójának lényege, hogy a Rákóczi-szabadságharc kezdeti gyors katonai sikerei a Habsburg-haderő nyugati lekötöttségének voltak köszönhetőek. Hangsúlyozza továbbá az általa felkelésnek minősített eseménysorozat polgárháború voltát, melynek kimenetele gyakorlatilag már 1710 előtt eldőlt (anyagikatonai kimerültség, a konföderáció társadalmi bázisát elveszíti, az ország északkeleti területeire való visszavonulás), ami a feleket 1711. április végén – hosszas politikai alkudozást követően – végül kölcsönösen rászorította a politikai megegyezésre.

Vladimir Segeš pozsonyi szlovák hadtörténész szintén a Rákóczi-szabadságharcról, pontosabban annak katonai irányelveiről készített összefoglalást *Kurucké vojenské normatívy v čase povstania Františka II. Rákociho* (Kuruc katonai normatívák II. Rákóczi Ferenc felkelésének idején) címmel. Ezeket az irányelveket a különböző hadi szabályzatokban, katonai instrukciókban, hadi edictumokban, regulamentumokban ragadta meg. Kiemelte a katonai eskü (miként nevezi: normatíva) mint önálló műfaj szerepét, megemlítve, hogy azok a szabadságharc ideje alatt szokatlanul nagy számban keletkeztek, a magyar mellett szlovák nyelven is.

Dohnanec Tibor a komáromi erőd történetét mutatja be a kuruc küzdelmek időszakában, különös tekintettel az 1663 és 1683 közötti erődítésekre. Ezek az erődrendszer több évszázados kiépítésének legfontosabb szakaszai. 1663 és 1673 között az Öregvárat kiszélesítették oly módon, hogy a legújabb olasz, francia és németalföldi tapasztalatok felhasználásával annak nyugati oldalához hozzáépítettek egy hatalmas, ötszög alakú, ötbástyás erődítményt – területet szerezvén a város rovására. A török elleni visszafoglaló háborúnak már egy tekintélyes akadályt képező erődcsoport tudott elébe nézni, amely azután az 1682. évi, nagy károkat okozó árvizek ellenére is kiállta a kuruc sereg ostromát.

Mészáros Kálmán módszertani tanulmányában a Rákóczi-szabadságharcban a fejedelem oldalán részt vett szlovák katonák nemzetiségi, származási adatainak kutatási lehetőségét vetette föl. Kiindulópontja szerint a kuruc hadsereg nemzetiségi megoszlás tekintetében alapvetően a magyarországi társadalmat képezte le, ezért „a hadsereg középse, zömmel nemesi származású vezetésében ... nehéz olyan egyértelmű nemzetiségi határokat húzni, amilyenekkel modern korunkban szeretünk élni”. A Rákóczi-kor katonaságának nemzetiségi összetételéről két alapvető forrástípusból lehet képet kapni, a mustrakönyvekből, valamint a szórványosan fennmaradt katonai névösszeírásokból vagy mustratabellákból. Mészáros Kálmán vizsgálatának módszertani tanulsága, hogy a különböző nemzetiségeket nehéz azonosítani, mert a nemzetiségi hovatartozást nem minden összeírásban tüntették föl, de az is előfordul, hogy ugyanaz a személy az egyik összeírásban magyar, a másikon szlovák névvel szerepel. A pontosabb kép a sűrűbben szlovákok lakta észak-magyarországi régió vármegyéinek területéről kiállított katonai alakulatok, Szádeczky Gáspár, Thuróczy Gáspár, Révay Gáspár és Révay Imre hajdúezrede részletes, forrásokon alapuló vizsgálatától remélhető.

Oláh Tamás a kötet egyik kiemelkedő tanulmányában a Sáros, Szepes és Zemplén vármegye várai, várkastélyai, szabad királyi és mezővárosai helyőrségparancsnokaira és

helyőrségeire vonatkozó kutatási eredményeit summázta, különös tekintettel a bártfai városi helyőrség történetére. Kiemelte, hogy Felső-Magyarország állt a leghosszabb ideig kuruc fennhatóság alatt, több várban volt várőrség, így a bártfaiban is. Írása egyszerre kutatástörténeti összefoglaló, a vonatkozó, magyarországi és szlovákiai levéltárakban feltárt források gazdag tárháza, egyúttal – reményeink szerint – egy leendő archontológiai és helyőrségtörténeti adattár előmunkálata. Egy szisztematikus forrásfeltáráson alapuló kézikönyv elkészítésével mind a magyarországi, mind a szlovákiai hadtörténetírás nagyon sokat nyerne.

Rittling László tanulmányának témája Eszterházy Antal hadszervező tevékenysége 1705 tavaszán. Abban, hogy mindezt oly sikerülten be tudta mutatni, rendkívül nagy része van a tanulmány világos, logikus felépítésének, s annak a módszerességnek, amellyel a rendelkezésre álló forrásokat, adatokat strukturálta és elemezte. 1705-ben a szabadságharc hadserege ellenőrzése alá vonta a Tiszántúlt, a Duna–Tisza közének északi részét és a Felvidék nagy részét. Rákóczit elfogadta a szász városok kivételével egész Erdély. A katonai cél a Dunántúl teljes elfoglalása volt. Levonta a höchstädti csatavesztés politikai és katonai konzekvenciáit (a háború nem fejezhető be gyorsan, és a kuruc állam hadserege – sikerei ellenére – külső segítség nélkül nem képes a felkelők számára kedvező politikai megállapodást kicsikarni). Kiderült az is, hogy a szabadságharc hadserege nyílt ütközetben nem ér föl a császári-királyi csapatokkal. Mindennek következtében megszületett a felismerés: a felkelő hadat át kell szervezni. Ennek végrehajtására Rákóczi Eszterházy Antal generálist szemelte ki, akinek az volt a feladata, hogy fölállítson három lovas és három gyalogos reguláris ezredet. 1705. február 13-án Kistapolcsányban a fejedelem Eszterházy számára egy hatpontos utasítást fogalmazott, melynek alapján hozzá kellett kezdenie a munkához. Annak ellenére, hogy Eszterházy képességeihez képest igyekezett a fejedelem elvárásainak megfelelni, aki egyébként mindebben segítségére volt, az anyagi erőforrások hiánya, az ország kimerülése miatt törekvése sikertelen maradt. A tanulmány részletesen feltárja a szervezőmunkát, annak nehézségeit, buktatóit, az ezredek felszerelésének, fegyverzetének előteremtésére irányuló erőfeszítéseket.

A szigorúan hadtörténeti írásokat tartalmazó fejezet záró tanulmányában Kovács-Veres Tamás Gergely Borsod vármegye 1706–1708. évi katonai összeírásait vette számba, s a források legfontosabb adatait összefoglaló táblázatban is közreadta. Gyakorlatilag három mustrakönyvet közölt ily módon, az 1706. február–augusztusit, az 1708. március–májusit és az 1708. májusit. Ezek alapján többek között képet kaphatunk a Borsod vármegye által kiállított kuruc katonaság pontos létszámáról. A források további, aprólékos feltárása és feldolgozása hozzásegíthet majd többek között a vármegyei katonaság életkori megoszlására, nemzetiségi viszonyaira, motivációjára, státusára, felszerelésének állapotára vonatkozó kérdések megválaszolásához.

A társadalomtörténeti írásokat egybegyűjtő *Magyar társadalom a kuruc küzdelmek sodrában* (Uhorská spoločnosť vo vírekuruckých bojov) című fejezet néhány írásának is vannak közvetlen hadtörténeti vonatkozásai. Ezek közé sorolható a szerkesztő, Kónya Péter tanulmánya is, amely a felső-magyarországi szabad királyi városok tevékenységét, szerepét vizsgálja az 1672. évi felkelésben, különös hangsúlyt fektetve az Eperjes sza-

bad királyi városban történetekre. Ivan Mrva Trencsén városának katonai történetét foglalja össze a Rákóczi-szabadságharc idején, bemutatva a várost ért blokádokat, ostromokat, a városi levéltár Rakocziana fondjában található források alapján, elsődlegesen felhasználva a jezsuita nemesi konviktus 1701 és 1710 között vezetett diáriumát. Kis Csaba Eger város történetének összefoglalására vállalkozott 1704 és 1710 között. Írásának kiindulópontjaként – az első lábjegyzetben leírtak alapján (300. o.) – azt a megjegyzést teszi, miszerint „a Rákóczi-szabadságharc jellegével kapcsolatosan vitatj[a] azt a magyar történetírásban általánosan elterjedt értelmezést, mely a küzdelmet függetlenségi harcként definiálja, holott az mibenlétét tekintve a rendi jogok visszaállításáért, nem pedig az önálló magyar államért folytatott harcnak tekinthető és tekintendő”. Ily módon olyan neves Rákóczi-kutatók kutatásait és álláspontját veti el – közöttük például Várkonyi Ágnesét, Köpeczi Bélát, Bánkúti Imrét –, akik a függetlenségi koncepció tudományos megalapozására és kifejtésére életükből évtizedeket áldoztak. Ugyanakkor a tudomány mindenkori szabadságában áll ellenvéleményt is megfogalmazni. Az álláspont azonban nem tűnik megalapozottnak egy fél oldal terjedelmű hivatkozás által. Mindezen túljutva, a dolgozat új levéltári forrásokat is felhasználó része egy kerek, egységes képet mutat Eger katonai történetéről a jelzett időszakra vonatkozóan.

Ugyancsak vannak említést érdemlő hadtörténeti vonatkozásai a *Kurucz küzdelmek és a külföld* (Kurucké boje a zahraničie) című tematikai egység több írásának. G. Etényi Nóra a nyugat-európai sajtóban megjelenő, a korszakra vonatkozó politikai és katonai híradásokról készített összefoglalást, különös tekintettel Nádasdy és politikustársai hatalomvesztésére és a sajtó felső-magyarországi protestáns lázadó-képet mutató Thökölyjére. Gebei Sándor a Rákóczi-szabadságharc 1709–1710. évében a magyar historiográfiában kevésbé ismert, a fejedelem oldalán álló lengyel nemesekről-politikusokról: József Potockiról, Janusz és Michal Wisniowieckiről és Teodor Lubomirskiről írt tanulmányt. Bemutatja szerepüket az északi háborúban, I. Szaniszló és II. Ágost rivalizálásában, valamint a Rákóczi-szabadságharchoz fűződő viszonyukat. Az alapos, lengyel levéltári forrásokra is támaszkodó elemzés érdekes hadtörténeti vonatkozásokat tartalmaz az orosz katonai és diplomáciai kapcsolatokra vonatkozóan. Kurucz György *Protestáns szimpátia és szövetségesi érdek: az angol diplomácia és a Rákóczi-szabadságharc* című írásában kimutatja, hogy az angol sajtóban, jelesül Daniel Defoe *Weekly Review of the Affairs of France* című lapjában olvasottak szerint a szigetország közvéleménye számára a magyarországi harcok a Rákóczi-szabadságharc idején nem pusztán vallásháborúként jelentek meg, hanem egy bonyolultabb politikai, diplomáciai célokat érvényesíteni kívánó fegyveres harcként, amely az európai politikai színtéren is legitimációra törekedett. Többek között így válik érthetővé az angol olvasóközönség számára, hogy az angol(–holland) mediáció miért fulladt végleg kudarcba Marlborough hercegének bécsi útját követően 1705-ben.

Nem térhettem ki e nagyon gazdag, új kutatási eredményekkel bőven szolgáló tanulmánykötet ismertetésekor annak minden vonatkozására. Mondanivalóm végén ugyanakkor nem hallgathatok el néhány, a kötet szerkesztési, valamint magyar nyelvi hiányosságaira vonatkozó kritikai megjegyzést.

Mindenekelőtt méltó lett volna R. Várkonyi Ágnes előbeszédének lejegyzését szigorúbb szemmel átnézni, különös tekintettel arra a jegyzetapparátusra, melyet a tanárnök már nem tudott átolvasni. De még mindig jobban járt, mint Papp Sándor, akinek írása végéről teljes egészében lemaradt a levéltári és kéziratári rövidítéseket feloldó rész, vagy mint Csatáry György, akinek a dolgozatából a levéltári mellett a teljes szakirodalmi rövidítésjegyzék és annak feloldása is hiányzik. Czigány István tanulmányának vélhetően egy korai, „nyers” változata került közlésre, melyben a mondatrészeket tagoló vesszők sok helyen hiányoznak, s a korai változatot jellemző fésületlenségek jellemzik a szöveget, csakúgy, mint Horváth Hajnalka dolgozatát is.

A szerkesztő, Kónya Péter írásának apropóján a magyar nyelvű rezümékkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy színvonaluk szélsőségesen ingadozó. Végül, valószínűleg technikai probléma eredménye az a megengedhetetlenül sok elválasztási probléma is a kötetben, amely ugyancsak a magyar nyelvű szövegekben tapasztalható. Megérte volna az időt és a fáradságot ezeket a részeket anyanyelvi lektorral ellenőriztetni.

E néhány kritikai észrevétel ellenére meggyőződésem, hogy a tanulmánykötet a szerkesztői szándékot teljesítve, kiválóan szolgálja a szlovák és a magyar történetírás közötti párbeszédet, és szemléletében, a kérdésfölvetések és a témaválasztás terén egyaránt további kutatásokra adhat inspirációt mindkét ország tudósai számára. Köszönet érte a szerzőknek és a mű spiritus rectorának, Kónya Péternek!

THÖKÖLY IMRE ÉS FELKELÉSE*

A Thököly Imre születésének 2007. évi 350. és halálának 2005. évi 300. évfordulója alkalmából magyarországi és szlovákiai történészek kutatásai nyomán született történeti, jogtörténeti, irodalomtörténeti, hadtörténeti, historiográfiai, várostörténeti tanulmányokból válogatott össze kötetnyit Kónya Péter, az eperjesi tudományegyetem tanára, és jelentette meg Eperjesen 2009-ben. A kötet – bár ez nem derül ki belőle – a 2007. november 22–23-án, az eperjesi Tudományegyetemen, Eperjes városa, az MTA Történettudományi Intézete, a Szlovák–Magyar Történészbizottság, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az egri Eszterházy Károly Főiskola közös szervezésében tartott konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat tartalmazza. A magyar nyelvű írásokhoz szlovák, a szlovák nyelvűekhez magyar rezümé kapcsolódik.

A 22 tanulmány a szerkesztő kétnyelvű bevezetése után öt nagyobb tematikai egységbe került (*Thököly Imre személyisége; Ország a felkelésben; A felkelés személyiségei; A felkelés és külföld; Történetírás; Hagyomány*). Terjedelmi okokból lehetetlen minden tanulmányról és újonnan publikált kutatási eredményről akár csak hozzátétőleges részletességgel is beszámolni, ezért a Thököly-kutatás jelenlegi helyzetének felvázolásán kívül elsősorban a hadtörténeti vonatkozásokról szólunk. Mielőtt rátérünk az ismertetésre, sajnálattal kell jelezniünk, hogy ez a tartalmában kiváló kötet intenzívebb szerkesztői munkát érdemelt volna.

A kötet nyitó tanulmánya R. Várkonyi Ágnes *Az életpálya válaszútjai* című munkája, melyben az eddigi kutatások historiográfiai összegzésén túl, a fejedelem pályájának ívét három nagyobb szakaszra osztva (*Az ifjú fővezér, 1677–1681; A török szövetséges, 1682–1685; Az emigráns 1686–1699*), személyiségének, neveltetésének, politikai döntésképeségének, diplomáciai lépései mozgatórugóinak, kompromisszumkészségének, hadvezéri tehetségének összefüggésrendszerében rajzolja meg. Thököly államférfíúi tevékenységében a diplomáciai éleslátást és rugalmasságot, az őt körülvevő politikusi és katonai elit megválasztásának modelljét, a korabeli politikai viszonyok helyes felismerésének és távlatos értékelésének kiemelkedő képességét hangsúlyozza. Több ízben is kiemeli, hogy Thököly 1681-ben csakúgy, mint a későbbiekben, pályája során mindvégig Magyarország államiságának, alkotmányának garanciális biztosítását tartotta legfontosabb politikai törekvésének. Végül sokadszorra felhívja a kutatók figyelmét a korszak mindmáig feldolgozatlan, hatalmas forrásbázisára.

* Az ismertetett kötet: Grof Imrich Thököly a jeho povstanie • Thököly Imre gróf és felkelése. Szerk. Kónya Péter. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2009.

A további tanulmányok ebből az adósságból igyekeznek törleszteni. Bitskey István irodalom- és eszmetörténeti szempontból vizsgálja a magyar költészet Thököly-képét. Megállapítja, hogy „a kuruc fejedelemeiről szóló költemények a kortárs közhangulat szócsövei”. Mezey Barna a Felvidéki (!) Fejedelemséget területileg független, a szultán személyes igazgatása alatt álló, ám a belső struktúrákba beavatkozni nem kívánó, alárendeltségében szerveződő, „államszerűen működő” hatalmi képződményként vizsgálja. Egy katonapolitikai kérdésekben közjogilag illegitimen, ám de facto működő államalakulatról van szó, melynek társadalmi bázisa „jellegzetesen rendi volt”, s ezért politikájának középpontjában a jogtörténész véleménye szerint szükségképpen a rendi privilégiumok biztosítása és a Habsburg kormányzati politika által felbolygatott állapotok helyreállítása játszott központi szerepet. Ennek eszközeként Thököly katonapolitikai alapokon szervezett államszerveket épített ki (kamara, fejedelmi tanács), melyek megalkotásakor a módszerek a korban egyébként legmodernebb európai államideálként megfogalmazott abszolútizmus kormányzati módszereit idézik: valamiféle rendi centralizációnak lehetünk tanúi.

A tanulmánykötet friss, eddig nem publikált eredményeket nyújt a felső-magyarországi szabad királyi városok és a Thököly-felkelés kapcsolatrendszerének feltárásában is. Kónya Péter a hat felső-magyarországi szabad királyi város, elsősorban Eperjes szerepét és belső életét vizsgálta a felkelés idején. Megállapítja, hogy nagy reménnyel várták Eperjesen a kuruc seregeket, majd a sikeres várospolitikai stratégia következtében Thököly majdnem teljes mértékben teljesítette követeléseiket (városi privilégiumok, önkormányzatiság, vallásszabadság visszaállítása, elkobzott áruk, házak, tokaji szőlők visszaadása). Ennek következtében a város gyakorlatilag katonai erőddé vált. A katonaság folyamatos ellátásán túl 40 ezer forinttal támogatták a kuruc hadsereget. A Schulz generális vezette ostrom során pedig, 1684. szeptember elején, a polgárság is részt vett Thököly oldalán a város védelmében. A többi felső-magyarországi szabad királyi város közül Bártfa és Kisszeben, valamint – ahogy azt Papp Klára szlovák nyelvű tanulmányából megtudhatjuk – Felső-Magyarország legjelentősebb települése, a főkapitányság központja, a Szepesi Kamara székhelye, Kassa is követte ezt a „mintát”. Ivan Mrva kimutatta, hogy a mai Nyugat-Szlovákia területén a tulajdonviszonyok különbözősége és az ott tartózkodó császári helyőrségek és a horvát csapatok katonai ereje miatt nem volt oly mértékű Thököly mozgalmának támogatottsága, mint a keleti részeken. Tamás Edit Sárospatakot mutatja be a XVII. század második felében és különösen Thököly mozgalmának idején; Marie Marečková pedig a felső-magyarországi szociális viszonyokról szól a csehországi és a mai Szlovákia területén végbement rekatolizációs törekvésekkel összefüggésben.

Czigány István a katonarétegek szerepét elemzi a bujdosó-kuruc felkelésben 1672 és 1683 között, illetve Thököly államának katonai szervezését és szervezetét mutatja be. A bujdosó, kuruc mozgalmak fegyvereseinek zöme a királyi Magyarország katonaságából került ki, így követte a rendi zsoldos katonaság szervezeti formáit, harcászatait és katonai mentalitását. Ebben a hadban a katonatársadalomnak szinte minden rétege megtalálható volt, a végvári és a mezei katonaság, a vármegyei katonaság, a katonáskodó nemesek és a szabad státusú zsoldos katonák. Leszögezi: a végvári katonaság

1671–1672. évi átszervezése – a korábbi vélekedéssel ellentétben – nem a magyar haderő felszámolására irányuló törekvés volt, hanem kísérlet annak a kiépülő Habsburg birodalmi állandó hadseregbe való beillesztésére. A végvári katonaság reformja a belháborúk miatt félbemaradt, ugyanakkor Magyarország katonai erejének jelentős része már nem a végvárakban, hanem az állandó hadsereg különböző kötelékeiben szolgált. Rámutat, hogy katonai összeírások hiányában igen nehéz megbecsülni, hányan álltak a végváriak közül a bujdosók közé, illetve az is kérdéses, hogy „kit tekintettek és ki tekintette magát végvári katonának”.

A továbbiakban Czigány István számba veszi a végvidék társadalmának rétegeit, leírja számuk gyarapodását, és megállapítja, hogy e gyarapodás jelentős mértékben Thököly fővezérsege alatt következett be; 1682/83 telén a tizennyolcezes kuruc haderő mintegy harmadát tették ki. A had katonai elitjének tekintélyes részét a Rákóczi családhoz kötődő katonák és familiárisok adták. A bujdosó seregek másik két bázisát a mezei hadak (zömük szabad zsoldosokból verbuválódott, heterogén katonai réteg) és a hajdúk jelentették, mely utóbbiak megnevezése egyszerre jelentett gyalogos katonát és letelepített, privilegizált katonaréteget. A hajdúkkal szemben a végvári katonaság professzionálisabb katonatípust képviselt. A szerző röviden a katonai irányítást, a beszéltetést, a támadások menetét is leírja, melyek eredményeként Thököly néhány hónap leforgása alatt 20 000 fős hadsereget, s mi több, erős államot tudott szervezni 1683 kora nyarára.

Zachar József a francia háborúk, a francia diplomácia, a katonadiplomácia és a magyar szabadságküzdelmek közötti kapcsolatot elemzi újonnan feltárt francia és bécsi levéltári források alapján. Thököly hadba szállása a franciák németalföldi háborújának idejére esett, s e háború eseményei határozták meg a továbbiakban a franciák támogatását. Köpeczi Béla kutatásait idézi, amikor megállapítja, hogy a kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező Thököly fővezéri beiktatásának egyik első lépése a francia diplomatákkal és katonai körökkel való kapcsolatfelvétel volt.

A továbbiakban a franciák változó minőségű és intenzitású segítségnyújtását veszi számba a felkelés folyamán, ami többnyire segélypénzekben nyilvánult meg, és alapvetően a Habsburg–francia béketárgyalások alakulásától függött. A magyar diplomácia tudatosan törekedett arra, hogy a kapcsolatot, a hadi helyzettől függetlenül, az új államalakulat nemzetközi elismertetésének érdekében, folyamatosan ápolja. Thököly csak akkor hagyott fel a francia diplomácia életben tartásával, amikor 1694 novemberében nyilvánvalóvá vált száműzetésének színhelye.

A tanulmánykötet *A felkelés személyiségei* című fejezete politikus- és katonaportrékat vonultat föl Thököly mozgalmának idejéből. Varga J. János Esterházy Pál nádor, a bécsi Udvari Haditanács alárendeltségében működő országos katonai főparancsnok és Thököly Imre fejedelem 1683. évi kapcsolatrendszerének sokszínűségét tárja föl. Részletesen bemutatja a két európai formátumú politikus koncepcióit, a magyar államiségra vonatkozó elképzeléseit, e koncepciók változásait, konkrét javaslatokat a nemzetközi diplomáciai viszonyok síkján. Bár a nádor nem ismerte el Thököly fejedelmi státusát, figyelemre méltó Thököly rugalmassága, mindenkori tárgyaló- és kompromisszumkésztsége a nádorral és körével. Példaként szolgáljon erre, hogy az 1683-as év diplomá-

ciai kudarca után (háromoldalú tárgyalások Bécs–Thököly–Isztambul viszonylatában), a török támadás hírére, Thököly azonnal kinevezett biztosokat küldött a Dunántúlra. Esterházy mindvégig kitartott a császár mellett, kimenekíttette a koronát a Vág vonalának összeomlása után, s Bécs felmentésére vonult hadaival. A szerző Esterházy politikai tisztánlátását hangsúlyozza, amikor rámutat: 1682–1683-ban a nádor azonnal felismerte, hogy nemcsak Bécs esetleges török elfoglalásával, de akár sikertelen támadásával is megpecsételődött Thököly és felső-magyarországi államának sorsa, vazallus államként mindenképpen betagozódtak volna az Oszmán Birodalomba.

Esterházyt a kötet arcképcsarnokában egy Sáros vármegyei köznemes, Nemessány Bálint kuruc diplomata vázlatos portréja követi Mészáros Kálmán tollából. Nemessány Bálint képzett, széles látókörű diplomata volt, aki Thököly és II. Rákóczi Ferenc tanácsosi szolgálatában több évtizeden át, folyamatosan képviselte az önálló, független magyar állam eszméjét lengyelországi, franciaországi küldetési során. Seres István *Komáromi János, Thököly titkárának utolsó évei...* című írásában a politikus pályájának felvázolása után részletesen az 1707–1710 közötti tevékenységét ismerteti. Komáromi jelentőségét a szerző Mikes Kelemenéhez méri. Diáriumával és fordítói munkásságával nevét a magyar és nemzetközi történetírásba és az irodalomtudományba is beírta. A portrét Eduard Lukáč Ladiver Illés evangélikus lelkészről, az eperjesi kollégium logika- és teológiatanáráról készített írása zárja, akinek egyik első tanítványa a Magyarországi Rendek Kollégiumában 1678-ban éppen Thököly Imre volt. Ladiver Illés Comenius pedagógiai nézeteit tekintette mintának, mely népszerűséget szerzett neki a nagyszámú diákság körében; teológiai műveit, logikai tankönyvét, filozófiai munkáit is áthatotta a comeniusi eszmerendszer. Nemcsak Thököly volt hálás tanárának, hanem Ladiver is Thökölynek, akinek 1683-ban, amikor az visszaállította a kollégium működését, ünnepélyes költői művet is ajánlott.

G. Etényi Nóra Thököly Imre személye korabeli nemzetközi megítélésének fordulópontjairól írt tanulmányt a kortárs életrajzok, a rölapirodalom s a követjelentésekhez mellékelte híradások alapján. Az életrajzok az 1682. esztendő mutadják Thököly leg-sikeresebb évének, hiszen akkor foglalta el Kassát, Felső-Magyarország gazdasági és katonai központját, bonyolult diplomáciai lépéssorozat után ez évben vette feleségül Zrínyi Ilonát, s ezzel értékes birtokok és stratégiaileg kulcspozícióban lévő erősségek jutottak kezére; mindezek politikai jelentőségét a török is felismerte és elismerte. A német nyelvterületen közzétett nyomtatványok azonban nem a török orientációt emelik ki, hanem Thökölynek a protestáns érdekvédelem terén tett lépéseit. Európa-szerte pozitív Thököly-kép rajzolódott ki, nemcsak személyét illetően, hanem az őt körülvevő politikusi körről is. A Habsburg érdekltségű kiadványok ezzel párhuzamosan az udvar megegyezésre törekvő politikáját tükrözik; a kompromisszumkészséget az 1681-es soproni országgyűlés összehívása is jelzi. A császári propaganda ténylegesen 1683-tól vált ellenségessé, a török bécsi, majd párkányi veresége (1683. október 9.) után pedig Thököly politikai és katonai megsemmisítését hirdette, a törökpartiság vétkére hivatkozva. Bécs felmentése a mentalitás terén is fordulatot hozott, hiszen immár méltán lehetett az Oszmánok legyőzhetőségére hivatkozni. A gúnyképek és karikatúrák a szerencse forgandóságát illusztrálják, és Thököly elhomályosult éleslátását figurázzák ki.

Az újabb látványos fordulatot 1685. október 15., Thököly letartóztatása hozta, melyről az angol, olasz, német nyelvű röplapok képregényszerűen számoltak be, a török utolsó szövetségeseként bélyegezve meg őt. A protestáns sajtóban azonban még 1685 után is politikai tényezőként tűnik föl, s vele összefüggésben hatalmas felháborodást vált ki az Antonio Caraffa által kreált és „Thököly-párti konspirációnak” beállított felső-magyarországi protestáns „összeesküvést” követő eperjesi kivégzéssorozat. Az 1690-es évek török támadásai miatt ismét nőtt Thököly katonai jelentősége, alapvetően befolyásolta hírnevét, hogy a magyar protestáns elit által képviselt politikai hagyomány megtestesítője volt. Végül az 1697. évi török támadás kapcsán jelent meg róla a nemzetközi sajtóban nagyszámú híradás, és halálhíréről is széles körben tudósítottak 1705-ben.

Papp Sándor értekezése a közép-magyarországi fejedelemség vagy királyság török vazallusi viszonylatrendszerét vizsgálja. Véleménye szerint a függőség Thökölynek mint egy vazallus ország uralkodójának szultáni megerősítésében nyilvánult meg. E téren Papp Sándor nagyon újszerűnek látja Thököly megerősítésének módját az általa megszállt területek fölött, hiszen az addigi próbálkozások „mind valamilyen szinten az erdélyi fejedelem fennhatósága alá adták a királyságból megszerzett területet”, most azonban egy (harmadik) önálló vazallus állam (Orta Macar) megszületéséről volt szó. Ebben az államalakulatban az 1682. évi török behódolás feltételei nem voltak rosszak, mint az előző időszak erdélyi viszonyai (jogi függőség, adózás, államegység kérdése, belpolitika). Kimutatható, hogy a behódolást rögzítő ahdnámét maguk a kuruc politikusok fogalmazták meg, majd a Portán fordították és hitelesítették.

Gebei Sándor az európai nagyhatalmi politika talán legjelentősebb színterének az 1670–1680-as években a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot (Rzeczpospolita) tartja, mivel abban az országban, noha eltérő minőségben, minden, az európai politikában zajló konfliktus jelen volt. Ennek a konfliktusrendszernek a szempontjából elemzi Thököly Habsburg, erdélyi, török és lengyel–francia politikáját. Ebben az összefüggésrendszerben az 1680–1682 közötti sikeres időszak után, melynek során Thököly fegyverszüneti ajánlatait közvetítette a császári megbízottak felé, Sobieski János király és köre mediációs tevékenysége különösen felértékelődött, ám végül kudarcot vallott. Thököly 1683-as, török győzelemre épített politikája megbukott, és Sobieski „magyar ügyekbe történő bevonását” I. Lipót nem fogadta el.

A három tanulmányból álló historiográfiai részt Kalmár Jánosnak a kortárs bécsi történetírókról készült, nagyon vázlatos tanulmánya nyitja. Megállapítja, hogy a XVII–XVIII. századi történetírásban a *historia arcanának* nevezett haladó irányzat, amely immár az események kiváltó okainak, mozgatóinak, a szereplők cselekedetei indítékainak is figyelmet szentelt, a bécsi udvarban működő úgynevezett hivatásos történetírásban a XVII. században még nem jelent meg. Ott akkor kizárólag olasz historikusok (aristokrata származású, katonaviselt férfiak: Galeazzo Gualdo Priorato, Giovanni Battista Comazzi, Girolamo Branchi) tevékenykedtek, akik olaszul írtak. A forrásokhoz könyvebben hozzájutottak, de műveiket, s különösen azok külpolitikai részeit, szigorúan cenzúrázták. A másik bécsi irányzat az úgynevezett függetleneké, akik egyrészt nehezen jutottak forrásokhoz, másrészt közvetlen jezsuita befolyás alatt álltak. Az itáliai származású történetírókat a XVIII. századtól német anyanyelvű szerzők váltották föl.

Közülük az evangélikus Gottfried Eucharius Rinck lipcsei professzor emelkedik ki, akinek látásmódja elődeihez képest némileg árnyaltabb. Rinck ellenében készült Franz Wagner nagyszabású, már nem annaleszerűen, hanem a témák tematikus csoportosításában megírt munkája, melyben már az ok-okozati összefüggéseket tartotta szem előtt. Wagner markáns képet fest Thökölyről, utal apjának, Thököly Sebestyénnek a Wesselényi-szervezkedésben játszott szerepére, s részletesen számba veszi a felkelés kiváltó okait, különösen a felekezeti vonatkozásúakat. A tanulmány végén forrásközlés található, melyben Kalmár János Habsburg Mária Erzsébet főhercegnő 18 éves korában lejegyzett családtörténeti vázlatának alapján szemlélteti, hogyan csapódtak le „a különböző eredetű magyarországi információk a császári udvar némely tagjában”.

Bársony István a Thököly Imre hadvezéri tevékenységét értékelő történetírói megállapításokat összegzi. Ezek sorába illeszti be saját megállapításait a korabeli Habsburg haderő és a magyar hadsereg szervezet összefüggésrendszeréről. Véleménye szerint bár Thököly számos vonatkozásban felülmúlta közvetlen elődeit, katonai, hadvezéri tevékenysége ezzel együtt is korlátok közé szorított volt. A hadseregszervezés, irányítás elveit csak részben sikerült érdemben módosítania, tartós katonai sikereket sem tudott elérni. A nyílt terepen zajló ütközetek zömét hadai elvesztették, taktikáját inkább a kezdeményező jelleg, a meglepetésszerű támadás jellemezte. Megállapítja: Thököly hadvezéri képességeiről kortársai ellentmondásosan nyilatkoztak, s végül azokhoz csatlakozik, akik kimagasló tehetségű hadvezérnek tartották, megjegyezve azonban, hogy képességeinek kifejtésére a számára legkedvezőtlenebb időszakban nyílt módja.

A Thököly-hagyomány című fejezet két szlovákiai szerző tanulmányát tartalmazza. Miloslava Bodnárová az I. Lipót kori szlovák nyelvterületre tehető evangélikus történeti műveket, ezek között is elsősorban a szlovák Ján Kvačala *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711* című művét veszi számba. Nagyon hasznos összefoglalójában napjainkig terjedő áttekintést nyújt a téma szlovák historiográfiájáról. Kónya Annamária Thököly hamvainak 1906. évi hazahozataláról készített összefoglalást a korabeli sajtó és az újonnan megjelentetett levéltári dokumentumok alapján, érzékeltetve, hogy mindvégig kérdéses volt, hogy a fejedelem hamvait Eperjesen vagy Késmárkon helyezik-e el.

A TÖRÖKÖK BÉCS ALATT 1683-BAN*

2010-ben jelent meg német fordításban John Stoye *The Siege of Vienna* című nagy sikerű, angol nyelvterületeken klasszikusnak számító monográfiája Bécs 1683. évi török ostromáról. A mű első kiadása még 1964-ben Londonban látott napvilágot, majd több évtized után átdolgozva Oxfordban és Edinburgh-ben jelent meg 2000-ben, végül 2006–2007 márciusában New Yorkban – a mostani német változat ez utóbbi fordítása.¹

Előljáróban kijelentem, hogy ez a recenzió csalódást fog okozni azoknak az olvasóknak, akik a könyv részletes tartalmáról, legfontosabb megállapításairól szeretnének értesülni. Egy ilyen írás ugyanis 1964-ben lett volna aktuális. Rendhagyó módon elsősorban nem a monográfia kritikájával, elemzésével foglalkozom, hanem a kiadvány mint „szakirodalmi jelenség” kérdéskörével és annak tanulságaival.²

Az 1917-ben született John Walter Stoye professzor az 1950-es évektől az oxfordi Magdalen College újkori tanszékének oktatója (immáron docens emeritus), az utóbbi hat évtizedben számos publikáció, tanulmány és könyv szerzője, a kora újkori történelem, közelebbről a XVII. század második felének egyik ismert angol kutatója. Monográfiái közül hármat emelnék ki. Elsőként a XVII. századi angol utazókról szóló gyűjteményes kötetet, amit a szerző az ezen utazók franciaországi, itáliai, spanyol és németalföldi területeken tett látogatásainak társadalmi, politikai és mentalitástörténeti hátterét feltáró vizsgálódásai eredményeként, még pályája elején, 1952-ben jelentetett

* Az ismertetett kötet: *John Stoye: Die Türken vor Wien. Schicksalsjahr 1683.* Ares Verlag, Graz, 2010.

¹ *The Siege of Vienna.* Collins, London, 1964.¹ 349. o. Még hangzatosabb címmel: *The Siege of Vienna. The Last Great Trial. Between Cross & Crescent.* Pegasus Books LLC, New York, 2000. és ezzel párhuzamosan a Birlinn Ltd. kiadásában, Edinburgh, 2000.² Ugyanezen a címen, változatlan kiadásban: Pegasus Books LLC, New York, 2006–2007. 226. o.

² A kilenc fő fejezet címét és azok nagyjából tartalmát magyar fordításban közreadom, hogy az olvasó legalább benyomást szerezhessen a könyv felépítéséről, a benne foglalt kérdéskörökről: *Az oszmán támadás kezdete* (az oszmánok előrenyomulása Magyarországon, az oszmán állam felépítése, az oszmánok Kelet-Európa politikája 1636–1682 között, Kara Musztafa 1682–83. évi céljai); *I. Lipót és Bécs városa* (a császári udvar, Bécs város struktúrája, társadalma, védelmi rendszere, igazgatása); *A Habsburg érdekek védelme Európában* (geopolitikai helyzet, anyagi erőforrások, hadsereg, megegyezés a bajorokkal és Hannoverrel, kiegyezés Thökölyvel, lengyel szövetség); *Bécs fenyegetettsége* (a magyarországi török hadjárat 1682-ben, válság Ausztriában, a lakosok menekülése Bécs városából); *Az ostrom; A városon kívüli és a külvárosokban lezajló támadások; Varsó, Drezda, Berlin és Regensburg* (szövetségek és segítségnyújtás); *Bécs felszabadulása* (az 1683. szeptember 12. előtt bekövetkező események), *A győzelem következményei* (visszavonulás Magyarország felé, a nagyvezír halála, Thököly mozgalmának hanyatlása és Sobieski további politikája, az 1684. év és a Szent Liga, Luxemburg elfoglalása).

meg a Yale University Press kiadónál.³ Az elsősorban az angol nyelvterületeken, Angliában és az Egyesült Államokban népszerűségnek örvendő művei közül ezenkívül az 1969-ben, a híres angol Fontana-sorozatban, majd az Egyesült Államokban 2000-ben ismét kiadott, Nyugat-Európa 1648-as vesztfáliai békét követő politikatörténeti eseményeit, konfliktusait, vallási villongásait, diplomáciatörténetét 1688-ig tárgyaló könyvét érdemes említeni.⁴ Végül, 1994-ben látott napvilágot a Luigi Fernando Marsigliéről szóló nagyszabású monográfiája,⁵ amely megjelenése után hamarosan a téma iránt érdeklődő angolszász kutatók egyik legfontosabb kézikönyvévé vált.

A Bécs második, 1683. évi ostromáról szóló kötetet az a grazi Ares Verlag fordíttatta németre, mely kiadó elsősorban a XX. századi osztrák, német, európai, illetve egyetemes történelem és ezen belül is hangsúlyosan a hadtörténet kézikönyvei közül jelenet meg évről évre tíz-tizenöt igen színvonalas, igényes kötetet, de kiadványai sorában megtalálhatjuk a politikatörténet, politológia, szociológia és néprajz tudományának legfontosabb és – hangsúlyozom – többnyire legfrissebb eredményeit közreadó szakmunkákat. A hadtudomány és hadtörténet köréből e helyen csak a kövessházi Kövess Hermann tábornok tevékenységéről szóló, Georg Reichlin-Meldegg által írt biográfiát emelném ki (*Des Kaisers Prinz Eugen?*), annak számos fontos magyar vonatkozása miatt, vagy Miro Simčič kitűnő monográfiáját az isonzói csatáról; a közeljövőben pedig az Ares Verlag a militaria témaköréből többek között Clausewitz politikai és hadtudományi írásainak válogatott gyűjteményét kritikai kiadásban tervezi megjelentetni.⁶

John Stoye Bécs 1683. évi török ostromáról szóló monográfiájának sikerét igazából az átdolgozás utáni, főként a 2006–2007. évi tengerentúli kiadások hozták meg, elsősorban a népszerűsítő sajtóorgánumok, napilapok és ezek nyomán a nagyközönség körében. Már első látásra és az események konkrét leírását tekintve ugyanakkor a mű alapos szakmunkának is tűnik. A hangzatos kritikák és ismertetések között, melyekből néhány részlet a könyv hátsó borítójára is felkerült, például a *Daily Telegraph* minden szempontból mesterműnek minősítette a művet, illetve szerzőjét témájának minden vonatkozásában mesteri tudásúnak jellemzi („the master of every aspect of his subject”), a *Wall Street Journal* pedig némi túlzással Stoye-t egyenesen Thuküdidésszel vagy Hérodotoszal említi egy napon („Worthy of the pen of a Thucydides or a Herodotus... it is a measure of the fascination of Mr Stoye’s subject that one should think of comparing his treatment of it with the work of the greatest historians”). Ugyanakkor viszont az elmúlt években, s elsősorban az 1983-as évforduló kapcsán és az azóta

³ English Travellers Abroad, 1604–1667. Their Influence on English Society And Politics. Yale University Press, 1952. 479. o., átdolgozott kiadása: uo., 1989. 382. o.

⁴ Europe Unfolding: 1648–1688. The Fontana History of Europe, Collins, h. n., 1969.1. 416. o., majd: Blackwell Publisher’s Inc., Malden, Massachussets, 2000.2. 321. o. Utóbbi kiadásban a könyv teljes terjedelmében hozzáférhető az interneten: <https://bit.ly/2T92uyC> (A letöltés utolsó időpontja: 2019. november 28.)

⁵ Marsigli’s Europe, 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso. Yale University Press, 1994. 356. o.

⁶ Minderről érdemes a kiadó színvonalas honlapján időről időre tájékozódni (<http://www.ares-verlag.com>).

megjelent szakirodalmat áttekintve nagyon ritkán találkozhatunk John Stoye névvel, még olyan szerzők esetében is, mint a kérdés szakértőjének számító, s minden vonatkozásban alaposágra törekvő, teljes szakirodalmi apparátust felsorakoztató és korrekt módon hivatkozó Peter Broucek vagy Karel Vocelka.

A 2000. évi kiadás fűlszövegében a szerző Bécs 1683-as ostromát Európa történetében fordulópontként értékeli. Szerinte ez volt az utolsó nagyszabású összecsapás a Nyugat és az Oszmán Birodalom között, melynek eredményeképpen az Oszmánok elvesztették európai területeik mintegy felét, s melynek következtében az Oszmán Birodalom végső hanyatlása, nagyhatalmi státusának elvesztése megkezdődött. Ugyanakkor a Habsburgok megerősödtek, figyelmük a továbbiakban Franciaország és a Rajna menti térség felé irányult. Még tágabb összefüggésben Stoye szerint az 1683. szeptemberi események egészen az 1914-hez vezető, az első világháború kirobbanásáig tartó történeti periódus kezdőnapjai voltak.⁷ A grazi kiadás annyiban értékeli át mindezt, hogy a hangsúlyt Kelet-Európára helyezi: az ostromot az Oszmán Birodalom és Nyugat-Európa közötti drámai küzdelemnek minősíti, melyben mintegy százezres török hadsereg vett részt a „gátlástalan” (skrupellos) Kara Musztafa nagyvezír vezetésével a Lipót császár, illetve hadvezére, Rüdiger Starhemberg és a lengyel király, III. Sobieski János támogatta (!) városvédő alakulatok elleni harcokban. 1683 sikere az elkövetkező években megnyitotta az utat azon európai területek, államok, országok felszabadítása előtt, melyek a mai Magyarország, Románia és Horvátország területén osztoztak. Mindez aztán a balkáni államok kialakulásához teremtette meg a lehetőséget, a jövőben pedig Szerbiától Romániáig (!) és Görögorszáig ezen államalakulatok megerősödéséhez vezetett, miután e területek megszabadultak a szultáni fennhatóságtól.

A mű kilenc nagy fejezetre, ezen belül pedig 37 alfejezetre bontva – igencsak szétaprózva – tárgyalja az eseményeket, melyekből az első négy nagy fejezet az előzményekről szól, további négy konkrétan az ostromról, az utolsó pedig annak következményeiről: felépítését tekintve tehát arányos munkát olvashatunk. A megértést, tájékozódást térképek és illusztrációs betétek segítik, utóbbiak anyaga kibővített, több helyen színes és sokkal tartalmasabb, mint a könyv előző, angol nyelvű kiadásában, mert a bécsi közgyűjteményekben (elsősorban az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, Bécs város történeti múzeumában, a Wienmuseumban) fellelhető festmények, metszetek, térképek fotójával egészült ki. A 253 oldalnyi szöveget rövidítésjegyzék, bibliográfiai megjegyzéseket tartalmazó tájékoztató, az újabb szakirodalmat felsorakoztató összefoglalás, a lábjegy-

⁷ „The Siege of Vienna in 1683 was one of the turning points in European history. It was the last serious threat to Western Christendom and so great was its impact that countries normally jealous and hostile sank their differences to throw back the armies of Islam and their savage Tartar allies. The consequences of defeat were momentous: the Ottomans lost half their European territories and began the long decline which led to the final collapse of the Empire, and the Hapsburgs turned their attention from France and the Rhine frontier to the rich pickings of the Balkans. The hot September day that witnesses the last great trial of strength between Cross and Crescent opened an epoch in European history that lasted until the cataclysm of the First World War in 1914” – olvasható a 2006–2007. évi angol nyelvű kiadás hátsó borítóján.

zetek, végül egy személy- és földrajzi neveket és „válogatott” tárgymutatót együttesen magában foglaló mutató (*Register*) követi, illetve egészíti ki.

A „felütést” az 1682. augusztusi, IV. Mohamed szultán által Isztambulban összehívott konferencia adja meg, ahol Kara Musztafa nagyvezír ismerteti agresszív, hódító elképzeléseinek és stratégiájának legfontosabb elemeit, melyeket annak köszönhetően alakíthatott ki, hogy 1681-re az Oszmán Birodalom megerősítette pozícióit Magyarországon, illetve a Felvidéken (ahogyan a szerző nevezi: Szlovákiában). Teszi mindezt Thököly Imre, Magyarország „királya” (az idézőjelet a szerző használja) hatalomra jutásának révén, aki uralmát Oszmán védnökség alatt építette ki. A tanácsadók egyként szavazzák meg az isztambuli szultáni palotában a Habsburgokkal 1684-ig kötött békeszerződés azonnali felmondását, az 1683. évi hadjárat előkészületeire való felkészülést és annak megindítását. A „kontrapunkt”: az isztambuli tanácskozást követően öt nappal, augusztus 11-én összeült, I. Lipót Habsburg uralkodó által egybehívott értekezlet, a laxenburgi tanácskozás néven elhíresült császári megbeszélés, amely – a törökök konkrét szándékáról még mit sem sejtve (bár előzetesen voltak diplomáciai utakon beszerzett hírek egy esetleges oszmán készülődésről) – a törökök elleni háború vagy béke kérdéséről volt hivatott dönteni. A Habsburgokat már az 1668-as felosztási terv óta⁸ elsősorban a Nyugat-Európában megszerzendő területek sorsa, az ezekért folytatandó háborúk kérdése foglalkoztatta. Nagy volt a dilemma, hiszen a Habsburgok – így Lipót császár is – a XVII. században hagyományosan nyugat-európai ambícióiknak rendelték alá a kelet-európai hadszíntéren, konkrétan pedig a Magyar Királyság területén az Oszmánokkal folytatott háborúkat, azok eredményeit és a velük való megegyezéseket, fegyverszünetet. A háborút a keleti hadszíntéren az Oszmánokkal mindenképpen kerülni akarták, akár logikátlan engedmények árán is – a szerző itt az 1664-es szentgottthárdi csatát követő és az 1684-ig megkötött, az előzetes jelentős katonai sikereket semmibe vevő, azokat negligáló, kihasználatlan fegyverszüneti megállapodást emeli ki.

Abban a történészeket máig foglalkoztató kérdésben, hogy az Oszmánok Bécs elfoglalására irányuló szándékát milyen politikai okok motiválták, valamint hogy az 1683. évi hadjárat célja a kezdetektől fennhatóságuk kiterjesztése lett volna Alsó-Ausztriára, a többi történészhez hasonlóan Stoye sem foglal állást, illetve ő fel sem teszi ezeket a kérdéseket.⁹ Ehhez kapcsolódik a könyvvel kapcsolatban megfogalmazódó első szigorúbb kritikai észrevétel is. Ugyanis bár közel negyven éve tudjuk, hogy a fent említett kérdések megválaszolásához leginkább a török levéltárakban található források vezethetnek el a kutatást,¹⁰ a turkológusok elmúlt három-négy évtizedes kutatási eredményeit és az Oszmán Birodalom történetével, hadtörténetével és ezek európai hatásával foglalkozó, nemzetköz-

⁸ XIV. Lajos francia királlyal megegyeztek a beteges II. Károly spanyol király bekövetkezendő halála esetére: trónjának megüresedése következtében Spanyolország, az amerikai gyarmatok és a milánói hercegség az osztrák Habsburg császári kézen, Németalföld, Franche-Comté, a Nápoly-szicíliai Királyság, Navarra, az afrikai gyarmatok és a Fülöp-szigetek pedig Franciaország birtokában lesznek.

⁹ A magyar szakirodalomban az ostrom 300. évfordulója kapcsán megjelent tanulmánykötetben ezt a két alapkérdést Walter Leitsch exponálta: Miért akarta Kara Musztafa meghódítani Bécset? In Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Szerk. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988. 65–94. o.

¹⁰ Uo. 65–66. o.

zileg széles körben ismert szakmonográfiákat Stoye egyáltalán nem használja. Könyvének a legújabb irodalmat tartalmazó mellékletében egyet sem ír le, monográfiájában még utalásszerűen sem említi meg ezeket (gondolunk itt elsősorban például Geoffrey Parker, Caroline Finkel, Halil İnalcık, Bernard Lewis, Colin Heywood munkáira vagy Stoye kortársára, David Ayalonra, hogy csak az angolul vagy angolul is publikáló nagynevű turkológusokat említsük), holott nem egy esetben Angliában vagy az Egyesült Államokban, vagy/illetve angol nyelven megjelent nagy sikerű, népszerű monográfiákról van szó, melyek a téma alapvető feldolgozása szempontjából megkerülhetetlenek.

Ugyanakkor elmondható, hogy Stoye munkája nagyon alaposan és árnyaltan mutatja be a hadjárat előkészületeit, kiemelve a megelőző, sikeres magyarországi hadműveleteket, melyek Bécs ostromának előfeltételét jelentették. Mindennek háttérében John Stoye szerint több tényező húzódik meg. Mindenekelőtt az oszmán államberendezkedés reformja, az oszmánok politikai apparátusának XVII. századi fejlettségi szintje, sokirányú, kifinomult diplomáciájuk elsősorban a velencei, angol, németalföldi és párizsi diplomáciai követségek jól működő rendszerén keresztül, ami egyben elsőrangú hírszerzést biztosított számukra. A szerző ennél tágabb és mélyebb összefüggésekkel, az Oszmán Birodalom XVII. század közepi gazdasági, társadalmi berendezkedésével, a katonai, hadszervezeti, hadügyi kérdésekkel és okokkal azonban nem foglalkozik. Illetve a hadjárat háttérének apropójából az oszmán uralkodói elit belső átrendeződéséről tesz csupán említést (23. o.). Mondhatjuk, kizárólag csak a közvetlen politikai előzményekkel ismerteti meg az olvasót, aminek az oka az, hogy a könyv első kiadása óta eltelt majd öt évtizedben született szakirodalom eredményeit Stoye nem építi be 2010-ben kiadott monográfiájába még a kérdésfelvetések szintjén sem. Az 1964-et követően e kérdésekről megjelent fontos monográfiákat ugyan szinte maradéktalanul felsorolja könyve végén (*Auswahlbibliographie des Verlags zur neueren Literatur*), de a főszövegben eltekint használatuktól. Mivel sem egy bevezető fejezet, sem pedig egy kiegészítő fejezet nem foglalkozik az elmúlt évtizedek kutatási eredményeinek exponálásával, az olvasók abba a tévedésbe eshetnek, hogy az elmúlt évtizedek kutatásai egyáltalán nem hoztak érdemi eredményeket. Továbbmenve, Stoye monográfiájának jegyzetapparátusát áttekintve megállapítható, hogy annak hivatkozásai az 1950–1960-as évek állapotát és színvonalát tükrözik, vagyis állításainak igazolására forrásként érdemben az 1890-es évek és a második világháború közötti időszakban, igen nagy mennyiségben kiadott okmánytárakat, elsősorban pozitivisták szemléletű monográfiákat, újabban pedig a második világháborút követő két évtized monográfiáit használja (N. Jorga, Franz Babinger, Hurumzakı, B. Gebhardt, Bojani munkáit, hogy csak a leggyakrabban hivatkozott szerzőket említsük).

Ugyanez mondható el a csak nyomaiban felfedezhető magyar vonatkozású szakirodalomról is. A lábjegyzetekben Makkai László, Tolnai Lajos nevét találjuk meg csupán a negyvenes évekből, az erdélyi kérdésekkel foglalkozó szász Roderick Gooson, vagy még korábbról, Thaly Kálmánon és a Csányi-krónikát kiadó Páur Ivánon kívül, utóbbiak még a XIX. század második feléből.¹¹ Mindennek az az alapja, hogy az elmúlt év-

¹¹ Makkai László: *Histoire de Transsylvanie*. Paris, 1946; Tolnai Lajos: *Le Comte Michel Teleki. Nouvelle Revue de Hongrie*, 1940; *Siebenbürgen*. In *Österreichische Staatsverträge*. Hrsg. von: Roderick

tizedek magyar szakirodalmi vonatkozásai, fontos eredményei nem, illetve csak jelzés-szerűen jelentek meg és jelennek meg napjainkban is német vagy angol nyelven. John Stoye megemlíti Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi mozgalmát (26. o.), elemzi az erdélyi fejedelmek közül II. Rákóczi György politikáját (30, 36. o.), a Magyar Királyság területén húzódó védelmi rendszert (81–83, 104. skk. o.), megemlíti a védelmi rendszert elsősorban működtető, fenntartó, főleg nyugat-magyarországi, nyugat-dunántúli birto- kos nemességet (Esterházy Pál, Batthyányak, Pálffyak). Végül, de legfőképp: hangsú- lyosan érdekli Thököly mozgalma, tevékenysége, több fejezetben is szól annak hatásá- ról az 1683. évi ostromra, valamint általában a magyarországi és erdélyi eseményekről – e helyen elvárható lenne, hogy legalább Köpeczi Béla német nyelvű Thököly-mono- gráfiáját megemlítsse.¹²

Adódik a két alapvető kérdés: mindezek ellenére miért érdemes kézbe venni az ox- ford-i John Walter Stoye professzor könyvét, miért üdvözlendő a német nyelvű változat kiadása, és mi a mű népszerűségének az oka? Az egyik lehetséges válasz: jobb vagy másik híján. Annak ellenére ugyanis, hogy Bécs történelmének egyik legfontosabb és leglátványosabb eseményéről van szó, nagyon régen jelent meg a nagyközönség szá- mára készült összegző munka az 1683. évi ostromról (talán Johannes Sachslehner iro- dalomtörténész könyvét leszámítva, aki gyakorlatilag egy korabeli, az eseményekkel foglalkozó kalendáriumot ad közre és elemez annak minden lehetséges vonatkozását feltárva¹³).

Az eladási statisztikákat nem ismerem, de az igények meglétére utal, hogy 2011-ben négy, Bécs belvárosában lévő könyvesbolt kirakatában hónapokon át (az egyikben még napjainkban is) látni lehet(ett) ennek a szép, igényes kivitelezésű könyvnek egy-egy példányát, s az eladók szóban tanúsították a könyv iránti élénk keresletet, amikor e felől kérdeztem őket. Az olvasói igény tehát töretlen, újból és újból jelentkezik, időről idő- re szükség van a legfontosabb eseményeket, folyamatokat tárgyaló, igényes történeti monográfiákra. A másik ok a megjelentetésre (s ez motiválta valószínűleg a kiadót is): tisztelgés a mű szerzőjének sok évtizedes munkássága előtt, valamint afféle figyelem- felkeltés, hiszen John Stoye-nak, mint említettük, nem ez az egyetlen, olvasmányosan megírt, a térség XVII. századi történetével foglalkozó monográfiája.

Goos. Wien, 1911; *Thaly Kálmán*: Késmárki Thököly Imre Naplói. Budapest, 1868–1873; Hanns Tscánys *Ungarische Chronik 1670–1714*. Kiadja *Páur Iván*. Pest, 1858.

¹² *Köpeczi, Béla*: *Staatsräson und christliche Solidarität*. Wien–Budapest, 1982.

¹³ *Johannes Sachslehner*: *Wien anno 1683*. Pichler Verlag, [Wien,] 2004.¹ és 2006.² Legújabb, változat- lan kiadása: Pichler Verlag, [Wien,] 2011. Kiállításában legalább olyan szép, mint Stoye könyve.

A FEJEDELEM SZOLGÁLATÁBAN*

Mészáros Kálmán és kollégáinak tanulmánykötete a szerzők Rákóczi-szabadságharc-hoz kapcsolódó, a tematikát tekintve elsősorban a mozgalom katonai középvezetőinek pályafutásához, életrajzához kötődő, a közelmúltban megjelent, újragondolt, kiegészített, javított írásait tartalmazza, melyekkel a vajai múzeumigazgató, Molnár Sándor munkássága előtt tisztelegnek. Kovács Ágnes készített hozzá ajánlást, melyben rámutat a kötet olvashatósságára, arra, hogy nincsenek lezárt kérdések az intenzíven kutatott történeti korszakokban sem, valamint arra a szándékra, hogy a szerzőket többek között a nemzeti közösségtudat megőrzéséhez való hozzájárulás motiválta, miközben átüt munkáikon az elv és a módszer: a szigorú forráskritika megóvjaa a történelem szemlélyiségeket heroizáló nézetektől. Ezzel a nagyon okos és sommás megfogalmazással in medias res a kötet egyik legfőbb tanulságánál vagyunk. A kötet több tanulmánya foglalkozik ugyanis a Rákóczi-szabadságharc kutatásának minduntalan kiütközű speciális problémájával: a tudományos kutatást is át- meg átszövű Rákóczi-kultusz nehéz örökségével. A kötet ugyanakkor nemcsak életrajzi gyűjtemény, illetve életrajzi adatokat közreadó munka, melynek alaptónusát mégiscsak a hadtörténeti vonatkozások adják meg, hanem rendhagyó módon a szabadságharc szélesebb közönség előtt ismeretlen nőalakjaival is foglalkozik, a Rákóczi-kutatásban gyakorlatilag elsőként.

A munka remekül használható, egyrészt annak mellékletei, azaz a bibliográfia miatt, amely tartalmazza a tanulmányok elkészítéséhez felhasznált valamennyi levéltári, kéziratári forrást, folyóiratot, periodikát, kézikönyvet, lexikont, szótárat, sorozatot, kiadott forrást, szakirodalmat. Valamint itt kell kiemelni a kötet rendkívüli szakmai igényességét, a kifogástalan szerkesztői munkát, s visszafogott, de értékes képanyagát.

A tucatnyi tanulmány legnagyobb részét Mészáros Kálmán jegyzi, helyet kapott Török Péter Szemere Lászlóról szóló összefoglalója is és Seres István két közleménye (egyik Mészáros Kálmánnal közösen). Érdemes volt a tanulmányokat együtt megjeleníteni, hiszen egy kötet, ha jók a szempontok, az eredetileg önálló írásokat egybeszerkesztve új minőségre emeli azok tartalmát. Ily módon egy olyan, a katonai-hivatalnoki középíréteget bemutató kézikönyvet kaptunk, amely átfogó módon, azonos elemzési szempontok alapján tárja föl e réteg szerepét a szabadságharcban.

* Az ismertetett kötet: *Mészáros Kálmán – Seres István – Török Péter: A fejedelem szolgálatában. Életrajzi és családtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból.* Szerk. Kovács Eleonóra – Mészáros Kálmán. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2018.

Az első tanulmány, amely II. Rákóczi Ferenc fejedelem születésének körülményeit (a születés időpontja, helye) tisztázza, módszertanilag mindjárt példaértékű írásmű: számba vesz és ütköztet minden olyan forrást, adatot, véleményt, vélekedést, ami a teljes Rákóczi-kutatás során fellelhető volt, a kortársak által lejegyzett adatoktól kezdve egészen a legutóbbi időkben is olvasható momentumokig. Sőt, huszárosan a kortársi párhuzamok apropóján mindjárt Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor születési körülményeit is feltárja. Az írás egyben hozzájárulás és vélemény a Thaly Kálmán-féle Rákóczi-kutatásról (annak eszközeiről és szemléletéről), sőt annak kritikájáról is. S végül, de nem utolsósorban rendkívül korrekt vizsgálatot végez a szülőhely, a megerősített Borsi kastély korabeli szerepéről, állapotáról, s cáfolja a – módszeres kutatások híján – téves találgatásokat, miszerint I. Rákóczi Ferenc és édesanyja, Zrínyi Ilona kényszerűségből és csupán rövid időre, ad hoc választott helyszínt: a család tudatos és kézenfekvő döntésének eredménye volt az ebben az időszakban egyik legelőkelőbbnek minősülő rezidenciát kiválasztani.

A következő írás a Csajághy János volt kuruc brigadéros bécsi, 1711. június 15-ei, több mint egy órán át tartó királynéi audienciájáról fennmaradt dokumentumokat adja közre egy nagyon fontos bevezetővel. A kihallgatás a szatmári béke történetének jelképes epizódjaként vonult be a történetírásba – köszönhetően elsősorban a korabeli császári propagandának, valamint annak, hogy a pestis-vesztegészár miatt az audiencia időpontja a békeokmány ratifikált, nyomtatott példányainak elterjedése utánra halasztódott. Az eset tanulsága a feltárt források szerint, hogy a békekötés megvalósításának sikere a kuruc követekben megerősödött.

Csajághy Jánosnál, illetve halálának körülményeinél maradván, a következő tanulmány hangsúlyosan tér ki Thaly Kálmán történetírói módszereire, illetve arra, hogy a főleg Thalynak köszönhető, forrásokkal nem igazolható megállapítások, szemléletmód minduntalan kiütközik a hibás adatok továbbgörgetése miatt. Csajághy alakja azonban nemcsak az ifjú Thaly kialakulatlan módszerei, romantikus alkata, legendagyártása által, hanem Jókai Mórnak köszönhetően is regényes figurává vált (*Szeretve mind a vérpadig* című műve által). Számos, a brigadéros alakjához, konkrétan pedig halálához köthető valótlanítást a minden alapot nélkülöző mérgezési história tetőzi be, miszerint a bécsi udvarban III. Károly spanyol „mérgekverő udvaroncai” törtek életére. A források tanulsága szerint ezzel ellentétben az igazság viszont az, hogy Csajághy a vele familiáris jellegű, szoros kapcsolatban álló Eszterházy Dániel peresznyei kastélyában betegedett meg, s hunyt el, de előtte állapota még megengedte neki, hogy átgondoltan, a kor szokásai szerint végrendeletet (lásd végrendeletét a tanulmány függelékében).

A következő írásban Mészáros Kálmán Földváry László nógrádi várkapitány kalandosnak minősített pályáivét rajzolja meg. A sok hiányzó információ miatt mozaikos életrajz a kor háborús viszonyaihoz képest is rendhagyó sorsot tár elénk. Nem azért, mert a védelmi potenciállal nem rendelkező nógrádi vár, melynek kapitánya volt, különleges harcászati szerephez jutott volna a bizonyos mértékű helyreállítási munkálatok jóvoltából – mint ahogyan azt forrásokkal a szerző meggyőzően bizonyítja –, hanem azért, mert részt vett nemcsak a fejedelem szabadságharcában, hanem előzőleg Thököly mozgalmában is és az 1697-es felkelésben, majd török fogságba esett, és gályá-

rabságra jutott ebben az időszakban, ahonnan nem tudni, milyen körülmények között megrokkanna, de vissza tudott térni.

A sor Hancsok Ádám főstrázsamesterrel folytatódik, illetve családjának történetével. A jövőben folytatható tanulmány függelékében a kuruc katonáról eddig fellelt források is közlésre kerülnek (12 dokumentum). Ennek kapcsán kell megemlíteni a kötet újabb érdemét: a tanulmányokat a legtöbb esetben (mindenhol, ahol ez indokolt) forrásközlő függelék egészíti ki. Úgy vélem, ez a leghatékonyabb módja annak, hogy a további pontatlanságoknak, félremagyarázásoknak elejét vehessük. A másik módszer pedig, ami a korrekt tudományos kutatást eredményezi, hogy a hiányzó mozaikokat ne ötletekkel, sugalmazásokkal, találgatásokkal, majd ezek tényként való közlésével tárja a történész az olvasók elé, hanem hagyja meg a sokszor hézagos, széttöredezett képet, jelezve a forrásadottságok sokszor hiányos, szegényes voltát. Ez az a tanulság, amit a Rákóczi-kor kutatói különösen szem előtt kell, hogy tartsanak – hiszen ez a kötet bebizonyítja, hogy ily módon is lehet érdekes, olvasmányos, színes, „regényes”, de korrekt képet festeni a korszakról.

Seres István tanulmánya, amely II. Rákóczi Ferenc egyik román kapitánya, Fekete Vaszil részletes életútját, szerepét tárja elénk, szintén rendelkezik az előbb ismertetett erényekkel. A fellelhető források alapján (melyek közül a legfontosabbak szintén közlésre kerülnek a tanulmány függelékében) egy nagyon részletes, ugyanakkor izgalmas karrier, illetve életút bontakozik ki. Fekete Vaszil Cserei Mihály krónikájának is fontos alakja, ám életét, sőt valódi kilétét – Mojszén László kapitány személyében – a krónika forrásokon kívül a korabeli levelezés alapján lehetett feltárni. A kuruc kor egyik jellegzetes alakját ismerhetjük meg személyében, aki az erdélyi kuruc hadak román kismemesi katonáját testesítette meg, egyszerű származású közkatonából híres-hírhedt szabadcsapatvezérré válva.

Szemere László hajdúvárosi főkapitány tevékenységét a Rákóczi-szabadságharc idején Török Péter írta meg. Az adatokban gazdag tanulmány a Zemplén megyei birtokos nemes pályafutását a kezdetektől rekonstruálja, aki 1703-ban az elsők között csatlakozott a felkelőkhöz. Korán, még 1704-ben brigadérossá nevezték ki, de egészen 1710-ig nem tudott előbbre lépni a ranglétrán. Szerény katonai eredményei, szakértelme akadályozták ebben, nem utolsósorban gyengekezűsége, ami tetteiből kiviláglik.

Mészáros Kálmán következő írása egy forrásközlemény, melyben ifjú Kemény János két levelét teszi közzé, már a kor nőalakjaihoz közelít, hiszen a levelek központi alakja édesanyja, Teleki Anna. Ezt követi a Bogát-Randvány nembeli Rákóczi család nemesi ágának történetéhez kapcsolódó archontológiai adatokat tartalmazó közlés, melyben a sort Rákóczi Borbálával folytatja, aki csicseri Orosz Pál kuruc generális felesége volt, s nem mellesleg a fejedelemmel közös szépapától és szépanyától származott. Az írás a továbbiakban a két kuruc főhadnagy, Rákóczi Pál és János alakjával foglalkozik.

További két kuruc tábornok felesége, Nagyszegi Gáborné Uray Éva és Berthóti Istvánné Várad Erzsébet következik, szintén Mészáros Kálmán jóvoltából. Nagyszegi Gábor legendás alak volt kortársai szemében: afféle „erdélyi Vak Bottyán”. A feleség ürügyén magáról a tábornokról is részletes információkat tudhatunk meg a tanulmányból, de a hangsúly a Földváry család levéltárából előkerült források miatt a feleségen van,

akinek földbirtokai révén a tábornok nemesemberként élhetett: zálogbirtokot váltott meg, birtokcserét bonyolított, jobbágyokat szegődttetett. Katonai pályája és házassága a kor viszonyai között igen látványos társadalmi pozícionyeréshez juttatta. Berthóti István brigadéros, érsekújvári vicegenerális feleségéről a fejedelem is megemlékezett egyik levelében. Az asszony sorsa nem kevésbé volt kalandos, mint a kor harcait megjárt katonatiszteké: a Berthóti 1709-ben bekövetkezett halála utáni két év alatt újabb két férj következett a kuruc katonai elitből – 1710-ben Kálmánczay Imréhez, majd 1711-ben egy utószülött kislánnyal a karján Palásthy Ferenchez ment feleségül. A tartósnak bizonyult utolsó házasságból aztán még öt gyermeke született.

Bár nem tartoznak a kuruc katonai elithez, de Mészáros Kálmán szerint egy tanulmányt megérdemeltek a kuruc kor „kutyaszemélyiségei” is. Roland és társainak történetét a recenzens e helyen most nem fedi fel, de mindenképpen felhívja a figyelmet arra, hogy életszerű, szórakoztató formában a korabeli hétköznapi élet is kiválóan megragadható, ha az tárgyyszerű, korrekt forrásfeltáró munkára épül.

A kuruc tábornokok és brigadérosok nyughelyeit számba vevő kiváló írás gyakorlatilag egy sajnós jórészt csak virtuális és nem valós sírkatasztert foglal magában, hiszen a nyughelyek többségükben az évszázadok során megsemmisültek. Mészáros Kálmán is azon kutatók közé tartozik, akiket nemcsak a tudományos kutatás, hanem választott korszaka hagyományainak valós információkon nyugvó ápolása motivál, hiszen, mint írja: „Bevallott célunk ... az emlékhelyek feltárása és az évfordulós megemlékezésekre irányuló figyelem felkeltése, a hagyományápolás segítése, végső soron a nemzeti és közösségi tudat erősítése...” (144. o.). A szabadságharc legfőbb vezetői közül a bujdosásban elhunyt fejedelem és társainak sírhelyei után már a XIX. század végén megindult a nyomozás, ami egyben a Rákóczi-kultusz egyik alappillére jelenti. Mészáros Kálmán ennek a folyamatát vázolja, párhuzamosan a nyughelyekre vonatkozó történeti rekonstrukcióval.

A tanulmányok sorát Mészáros Kálmán és Seres István közös írása zárja, melyben az úgynevezett kassai aranykincs kapcsán előkerült aranylánc történetét vizsgálják. A több mint két méter hosszú, majd 60 dekagramm tömegű kitüntetésre vonatkozó levéltári forrásokat gyűjtötte egybe a két szerző. A lánc adományozása a korban nem volt egyedi, a Thököly-felkelés után megnövekedik a katonai hőstetteket elismerő lánc adományozását rögzítő források száma. Kapott ilyet többek között Petneházy Dávid, akit Kassa 1685. októberi feladásáért honorált I. Lipót. Bottyán János, a későbbi neves kuruc generális is kapott Lipóttól egyet még esztergomi kapitányként a török elleni küzdelmekben tanúsított vitézségeért. Élt az adományozás lehetőségével I. József is, aki Ocskay Lászlót tüntette ki, de kaptak ilyet olyan, a szabadságharcban mindvégig kitartó, annak befejeződése után pedig a császári hadseregben szolgálatot vállaló katonatisztek is, mint például Csajághy János brigadéros. Nemcsak a függetlenségi mozgalom „utóregései” a Rákóczi-emigrációnak köszönhetően, hanem az abban résztvevők ellen sikeresen fellépők uralkodói kegylánc elnyerési gyakorlata is tovább élt a XVIII. század első felében, melynek leglátványosabb esete a Péro-lázadás leverésében érdemeket szerzettek kitüntetése.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ÉS I. PÉTER CÁR KÜLPOLITIKÁJA*

A Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójának egyik külföldi záró eseménye volt a Moszkvai Magyar Kulturális Központban 2011. október 27–28-án megtartott tudományos tanácskozás, melynek tanulmányok formájába szerkesztett anyaga került kiadásra Szentpéterváron 2013-ban a Nyesztor-Isztorija Kiadó gondozásában a *Közép-európai Tanulmányok* című oroszországi sorozatban. A szimpóziumot a szatmári békeszerződés 300. évfordulójára időzítették, és a moszkvai Rákóczi-napok keretében szervezték meg. A konferenciát oroszországi és magyar tudományos és kulturális szervezetek rendezték, részt vettek rajta az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének, a Moszkvai Magyar Kulturális Központ Levéltári Intézetének, a Lomonoszov Állami Egyetem, a Moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Információs Központ, a magyarországi Orosz Történelmi Egyesület, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központjának és a Moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Információs Központjának munkatársai.

A szervező- és szerkesztőbizottság, Kirill Kocsegarov és Olga Khavanova történészek és Seres Attila, a Nemzeti Levéltár moszkvai magyar levéltári delegátusa a Rákóczi-szabadságharcot a magyar történelem, egyúttal a kollektív magyar nemzeti emlékezet egyik legfontosabb eseményének tartja. Ennek megfelelően jelölték ki a kötet tematikáját: a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és I. Péter orosz cár diplomáciája kapcsolatának történetét és az annak csúcspontját jelentő 1707. évi szövetségi egyezményt, a varsói szerződést. A tanulmánygyűjtemény a szerkesztők szándéka szerint a szabadságharc, mint Habsburg-ellenes mozgalom, politikai, diplomáciai és kulturális aspektusait, a XVIII. századi magyar–orosz politikai kapcsolatokat, s a Rákóczi-szabadságharc irodalomban, kultúrában és propagandában betöltött „helyét”, szerepét mutatja be.

A kötetet közreadó, illetve szerkesztő szakemberek nem a Rákóczi-szabadságharc, hanem Oroszország történetének ismert kutatói, és Seres Attila kutatási területe sem a XVII–XVIII. századi magyar történelem. Ez a tény több problémát, szakmai hibát is megmagyaráz, melyek a kiadványban tetten érhetők, s ezenkívül a Rákóczi-szabadságharcot illetően egy, a szerkesztők számára jelentkező súlyos fogalmi bizonytalansághoz

* Az ismertetett kötet: Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. • Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája. Под ред. К. А. Кочегарова, О. В. Хавановой, А. Шереша. Издательство Нестор-История, Санкт-Петербург, 2013. • Szerk. A. Kocsegarov, O. V. Havanova, Seres Attila. Nyesztor-Isztorija Kiadó, Szentpétervár, 2013.

vezettek. Ezt elkerülendő kellett volna a szerkesztőbizottságba egy olyan magyar kutatót is beválasztani vagy lektornak fölkérni, aki a Rákóczi-szabadságharc, de legalább a XVI–XVIII. századi magyar vagy közép-európai történelem avatott szakértője. Hangsúlyozom, véleményem, illetve megállapításom csak a szerkesztőkre és az előszóra érvényes, nem pedig azokra a szerzőkre, akik tanulmányaikat a kötetben publikálták. Végül a problémák harmadik forrása a több esetben pontatlan fordítói munka. Szem előtt tartva a kötet érdemeit, a pontatlanságok nagy száma és jellege miatt kénytelen vagyok a kritikai észrevételekkel kezdeni a recenziót.

A pontatlan fordítás már a kötet címét illetően jelentkezik: a címnegyedben megadott magyar cím: *Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája* csak nagyjából azonos az orosz címmel (*Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I*), melynek pontos magyar fordítása: *Az 1703–1711. évi szabadságharc Magyarországon és I. Péter diplomáciája*. A kettő között nemcsak stíláriis, hanem tartalmi különbség is van, mert a külpolitika fogalma tágabb a diplomáciánál. A külpolitika ugyanis a külföldi kapcsolatok rendszerét jelenti, egy ország kormányának más államokhoz fűződő viszonyában, kapcsolataiban megnyilvánuló elveket, célokat, döntéseket, mozgatórugókat és tevékenységeket, amelyekkel az ország megvéd(het)i érdekeit, illetve különféle célokat valósít(hat) meg. A diplomácia ugyanakkor az államok nemzetközi kapcsolatainak ápolására irányuló szervezett tevékenységet jelenti, melynek főbb céljai: hivatalos kapcsolatok fenntartása más államokkal, az állam és polgárai érdekeinek képviselése, védelme, az információszerzés, valamint a saját országról szóló ismeretek terjesztése. Vagyis a diplomácia nem azonos azzal, hanem csak része a külpolitikának.

Másik észrevételem a kötet bevezetőjére vonatkozik (3. o.). Részben fogalmi, részben értékelési-értelmezési probléma, amely a Rákóczi-szabadságharc alapvető céljának értékeléséből és értelmezéséből, a szabadságharc jellegének újradefiniálási kísérletéből adódik, ami aztán többek között a szabadságharc orosz elnevezésének – a szerkesztők számára adódó – problematikájához vezetett. Mindennek forrása egy újabb értékelési koncepció átvételi kísérlete Pálffy Gézától. Pálffy Géza egyik munkájában, egy, a szerkesztők által hivatkozott, német nyelvű, Münchenben megjelent tanulmányában, amely magyarul is kiadásra került¹ – jelen kötet szerkesztői szerint – a Rákóczi-szabadságharcot az 1672–1735. évek eseményeinek összefüggő értékelésében egy olyan felkelésnek (*повстанческое движение*) nevezi, amely egy szüntelen háborús mozgásokkal és politikai instabilitással jellemezhető időszak egyik mozzanata volt, melynek

¹ Pálffy, Géza: *Ewige Verlierer oder auch ewige Gewinner? Aufstände und Unruhen im frühneuzeitlichen Ungarn*. In *Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815)*. Vorträge der Jahrestagung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien, 18.–20. Mai 2011). Hrsg. Peter Rauscher – Martin Scheutz. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 61.) Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2013. 151–175. o. Magyarul megjelent ez előtt: Pálffy Géza: *Örök vesztesek avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben*. In *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár et al., Budapest–Győr, 2012. 283–299. o.

során magyar „befolyásos arisztokraták vagy (!) katonai nemesek vezetése alatt (под преводительством влиятельных аристократов или офицеров-дворян)” egy felkelés zajlott „az adóterhek ellen és a vallásszabadságért (против налогового бремени и за свободу вероисповедания)” (3. o.). Ez a mozgalom II. Rákóczi Ferenc vezetésével, ahogyan a szerkesztők az előszóban folytatják, a kuruc katonák szociális–gazdasági várakozásait volt hivatott megvalósítani, melyek nemritkán vallási követelések formáját öltötték magukra, s melyek esetenként/olykor-olykor összekapcsolódtak a vezetők hatalmi ambícióival, akik politikai – és nem utolsósorban – katonai-pénzügyi támogatását élvezték a Habsburgok első számú ellenségeinek, az Ottomán Portának és XIV. Lajos francia királynak (uo.). Pálffy Géza a hivatkozott tanulmányban (sem a megjelölt oldalakon,² sem pedig máshol) semmi ilyesmit nem ír, a Rákóczi-szabadságharcot sem ebben, sem pedig más munkájában nem definiálta újra, a kijelentést tehát a szerkesztők véleményének, definíciójának kell tekintenünk.

Ebből következően adódnak a recenzens számára az alábbi, alapvető kérdések. Magyarország, Erdély és/vagy a Habsburg Monarchia (ez pontosan nem derül ki a szövegből) 1672–1735 közötti történetét valóban folyamatos politikai instabilitás és háborúsodás jellemezte? Nincs tudomásom olyan monográfiáról, elemzésről, ami ezt valaha kimutatta volna a magyar, az osztrák vagy az európai történetírásban. A Rákóczi-szabadságharc vezetői mind „befolyásos arisztokraták” és „katonai nemesek” voltak? Előbbiek kik voltak, és mire gyakoroltak befolyást? Utóbbiak tekintetében: kik azok a katonai nemesek? A tárgyalt történelmi esemény (tudniillik a Rákóczi-szabadságharc) valóban egy felkelés volt? Csak az adóterhek ellen és a vallásszabadságért folytak a küzdelmek (például egy önálló magyar állam vagy a független erdélyi fejedelemség megteremtéséért nem)? Kérdéses az is, vagyis feltárára vár, hogy az Oszmánok a Rákóczi-szabadságharcot katonailag vagy pénzügyileg támogatták-e, a követjárások ténye nem azonos az effektív támogatással, s Rákóczi ennek elvét és lehetőségét (a feltárt memoár-irodalom és a vonatkozó levelezés szerint) mindvégig elvetette. Végül árnyaltabb megfogalmazást kívánna az is, hogy 1703 és 1711 között kik tekinthetők a Habsburgok „első számú ellenségeinek”.

E kérdések után nem meglepő, hogy a szerkesztők számára egy másik bizonytalansági tényező is adódik, amely mindebből, vagyis a szabadságharc jellegének meghatározásából, fogalmának meghatározási kísérletéből, újradefiniálásából, illetve annak kudarcából ered. A szerkesztők azt a terminológiai problémát vetik föl (5. o.), miszerint a magyar történettudományban a Rákóczi-szabadságharcnak nevezett történelmi jelenség valójában szabadságharc volt-e vagy sem. Fontolgtatják, hogy egyáltalán indokolt-e a szabadságharc kifejezés használata ennek a történelmi eseménysorozatnak a megnevezésére, vagy felkelésnek, háborúnak kell tekinteni, egy szuverén állam függetlenségi törekvésének, illetve valamiféle felszabadító háborúnak kell-e tartani. Mindez odavezetett, hogy fölteszik a kérdést: a magyar szabadságharc fogalma ez esetben pontosan miként fordítandó orosz nyelvre?

² A német nyelvű munka 158, illetve 161–162. oldalán.

A Rákóczi-szabadságharc fogalmának, tartalmának, jellegének meghatározása és annak értékelése, a Pálffy Géza (ismétlem, nem a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó) felvetései alapján megfogalmazódó kérdések tükrében nem egy recenzió feladata. Ugyanis a kérdés már tisztázott: az 1971-ben Iszlamov szerkesztésében Magyarország történetéről szóló szintézis nyomán megteremtett tradícióra hivatkozva (tegyük hozzá, akkor is, ha a magyar terminológia legpontosabb fordítását akarják az oroszban alkalmazni), mégiscsak a szabadságharc kifejezésnél maradtak a szerkesztők...

A fordításbeli pontatlanságokat illető észrevételek közül vegyük mindjárt az első írást, Mészáros Kálmán bevezető tanulmányát, amely a magyar nyelvű tartalomjegyzékben (278. o.). A „szatmári békesség” és az „orosz reménység” címet kapta, s melynek szintén nem sikerült pontos orosz fordítását adni (az orosz cím: *Саммарский мир 1711 г. и «надежда на русских»* magyarul: Az 1711. évi szatmári béke és az „oroszokba vetett remény” lenne. A kötet három nagy fejezetre oszlik: *II. Rákóczi Ferenc* (elírás nélkül) *diplomáciája a nemzetközi kapcsolatok rendszerében; Oroszország és Magyarország a XVII–XVIII. század fordulóján*; valamint a szintén pontatlanul fordított, s tartalmi különbséget is jelentő *II. Rákóczi Ferenc a szépirodalomban, kultúrában és kollektív emlékezetben* (az orosz: *Эпоха Ференца II Ракоци в литературе, культуре, коллективной памяти* alapján helyesen: *II. Rákóczi Ferenc kora az irodalomban, a kultúrában és a kollektív emlékezetben*) lenne. Fordítói pontatlanságoktól hemzsegnék a címek a magyarról oroszra vagy oroszról magyarra fordításban: sajnos szinte minden tanulmány címének fordításában tetten érhető a jelenség, Tóth Ferenc, Kármán Gábor, Svetlana Korzun, Kirill Kocsegarov, Gebei Sándor, Papp Sándor írásának címe olvasásakor. Nyikoláj (és nem Nikolaj) Rogozsin esetében ugyanez mondható el, ahol a Magyar Királyság oroszul Habsburg Monarchiaként szerepel a fordításban, továbbá, Oleg Nyemenszkij, Olga Khavanova, Hatos Pál esetében szintén. Ezek részletes idézése helyett csak a legkirívóbb félrefordítást emelném ki szó szerint: Mikhail (sic!, helyesen magyarul: Mihail helyett) Mejer tanulmányának címét, melynek orosz címe: *Перемены в жизни османского общества в первой половине XVIII. в. и Ференц II Ракоци*, amit magyarra így sikerült fordítani: *Orosz–török kapcsolatok a XVIII–XVIII. század fordulóján*, e helyett: *Változások az oszmán társadalom életében a XVIII. század első felében és II. Rákóczi Ferenc*.

Végül: a magyar nyelvben az orosz szavakat, cirill betűs szavakat, neveket stb. az akadémiai helyesírás szabályai szerint a kiejtés alapján írjuk át (mint említettem, Nikolaj helyett Nyikoláj, Kozbareva helyett Kozbarjeva, Staniszlav helyett Sztanyiszláv, Svetlana helyett Szeptlána, Cantemir helyett Kantyemir).

Áttérve a kötet érdemi részére, Mészáros Kálmán tanulmánya a három tematikai egységbe sorolt írásokat megelőzi, azokhoz mintegy bevezetésként szolgál: az 1711-ben megkötött szatmári béke historiográfiáját foglalja össze elemző módon, végigvezetve az olvasót, hogy a különböző időszakokban az egyes kutatók miként értékelték a megállapodást, egészen a XIX. századtól kezdődően. Ezt követően a békeokmány megszületésének történetét foglalja össze, többek között az orosz diplomáciai kapcsolatokba vetett „remény” 1711-ben – melynek kézzelfogható alapja és kiindulópontja, egyetlen reális megjelenése az 1707. évi szövetségi megállapodás volt I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között – és a nemzetközi garanciák összefüggésrendszerében.

A *II. Rákóczi Ferenc diplomáciája a nemzetközi kapcsolatok rendszerében* című első nagy tematikai egység bevezető tanulmánya Tóth Ferenc írása, aki a szatmári békét francia összefüggésrendszerben tárgyalja. Összegzi a francia–magyar kapcsolatok történetét 1708 és 1710 között, feltárja a franciák reakcióit a békekötéssel kapcsolatban, ami még a *Nagy Francia Enciklopédiába* is bekerült, s ismerteti Rákóczi emigrációjának francia vonatkozásait. Jelena Kobzarjeva és Kármán Gábor a svéd–orosz és svéd–magyar kapcsolatokat tekinti át a XVII. század második felében, illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt. Kobzarjeva tanulmányában a diplomáciai kapcsolatoknak azt az útját mutatja be, amely 1684-től kezdődően azok megszakadásához vezetett gyakorlatilag már az évtized végére. A háttérben természetesen Oroszország nagyhatalmi törekvései, expanziós politikája, területi igényei állnak, de oly módon, hogy Oroszország mindvégig törekvéseit az európai diplomácia színterén igyekezett – ha nem is legitimizálni, de – részben elfogadtatni kifinomult diplomáciai eszközökkel. Hasznos információkat kaphatunk a korszakban az európai udvarokban, nemzetközi tárgyalásokon delegált orosz diplomaták személyét illetően. Kármán Gábor tanulmánya magyar nyelven és bővített változatban a *Hadtörténelmi Közlemények* 2013. évi első számában is olvasható (116–133. o.). A korrekt és bőséges jegyzetapparátust felvonultató munka a svéd–magyar – elsősorban – diplomáciai kapcsolatokat tekinti át a szabadságharc idején. Konklúziója: a protestánsok ügyére való hivatkozással sikerült a magyar diplomáciának XII. Károly svéd királyt megnyerni a szabadságharc ügyének, ami ha konkrét fegyveres segítséghez vezetett volna, feszültséget okoz Rákóczi és XIV. Lajos kapcsolatában. A svéd–magyar diplomáciai kapcsolatok megteremtése ugyanakkor már eleve érzékenyen érintette a Habsburgokat, olyannyira, hogy ha 1706–1707-ben a felkelés katonai szempontból sikeres lett volna, az előnyös béke megteremtésében a svéd kapcsolatnak már a pusztta ténye is Rákócziék számára kedvezően befolyásolja a megállapodást. Szvetlana Korzun I. Péter egyik megbízottjának, Heinrich von (Huissen – így a kötetben, 278. o., helyesen, mint ahogyan a doktori disszertáció – melynek alapján jelen írás is készült – címében is korrektül szerepel a neve:) Huyssen (1666–1739) német diplomata orosz szolgálatban töltött 1700–1711 közti bécsi diplomáciai megbízatásait tárja föl a Rákóczi-szabadságharc tükrében. A német diplomatától, mint megtudhatjuk, Nagy Péter naprakész információkat szerzett a Rákóczi-szabadságharcról, de legalábbis azokról a hírekről, melyek a császárvárosba, Bécsbe eljutottak. Vagyis a tanulmány egy eddig ismeretlen jelenséget mutat be: a cár nemcsak közvetlenül tárgyalt Rákóczi államának diplomatáival, hanem bécsi ágensén keresztül is szerzett értesüléseket – levelezését, életrajzát, beadványait ebből a szempontból a magyar kutatásnak is érdemes lenne tanulmányozni a jövőben. Kirill Kocsegarov tanulmánya oly módon segíti az olvasót az orosz, illetve az orosz–magyar politika megértésében, hogy az oroszok lengyel politikai törekvéseit, motivációit tárja elénk a XVII. és XVIII. század fordulóján: e területen töretlenül és az idő múlásával egyre inkább erősítette I. Péter politikai befolyását, ami 1719-re Oroszországot egészen az osztrák érdekekkel való ütközésig sodorta, hiszen a lengyel diplomáciai csatározások területén az egyik legerősebb befolyásoló tényezővé vált. Gebei Sándor tanulmányában azt kutatja, hogy Rákóczi 1710–11. évi orosz politikájának, illetve az orosz „segítségnek” volt-e valamilyen kézzelfogható politikai, de

legalább diplomáciai realitása. Markáns véleménye: semmiképpen sem, hiszen Rákóczi ebben az időszakban már nem akart tudomást venni a reális politikai eseményekről, s ebből kiindulva nem volt realitása az orosz támogatás elnyerésének 1711-ben. Papp Sándor bécsi és isztambuli kutatásokon alapuló, alapos tanulmányának több tanulsága közül, amely azt a kérdést járja körül, hogy az oszmánok mi módon képzelték el a szabadságharc támogatását, e helyen csak azt a merőben új látásmódot emelném ki, ahogyan a kérdést szemléli. E szerint az oszmánok a magyar szabadságharc kérdését mindvégig nemzetközi viszonyrendszerben, valamint a karlócai megállapodás fényében szemlélték. Konkrétan: tisztában voltak azzal, hogy ha tevélegesen nem adnak fegyveres segítséget a kuruc államnak, a Habsburg Monarchia sem fog az orosz–török konfliktusba beavatkozni.

Mihail Mejer írása már az emigráció területére vezet el bennünket: a XVIII. századi oszmán politikai és társadalmi változásokra irányítja rá a figyelmet, melynek ismerete elengedhetetlen a törökországi emigráció megértéséhez. Kiemeli: azoknak az európai minták szerint bevezetésre szánt társadalmi, politikai reformoknak, melyek időről időre megfogalmazódtak, az Oszmán Birodalomban a XVIII. század első harmadában még nem volt realitása. Végül, a kötet diplomáciai és nemzetközi kapcsolatokról szóló fejezetében Sztanyiszlav Malkin tanulmánya a skóciai jakobita-felkelés és a magyarországi szabadságharc történeti párhuzamaira mutat rá (az összehasonlító–elemző vizsgálati elv nyomán). Emellett kimutatja, hogy Nagy-Britanniában, illetve Skóciában a politikai elit részéről élénk figyelem kísérte a szabadságharcot.

A tanulmánykötet második nagy tematikai egysége a XVII–XVIII. század fordulóján az orosz–magyar kapcsolatok diplomáciatörténeti, gazdaságtörténeti és mentáltörténeti területére vezet el bennünket, ennek a fejezetnek csak a politika-, illetve hadtörténeti vonatkozású tanulmányaira térnek ki e helyen. Ehhez a tematikához nyújt alapvetést Nyikoláj Rogozsin tanulmánya a Nagy Péter ideje előtti, azaz a XVII. századi orosz belpolitikai viszonyok ismertetésének köszönhetően. Andrej Guszkov Ukrainecev oroszországi követ 1708. évi magyarországi „missziós” (140. o.) követi útjáról tárt föl fontos, eddig ismeretlen levéltári forrásokat az Orosz Állami Levéltár fondjaiból, melynek alapján a követ útját részletesen rekonstruálni tudta. Figyelemre méltó koncepciója: 1707-ben a magyar felkelés ügye nem elsősorban annak Habsburg-ellenes, függetlenségi jellege miatt keltette föl I. Péter figyelmét, hanem a szabadságharc vezetőjéhez, közvetlenül II. Rákóczi Ferenchez mint Erdély fejedelméhez keresett utat, mert Erdély ügyét mindvégig a svéd szövetségi rendszer függvényében szemlélte. 1708 nyarán azért indította másfél hónapos útjára Ukrainecevet, mert ebben az összefüggésben ítélte veszélyesnek az orosz birodalom katonapolitikai számításait is befolyásoló konfliktust a Habsburgok és a magyar felkelők között (a béketárgyalások sikertelensége miatt), a harcok kiújulásáról szerzett értesülései nyomán. A császári hadsereg aktuális állapotát tekintve – tudomást szerzett arról, hogy jelentős erőket csoportosítanak át a Habsburgok az itáliai részekről – az orosz cár első számú javaslata Rákóczi számára a Habsburgokkal történő megegyezés volt (141. o.). A követ útja szerencsétlen tragédiába torkollott (1708. szeptember 12-én Egerben elhunyt), ami a közvetlen orosz–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadását eredményezte. (Ezzel a tanulmánnyal ér-

dekesen állítható párhuzamba Vlagyiszláv Groszulkan, a XVIII. század egyik nevezetes orosz diplomatájáról, Antioh Kantyemírről szóló tanulmánya.)

A *II. Rákóczi Ferenc a szépirodalomban, kultúrában és kollektív emlékezetben* című fejezet tartalmában többet mond, mint amit a fejezetcím sejtet, hiszen nemcsak a fejedelem kultuszáról szóló írások kerültek ide, hanem Katona Csaba jóvoltából értesülhetünk például Forgách Simon újratemetésének körülményeiről (1904–1906), illetve a temetés kapcsán betekinthe-tünk az orosz–magyar diplomáciatörténet ezen XX. század eleji fejezetébe. A fejezet nem tartalmaz kifejezetten hadtörténeti vonatkozású írásokat, mégis érdemes rá fölhívni a figyelmet: a fejedelem, illetve a szabadságharc kultuszának, hagyományának és a szabadságharc történeti, politikai megítélésének és vetületeinek újabb, eddig ismeretlen területeit tárják föl az itt közölt tanulmányok szerzői (Olga Khavanova, Hatos Pál, Vörös Boldizsár), valamint Seres Attila függeléke (Tarle kéziratát közli Rákóczi külpolitikájáról és a szovjet delegáció részvételéről az 1953. évi magyar történetészkongresszuson).

Összességében a tanulmányokat és a tartalmi vonatkozásokat illetően egy változatos tematikájú, színvonalas kötet született a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója lezárásának kapcsán, amely sok vonatkozásban és szemléletben is több területen új, megfontolásra érdemes eredményt közöl. A magyar nyelven idehaza még nem olvasható tanulmányokat érdemes lenne egy gondos fordítás és szerkesztés után magyarul is megjelentetni.

A LIPCSEI CSATA, 1813*

A Lipcsénél 1813. október 16–19. között lezajlott úgynevezett népek csatája a világtörténelem egyik legnagyobb összecsapása volt. Felsorakozott egymással szemben – a mai német történészek álláspontja szerint – Napóleon akkor körülbelül 15 millió fős birodalmának 450 000 fős hadserege 30 000 főnyi szövetséges hadával szemben, melyet I. Ferenc osztrák császár, Sándor orosz cár, III. Frigyes porosz király egyesített osztrák–porosz–orosz (és svéd) félmillió fős hadserege alkotott. Ez a hatalmas embertömeg egy körülbelül 32 000 lakosú, a Szász Választófejedelemséghez tartozó, ám 1806 óta gyakorlatilag francia megszállás alatt élő kereskedőváros, Lipcse térségében tartózkodott egy jó negyedéven át a csata előtt, majd a négy napig tartó öldöklés után a város határában és a városfalakon belül. Ottmaradt október 19-én 90 000 halott, 51 000 sebesült és beteg katona. Túlzás nélkül mondható, hogy – mai fogalomhasználattal élve – egy humanitárius katasztrófa színterére vezet el az olvasót a gazdaságtörténelmi vénáját is megcsillogtató Steffen Poser lipcsei történész-muzeológus, a Lipcsei Várostartörténelmi Múzeum Militaria-gyűjteményének kurátora a lipcsei Völkerschlachtdenkmal (Népek csatája-emlékmű) vezetője.

Steffen Poser kötete nemcsak a kiindulópontot, kérdésfelvetést és vizsgálati szempontokat tekintve szokatlan, hanem forrásbázisát tekintve is különleges. Tulajdonképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen túlélési stratégiája volt a városnak 1806–1814 között a napóleoni háború folyamán (mint előzmény), a lipcsei csata napjaiban, valamint a csatát követő egyéves időszakban. Teszi mindezt oly módon, hogy a korábbi történelmi és hadtörténelmi szakirodalom alapján a legfontosabb politika- és hadtörténelmi vonatkozásokat a csata előzményeit és lefolyását illetően összefoglalja. Ebben nem mond újat, viszont az olvasó egy jól összeszedett és nagyon plasztikus képet kap az eseményekről. Ugyanakkor bevonja a helyben keletkezett, lipcsei vonatkozású forrásokat: például Johann Gotthilf Daniel Schreber vagy Conrad Joseph Kilian városi orvosdoktorok feljegyzéseit, Seyfert Aus Taucha tiszteletes tudósítását, vagy Friedrich Salomon Lucius, 17 éves lipcsei diák, későbbi egyetemi professzor naplóját, valamint számos városi polgár fennmaradt leveleit, a városi protokollkönyveket, pécek, mészárosok, suszterek és más iparosok és kereskedők testületi könyveit, feljegyzéseit, számláit, levelezését és nem utolsósorban a helybéli sajtótermékeket, mindemellett a

* Az ismertetett mű: *Steffen Poser: Die Völkerschlacht bei Leipzig. „In Schutt Graus begraben”*. Hrsg. vom Stadtgeschichtlichen Museum, Leipzig, in der Seemann Henschel GmbH & Co. KG, Leipzig, [2013].

Leipziger Zeitung híreit, valamint az eseményekkel foglalkozó metszeteket, litográfiákat, karikatúrákat, pamfleteket – a szerző e színes forrásbázis alapján tudja merőben új nézőpontból láttatni az 1813-as lipcsei eseményeket.

A kötet az eseményeket nagyon lényegre törően foglalja össze, ugyanakkor a kis-monográfia terjedelmű munka érdekes és élvezetes olvasmány, mert rengeteg forrásrészletet közöl, írottakat és képieket egyaránt. A 174 oldalas munka kiváló nyomdai kivitelezésű, igényes, precíz kivitelű, rendkívül mutatós és tetszetős. Nyolcvanöt – néhány fekete-fehér kivételtől eltekintve – színes litográfiát, metszetet: festmények képét, főleg karikatúrákat és csataképeket tartalmaz. Mindez valóban segíti az olvasót abban, hogy bele tudjon helyezkedni a korabeli szemtanúk gondolat- és lelkivilágába, ami a szerző szándéka. Nem szokványos hadtörténeti munkáról van tehát szó, bár a történeti, hadtörténeti vonatkozások, események adják annak vázát. A nem túl terjedelmes monográfia húsz fejezetre tagolódik, melyek közül az első nyolc az előzményekről, hét magáról a csatáról, illetve annak lefolyásáról, öt pedig a csata utáni egy év lipcsei eseményeiről szól. Átlagosan 7-8 oldalnyi egy fejezet (ráadásul az október 16-i nap leírása hét alfejezetre oszlik), és minden második oldalon van egy-egy illusztráció. A kötet mondanivalója mégsem „esik szét”, nem érezzük, hogy túlságosan szétagolt lenne, mert kiválóak a narratív részek, melyek a mondanivalót tömören, kifejezően tolmácsolják. Az eligazodást a kötet végi összefoglaló irodalomjegyzék segíti.

Amikor 1806-ban megjelentek az első francia katonák Lipcsében (*Napoleon ante portas* című fejezet), kiknek érkezését meteorbecsapódás, felhőszakadások és más szélsőséges időjárási események előzték meg, Kilian doktor naplójában számos városi polgártársának aggodalmát fogalmazta meg, amikor tudomást szerzett Napóleon október 10-i proklamációjáról, melyben a francia császár Szászországot teljes csatlakozására szólította föl: a jeles napokon is csak legfeljebb 12 000 főnyi idegen vásárlóközönséget látott és befogadni képes, 400 éve csöndes egyetemi város hogyan lesz képes megbirkózni a rázúduló emberáradattal, ha Jéna sorsára jut, ahol 53 000 szász és porosz katona állt szemben 96 000 franciával október 14-én? A *Leipziger Zeitung*, amely a „wahre Lage”, azaz védetség állapotát sugallta aggódo olvasóinak, minden bizonnyal nem tudta megnyugtatni az orvosdoktor, aki számba véve a fogadókat, a két városi kórházat és minden közösségi intézményt, legfeljebb ezer katona elszállásolását látta ekkor kivitelezhetőnek. Amikor aztán a város négy nap múlva, 18-án gyakorlatilag egy francia garnizonná alakult, melyet pillanatok alatt a 300 városi suszternek 150 000 pár lábbelivel kellett a parancs szerint ellátnia (napi 800 pár fejenként!), már az amúgy gazdaságilag fejlett, a korabeli viszonyok között kiemelkedő gazdasági potenciált képviselő, legnagyobb lélekszámú szászföldi település – ahol a teljes szászországi áruforgalom mintegy 93 százaléka zajlott – gazdasági teherbíró képessége is megkérdőjeleződött.

A várost a további, hasonló követelésektől ideiglenesen a december 11-én megkötött poseni békeegyezmény mentette meg. Steffen Poser a továbbiakban bemutatja, hogyan vált Lipcse és környéke Napóleon uralma alatt gyakorlatilag hadivállalkozássá, „hadiüzemmé” 1807-től, ahol a városi polgárság a feszített munkautemű hétköznapokban a hadseregellátás nehézségeivel küzdött, a városban rendezett rendkívül költséges császári reprezentáció anyagi fedezetének megteremtésén fáradozott, s az ünnepek

lebonyolításával foglalkozott azon túl, hogy ez évben mindezen felül a városnak majdnem 10 000 tallérjába került a nem szívesen látott kosztosok ellátása („die Verpflegung der unwillkommenen Kostgänger”), ahogyan a városban beszállásolt mintegy 2000 francia katonatisztet emlegették. Lipcse ugyan áprilisban fellélegzett, amikor a francia tábor elvonult, ám az 1811-ig tartó időszakban még egy alkalommal, 1809 nyarán kellett még ennél is jelentősebb beszállásolási terheket fizetniük (17 000 tallér készpénz, s 5800 adag hús és kenyér előteremtése, amikor Napóleon a Lipcse felé tartó osztrák hadsereg ellen vonult).

A városi lakosság ugyanakkor a katonai és politikai eseményekről folyamatosan tájékozódott a *Zeitungok*ból, s még a kezdetek kezdetén franciaszimpatizáns polgárok is megosztottak voltak abban a tekintetben, hogy testvérháborút kell-e viselni Ausztria ellen vagy sem. Napóleon győzelmei (Tengen, Abensberg, Landshut, Eckmühl elfoglalása) aggodalommal töltötték el a lipcseieket. 1810-re a város már mintegy 100 000 talléros sarcnál járt, s Napóleon 1812. évi oroszországi hadjárata, melyben 25 500 szászországi katona vett részt a 425 000 fős francia hadsereg kötelékben, további kétélyeket ébresztett már a franciabarát érzelmű polgárokban is. A spanyolországi fiasco és az oroszországi vereség után a lipcseiek „nem törtek ki felhőtlen kacagásban”, amikor megtudták, hogy mily rengeteg honfitársuk pusztult el – fogalmazza meg a szerző a városi lakosság közvélekedését 1812 végén egy korabeli pamflet rigmusait idézve.

1813 tavaszára a politikai erőviszonyok kiegyenlítődtek a kontinensen. A Poroszország és Franciaország között katonailag pattanásig feszült hadi helyzetről és eseményekről a lipcseieknek is megfelelő ismereteik voltak. Már 1813 februárjában úgy vélték, hogy Napóleon visszaszorításán a város – melynek térségében a császár az oroszok Odera felé tartó előrenyomulása miatt a fizetéseképtelen francia gyalogságot és egy lengyel hadosztályt állomásoztatott – csak nyerhet. Ugyanakkor a reményeket egy sorscsapás egyszeriben szertefoszlatta: február 17-én a lipcsei úgynevezett francia kórházban tifuszbajrány tört ki. A város építtetett a megbetegedett francia katonák számára egy újabb kórházat a Fleischerplatzon, majd mire megfékeztek a járványt, megjelentek a város környékén, majd a városban március 31-én az első kozák alakulatok, akik hamarosan kiűzték a még hátramaradott franciákat. Másnap Lipcse egy csapásra kozák katonai táborrá vált, ami egy két és fél hetes poklot eredményezett, s melynek Lüt-zow porosz szabadcsapatainak április 17-i megjelenése vetett véget. Ezt követően, a hónap végétől a lipcseiek már nem voltak képesek pontosan követni a térségben lezajló francia és szövetséges katonai változásokat, csapatmozgásokat, de azt kiválóan érzékelték, hogy hamarosan a térségben fog a döntő összecsapás lezajlani: ebben a helyzetben egyetlen gondjuk volt csupán – s ez véleményem szerint kitűnő helyzetfelismerésről tanúskodik, amit a szerző sajnos elmulasztott megállapítani –, hogyan alakítsák át a várost egyetlen hatalmas katonai kórházzá. Döbbenetes iramban 1100 tallérért építtetek egy újabb kórházi épületet, a sáncokat a város körül megerősítették – az erődítési munkálatokra és a kórházakra napi 130 000 tallért (!) fordítottak egy teljes hónapon keresztül.

Az 1813. június 4-én megkötött fegyverszünetet, melyet a felek demarkációs vonalaik megerősítésére használtak föl, a lipcseiek nemigen élvezhették a mintegy 8000,

többségében kozák katona ott-tartózkodása, valamint annak a 3000 beteg katonának a terhe miatt, akiket el kellett látniuk – s a csata még el sem kezdődött.

A szerző a továbbiakban összefoglalja az októberi csata legfontosabb eseményeit, napokra lebontva az eddig megjelent szakirodalom összegzése alapján. Előzményként kiemeli az október 14-i Liebertwolkwitz mellett lezajlott lovas ütközetet, mely Schwarzenberg és a szövetségesek szempontjából szerinte lélektanilag is döntő jelentőségű volt.

Az október 16-i események kapcsán Steffen Poser egy újabb, a csata lefolyását mindkét oldalon döntően meghatározó jelenségről számol be, a huzamosabb ideje tapasztalható szélsőséges időjárásról és annak következményeiről: 1813 tavaszán Kelet- és Közép-Európában hatalmas esőzések voltak, augusztus végén pedig a nyugati területeken. Lipcsében és környékén mindkét időszakban felhőszakadások voltak, ami a térségben hónapok óta zajló csapatmozgásokkal együtt odavezetett, hogy az utak feneketlen mocsarakká váltak. Ugyanez jellemezte az október 16-i napot, a lipcseiek a városba a kapukon át csak lefektetett pallókon tudtak bejutni.

Poser településről településre haladva írja le a Lipcse környéki 16-i eseményeket (Wachau mellett délelőtt, Connewitzben, Wachauban délután, Möckern, Lindenau falvakban). Mérleget vonva megállapítja, hogy a nap eseményeiben a lipcseiek nemigen vettek (még) részt. Másnap tűzszünet volt. 18-án az első porosz–orosz támadások a franciák ellen délután kezdődtek – a csata aznapi lefolyásának részletes ismertetésére kerül sor. A szerző úgy véli, s ezzel csatlakozik a német szakirodalom általános véleményéhez, hogy ezen a napon dőlt el a négynapos csata sorsa.

A lipcseiek megpróbáltatásai azonban még csak ezután következtek. 19-én reggel 7 órától már a város falain belül folytak a harcok, ahol a franciákkal az oroszok csapatok össze, elsősorban a Szélmalom-kapunál és a Geber-kapunál. Az utcák a korabeli szemtanúk leírása szerint pillanatok alatt sártengerré változtak, a harcoló katonák elvonulása után mérhetetlen mennyiségű szemét és trágya maradt, majd miután valahogyan a polgárság rendet rakott, megjelent a városban és beszállásolta magát I. Sándor orosz cár (a Katharinenstraßen), III. Frigyes Vilmos porosz király (a vásártéren) kíséretével. A városvezetésnek pillanatok alatt referálnia kellett a porosz uralkodó előtt az 1806 óta tartó időszakra vonatkozóan a város politikai érzelmeiről, hovatartozásáról, Napóleon-ellenességéről vagy szimpátiájáról – természetesen a kritikus hangok kerekedtek felül, illetve az ilyen tartalmú megnyilatkozásokat, sajtóhíradásokat hangsúlyozták. A város és környéke tele volt fel nem robbant ágyúgolyóval (állítólag csak Holzhausenban 3600 ilyen gyűjtöttek egybe utólag).

De a legnagyobb megpróbáltatást a 90 000 halottnak az eltemetése és 51 000 sebesültnek az ellátása jelentette, ami Lipcsét és környékét, túlzás nélkül mondható, apokaliptikus helyé tette, mint erről a korabeli beszámolók is tanúskodnak. Hét nappal a csata után 20 000 sebesült (vegyesen, szövetségesek és franciák) feküdt a város 50 különböző katonai kórházában és szerteszét az utcákon, akiknek helyzetét, állapotát féktelen fantáziával sem lehet elképzelni – írta Johann Christian Reil orvosdoktor egyik jelentésében október 26-án. November 22-én aztán kiütéses tifuszjárvány kezdődött. Csak a legszigorúbb intézkedésekkel sikerült ennek tovaterjedését fejvesztés terhe alatt

megakadályozni, valamint a tömegsírokba történő, folyamatos, megfeszített ütemű temetéseket elvégeztetni a polgárokkal. Anglia ebben a helyzetben egyedülállóan hatékony segítséget nyújtott: ezekben a napokban élelmiszer-szállítmányokat küldött – az angol parlament 100 000 fontsterling értékben szavazott meg segílyt Németországnak a canterbury-i érsek javaslatára.

A lipcsei eseményeket a szerző a csata első évfordulóján rendezett megemlékezéssel, Te Deumokkal zárja, amikor is a *Leipziger Zeitung* tanúsága szerint 1814. október 18–19-én a templomokban emlékmiséket tartottak, és a csatára és a „törmelék alá temetettek (in Schutt Graus begraben)” városszerte harangzúgással emlékeztek.

HÁBORÚS HÉTKÖZNAPOK*

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum közös szervezésében 2015. október 6–7-én kétnapos tudományos konferenciára került sor, melynek előadásai közül a tanulmánytá formált, jegyzetapparátussal ellátott írásokból a szervezők, szerkesztők gondos munkával 14-et közös kötetben jelentettek meg. A szép kivitelű, látványos illusztrációs anyaggal ellátott, színvonalasan szerkesztett kötet az első világháborúval kapcsolatos tárgyi, írásos és képi emlékek, dokumentumok, valamint a szellemi hagyaték feldolgozása kapcsán nagyon változatos tematikájú írásokat tartalmaz. Ugyanakkor közös ezekben a tanulmányokban, hogy interdiszciplináris kutatómunkán alapulnak – hiszen a századik évforduló kiváló lehetőséget jelent a háború katonai, gazdasági, társadalomtörténeti szempontú újragondolására –, s kizárólag friss kutatási eredményeket adnak közre. Ráadásul nem egy közülük teljesen új tematikát jelenít meg a kutatásban. Ilyen például a háborús reklám és a kereskedelem kapcsolata, az élelmiszerhiány okozta élelmiszer-hamisítások, a hátsországi színházi élet háborús vonatkozásai, a hadikórházak működési szisztémája, a hétköznapi használati tárgyak háborús propagandacélokra való felhasználása, de fel lehetne sorolni a kötet szinte minden tanulmányát (ez a továbbiakban nem marad el), mert bátran állítható: mindegyik teljesen új kutatási távlatokat nyit a hadtörténet- és a társadalomtörténet-írásban. Nagyon ritka az olyan tanulmánykötet, melynek minden egyes írásáról ez elmondható. Tapasztalhatjuk: a Magyarországon a 2000-es évektől lendületet vett XX. századi társadalomtörténet-írás eredményei, módszerei, mint ez a kötet bizonyítja, mára szépen beépültek a hadtörténetírásba is, számos új kutatási területet nyitva és eredményt produkálva. Az alábbiakban ismertetem, melyek ezek.

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma 2013 októberében a Felvidéken egy országos méretű kutatást indított. Ennek háttérében egyfelől a történelem személyes nézeteire irányuló figyelem és mikrotörténeti megfontolások húzódtak meg, másfelől a háború még megmaradt szellemi örökségének összegyűjtési lehetősége, mind a tárgyi források, mind pedig az írásos és képi források tekintetében. Sipos-Forgon Szilvia, a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumának munkatársa *Katonasorsok. Az első világháború magántörténeti dimenziói* című írásában beszámol e munka folyamatáról, folytatásának további lehetőségeiről. Ezek lényege, hogy a mai Szlovákia területén fellelhető,

* Tanulmánykötet. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2016. A nagy sikerű konferenciasorozat eddig öt szimpóziumot és három konferenciakötetet eredményezett.

az első világháborúhoz kapcsolódó tárgyi relikviákat, dokumentumokat, személyes emlékeket, családi ereklyéket a kollégák összegyűjtötték, s nemcsak kiállításokon mutatták be őket, hanem egy digitális adatbázisban rögzítve a további kutatás, feldolgozás számára örök időkre elérhetővé tették, illetve azóta is folytatva a munkát, időről időre elérhetővé teszik. A munka első eredményeként egy kiállítás volt megtekinthető 2014-ben az említett múzeumban, amely konkrét személyek sorsán, a családi történeteken keresztül engedett betekintést a háború eseményeibe. Ez a felvidéki első háborús kiállítások sorában, mint ilyen, az első, s a továbbiakban az egyéni sorsokon keresztül reflektáló, módszertanilag teljesen új társadalomtörténet- és hadtörténetírásnak nyit új csapásokat az etnikai, nyelvi, politikai, szociális, vallási hovatartozás viszonyrendszerében. A tanulmányban összegyűjtött öt férfi eltérő társadalmi csoportokhoz tartozik, van köztük író-publicista, történész-ügyvéd, gazdálkodó, hivatásos katonatiszt, szakmunkás, városlakó, vidéki, tanult és tanulatlan ember, hivatásos katona és egyszerű katonaként részt vevő volt civil. Sorsuk, egyéni életútjuk feltárása a mikrotörténet része, de a mikrotörténet elemei, azaz sorsuk közös szemcséi a közös makrotörténetet rajzolják meg, ami a háborúban részt vevők közös sorsát jeleníti meg. Összességében pedig nagyon hatásos vizsgálati rendszert eredményeznek, mert olyan, eddig nem kutatott, de alapvető társadalmi változásokra világítanak rá az első világháború kapcsán is, melyeket korábban másféle módszerrel nem vagy nem túl eredményesen lehetett feltárni.

Hajdu Tibor történészprofesszor *Mi maradt a háborús lelkesedésből, mire a falevelek lehullottak?* című írása azt a kérdést járja körül, hogy az eddigi összefoglaló történeti szintézisekben („Hóman–Szekfű”, „Asztalos–Pethő” és a „tízketetes”) az egységes, háborúpárti hangulat bemutatása – a szerb lakosságot kivéve – vajon a valós állapotokat tükrözte-e. Ehhez kapcsolódóan megemlíti azt a módszertani hibát, ami a hirtelen hangulatváltást, jelesül elsőként a *Népszava* fordulatát a hadüzenet után a háború elítéléséről, annak feltétlen támogatásáig a cenzúrának és a megalkuvásnak tudja be. A szerző a pacifista álláspontot képviselő politikusok és írók álláspontjára hívja föl a figyelmet, akik a korai háborús hangulat idején egyszerűen nem szólaltak meg, ami analóg például bizonyos, a háború folyamán passzív magatartást bizonyító szlovák politikusok magatartásával. Sorra veszi az egyes társadalmi csoportok állásfoglalását az első hónapokban, majd írását a nemzetiségek attitűdjének számbavételével zárja. Hajdu Tibor előadása – melynek nyomán ez az írás elkészült – óta bebizonyosodott, hogy programadóvá vált, mert számos kérdést exponált, amire csak egyetlen, de a legfrissebb példát hozom föl. Míg Hajdu Tibor Apponyi Albertnak azt a kijelentését idézi, mely szerint egy 1915 áprilisában folytatott beszélgetésben beismerte, hogy „a béke, az egyetértés és a hangulat kímélése szempontjából nagyon gyakran mondott meggyőződésével és az igazsággal ellenkezőt”, addig Anka Lászlónak *Az ellentmondások mezején: Apponyi Albert és az első világháború* című, a *Veritas Évkönyv* 2016-ban megjelent számában kiadott közleménye¹ a kérdést alaposan feltárva arra a következtetésre jut, hogy Apponyi fölébe helyezte nemzetközi pacifizmusát a birodalmi és a nemzeti érdekeknek (a hábo-

¹ Megjelent: *Veritas Évkönyv* 2015. Szerk. *Ujváry Gábor*, sorozatszerk. *Szakály Sándor*. *Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló*, Budapest, 2016. 79–98. o.

rút a nemzeti érdekérvényesítés eszközének tekintette). Ezért tartott a háborút ideológiailag igazolni igyekvő beszédek 1914–1915 fordulóján, és még a háború kitörése előtt elkötelezte magát a német szövetség mellett. A háború folyamán a végsőkig való folytatást, kitartást propagálta, pacifizmusa pedig átfordult „háborúpárti humanizmusba” (ami intenzív jótékonyági tevékenységben mutatkozott meg).

Hushegyi János felvidéki muzeológus *Hadifoglytáborok a Csallóközben* című, fényképes kordokumentumokkal illusztrált munkája a dunaszerdahelyi, nagymegyeri és somorjai hadifoglytábor történetéről közöl közös összefoglalót, a történeti irodalomban elsőként adva közre nem elektronikus, hanem nyomtatott formában a táborok kialakításának történetét, a foglyok pontos létszámadatait, nemzetiségi hovatartozásukat, és tárja elének a bennük uralkodó állapotokat, a hadifoglyok mindennapjait, a veszteségeket, egészen a táborok felszámolásáig. Nyitott kérdés marad és a további kutatás feladata lehet többek között kideríteni a dunaszerdahelyi tábor embervesztési adatait, ami a tábor temetőjének feltárása nyomán lesz lehetséges.

Vörös Boldizsár *Frontélmények a hátországból – Szomory Dezső „Harctéri levelei”* című írása átvezet a háborús mindennapok hátországi területére. A *Nyugat* 1914. október 16-i száma megjelentetett egy szöveget *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei* címmel, aki angol haditudósítóként hosszú cikksorozatot ígért az olvasóknak a francia–német háború eseményeiről, percről percre. Az ígéretet a kiküldött „angol” be is váltotta: Russel-Dorsan, alias Szomory Dezső az 1915. július 1-jei számig folyamatosan beszámolt tapasztalatairól. Vörös Boldizsár ezen irodalmi „hamisítás” jelenséget járja körül, felfejtve a kitalációk alapját adó motivációt, felvonultatva a kitalációk hitelességét felvonultatató eszköztárat, s megtalálja azokat a technikai és logikai buktatókat is, melyek gyanakvást ébreszthetnek az olvasóban a levelek valódiságát illetően. A „hamisító” kilétét a kultúra iránt érdeklődők egyébként megismerhették a *Magyar Kultúra* 1915. február 5-i számából, Nagy Péternek – aki a Szemle rovatban ezt feltárta – köszönhetően. A mentalitás érdekes, ami a jelenség mögött meghúzódik: rávilágít a művészek első világháborús közéleti szerepvállalásának egyik addig ismeretlen aspektusára.

Szoleczky Emese *Kis falu és tanítója a Nagy Háborúban* címet viselő közleménye egy felvidéki falu, Köbölkút háborús mindennapjait kíséri nyomon a helybéli tanító, Stampay János életútján keresztül. A hős személye, akinek sorsán át láttatja az eseményeket, középkorú, egyénisége kiforrott. Iskolaigazgatóként a falu egyik közéleti alakja, aki életkora miatt nem vonult be katonának. Nemcsak egy véleményformáló személyiségről van szó, hanem egy kiváló szervezői képességekkel megáldott emberről, aki bevonta a falu lakosságát minden helyi, sőt országos háborús karitatív akcióba (az Augustza-alap rendezvényeibe: ékszerárverésbe, gyűjtésekbe, hadikölcsön-jegyzésbe, a sebesültellátásba, a hadifém-gyűjtésbe, az adakozásokba, karácsonyi akciókba stb.). Stampay János sorsán keresztül a község négy-öt éves történetét szinte napról napra nyomon követhetjük. Az írás módszertani újdonsága, hogy a háború hátországból lecsapódó jelenségeit, viszontagságait, a nélkülözést egy azt „belülről” megélt személy és családja egyéni sorsán keresztül tárja föl elsősorban a korabeli sajtó, valamint az interneten megtalálható perszonális adatbankok adatai alapján, ráirányítva a figyelmet

arra, hogy utóbbiak mára olyan színvonalra jutottak el, hogy a tudományos kutatásba bevonhatók.

Kótyuk Erzsébet etnográfus orvostörténeti témával jelentkezett. *Miről tanúskodik a József hadikórház műtéti naplója?* című tanulmánya a hadikórház történetét tárja föl. Módszertanilag újat hozó elemzésében rendhagyó a forrás, melyre épít, hiszen analógiát a szakirodalomban nem találni rá. A pontosan vezetett műtéti könyvnek az a tanulsága, hogy rávilágít olyan területekre is, melyeknek vizsgálata egy sebészeti kimutatás alapján eszünkbe sem jutna: az orvosi, ápolói létszám elégtelenségére, a kórházi személyzet kilétére, valamint a konkrét eseteken keresztül az első világháború új sebesüléstípusaira, elsősorban a lőtt sebek rettenetes változatosságára. A gyógyszerek, érzéstelenítőszeres számbavétele magától értetődőnek tűnik egy ilyen forrás esetében, azonban Kótyuk Erzsébet ennél tovább megy: az orvostudomány korabeli színvonalára, a háborús háttér ellátottságának színvonalára, lehetőségeire is rávilágít.

Diószegi György Antalnak a katonaként, de főleg művészként nagyon sikeres életutat bejárt, görög származású magyar atléta eddig legteljesebb életrajzi összefoglalója követi a sort a kötetben *Manno Miltiadesz: élsportoló, huszártiszt és művész* címmel. Fel-tárul a sportember (úszott, futott, volt válogatott evezős, atléta, görkorcsofolyázó, gyorskorcsofolyázó, de volt labdarúgó, kerékpáros és a síelő sportágakban is szép sikereket ért el), művészember (grafikus, karikaturista, festő- és szobrászművész) és katonatiszt (az első világháborúban honvédhuszárként vonult be, többször is megsebesült, például Galíciában) teljes életútja, különös tekintettel a két háború közti, katonai háborús témakörben készített képzőművészeti alkotásaira.

A recenzens írása a kötetben *Levéltáros a fronton és a háttérben. Házi Jenő emlékei az első világháborúról* címmel jelent meg, melyben az egyik legnevesebb középkorkutató történész-levéltáros életútjának felvázolása után Házi Jenő naplói sajtó alá rendezési munkálatainak eredményeivel ismertette meg az olvasót.²

Csiszár Mirella a pályakezdő Bajor Gizi portréját rajzolta meg *Sohse akar már ez a rongy háború befejeződni!* című munkájában, ami sajtóságon az első világháború eseményeivel párhuzamosan bontakozott ki. Budapest színházi életének nagyon jellemző epizódjai és vonásai tárulnak föl a színészi pályakezdés művészeti kibontakozásával, örömeivel, de személyes bánatával is (Vajda Ödöntől, vőlegényétől végső soron a háború szakította el) párhuzamosan, és főleg a háborús viszonyoknak köszönhető nehézségeivel együtt. Megtudhatjuk, hogy a háború kitörése miatt beiktatott kényszerű szünet után a Nemzeti Színház 1915. január 28-án nyitotta meg először kapuit. A szerző rámutat: ez egy nagyon fontos szimbólumként is értelmezhető, amennyiben a magyar nemzeti színjátszás a magyar nemzeti identitás folytonosságát is kifejezte. A háborús szituáció okozta társadalmi változást tükröző korjelenség, hogy a nők nemcsak bekapcsolódtak a termelőmunkába, hanem annak köszönhetően megtapasztalhatták, hogy önálló egzisztenciát is képesek maguknak teremteni. Ez a színésznő sorsára is rávetült:

² A napló kiadásra került: Házi Jenő első világháborús naplója. Sajtó alá rendezte, szerk., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Kincses Katalin Mária, ford. Kincses Katalin Mária és Tuza Csilla. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megyei Soproni Levéltára, Sopron, 2019.

„nem csak sokoldalú színésznővé vált a háború éveiben, nemcsak a sikert tapasztalhatta meg”, nem csak személyisége, művészi habitusa formálódott a háborús hatásoknak köszönhetően rendhagyó módon, „hanem azt a biztonságot is [érzelte], hogy meg tud állni a saját lábán”, ráadásul nemcsak önmagáról kellett gondoskodnia, mert családfenntartóvá vált, rengeteg nőtársához hasonlóan.

A művészeti tematikához és a propaganda témaköréhez átvezető írások közé sorolható Závodi Szilvia *Hazafias kerámiák a háborús propaganda szolgálatában* című összeállítása. Megállapítása szerint a hazafias motívumokkal, a szövetséges uralkodókat, országzászlókat, hadvezéreket ábrázoló sablonokkal ellátott porcelán-, kerámia- és üvegtárgyak birtoklása, melyek közül a háborús kerámiaedényeket gyűjtötte egybe aprólékosan, a birtokos háborús célok melletti kiállítását, a fronton lévő katonákkal való valamiféle sorsközösség vállalását fejezte ki. A tárgyak megvásárlása egyben karitatív cselekedet volt. A tömegkultúra másik „termékét”, a városi szabadidő társadalmi keretek között eltöltött formáit Kerekes Amália és Teller Katalin vette számba a korabeli sajtótermékek alapján *Bretlművészet és népművelés. A tömegkultúra értelmezései az első világháborús budapesti tárcairodalomban* című közös írásukban. A tanulmány legfontosabb megállapításai, hogy a sebesült frontkatonák, az erdélyi menekültek tömeges megjelenése elementárisan hatott a tömegszórakoztatást szolgáló közintézmények, például a mozik, kabarék, vurstlik életére, melyek nemcsak a tömegesedésre reflektáltak, hanem differenciálódásra is. A szabadidős hátszág arculatáról megfogalmazott sajtóvélemények megosztottak voltak. Ennek tükrében a szerzők nem látják bizonyítottnak a kultúrpolitika rendszerszintű befolyásolási szándékát. Nem mondható el ugyanez a sajtótermékek befolyásoló szándékáról, legalábbis, ami a *Borsszem Jankó* című budapesti élclapot illeti. Tamási Ágnes *Háborús hétköznapiak a Borsszem Jankó rajzainak tükrében* címen megjelent elemzése a propaganda kérdését feszegetve rávilágít arra, hogy a lap teljesen egyedi képtípusa a háború alatt a hétköznapi élet számos területét megmutatta. Egyrészt a fronton harcoló katonák egy tudatosan és hatékonyan működtetett szűrőn keresztül értesülhettek a hátszág nehézségeiről, az otthoniak, a nem harcolók pedig ugyanezen a szűrőn keresztül kaphattak híreket róluk. Ugyanakkor nem propagálták a központi hatalmakat a lap kiadói, vagy rajtuk keresztül a kultúrpolitika szereplőit, sőt, a háború vége felé egyre több olyan témát vállalnak föl (áruhiány, drágaság, békevágy, hadifoglyok), melyekről korábban tilos volt bármit is megjelentetni. A rajzok közös vonása az aktualitás, de az is, hogy a pozitív önkép hátszági és frontvonalbeli arculatát igyekeztek erősíteni, például a névtelen huszárok hazaszeretetét propagálva.

Végül rátérek arra a két tanulmányra, melyek a frontvonal, de főleg a hátszág élelmiszer-ellátásával foglalkoznak. Füreder Balázs és Irimiás Anna *Ételek, ételsorsok a fronton és a hátszág éttermeiben. Avagy mi került a magyar katonák és a civilek tányéjára a Nagy Háború korszakában?* című összeállítása gyakorlatilag a hadigazdálkodás élelemgazdálkodási vetületeit veszi számba. Ennek kiindulópontját a háború idején bekövetkezett reálbércsökkenés adja, ami a hadiárványok, hadiözvegyek, a rokkantak nélkülöző tömegét az ellehetetlenült, gyakorlatilag naponta éhező nincstelennel gyarapította. Míg a laktanyákban a pontosan előírt fejadagokat be kellett tartani, addig a frontvonalon már nem volt ilyen szabályozott és megnyugtató a helyzet. Ami pedig a hátszágot

illeti, hatalmas szakadék keletkezett a népkonyhákon, polgári étkezőkben, levesosztó helyeken, hadikonyhákon kapható „menü” és a fővárosi éttermek, a városi vendéglők, kifőzdék, panziók és szállodák mennyiségi és minőségi kínálata között. Míg előbbivel a lakosság széles rétegét kívánták megvédeni az éhezéstől, addig utóbbiakban gyakorlatilag csak 1918 augusztusától kezdtek központilag szabályozni az árszabást. A különböző társadalmi rétegek étkezési szokásai és színvonala között a háború kitörésekor megfigyelhető különbségek a háború végére nagyon markánsakká váltak. A spórolást a túlélés szabályai váltották föl.

Végül következék a kötet legélvezetesebb stílusban megfogalmazott írása, S. Nagy Anikó *Csepp tej a vízben. Élelmiszerhamisítás a Nagy Háborúban* című tanulmánya! A hátszág élelmiszer-ellátásának egy sajátos, de igen jellemző aspektusával foglalkozik: a hiánygazdálkodás elképesztő emberi fantáziát és tudást, valamint mohóságot és csalást kombináló területére, az élelmiszer-hamisítások megannyi rafinált módjának labirintusába kalauzol el bennünket. A külön iparaggá szerveződött tevékenység soha nem látott virágzásának biztos táptalajt adott nemcsak az áruhiány, a mérhetetlen drágaság, a kereskedelmi verseny megszűnése, a termelés és a fogyasztás összhangjának megbomlása, mint azt a szerző rendkívüli alapossággal feltárja, hanem az elégtelen törvényi és szakmai szabályozás is. Tisztában vagyok azzal, hogy recenzensként kilépek a tudományos szerepkörből, de nem állom meg, hogy teret adjak megdöbbenésemnek és csodálatomnak azáltal, hogy csak megemlítek néhányat az emberi elme és az emberi kezek S. Nagy Anikó által számba vett produktumai közül: szappannal dúsított tej, esetenként trágyaléből nyert aromával, sajtkereskedőktől összevásárolt szeméttel elegyített, „tehéntejből” készített „házi liptói túró”: a Teleki téri „sajtgyár” „márkaterméke”; kátrányfestékkel színezett és búzalisztadalékot tartalmazó paprikaőrlemény, kazánfeszéssel kezelt kolbász, padlóviasszal festett száraztészta, hogy a pótszeripar legális, a felalálói kreativitást szemléltető termékeiről ne is beszéljünk ...

PROPAGANDA A NAGY HÁBORÚBAN*

Az Országos Széchényi Könyvtár a 2016. január 22–23-án tartott konferenciájának előadásaiból készítettek tanulmánykötetet a szerkesztők. A konferencia a 2015-ben megrendezett *Propaganda az I. világháborúban* című OSZK-tárlat által felvetett kérdéskörök nyomán kialakult tudományos párbeszéd sikerének tudható be, ezért széles kutatói bázisra (muzeológusokra, könyvtárosokra, irodalom- és művészettörténészekre, történészekre) építhettek mind a szervezők, mind pedig a konferenciakötet szerkesztői. Utóbbiak szándékuk szerint szerkesztett, válogatott tanulmányokat adtak közre egy közös kötetben, amely különböző tudományterületek eredményeit kívánta összekapcsolni egyetlen, azonban több hatalmas, de egymással összefüggő témakörben, ahogyan azt az előszóban megfogalmazták.

Sajnos a recenziót mindjárt egy kritikai észrevétellel kell kezdenem a válogatást illetően, mert annak szempontjairól semmit sem tudunk meg. Nem derül ki, mi indokolta, hogy Csunderlik Péter „Grál hattyú, tárd ki szárnyaid!” – hazafias „trashköltészet” az 1916-os Háborús antológiában, Székely Miklós *Kiállítások a front körül*, Róka Enikő *Művészet és művészek az első világháborúban. Egy kiállítás*, Kreutzer Andrea *A Légrády-konstern világháborús vállalkozásairól (Az Érdekes Újság és annak Háborús Albuma, Kis Érdekes, Képes Újság, koronázási album és ünnepi ajándékok az elfizetőknek)* című munkája kimaradjon a kötetből. Az első közlés igénye mindenestre nem volt szempont, hiszen Romsics Ignác *Az első világháború – száz év távlatából* című, a háború emlékezetpolitikájáról szóló tanulmányának szó szerint azonos szövege már két évvel korábban megjelent a *Korunk* 2014. évi októberi számának 72–81. oldalán. E kiváló írás szerepeltetése természetesen indokolt, mert valóban keretet ad történeti bevezetőként a teljes kötetnek. Azonban szerkesztői mulasztás, hogy az újraközlés ténye az előszóából kimaradt. Ez elmondható Balla Tibor írásáról is, amely a *Hadtörténelmi Közleményekben* gyakorlatilag azonos címmel és tartalommal tíz évvel korábban, 2005-ben a 141–151. oldalon közlésre került. Magyarázatra szorult volna az is (szintén a szerkesztői előszóban), miként kapcsolódik a magyar hadiipar osztrák–magyar monarchiabeli történetéről szóló, Kovács Vilmos amúgy szintén nagyon fontos, de témáját tekintve irreleváns tanulmánya a kötet tematikájához. Ugyanez vonatkozik Török Róbert „*Kimérés csak addig tart, ameddig a készlet tart!*” – *élelmiszer- és gyarmatáru-kereskedők az első világháborúban*

* Az ismertetett kötet: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. *ifj. Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016.

című, amúgy informatív írására is, amely a fontosabb budapesti gyarmatáru-kereskedések beszerzési nehézségeiről szól.

Még egy, a szerkesztőket illető észrevétel: érdemes lett volna ezt a tartalmát tekintve magas színvonalú, érdekes és hasznos tanulmánykötetet gondosabban megszerkeszteni, különös tekintettel a jegyzetapparátusra, a helyesírásra és a nyelvhelyességre. Egy-két kirívó példát kell említenem. Például *A Hadtörténeti Múzeum Értesítőjére* legalább háromféleképpen találunk hivatkozást a kötetben, az *Osztrák–Magyar Monarchia* nevét Roman Holec tanulmányában is nagybetűkkel kellett volna írni (a *Monarchiát* is), ugyanitt a fordítást figyelmeesebben kellett volna áttekinteni (kerülendő az olyan megfogalmazást, mint például a 65. oldalon: „Steier kivételével a magyar kormány nem bocsátkozott vitába szállni”), a jegyzetekben nagyon sok a téves kurziválás, nagyszámú a pont és vessző használatának tévesztése és egy-egy tanulmány bibliográfiai adatai sorrendjének következetlensége, a rövidítések után álló pontok hiánya, valamint tanácsos a címben szereplő fogalmat: magaskultúra (a tömegkultúra, elitkultúra mintájára) egybeírni.

A négy nagy tematikai egységbe foglalt tanulmányok a legfrissebb kutatási eredményeket osztják meg az olvasóval, s együttesen nagyon magas szakmai színvonalon tárgyalják a háborús propaganda kérdéskörét. Minden írásra részletesen nem térhetünk ki, hiszen a kötet a bevezetővel együtt harminc tanulmányt tartalmaz. *A Propaganda és alakváltozatai* című, legterjedelmesebb fejezet politika-, társadalom- és hadtörténeti szempontból járja körül a háborús propaganda témáját. Roman Holec a Monarchia-ellenes cseh és szlovák propagandába enged bepillantást, ami azon túl, hogy magyarellenes sztereotípiák sorát tartalmazta, szorosan összekapcsolódott a politikai önállósodási törekvésekkel. Pollmann Ferenc *Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború* című tanulmányában azokat a sérelmeket veszi számba, melyeket a hadviselő felek az ellenséges államok hadseregei, lakossága által elkövetett bűnökként, azokat propagandacélra felhasználtak. A szerbek offenzív félként való szerepeltetése és az osztrákok kegyetlenkedései egyaránt „színes” képet tárnak elénk: a termés elpusztítása, falvak felgyújtása, a katonák hallatlan kegyetlensége még a gyermekeket és az öregasszonyokat sem kímélte, megcsonkított holttestek, állapotos nők meggyilkolása, s még sorolhatnám, valamint ezeknek az európai sajtóban, világnyelvekre lefordított propagandacélú felhasználása óhatatlanul a törökök keresztényekkel szembeni kegyetlenségeinek kora újkori toposzait idézik. Szoleczky Emese a Pasaréti Lövészárók történetéről szóló alapos tanulmányában feltárta, hogy egy másfajta, kevésbé reális, sőt romantikus felfogást is igyekezett táplálni a hatalom a média közvetítésével a hátsóország lakosságában: az első, professzionális módon létrehozott hadiskanzen vértelen hősi halálról, könnyű táborozáshoz hasonló lövészárókéletről alakított ki illúziókat a látogatókban. A központi hatalmak első világháborús propagandája nem merült ki az ellenség lejáratásában és a hadi sikerek dicsőítésében, mint azt Székely Tamás írásából megtudhatjuk, hanem kiterjedt a dinasztikus hagyományok tiszteletében gyökerező, a szövetséges uralkodókat dicsőítő kultuszra is. Balázs Eszter a hadviselő országok propagandájának közös elemeit gyűjtötte egybe és értékelt. Míg 1916-ig Európa-szerte az önmelegyőzés, a mozgósításra való buzdítás dominált, addig a háború második felében

az állami propagandában már mindenhol a meggyőzés volt a legfontosabb cél. Ez a korábbinál összehangoltabb, a nemzeti szimbólumokra és mítoszokra erőteljesebben építő politikai propagandát eredményezett. Závodi Szilvia a háborús propaganda mindennapi, mégis különleges területére kalauzolja el az olvasót, a hétköznapi használati tárgyak propagandacélokra való alkalmazását bemutatva. A hadiékszerek (gyűrűk, láncok) készülhettek hadifém-hulladékból; az egyszerű háztartási eszközökön (tányérok, mozsarak, poharak, bögrék) és használati tárgyakon (gyufatartók, varrókészletek, bicskák) egyaránt megjelent a háborús propaganda például egy uralkodót, hős katonát ábrázoló matrica vagy faragvány formájában.

A *Sajtó és sajtóírányítás* című tematikai egység a sajtóban tetten érhető magyarországi háborús propaganda jelenségeit tárja föl. Buzinkay Géza *Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt* című, a kötet egészét tekintve kiemelkedő, a magyarországi háborús sajtópropagandáról szóló, átfogó tanulmánya többek között a témakör kutatásának buktatóira hívja föl a figyelmet: árnyalt szövegelemzések szükségesek, hiszen például az informálás nem tekinthető egyértelműen propagandának. A szigorú forráskritika elveinek betartása nélkülözhetetlen az általános háborús hangulat feltárásakor. Az írásból megtudhatjuk azt is, hogy a háború kitörésekor már rendelkezésre állott az agitáció mai értelemben vett teljes eszköztára, melynek előzményei XVII. századiak, valamint kiépült a háborús propaganda állami intézményrendszere.

Szabó Dániel a magyarországi sajtót tekintette át a háború kitörésekor. Kontrollforrásokat is bevonva a kutatásba arra a következtetésre jut, hogy a sajtó háborúpártisága kisebb hatással lehetett az emberekre, mint azt eddig a kutatás gondolta. A sajtót felügyelő cenzúra törvényi, rendeleti hátterét, annak intézményeit és módját a kötetben Paál Vince *Sajtóírányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy háború éveiben* című tanulmánya mutatja be. Azt a jelenséget tárja föl, miszerint Magyarországon ugyan általános cenzúra nem volt érvényben, de a háború kitörése miatti rendelkezésekkel a sajtó működését nagyban korlátozta a hatalom, mely miatt minden érdekelt fél elégedetlenségének adott hangot. Klestenitz Tibor tanulmányából kiderül, hogy a sajtópropaganda egy olyan háborús eszközzé vált, ami képes volt versenyre kelni a leghatékonyabb és legmodernebb fegyverekkel is. Végül Vörös Boldizsár egy, a korban újonnan felfedezett világba kalauzol el, a filmhíradók virtuális terébe, bebizonyítva, hogy az 1915-ös és 1919-es híradók jelentős közvélemény-formáló eszközöknek bizonyultak.

Az első világháború propagandájának a politikai melletti másik nagy területe a művészet: az irodalom és a képzőművészet, mint azt a kötet *Irodalom és háború és Művészet és vizuális kultúra* című fejezetei bizonyítják. Jókai Mór (Veres Miklós tollából), Ady Endre (Borbás Andrea írásából), Babits Mihály (Visy Beatrix jóvoltából) a korabeli háborús irodalmi antológiák szerzői (Boka László közleményéből), Emőd Tamás (Rózsafalvi Zsuzsanna munkájából), Móricz Zsigmond (Cséve Anna, Szilágyi Zsófia elemzéséből), Kosztolányi Dezső (Szilágyi Zsófia írásművéből) életművének feltárásában az első világháborús tematika szisztematikus vizsgálata jelentős új eredményeket hozott. A képzőművészeti és vizuális kultúra témakörében Szücs György Hermann Lipót, Murádin Jenő pedig az erdélyi művészek munkásságát méltatta. Ifj. Bertényi Iván egy sajátos közép-európai „műfajra”, az osztrák mintára elterjedt szögelőszobrok jelenségé-

re hívja föl a figyelmet, melynek motivációja a propaganda mellett a hadi jótékonyság fellendítése volt. Katona Anikó a háborús plakátművészet korabeli sajtóviSSzhangjának jelenségeit elemezte a német *Das Plakat* című lap cikkeit véve alapul, végül Samu Bontond Gergő az első világháborús propagandatérképek világába kalauzolja el az olvasót. Itt kell megjegyezni, hogy a színes illusztrációkat tartalmazó, igényes kivitelű kötetben a gyufaskatulya, jobb esetben tenyérnyi méretben közölt térképek sajnos értelmezhetetlenek.

Nemcsak a tanulmányokat, hanem a szerkesztői előszót is érdemes alaposan elolvasni, mert annak megírói arra vállalkoztak, hogy a kötetben megjelentetett írások alapján összefoglalják, hogy végül is mi jellemezte a világháború propagandáját. Milyen is volt tehát a Monarchia és ezen belül Magyarország első világháborús propagandája, és mi jellemezte e propaganda szereplőit a kötet szerkesztőinek olvasatában? Mindenekelőtt, a magyar propagandát az amatőrizmus jellemezte, például az angolszász propagandával szemben gyenge és kezdetleges volt, a benne részt vevő középosztály pedig a háború önkéntes propagandistájává vált. E hiányosság ellenére a magyar propaganda tudatos volt, és szervezett, szinte mindvégig támaszkodhatott az elit támogatására is. A propagandaformák módosultak a háború folyamán, különféle alakváltozatai voltak, az 1918-as fordulat után „szinte már állami szintre” emelték azokat. A magyarországi propaganda egyik lényeges eleme, hogy az ország a Monarchiának fontos és erős szövetségese volt. A háborús propaganda változatai a civil lakosság mindennapi életébe is beszüremkedtek, melynek során a reklámok igyekeztek kihasználni a háborús konjunktúrát. A magyarországi propaganda kezdetben felülről megszervezett, állami befolyásolású, de egyidejűleg spontán, alulról jövő kezdeményezések eredménye is volt. A hatalom korán felismerte a sajtó, az írástudók szerepét; cenzúrát alkalmazott: ily módon igyekezett az egyoldalú propagandának érvényt szerezni. Megszervezték a Sajtóhadiszállást, az állami propaganda központi intézményét, melynek hatékonysága azonban 1916 után több szempontból kérdésessé vált. A propagandatevékenység ennek ellenére a háború folyamán egyre erősödött, ugyanakkor létrejöttek azok a művészeti, szépirodalmi, képzőművészeti fórumok is (háborús antológiák, képzőművészeti kiállítások), melyek nemcsak a háború melletti, hanem a háborúellenes propaganda (például kabaré, verseskötetek, publicisztika) fórumaivá váltak. Végül, a háború nagy tanulsága: a korábbiaknál jobban felértékelődött az információk ellenőrzésének igénye, tudatosodott, hogy a háború nemcsak a csatatereken, hanem egy virtuális térben, a szavak és képek koordinátái között is zajlott.

A NAGY HÁBORÚ ÖRÖKSÉGE*

A Hadtörténeti Múzeum munkatársai a *Magyarország Nagy Háborúja, 1914–1918* című kiállításához rendhagyó kísérő kötetet készítettek, amely túlzás nélkül állítható, nemcsak a magyar, de a nemzetközi muzeológiában is példa nélküli. Egyetlen műfajba nem sorolható a kiadvány, a műfaji meghatározáshoz többféle megközelítés szükséges. Ehhez Kovács Vilmosnak a kötethez készített ajánló soraiból tudunk meg a legtöbbet: a „kiállítás hazavihető verziója”, egy könyv formátumú kiadvány, amely „egyesíti a kiállítási katalógus, a tankönyv és a klasszikus kiadvány minden pozitív tulajdonságát”. Egy sok képet magában foglaló, széles olvasói réteget célzó, a történelemoktatásban is hasznosítható könyv, s a szerzői gárda céljaként ezen összetett feltételeknek való megfelelést jelöli meg. Áttekintve, végigolvasva a kiadványt, kitűnik: a feladatot a kollégák egészében sikeresen oldották meg, és sok vonatkozásban túl is teljesítették tervüket.

Valóban, a kiadvány a nagyszabású centenáriumi kiállításához kapcsolódóan a kiállított műtárgyakon keresztül mutatja be, tárja föl az első világháború magyar vonatkozásait: csaknem minden fontos, kiállításra került tárgyi, írásos, fotóemlék bekerült a kötetbe, a kiemelkedőbb műtárgyakhoz kiegészítésként a kapcsolódó további emlékek, tárgyak és dokumentumok fotói is. Nem kiállításvezető tehát, mert nem a kiállítási bemutatás sorrendjében kalauzolja az olvasót, hanem egy kísérő kiadvány, amely a tartalom megtekintésekor az egyidejű vagy utólagos elmélyülést teszi lehetővé. Éppen száz tárgy vagy tárgycsoport került ismertetésre, a legkülönbözőbb tematikában, illetve tematikai csoportosításban. (Talán ehhez az intézmény *100 év 100 műtárgy a XX. század hadtörténetéből* című, 2012-ben megjelentetett kiadványa szolgáltatta az alapötletet és/vagy a századik évfordulót.) A sok képet tartalmazó kiadvány annak szemléletes példája, hogyan lehet a tárgyi emlékeket történeti forrásként használni. A legtöbb kiállításban és történeti tárgyú könyvben – hacsak nem kiállítási katalógusról van szó – a tárgyi emlékek csak látványelemként, kiegészítésként, illusztrációként szolgálnak az írásos emlékek, tanulmányok, elemzések stb. mellé. Ebben a kötetben azonban bebizonyosodik: a tárgyi emlékek még azokban a történeti korokban is egyenrangú forrásai lehetnek – és nem csak kiegészítői – az írásos forrásoknak, amikor az írott dokumentumok amúgy bőségesek, elegendők. Hadtörténeti, de bizonyos történeti problémák sem érthetők meg kizárólag írott forrásaink alapján. Erre a kötetből csak egyetlen példa, a 31. tematikai egységben bemutatott *Érdekes Ujság Háborus Albuma* és *A Világháború Képes Albuma*.

* Szerk. Sallay Gergely. HM Zrínyi Nonprofit Kft. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, [Budapest, 2016].

ma című (írásos!) kiadványok, melyek a XX. században egyre inkább dominánssá váló vizuális tömegkultúra és az információáramlás háborúhoz kapcsolódó mögöttes gondolati tartalmát jelenítik meg: az olvasóközönség egy évszázada már nemcsak információra éhezett, elvárva, hogy olvasmányosan – mi több, szórakoztatóan –, naprakészen, tájékoztassák őket, de azt is, hogy figyelmét látványos, képes, rajzos, színes, fotókkal illusztrált sajtótermékekkel keltsék föl. A kötet tehát annyiban megfelel a kiállítási katalógus műfaji követelményének, hogy végigveszi azokat a műtárgyakat, melyek a tárlaton láthatók, ugyanakkor több is annál, mert itt a műtárgyakhoz egy, a katalógusban szokottnál bővebb írásos tárgyleírás tartozik, illetve azon is túl, nem pusztán tárgyleírásokról van szó, hanem az adott műtárgyhoz kapcsolódó történeti és muzeológiai háttér bemutatásáról, melyre egy katalógus nem tud megfelelő terjedelmet és műfaji keretet biztosítani. Ugyanakkor a teljesség kedvéért és a szakmai tárgyyszerűség miatt érdemes lett volna a műtárgyak leltári számát valahol a kötetben, az adott műtárgyknál vagy különálló mellékletben feltüntetni.

A kötet tankönyvként, oktatásban való használatát egyfelől biztosítják a tárgyak bemutatása előtt olvasható, a háborús évek legfontosabb politikai, katonai, hadtörténeti eseményeit összefoglaló rövid, tömör, praktikus bevezetők Pollmann Ferenc tollából, továbbá az óriási ismeretanyag, melyet a mű közvetít. Ugyanakkor úgy vélem, az írások tudományos nyelvezete (no meg a tankönyvnek nagyon magas, közel tízezer forintos ára) miatt csakis afféle elitképzésben, az egyetemi tanulmányokban, legfeljebb gimnáziumi szakköri képzésben nyújthat segédletet, avagy funkcionálhat tankönyvként (és kérdéses, hogy a szélesebb rétegekhez eljuthat-e ezek miatt).

Mindenesetre egy nagyon szép, látványos, színes, igényes, gondosan összeállított kiadványról van szó, melynek felépítése a száz tárgycsoporthoz igazodva, Kovács Vilmosén kívül másik két ajánlást is tartalmaz (Hermann Róbertét és Törös Istvánét), továbbá, mint említettem, a tárgycsoportok kronologikus csoportosítása elején az évekhez kötött történeti, hadtörténeti összefoglalót közöl, majd következik a száz apró fejezet, s zárul a kötet a források és az illusztrációk jegyzékével.

Mielőtt rátérnék a kötet tartalmi ismertetésére, azaz a száz tárgyra, az utóbbi két jegyzékkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *Források jegyzéke* a könyvben szereplő idézetek forrásait tartalmazza a műtárgyak könyv szerinti sorszáma, a műtárgyat bemutató tanulmány címe, valamint az oldalszámok adta – véleményem szerint fölöslegesen túlbonyolított – hivatkozási rendszer alapján: elég lett volna csak az oldalszámokat megadni (már csak azért sem értem, hogy az itt szereplő dokumentumoknak miért kellett még a leltári számát is megadni, mert a műtárgyaké, mint írtam, a kötetben viszont sehol sem szerepel). Az *Illusztrációk jegyzéke* pedig azokat a műtárgyakat és lelőhelyüket tartalmazza, melyek nem a Hadtörténeti Múzeumból valók. Ezért a cím megtévesztő, mert egyrészt ezek a műtárgyak nem illusztrációk, másrészt nincsenek a kötetben „illusztrációk”, hanem műtárgyfotók vannak – Szikits Péter jóvoltából. Érdemes lett volna talán a címben a lényegét megfogalmazni: a magánszemélyektől és a társintézményektől kölcsönzött műtárgyak felsorolásáról van szó.

A kötetet Hermann Róbertnek, a Magyar Történelmi Társulat elnökének a köszönetje nyitja, melyben mondanivalóját a nemzeti emlékezetkultúra témaköréből kiindul-

va fogalmazza meg, ráirányítja a figyelmet arra, hogy a múzeumoknak, levéltáraknak milyen nagy feladatot kell még elvégezniük a jövőben, hogy a helyi közösségek számára is bemutassák a történeteket, segítséget nyújtva a hagyományápolásnak az alapos és hiteles közösségi történeti tudat formálásában. Törös István *Meghívás időutazásra* című egyoldalas köszöntője pedig ráirányítja a figyelmet arra, hogy mindebben a Hadtörténeti Múzeum munkatársainak kivételes szerep jutott, mert saját kutatási eredményeiket, érdekességeket, újdonságokat tárhatnak a kiállításokon – és teszem hozzá a kötetben – keresztül a látogatók elé. Ehhez kapcsolódóan a három ajánlás közös nagy hiányossága, hogy egyik sem fogalmazza meg azt a nagyon fontos tény, hogy *a budapesti Hadtörténeti Múzeumot* – Európában egyedülálló módon – annak idején éppen elsősorban az első világháború tárgyi emlékeinek az összegyűjtése és megőrzése céljából hozták létre.

Végül, még egy, az olvasó eligazodását segítő hiányosságról kell szólni a bevezetők tekintetében: érdemes lett volna egy olyan praktikus szakmai, szerkesztői bevezetőt vagy előszót is megfogalmaznia a szerkesztőnek, ami a könyv használatáról szól. Hiszen egy teljesen rendhagyó, újszerű kiadványról van szó, mint a fentiekből is kiderül. Erre rávilágít talán az az éles váltás, ami a történeti bevezetők és a tárgycsoportok ismertetése között van, jelesen például míg a 11. oldalon az első háborús év leírása a veszteségekkel zárul, a következő lapon meghökkentő (in medias res?), hogyan és miért is szerepel/következik a csukaszürke egyenruházat bemutatása.

A műtárgyak, műtárgycsoportok száz írásba szedett bemutatása az adott műtárgy fotójának közléséből, a kapcsolódó emlékek fotójából, alkalmanként egy-egy fontos részlet nagyításából, valamint egy, a mindehhez tartozó leírásból (talán túlzás ezeket tanulmányoknak nevezni, hiszen jegyzetapparátus nem kapcsolódik hozzájuk) áll, amely kitér a műtárgyak bemutatására, történeti összefüggéseire, sok esetben a műtárgyak múzeumba kerülésének előtörténetére, s mindehhez kapcsolódóan még számos olyan mögöttes információra, amely nemcsak a kiállításban való elmélyülést szolgálja, hanem a legtöbb esetben olyan tényanyagot jelent, ami a további tudományos kutatás számára újdonságot hozhat. A tárgyak a kapcsolódó írásoknak köszönhetően nemcsak önmagukban, hanem „használati közegükben” értelmezhetők. Ez a módszer azért is üdvözlendő, mert ily módon a műtárgyakhoz kapcsolódóan eddig nem várt mértékben kiszélesedik az első világháború történetének kutatási tematikája a rokon- és társtudományokban is, például a tudomány- és technikatörténet, a néprajz, a művészettörténet, a posta- és hírközlés történetének, az orvostörténet stb. területén.

Rátérve a fejezetekre: a száz kis fejezet száz kis „műretek”. A kollégák tollából kikerült száz, egyenként nagyjából kétoldalas kísérőszöveg rendkívül változatos képet mutat a háborúról. Ezekből válogat (terjedelmi korlátok miatt) a recenzens a továbbiakban – több esetben azért, hogy pontosíthasson, vagy kritikai észrevételt fogalmazhasson meg.

A leírások sorát a viselettörténeti darabok (egyenruházat és felszerelés) nyitják a kötetben Baczoni Tamás jóvoltából – aki egyébként a legtöbb fejezetét írta a könyvnek –, melyek kiemelkedő szakmaisággal és remek íráskészséggel készültek, hiszen egy szép tűzércsákóról, díszegyenruháról, díszes fezről valószínűleg nem nehéz élvezetesen írni, de egy kulacsról, zseblámpáról, hősapkáról vagy egy ásóról már annál inkább. Az ezekenél sokkal látványosabb műtárgyak közé tartoznak a hadijelvények közül az ezred- vagy

menetzászlók, mint az a 4. fejezetben Bálint Ferenc írásából kiderül. Itt szeretném megjegyezni, hogy 1915-től nemcsak azért vonták el a hivatalos csapatzászlókat a harcoló alakulatoktól, mert a zászló már nem képezte részét a harcnak, hanem azért nem maradt annak része, mert ez a színes, látványos hadijelvény a gépesített háborúban, amilyen az első világháború volt, éppen feltűnő mivolta miatt immáron életveszélyt jelentett az azt használó katonák számára.

A képzőművészeti alkotások közül megemlítem a magyar királyi 29. honvéd gyalogezred arcképcsarnokát, amely további kutatást igényel, hiszen még az az alapvető információ sem derül ki az írásból (6. sz.), hogy ki vagy kik festették meg a katonákat (ha ez nem deríthető ki, tudományos szempontból nem jelent problémát, de annak említése, hogy az alkotók kilétét nem sikerült megállapítani, már komoly mulasztás; az ecsetkezelésből, stílusból stb. legalább azt meg lehetett volna állapítani, hogy egyáltalán hány alkotóról van szó, ha kilétüket homály is fedi). Ugyanez a helyzet a *Hősi halottak arcképcsarnokával* is, egyetlen személy, Printz Mátyás hadnagy kivételével, akiről a festményt Papp István főhadnagy készítette 1917-ben. A képzőművészeti alkotások tekintetében már többet tudunk Juszkó Béla népfölkelő hadnagyról, aki civilben festőművész volt, az úgynevezett hadifestők táborába sorolható, s a háború alatt rendszeresen szerepelt kiállításokon. Többek között Matkovics Béla és tibi Takács János tartalékos hadnagyokkal együtt megfestette a 30. honvéd gyalogezred elesett tisztjeinek és tisztjelöltjeinek arcképcsarnokát. A hadsereg-főparancsnokság egyik alosztályaként működő Sajtóhadiszállás életre hívása pedig nem elsősorban művészeti, hanem inkább propagandacélokat szolgált, mint az a Maróti Géza hadifestőről szóló írásból is kiderül (70. sz.). Talán itt vagy ennek kapcsán lett volna érdemes legalább megemlékezni a leghíresebb hadifestőről, Mednyánszky Lászlóról is, illetve önálló fejezetet szentelni e téren kifejtett munkásságának, hiszen a Hadtörténeti Múzeum e tematikába sorolható rajzainak, képeinek egyedi gyűjteményét őrzi, ami az intézmény Képzőművészeti gyűjteményét a háborús történeti témájú grafikák terén a Nemzeti Galériával, a szolnoki Damjanich János Múzeummal, valamint a Szlovák Nemzeti Galéria pozsonyi vagy nagyőri kiállítóhelyeivel helyezi egy sorba.

Sallay Gergely *Srapnelgolyó aranyfoglatban* című írása nemcsak egy élet szerencsés megmeneküléséről szól, hanem annak is szép példája, hogy egyetlen műtárgyhoz köthetően egy-egy – még csak nem is magas rangú – katonai pályafutás miként bontható ki, rekonstruálható módszertanilag helyes eszközökkel.

A fegyvertörténeti fejezetek különös hangsúllyal szerepelnek a kötetben, hiszen egyedül ezek kaptak látványos, kihajtható könyvlapokat, és közülük is főleg a kézfegyverek. E téren több helyen képszerkesztői járatlanság figyelhető meg, például az 1915-ös mintájú, 10,4 cm-es tábori ágyúnál nem indokolt a nagy méret, mert az képismétlést jelent (a 103. oldalon lévő, jól látható képé), vagy ugyanez vonatkozik az 1914-es mintájú, 10 cm-es könnyűtarackra is, amiről ugyanez a fénykép háromszor is szerepel (90–91. o.) a könyvben, viszont például az 1917-es mintájú, 26 cm-es aknavetőnek érdemes lett volna dupla oldalas képét hozni, hogy a 161. oldalon szereplő, német nyelvű magyarázatokkal ellátott konstrukció jobban látható és értelmezhető legyen magán a fegyveren is.

Szintén a fegyverek apropóján kell megemlíteni két, a széles közönség körében nem ismert információt, amit a már említett, sajnálatosan elmaradt szakmai bevezető tartalmazhatott volna. Az egyik, hogy az M-jelölés (például 1895 M Mannlicher puska) a fegyver elnevezésében a *mintájú* kifejezést jelenti. A másik pedig, hogy a magyar helyesírási szabályoknak megfelelően a feltalálókról elnevezett tárgyakat ugyan helyesen kötőjellel kell írni (Mannlicher-puska, Schwarzlose-géppuska), de a fegyvertörténeti szakirodalom ezt a szabályt valami miatt nem követi...

Olykor a különféle műtárgyak, az eltérő tematika, valamint a kísérőszövegek a kiadvány különböző pontjain egymással is kapcsolatban állnak. Ezért érdemes a kötetet elmélyülten „bogarászni”: példaként az osztrák–magyar rendfokozati jelzéseket illusztráló, Nagy Pál altábornagyot ábrázoló portrékép (40. o.) és a tábornok nevéhez köthető különleges magyar fegyver, a lövészárokkokos (120–121. o.) hozható föl. Itt kell megemlíteni, hogy a könyvet számos korabeli fotó illusztrálja, kapcsolódóan a tárgyakhoz, ám sajnos nagyon sok esetben nincs a fotók alatt felirat (a teljesség igénye nélkül a 10–13, 20, 33, 46, 52. alul, 64, 86–87, 91, 108, 132–133, 140, 144, 148, 170–172, 186–187, 196. oldalon), ami azért komoly hiányosság, mert a kapcsolódó műtárgy-megnevezések, fejezetcímek ezt nem helyettesítik, s így sokszor nem lehet tudni, kiket is ábrázolnak a fotók.

A személyes hagyatékok tematikus egysége már nem is egyes tárgyak, hanem tárgycsoportok köré építve mutatja be kiemelkedő katonatisztek perszónáliáját: főleg fotókat, festményeket, kitüntetések, a Conrad von Hötzendorf tábornagról, Szurmay Sándor vezérezredestől, József főherceg, tábornagról, Arz Arthur vezérezredestől és Svetozar Borojević tábornagról (18–22. sz.) a Hadtörténeti Múzeumban őrzött emlékeket. A hátország és a propaganda témakörébe illeszthetők az olyan kuriózumok, mint a hazafias motívumokat magukon viselő kerámiaedények, a magyar hadi skanzenban, azaz a Pasaréti Lövészárokból vásárolható legyező, vagy a Hadsegélyező Hivatal tevékenységét dokumentáló tárgyak. Az első világháborús propaganda önálló műfaja a plakát (32. sz.). Az első világháborús plakátok a XX. század eleji magyarországi képzőművészeti alkotások kiemelkedő színvonalát képviselték. Éppen ezért sokkal nagyobb hangsúllyal (akár kihajthatós lapokon is) kellett volna szerepeltetni e témát, felfedve az alkotókat is, ugyanis a Hadtörténeti Múzeum kiemelkedő gyűjteménnyel rendelkezik e téren.

Önálló tematikai csoportot kaptak (26–29. sz.) a császári és királyi haditengerészethez köthető, fennmaradt tárgyak is: egyenruházat, felszerelés, fegyverek, okiratok, egészen az S. M. S. Leitha (később Lajta) monitorig, a repüléstörténeti emlékek (73–77. sz.), továbbá a különféle kommunikációt szolgáló műszaki cikkek (reflektor, távbeszélő készülék, távíró, 40. sz.), az optikai eszközök (látcső, távcső, ütegszögmérő, 41. sz.), a tüzérségi fegyverek (például géppuskák, gránátok, lövészpajzs, 44–46., 48. sz.), míg az olyan kézfegyverek, mint a már említett lövészárokkokos, továbbá a kardok, puskák, szabályok és a nehézfegyverzet darabjai elszórtan szerepelnek, s végül olvashatunk többek között arról is, hogy a gázálarc és a rohamsisak gyakorlatilag első világháborús találmány.

Sajátos, egyedülálló műtárgycsoportot alkotnak a Trench Art, a magyar terminológia szerinti lövészárk-művészet körébe sorolható emléktárgyak, a hadianyag-hulladékból „kivirágzó” lőszerhüvelyből készült vázák, lőszerhüvelyekből és lövedékekből komponált emléktárgyak, gyűrűk. Nemcsak az emléktárgyak, hanem a Doberdó-fennsíkon lezajlott véres és tragikus események különleges humánumának hozadékai a – többek között féktelen és fantáziadús – gyűjtőszennvedélyt prezentáló emlékek: onnan, ahol a szó szoros értelmében „kő kövön nem maradt”, elhozható és háborús emléktárggyá alakítható volt az élettelen fadarab, a kő, a hátszágban pedig a koronázási domb földje (54–55. sz.). Befejezőképpen, a kötet utolsó tematikai egységét a hadifogság és a hősi halottak emlékezetét megőrző tárgyak alkotják.

Összegzőképpen, az említett alapvető szerkesztői hiányosságok ellenére ez az egyedülálló műfajt képviselő, színes, érdekes, magas muzeológiai szakmai színvonalat képviselő, reprezentatív, sok helyen lebilincselő stílusban megírt kiadvány jó szívvel ajánlható a szakmai köröknek és a széles nagyközönségnek egyaránt.

A HATÁRVÉDELEM ÉVSZÁZADAI SZÉKELYFÖLDÖN*

Tartalmas, rendkívül igényes, nagyon szép kivitelű, több mint 350 tételes színes képmellékletekkel, térképekkel ellátott, gazdagon illusztrált, tartalmát tekintve színvonalas tanulmánykötet jelent meg a katonáskodó székely társadalom múltjáról a szerzőknek, a kötetet szerkesztő Nagy Józsefnek, a Szépvíz Kiadónak és a csíkszeredai Alutus Nyomdának köszönhetően.

A szerkesztői bevezetőből (amely románul és angolul is olvasható) kiderül a tanulmánykötet szerzői gárdájának célkitűzése: a könyv feladata, hogy végigkövesse Székelyföld eddig feltárt hadtörténetét az Árpád-kortól egészen a második világháború végéig, hangsúlyt helyezve a különböző korok székely hadszervezeteinek bemutatására, a székelyek speciális hadviselési kultúrájának elemzésére az eddig megszületett részmunkák alapján – kiindulópontot szolgáltatva egy majdani nagyívű, Székelyföld hadtörténetének egészét feltáró szintézishez. A kötet hét szakmai fejezetből áll, valamint rendhagyó módon a történeti örökség megóvásáról, ápolásáról, kulturális vetületeiről és ezek turizmus területén való felhasználásáról szóló fejezetből Horváth Alpár tollából. A mostani ismertetés a hadtörténeti-szakmai vonatkozásokra terjed ki.

Ladó Árpád Gellért nyitó tanulmánya a kezdetektől, a XI. századtól egészen a mohácsi csatavesztésig (1526) foglalja össze a középkori székely hadszervezet történetét. Az írásos kútfők szegényessége miatt a kutatás a régészeti és művészettörténeti emlékekre, tárgyi forrásokra (freskómaradványok, kódexrészletek, fegyverleletek, kályhacsempék, épületszobrászati elemek, az épített örökség maradványai: menedékvárak, templomvárak, megerősített udvarházak régészeti leletei) támaszkodik. Utóbbiak tehát nem kiegészítik a kutatást, hanem jobb híján ezekkel kell beérnie a történésznek. Ez a magyarázata többek között annak, hogy még olyan alapvető kérdéseket sem lehet megnyugtatóan tisztázni, mint az, hogy a székelység eredetileg egy elsődlegesen a határvédelemmel megbízott népesség volt-e vagy eleve kiváltságokkal rendelkező, s ennek keretében vagy fejében katonáskodási feladatokat is ellátó társadalmi réteg. Az Árpád-kortól már mindenesetre elővéd és portyázó feladatokat láttak el. A megbízhatóbb információkkal a székely társadalmon belüli átalakulása: rétegződés, hármas tagozódás (főnépek, lófők, közsékelyek) időszakából, a XV. századból rendelkezünk, de ebből csak mozaikos kép alakítható ki a konkrét harci cselekményekről. Annyi mindenesetre tisztázott, hogy a székely haderőnek a középkor vége felé alapvetően elővédszerepe volt a Magyar Király-

* Az ismertetett kötet: A határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. és a jegyzékeket összeállította Nagy József. Szépvíz Egyesület, Csíkszereda, 2018.

ság hadseregében. Ami pedig a harcmodort illeti: a sztyepei könnyűlovas harcmodor maradványai mutathatók ki a nyugati harcmodor mellett a székely határőröknél. Viseletük, fegyverzetük minden korban a harctéri igényeknek megfelelően módosult, s az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának idejére, a kora újkorra a könnyűfegyverzetű katonaság formájában állapodott meg.

Szintén a középkorról szól Botár István régész tanulmánya, melyet a kutató a Szépvíz környéki templomok és kápolnák ásatási eredményeinek alapján készített. Ezek a régészeti emlékek az egykori Csíkszentmiklós középkori egyházmegye területén találhatóak, egy olyan területen, ahol a XII. században már a keleti határ felügyeletével foglalkozó népesség falvai sorakoztak. Azonban határvédő várak és az ezek között húzódó védelmi vonalról eddig nem kerültek elő leletek. A domborzati viszonyok egyértelműen a hágók, átjárók, utak védelmét alakították ki. Ezért kiemelt szerepe van a falvak területén vagy azokhoz köthető templomoknak, például Csíkszentmiklósnak vagy a borzsovai kápolnának, illetve annak középkori kőből épített udvarházának, a széphavasi Szent László-kápolnának, amit a régészek részletesen feltártak, s nem kevésbé azoknak a fegyvermaradványoknak is, melyeket ezen építészeti leletek (például a szépvízi lándzsacsúcs) feltárásakor találtak a kutatók az ásatásokon.

Egészen más jellemzi a téma kutatását a kora újkorban. B. Szabó János *A székelyek szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709)* című tanulmányában kiadott források – elsősorban az *Erdélyi Országgyűlési Emlékekben* megjelentetett kútfők –, valamint legnagyobb részben a korra vonatkozó, Erdély történetét tárgyaló, politikatörténeti szakirodalom alapján készítette el összefoglalóját. Végigvezeti az olvasót azon a történeti folyamaton, ahogyan a székelyek a mohácsi csatát követő trónviszályokban betöltött meghatározó katonai szerepüktől eljutottak odáig, hogy a Habsburg uralom alatt szinte magától felszámolódott katonai szerepvállalásuk, miután hadviselési kötelezettségük a Rákóczi-szabadságharc után megszűnt.

A székely haderő létszáma a legóvatosabb becslések szerint 1526-tól követően húsz-ezer fő volt, miután Szapolyai János – aki előzőleg, még erdélyi vajdaként, lázadásaik ellen több ízben erősen fellépett – királlyá választása után egyrészt határozottságot, másrészt kompromisszumkészséget mutatott, valamint felvállalta Hunyadi Mátyás és Ulászló központosító politikáját. Ezért a székely „natio” kollektív szabadságuk és kiváltságaik tiszteletben tartásáért pártjára állt. A Szapolyai-dinasztia az ezt követő két és fél évtizedben katonai erejükre nagyban támaszkodott, azonban sorozatosan megsértette kiváltságaikat, mert nem mondhatott le adóztatásukról. A Habsburgok, kihasználva ezt a korszakban permanensen jelen lévő ellentmondást, illetve az ebből adódó feszültséget, több ízben is megosztották a székely haderő egységét: egy részük például 1562-ben a nyílt lázadásig jutott. Megváltoztak a székelység katonai feladatai is. Politikai belviszályokban voltak szereplők, ugyanakkor korábbi határőr szerepük Erdély geostratégiai helyzetének megváltozása miatt fokozatosan csökkent: az oszmán fennhatóság következtében afféle belső határrá vált Erdély határvidéke, továbbá Erdély a Habsburg Birodalommal került szomszédságba, melynek következtében a partiumi részen egy váraakra alapozott új határvédelmi rendszer épült ki. Ez a szituáció a székely társadalom átalakulásához vezetett: kiváltságaik felszámolása után túlnyomó részük el-

adományozható fejedelmi jobbágyvá vált, a jobbágyokra érvényes adókötelezettséggel és kollektív jogaik elvesztésével, megmaradván katonai kötelezettségük is, míg a nemessékként kezelt primorok a fejedelem katonai szolgálatában gyakorlatilag a magyarországi közép- és kisbirtokos nemesekhez hasonló státusba kerültek.

A XVI. század második felétől a XVII. század közepéig új szerep jutott a székely katonaságnak: nem elsősorban a határok védelme, hanem a szomszédos vajdaságok – Moldva, Havasalföld – instabil katonai-politikai helyzete miatt volt rájuk szükség. Első ízben Báthory István uralkodása alatt rendelték ki az erdélyi hadakat 1574-ben szultáni parancsra Moldvába, hogy elűzzék az ellene lázadó Ioan cel Cumplit vajdát. Ezzel egyidejűleg a két fejedelemség udvarában komoly szerep jutott az erdélyi zsoldosoknak, kiknek jó része szintén a székely haderőből verbuválódott. A különböző hadseregekben harcoló székely kontingensek létszámát ebben az időszakban is csak becsülni lehet, mint ahogyan az erdélyi székely hadseregét is, mert a hadakozókról csak részleges összeírások maradtak fenn, melyekről B. Szabó János az 1569–1685 közötti időszakra vonatkozóan egyébként remek összefoglaló táblázatot közölt (152. o.).

Adódik a kérdés: vajon változott-e a székely hadszervezet, haderő mértéke, minősége a politikai-katonai stabilitást biztosító Erdélyi Fejedelemség fénykorában – Bethlen Gábor uralkodásától Apafi Mihály trónra kerüléséig? A pontosabb adminisztráció miatt a forrásadottságok kedvezőbbek, ezért nem nehéz a kérdést megválaszolni. Bethlen Gábor uralkodása elején, 1614-ben nagyszabású összeírást rendeltek el Székelyföldön, melynek szakirodalmi feldolgozása (Demény Lajos, Tüdösné S. Kinga jóvoltából) megtörtént. A felmérés alapján megállapítható, hogy megkezdődött a korábbi folyamat visszafordítása: a jobbágysorba jutott székelyek nagy számban kerültek vissza hadi szolgálatba – a jobbágy székelység 15%-a ekkor már hadi szolgálatba újra bevont családot jelentett. I. Rákóczy György folytatta Bethlen hagyományait – nemcsak a katonaság pontos nyilvántartását illetően. Vigyázott arra, hogy a székely haderő létszáma megmaradjon, sőt, a Rákóczyak idején az intenzív hadi események miatt az egyéni kiváltságolások is folytatódtak – ekkor vált tömeges jelenséggé, hogy a székely családok nagy számban emelkedtek a lófók vagy a darabontok rendjébe. II. Rákóczy György uralkodása (1648–1657) idején 1655-ben volt a legmagasabb a kiváltságolások száma.

Az 1657. évi lengyel hadjárat és az 1658. évi török–tatár háború nagy pusztulást hozott a székelyekre, mégis a fejedelmi politika következtében ők tartottak ki Rákóczy mellett Erdélyben a legtovább, halála pillanatáig. Barcsay rövid fejedelemsége (1658–1660) után a török támogatását élvező Apafit Csíkszék vonakodott elismerni, ami által a székelység végleg szembekerült az Oszmán Birodalommal, aminek katasztrofális következményei voltak: 1657 és 1661 között a hadakozó székely lakosság körülbelül egyharmada veszett oda a harcokban.

Az Apafi-korban a székely haderő egy részét a török betörések miatt szülőföldjüktől távoli határvárakba, például Husztra, Szamosújvárra rendelték. A korszak végének sorozatos magyarországi hadjárataiban jelentős számban vettek részt, mintegy 7000 fős létszámban, s Thököly színre lépéséig e haderő nagyjából fele folyamatosan a határon túl kényszerült hadban szolgálni. Thököly Imre hadseregében aztán gyakorlatilag a

teljes székely haderőt megtaláljuk. Amikor Kara Musztafa 1683-ban az európai vazallus államok seregét bevonva Bécs ostromára készült, 6000 fős erdélyi hadsereg is csatlakozott hozzá, melynek legnagyobb részét a székelyek adták. Azonban annak ellenére, hogy az oszmán had utóvédjeként viszonylag zavartalanul tudtak Buda alá visszavonulni, mégis odaveszett a had mintegy fele a járványok miatt. Ettől kezdve mutatható ki, hogy a székely elit egyre kevésbé a katonai pályán kereste előrelépésének lehetőségét. Az Apafi-korban gyakorlatilag ismét megszűnt a székelyek adómentessége, nehezedett a katonáskodó rétegek sorsa. A permanens hadakozás miatt is folyamatosan romlott mind társadalmi, mind anyagi szempontból a helyzetük: tartalékaik kimerültek, a katonaköteles családokban nagyon megnőtt a hadképtelen rokkantak, az árvák száma.

E folyamatok következtében annak, hogy a székelység II. Rákóczi Ferenc fejedelem oldalán részt vett a szabadságharcban, politikai, társadalmi, egzisztenciális-szociális okai voltak. 1690 után a hagyományos székely berendezkedést szétzilálta az új közigazgatási és adórendszer, továbbá erősen elvált a gazdagodni képes elit a székely társadalom többi rétegétől. Amikor Rákóczi 1704 kora őszen összeíratta az erdélyi hadakat, a 20 ezer fős katonaságnak már csak ötödét tette ki a székely had. A folyamatos hadakozás közben a kuruc állam vezetői megpróbálkoztak a regularizálással. A folyamat 1708-ra érte el Székelyföldet: ekkorra pro forma Háromszék már egy külön kuruc ezredet alkotott, Aranyos- és Marosszék pedig közösen alkotott egy ezredet (Udvarhelyszék nem alkotott tényleges ezredet.) Az elhúzódó háborúban csak azok a területek tartottak ki végig a kuruc állam oldalán, amelyek megmaradtak annak fennhatósága alatt, így 1708-ban Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék I. Lipótra esküdt föl.

B. Szabó János tanulmányában a következőkben arról olvashatunk, hogy a székely hadsereg milyen elvek, taktika, politikai koncepciók szerint és körülmények között teljesítette eredeti feladatát, a határvédelmet, majd a tanulmányt a katonaság korabeli felszerelésének, fegyverzetének bemutatása zárja.

A kötetből kimaradt a székely társadalom katonai szerepvállalásának, társadalmának bemutatása a Habsburg birodalmi keretek között a XVIII. század nagyobbik felében. A csíkszéki határőrvidék 1764–1851 közti történetét Csikány Tamás foglalta össze, aki azonban felvállalta tanulmánya bevezetőjében a Katonai Határőrvidék kialakulásának, fejlődésének bemutatását egészen a középkor végétől, valamint összefoglalta a székely hadak XVIII. századi szerepvállalását. Ennek lényege, hogy a határezredek sorozatba alakították át, s 1769-ben 73. és 74. sorszámmal betagolták Habsburg birodalmi hadseregbe Erdélyi 1. és 2. székely határőr gyalogezred elnevezéssel, melynek folyamatát Csikány Tamás részletesen és folyamatában tárja elénk. Az erre az időszakra jellemző jó forrásadottságoknak köszönhetően többek között szép összefoglaló táblázatot készített az 1. székely határőr gyalogezred őrhelyeinek és őrségeinek 1774. évi megoszlásáról, a határok védelmében kifejtett katonai szerepvállalásukról – bár feladataik közé nem csak a határvédelem tartozott (részvétel európai háborúkban is, idegen hadszíntereken, például a bajor örökösödési háborúban).

Kitüntetett szerepet kapott a tanulmányban az a szerepvállalás, amely az orosz–török háború következtében a Habsburg politikát is háborúra sarkallta az Oszmán Birodalom ellen. Az erdélyi hadtest részeként az 5000 főt számláló székely határezredek

a Dnyepertől egészen az Adriai-tengerig terjedő, szinte irreálisan hosszú, kordonszerű vonal Déli-Kárpátokon át húzódó, a Piricska-hágótól a Vulkán-szorosig terjedő szakaszán sorakoztatták fel azzal a fő stratégiai céllal, hogy a Habsburg hadsereg elfoglalja Belgrádot, majd Boszniát, s az oroszokkal együtt Vidint. Ebben a háborúban a székely határőrezredek szerencsés módon Erdélyt és közvetlen hazájukat, Székelyföldet védhették. A székelyek számára intenzív harcokat eredményező háború végül alapvetően teljesítette „küldetését”, 1789-ben elfoglalta a birodalmi hadsereg Bukarestet és Belgrádot is. De a Poroszország irányából jelentkező katonai fenyegetés miatt 1790 szeptemberében fegyverszünetet, majd békét kötöttek a felek (szisztovói béke).

A székely határőrezredek 1789-ben új sorszámmal látták el (14–15. határőr-gyalogezred és 11. huszárezred), s nagyot változtattak ruházatukon, felszerelésükön. Ez az időszak, melyre vonatkozóan már nagyon részletes kimutatások állnak rendelkezésre mind a szervezetet, mind a létszámokat illetően, de nagyságrendileg nem változott a korábbi időkhöz képest a katonai szolgálatot teljesítők száma (összesen kb. 4000 fő). A napóleoni háborúk idején idegen hadszíntereken harcoltak, majd békés időszak következett a határőrvidéken, ami 1848-ig tartott. Ebben az időszakban ugyanakkor parázsló társadalmi feszültség alakult ki a katonacsaládok és a provincialisták, azaz a zsellér- vagy jobbágycsaládok között. Csikány Tamás részletesen bemutatja a székely társadalom feladatait, tagozódását, törvénykezését – ami szintén kettős volt –, de kitér olyan kérdésekre is, mint a termelés vagy az oktatásügy. A rendszer sok szempontból – történelmi örökségét hordozva – ellentmondásos volt, amin a reformkori országgyűlések sem tudtak változtatni.

Az 1848–49-es szabadságharcban elsőként a '48 nyarán kibontakozó szerb felkelés megfékezésében vett részt a székely katonaság alkalmilag összeállított, hiányos kontingense a független, felelős magyar kormány oldalán. A szabadságharc folyamán nem sikerült a teljes székelységet aktivizálni, aminek egyik oka az volt, hogy míg Erdélyből kivonták e csapatokat, az otthon maradtakat folyamatosan fenyegették a román, szász felkelők. A román felkelés megindulása (1848. október eleje) sarkallta aktivitásra, illetve ezzel egyidejűleg önszerveződésre, így szervezeti átalakulásra az addig otthon maradt ezredek (is), s az agyagfalvi gyűlésen elhatározták a határőrrendszer megszüntetését és a honvéd alakulatokhoz történő bevonulást, az idősebbek nemzetőrséghez való csatlakozását. Ennek következtében megindulhatott egy székely haderő szervezése Sombori Sándor ezredes főparancsnokságával. Feladatuk az volt, hogy megakadályozzák Székelyföld elszigetelését a császári csapatok által, valamint megfékezzék a román és szász felkelőket. A rosszul szervezett és vezetett, gyengén felszerelt ezred november 5-én Marosvásárhelyen megsemmisítő vereséget szenvedett, ezt követően Háromszék kivételével a székek sorban behódoltak. A következő, aki Székelyföld haderejének megszervezésével próbálkozott, Bem tábornok volt. Azonban csak töredékükre számíthatott: három újjászervezett csíki zászlóaljra, a háromszékiek és a székely huszárezred három századára Gál Sándor ezredes főparancsnoksága alatt. Erdély felszabadítása után Bem újjászervezte az erdélyi hadtestet, s a volt határőrzászlóaljak a szabadságharcban a továbbiakban bőven kivették részüket: a Kárpátok szorosait védték az orosz–osztrák támadással szemben 1849 nyarán.

A szabadságharc leverése után birodalmi kereteken belül, a korábbi szabályok szerint állították vissza a szervezeti egységet. A tisztek és altisztek túlnyomó része hiányzott, sokan közülük meghaltak, megsebesültek, emigrációba kényszerültek, a megtorlásoknak estek áldozatul. Az altiszteket birodalmi serezekhez osztották be, szolgálatukat hazájuktól távol kellett teljesíteniük.

A székely határőrintézményt az 1851. január 22-én kelt császári leirattal oszlatták fel, a két székely gyalogezredet sorgegyezredé szervezték – az 1866. évi osztrák–porosz háborúban már a seregek kötelékében harcoltak a katonák a königgrätzi csatában.

Gottfried Barna a dualizmus, majd az első világháború időszakának székely határőr-, határvédelem-történetét – illetve a háború hadieseményeinek egy részét – foglalta össze mintegy ötven oldalon. Tanulmányában a különböző, határfelügyelettel megbízott katonai szervek történetét és feladataikat tekinti át. Írásának tanulsága, hogy a határőrizet Székelyföld vonatkozásában is kizárólag összbirodalmi keretek között képzeltek el, illetve valósították meg. Ebben az időszakban már régen nem beszélhetünk önálló székely hadszervezetről, a Monarchia hadkiegészítési rendszere ugyanis a birodalom minden területére kiterjedt. A háború kitörésekor Székelyföldre is jellemző volt, ami a birodalom többi részére: a székelyföldi kiegészítésű ezredek (gyalog- és huszárezredek, tábori ágyús ezredek) a legkülönbözőbb hadszínterekre lettek rendelve. Ebben a helyzetben érte Székelyföldet a román hadüzenet 1916-ban: székely katonák gyakorlatilag nem tartózkodtak szülőföldjükön, azt idegen haderővel, birodalmi német seregekkel és a Monarchia számtalan területéről érkezett katonákkal kellett megvédeni, akik sorában elvértve, nagyon kis létszámban voltak a szülőföldjükért küzdő székelyek.

1918 után a székelység kisebbségi létben élt Nagy József szavaival: „a katonáskodás emlékezetével” 1940 őszéig. Észak-Erdély visszakerülése után gyakorlatilag azonnal megkezdődött a határvédelem újjászervezése az újkori székely határőrvidék modern keretek közti visszaállításának igényével. Ez nemcsak egy katonai szervezet felállítását jelentette, hanem mindez – tekintettel a székelység zsákszerű területi elhelyezkedésére – valamiféle nemzeti, korporatív összefogás, ideológia alapján, a nemzeti társadalompolitika jegyében egy új, korszerű társadalmi berendezkedés kialakítását is jelentette volna. Korántsem feltárt még a folyamat minden mozzanata, Illésfalvi Péter és Nagy József a székely határvadászok, határőrök közül Szépvíz és a Gyimesek területének katonai szervezettörténetét és a második világháború alatti történetét írta meg. A szervezettörténeten kívül bepillantást kapunk a helyőrségi élet mindennapjaiba, a kiképzés eseményeibe, melyek epizódjait interjúkból, visszaemlékezésekből (Kánya Illés, Both József) ismerhetjük meg. A kiválasztott terület, illetve az ott működő 32. határvadász-zászlóalj történetét áttekintve, az alatt a négy év alatt, amíg az alakulat fennállt, számtalan határincidens történt. Ami pedig a hadszervezés és a társadalmi bázis és ezen belül a társadalmi viszonyok kohéziójának kérdését illeti, a székely határőr-zászlóaljak járásonként, századaik községeként, sőt szakaszaik falvanként lettek kialakítva. A parancsnoki beosztásokba kezdettől tapasztalt, az első világháborúban harcedzett, idősebb katonák kerültek, akiknek zöme értelmiségi volt, a tiszthelyettesek pedig főleg a földművesek, iparosok, kereskedők köréből került ki. Mivel a katonai teljesítmény volt a meghatározó, ezért gyakran vagyos katonák kerültek beosztottként vagyontalan

tisztek alárendeltségébe. A létszám zászlóaljanként kb. 900-1100 fő volt. Az alosztályokat mindenhol a helyi parancsnokok szervezték meg, s a továbbképzés tanfolyamok keretén belül zajlott – az önszerveződés modern kori, működőképes példáját szolgáltatva. A kötet 283. oldalán a székely határőrszázaljak területi elhelyezkedéséről egy kiváló, szemléletes térkép ad összefoglalót. A szervezőelv életképességét, a szervezőmunka hatékonyságát mutatja, hogy amikor 1942 júniusában Kállay Miklós miniszterelnök megsejmelte székelyföldi körútján a csíkszeredai alakulatokat, a látottakkal meg volt elégedve. Amivel több probléma akadt, az a sajátos Székely Határország beillesztése a Honvédség hadrendjébe. A székely férfilakosság katonai igénybevétele ugyanis ebben a rendszerben aránytalanul nagyobb volt, mint az ország többi területén. A helyi kiképzés idején megoldatlan volt az élelmezés, mert a székely határőrök csak mozgósításkor kaptak honvédségi élelmezést, máskor a sajátjukkal kellett beérniük. Megoldatlan volt eleinte egészségügyi ellátásuk, amit 1943 tavaszára sikerült „orvosolni”.

1943. október 1-jétől jelentős szervezeti változtatásokat vezettek be a m. kir. Honvédségnél, amelyek a 9. székely határhadász-dandárt is érintették: a megnövekedett létszám és alakulatszámok miatt új, hatékonyabb, közbülső vezetési szinteket kellett kialakítani. Ezért a dandár alárendeltségében megszervezték a 65., 67. és 70. székely határhadászcsoporthatárparancsnokságokat. Ennek részletes bemutatása következik a kötetben, térképre vetítve (a 292. oldalon lévő, a magyar királyi Honvédség 1943. évi észak-erdélyi elhelyezkedéséről készült vázlat megérdemelt volna egy teljes oldalt, sőt kettőt, hogy ne nagyítóval kelljen tanulmányozni).

A békeidőszakhoz képest alapjaiban változott meg a helyzet, amikor a második világháború eseményei miatt már az első világháború után születettek tömegeinek kellett a hadseregbe vonulniuk. A négy székely vármegye területén 12 sorozóbizottság működött, s a több mint 20 000 főből több mint 17 000-et találtak alkalmasnak a katonai szolgálatra. Lesújtó eredményeket hozott az orvosi vizsgálat: a leventék fizikai állapota gyenge volt az általános alultápláltság miatt. Ennek ellenére arányaiban ugyanannyi katonát soroztak be, mint az ország többi területén. Érdekes adalékokat tudunk meg a továbbiakban a bevonulatról, az újoncok kiképzéséről, ismételten kortársi visszaemlékezések alapján.

A tanulmány következő fejezete a 701. határhadászcsoporthatárparancsnokság 1944. tavaszi mozgósítását írja le nagy részletességgel egyrészt levéltári forrásokra alapozva, másrészt, a szárazadat-narratívát színesítve ismételt kortársi emlékek felidézésével. A szerzők az alapos feltárás eredményeként megállapítják: 1944-re a székelyföldi társadalom a nehéz gazdasági helyzet ellenére létrehozott egy hadszervezetet, melynek mentén a társadalom átszervezésének folyamata is megkezdődött – egy jobboldali-konzervatív ideológia szellemében, alapvetően a katonai hadvezetés által befolyásolt módon. Azt a kérdést, hogy ez mennyire volt korszerű, társadalmi szempontból előremutató folyamat, a szerzők nem teszik föl, mert egy elmaradott társadalmi struktúrát nem lehet három-négy év alatt megváltoztatni. Katonailag azonban mindenképpen sikeres és hatékony volt ez a szervezőelv és -erő, hiszen a szűkös anyagi körülmények közepette a székelyek határvédelmi ereje messze meghaladta azt, ami elvárható lett volna.

A tanulmány a Gyimesek és Felcsík térségében zajló 1944. évi hadi eseményekkel zárul. A székely határőrszázaljakat '44 júliusában mozgósították, s a katonák a mezőgazdasági munkáikat félbehagyva vonultak be alakulataikhoz. A szerzők a harcokat, hadműveleteket szemléletes térképekkel tették értelmezhetővé (a 310, 312, 315, 320, 325. oldalon kiválóak a térképek, de a 328. oldal felső térképe sajnos ismét parányira sikeredett). A háborúban a székely határőrszázaljaknak ugyan a többihez képest minimális vesztesége volt a székelyföldi harcokban, de a visszavonuló katonák közül sokan veszítették életüket, nyugati és szovjet fogságba kerültek, ahonnan a túlélők zöme 1946-ban, a többiek pedig csak 1948-ban térhettek haza.

A kötet használatát, a téma további megismerését Székelyföld hadtörténetét tárgyaló, a tanulmányok hivatkozásaiiban nem szereplő, további, fontosabb munkákat tartalmazó, kitűnő, korszakokra osztott válogatott irodalomjegyzék és személynévmutató szolgálja, majd a szerzői gárdát bemutató összefoglalás zárja.

EURÓPAI EMLÉKHELYEK – EURÓPAI EMLÉKEZETPOLITIKA*

Lieux de mémoire – az emlékezet helyei (angolul: realms of memory, németül: Erinnerungsorte): a Pierre Nora történész által szerkesztett, 6000 oldalnyi szöveget tartalmazó, több mint 130 szerző munkájából álló, nagy sikerű tanulmánykötet-sorozat címe¹ és a Nora által az 1980-as évek elején bevezetett történeti fogalom. A mentalitástörténet és historiográfia megújítójaként emlegetett francia történész kutatásaiban az önazonosság-tudathoz és a politikához köthető folytonossághoz kapcsolódóan értelmezte és mutatta be a történeti események, illetve kulturális hagyományozódás menetét.² Az emlékezet helyei valóságos és virtuális objektumok, magukban foglalják a lelki-szellemi és anyagi/fizikális rendet. Minden olyan történeti, kultúrtörténeti és mentalitástörténeti eseményt és jelenséget, amely idővel a nemzeti emlékezet szimbolikus örökségének részévé válik. Azokról a helyekről van szó, melyeken Nora véleménye szerint a nemzeti emlékezet megtestesül: a kulturális és természeti emlékművekről, az ünnepekről, az emblémákról, általában az emberi sorsok, események alakulása során az em-

* Az ismertetett mű: Europäische Erinnerungsorte 1–3. Hrsg. von Pim de Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis, Wolfgang Schmale. Bd. 1. Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses. Bd. 2. Das Haus Europa. Bd. 3. Europa und die Welt. Oldenbourg Verlag, München, 2012.

¹ Les Lieux de mémoire. 1–3. k. Ed. Gallimard, Paris, 1984–1992 és Realms of Memory címmel angol fordításban: Columbia University Press, 1996–1998. A magyarul megjelent első részlet belőle: Nora, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In Les lieux de mémoire. I. La République. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, 1984. Emlékezet és történelem között címmel. Ford. K. Horváth Zsolt, lektorálta és a jegyzeteket írta Benda Gyula. Aetas, 1993. 3. sz. (Interneten hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>; a letöltés időpontja: 2019. november 29.) A háromkötetes mű magyar nyelvű válogatáskötete: Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. Méltatása: K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. Aetas, 1993. 3. sz. 132–141. o. (Internetes példánya: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-9.html>; a letöltés időpontja: 2019. november 29.) Az azóta megjelent, magyarországi irodalom ismertetésére e helyen nincs mód; a magyarországi kutatások összefoglalását ugyanitt a 24. jegyzetben K. Horváth Zsolt összefoglalta. A magyar kutatások nemzetközi összefüggésben, legutóbb: Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven. Hrsg. von Matthias Weber, Burkhard Olschowsky, Ivan Petranský, Attila Pók, Andrzej Przewoznik. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 42.) München, Oldenbourg Verlag, 2011.

² Mely koncepció gyökeresen szemben áll az Annales „hagyományos” braudeli szemléletével, amely geográfiai, gazdasági tényezők sokasága mentén próbálta definiálni a francia identitást. K. Horváth Zsolt előző jegyzetben hivatkozott tanulmánya, 138. o.

berekre és eseményekre történő emlékezés minden megnyilvánulásáról. A diszciplína mára a mai korszerű hadtörténetírás számára is megkerülhetetlenné vált.

Wolfgang Schmale és kutatóintézetének (Institut für Europäische Geschichte) többségében német kutatógárdája egy háromkötetes, monumentális, több mint 110 esszét tartalmazó sorozattal válaszolt a francia „kihívásra”. Össz-európai, sőt interkontinentális keretek közé kívánta helyezni a franciák kutatási programját és az általuk fölvetett szempontokat. Előljáróban annyit, hogy ez sikerült nekik, meg nem is, mert bár bizonyos területeken kitekintenek Európa német nyelvterületéről Közép-Európa, Dél-Európa felé (még magyarországi vonatkozások is szerepelnek, mint azt az alábbiakban látni fogjuk), sőt, a kontinensről is (Dél-Amerika, Ázsia felé), azonban például Portugália, a volt Jugoszlávia államai, Észak-Európa többek között Skandináviával, vagy az Egyesült Királyság országai (Anglia kivételével) teljesen kimaradnak – talán jobb lett volna a kötetnek talán a *Deutsche Erinnerungsorte* címet adni, mert a tanulmányok néző- és kiindulási pontja, bármilyen – amúgy össz-európai – kérdéssel foglalkozzanak is, néhány kivételtől eltekintve mind azt vizsgálják elsősorban, hogy az adott kérdés, jelenség milyen módon kapcsolódik a német mentalitáshoz, politikához, kultúrához, nemzeti emlékhelyekhez.

Az Európai Történeti Intézet az 1990-es évektől működik, első jelentős szimpóziумuk, amint a sorozat első kötetének szerkesztői bevezetőjéből kitűnik, 2000-ben egy Villa Vigoniban tartott nemzetközi történetészkongresszus volt, melynek eredményeit a *Jahrbuch für Europäische Geschichte* 2002. évi száma adta közre. A kutatás bázisa a mainzi egyetem, ahol Wolfgang Schmale vezetésével a munka 2007 óta vett nagyobb lendületet. Céljük az európai kulturális és politikai identitás hipotézisének, konstrukciójának modellezése, azoknak a mentalitásbeli, kulturális és politikai jelenségeknek a meghatározása és a fogalmak definiálása, melyek speciálisan az amúgy inhomogén európai kontinensre és kultúrkörre, annak kölcsönhatásaira jellemzőek – mindez a történeti, politikai emlékezet és emlékezés szintjén.

A jelen kötetekben publikáló kutatók olyan politikai, történeti, kulturális eseményeket választottak, melyek össz-európai dimenziókban értelmezhetők, vagyis egész Európa – hangsúlyozottan nem csak a nyugati felében – sorsának, mentalitásának alakulására voltak, vannak hatással. Az írások olykor egymásra épülnek, kiegészítik egymást, és nem egy esetben polemizálnak is. Az esszéket tájékoztató irodalomjegyzékek kísérik. Az első kötet tanulmányait, melyek homlokterében az alapvető fogalmi meghatározások állnak, a szerkesztők hat nagyobb téma köré csoportosították: az Európa-mítosz (*Mythen*) – Európa megjelenése a mítoszokban, a művészetekben és az európai irodalomban; a közös örökség (*Gemeinsames Erbe*) – az antikvitás, a kereszténység, a zsidóság, az iszlám és a humanizmus jelenségéről szóló tanulmányok; alapvető szabadságjogok (*Grundfreiheiten*) – az emberi jogokról, a jogállamiságról, a hatalom megnyilvánulásairól szóló írások; Európa mint térség (*Raum Europa*) – égtájak, határok, időszámítás, nyelvi sokféleség; háborús tapasztalat és békevágy (*Kriegserfahrung und Friedenssehnsucht*), valamint egy Európát egységes (?) gazdasági térségként (*Wirtschaftsraum Europa*) felfogó írás. A második kötet ugyanezen tematika mentén halad, de már sokkal konkrétabb jelenségekről szól, például a mítoszok-fejezetben az

írások között van olyan, amelyik a Herkules-mondával, az Antigoné-jelenséggel, az Aeneassal, Marathón mitizálásával, vagy például az Európai Unió himnuszával foglalkozik, illetve a közös szellemi és kulturális örökségként számon tartott európai gyökerű kulturális értékekkel, mint például Michelangelo és a Mona Lisa, Rembrandt, a gótika, a Louvre, Dante, Goethe *Faustja*, Beethoven zenéje, Verdi *Aidája*, Shakespeare öröksége, s még sorolhatnánk. A gyűjtőfogalmak és tanulmánycímek között szerepel például a sanzon, az egyetem, a harmadik Róma-koncepció (Oroszország), a kávéház (Budapest is) vagy a pizza és az európai pizzériák ... E fejezet írásai között van három olyan, melyeknek hadtörténeti vonatkozásai is vannak, a kötet ötödik fejezete (*Kriegserfahrung und Friedenssehnsucht*) pedig 14 hadtörténeti vonatkozású esszét tartalmaz. Végül a harmadik kötet három nagy tematikai egysége közül az *Alapfogalmak* (Grundbegriffe) című fejezet három írása a globalizációval és az expanzióval foglalkozik, a *Koncepciók* címet viselő az orientalizmus, rasszizmus és posztkolonializmus jelenségével mint európai „találmánnyal”, *Az esettanulmányok* (Fallstudien) című rész pedig egyrészt olyan európai mentalitásbeli és kulturális jelenségekkel, melyek a kontinens határain túl is hatottak vagy hatnak, illetve onnan indulnak ki, másrészt olyan Európán kívüli megtörtént eseményekkel, jelenségekkel és folyamatokkal, melyek kontinensünkön meghatározó érvénnyel hatnak – példának említhető az Amerika felfedezéséről és Kolumbusz kulturális emlékezetéről szóló esszé, az európai rabszolgasággal, a zene interkontinentális összefüggéseivel, a gospel, a kolonializmus kulturális hatásaival és lecsapódásaival, az amerikai kivándorlással, az európai kiindulású trópusi orvoslással, a népszövetséggel vagy az UNESCO-val foglalkozó írások.

A három kötet legalább kéttucatnyi írása kifejezetten hadtörténeti vonatkozású, melyek között akadnak magyar vonatkozások is. Mindegyiket nincs mód ismertetni vagy méltatni – válogassunk belőlük!

Mindjárt ezek közé sorolható az első kötet *Háborús tapasztalat és békevágy* című fejezetének három tanulmánya. Dieter Langewiesche, a tübingeni egyetem emeritus professzora *Das Europa der Kriege* (A háború Európája) című provokatív írásában kijelenti: Európa egy háborús „termék” (Kriegsgeschöpf). A kontinens története hagyományosan arról szól, hogy annak változásait a háborúk generálják, formálják. Bizonyos radikális nézetek szerint maga az Európai Unió is háborús termék, végső soron a II. világháború következménye. A szerző a modern Európa megszületését az 1800 körül zajló forradalomhoz és háborúkhöz köti (és nem az angol polgári forradalomhoz például), szerinte a francia forradalom és Napóleon háborúi teremtették meg a mai modern Európa alapjait (mindennek előzményeként ráadásul a hétéves háborút nevezi meg), mert egy olyan politikai és hatalmi átrendeződéshez, centralizációhoz vezettek, melyek életre hívták a kontinensen azokat a nagyhatalmakat (Franciaország, Németország, Anglia és Oroszország), melyek a mai napig a legbefolyásosabbak, és a többieket integrálják. Ebből a szempontból az 1848-as forradalmak és szabadságharcok az alapvető kontinentális hatalmi erőviszonyokat lényegében nem befolyásolták, a nemzetállami törekvések a centralizáció, hatalmi koncentráció ellensúlyozásaképpen jelentkeztek. Az I. világháború megmutatta, hogy a XX. század háborúja már nem dinasztiai és trónok katonai párbaja, s hogy a totális háború a civil lakosság életében is

katasztrófát jelent a kontinensen (városok teljes pusztulása). A II. világháborút pedig a szerző egy újkori barbarizmusként fogja föl, annak sokmillió áldozatával, a zsidóság genocídiumával. Ugyanakkor Langewiesche professzor az európai hadtörténetet az újkori Európa identitása alapjának (Identitätsfundament) tekinti, ahol a nemzetállamok a háborús pusztítások színterein megalkották az emlékezet helyeit, többek között számtalan emlékmű formájában, melyek a nemzeti önazonosság-tudat egyik legfontosabb tárgyasult részét jelentik. Ezt a kérdést feszegeti Jörg Fisch (Zürichi egyetem) is, aki az európai háborúk és békés időszakok periodikus váltakozásait tekintve úgy véli, hogy nem a békés időszakok, hanem dominánsan a háborúk alakították ki és alkotják a nemzeti emlékezet színtereit: még a nemzeti megbékélés olyan össz-európai szimbólumai és emlékhelyei is, mint a lipcsei emlékmű, Verdun, a münsteri vagy osnabrücker békecsarnokok vagy Waterloo valójában nem a békének, hanem a háborúnak állítanak emléket. Végül Hans-Martin Kaulbach, a stuttgarti városi képtár munkatársa az eddig említetteknel tényekben gazdagabb írásában az európai békekötések történetét tekinti át művészeti, képzőművészeti alkotásokon (festmények, szobrok, metszetek, plakátok) a XVI. századtól a XX. század első felének végéig.

Átérve a második kötet hadtörténeti szempontból figyelemre méltó esszéire, elsőként Volker Hunecke berlini technikatörténész írását említem, melyben a szerző az európai, főleg francia és német területeken található lovas emlékműveket gyűjtötte egybe, tematizálta és mutatja be. A lovas szobrok állításának Európa-szerte – melynek virágkora igen hosszú volt, a XVII. századtól egészen a XIX. század végéig tartott – antik, főleg itáliai hagyományai vannak. Sok mindent szimbolizálnak, nem csak győzelmet: hősiességet, despotizmust, szabadságvágyat (Jeanne d'Arc), emberi nagyságot, nemzeti függetlenséget (Garibaldi), megbékélést, világhódító törekvéseket (Napóleon), birodalomalapítást (Nagy Péter).

Nikolaus Katzer, a moszkvai Német Történeti Intézet munkatársa Tolsztoj *Háború és béke* című regényét a háború irodalmi emlékezetének össz-európai jelenségeként fogja fel. Nemcsak azért tartja a regényt klasszikusan európai jelentőségű műnek, mert szerzője mint művész európai formátumú, hanem mert a regény egy össz-európai méretű háborúval foglalkozik, annak minden makro- és mikrotörténeti vonatkozásával. A regény történeti síkja fikatív, mégis az európai kulturális emlékezet egyik tere, mert a leírt eseményeknek, tényeknek és jelenségeknek történeti valóságtartama van: vehető történelemkönyvnek vagy egy történeti epikai alkotásnak is. Benne milliók szerepelnek, akiknek harca a lipcsei események előtt egy évvel már egy előnépek csatájának is tekinthető. Tolsztoj túllép az orosz birodalmi nézőpontra és érdekeken, s kontinentális dimenzióba helyezi Napóleon oroszországi hadjáratát, illetve a borogyinói csatát, amikor például helytállásról, hősiességről ír, párhuzamosan a totalitás és az individuum nézőpontjából. 1812 nem csekély mértékben Tolsztoj műve nyomán az orosz történeti emlékezetben központi helyet foglal el, ami a zűrzavaros korábbi két évszázad után az oroszok számára ma is az államrend, a hatalmi konszolidáció, a sikeres európai nagyhatalmi törekvések és pozíció elérésének időszakát szimbolizálja.

A kötet *Háborús tapasztalat és békevágy* című fejezete hadtörténeti vonatkozásokkal foglalkozik, melyből szeretnék most néhány írást kiemelni. Mindjárt az első esszét,

Berd Schneidmüller heidelbergi történészprofesszor eszmefuttatását, aki szokatlan módon értelmezi a háború fogalmát. A középkor egy olyan jelenségéről beszél, amely a történeti emlékezetben a mai napig össz-európai katasztrófaként tartatik számon: az 1348 és 1652 közötti, a kontinens harmadát elpusztító nagy pestisjárványról és a járványt követő zsidópogromokról. A járvány elsősorban a városok lakosságát pusztította (például Lübeckben 40 000, Erfurtban 12 000, Münsterben 11 000 ember halt meg), s a szerző hangsúlyozza, hogy a periférián, Norvégiában és Katalóniában a népesség mintegy 55–70/80 százaléka esett áldozatul. Miután észszerű, tudományos, kellően megalapozott választ az okokra a korabeli orvostudomány nem tudott még adni, a hatóságok pedig nem voltak a helyzet urai, bűnbaknak a városok zsidó lakosságát kikiáltva Európa-szerte zsidóüldözések voltak. Az áldozatok számát tekintve háborús pusztítással felérő járvány és üldözés után a szerző szerint – s az írást talán ezért szerkesztették a háborúkról szóló fejezetbe – a források tanulsága alapján a háborús katasztrófákat követő mentális állapot volt megfigyelhető a mindennapi életben: letargia, beletörődés, majd lassú eszmélés, végül valamiféle regeneráció, a stabilitás, megnyugvás vágya, majd a népesség regenerálódása.

A Philipp Benedict és Barbara Diefenhof nevével jegyzett következő írás az egyik legvéresebb és történeti, egyháztörténeti, vallás- és mentalitástörténeti szempontból legkirívóbb eseménnyel, az 1572. augusztus 24-én, Szent Bertalan éjszakáján lezajlott vérengzés történeti tudatban és emlékezetben élő históriájáról szól. Miután a szerzők összefoglalják az előzményeket, és ismertetik a konkrét cselekményeket, feltárják a vérengzés utóéletét, mely a vallási megbékélés óhajának és a vallásháború elleni fellépés szimbólumává vált, amely a történeti műveken kívül az európai vallási vitairódalomban és irodalmi művekben került feldolgozásra, amik ezáltal váltak az emlékezet helyeivé.

Ernst Petrisch, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv munkatársa az 1683-as kahlenbergi csatáról készítette eszmefuttatását – rendhagyó módon elsősorban az oszmánok szempontjából láttatja az eseményeket: úgy véli, hogy az Oszmán Birodalom katonai vezetését a támadásra valamiféle politikai szükségszerűség sarkallta. Ugyanakkor a védekezés az össz-európai összefogás eredményeképpen lehetett csak sikeres a mindent egybevetve kb. 200 000 fős támadó hadsereggel szemben. Petrich összefoglalja a csata eseményeit és historiográfiáját – még csak nem is utalva a magyarországi vonatkozásokra –, majd dolgozata érdemi része a csata utóéletével és emlékezetével foglalkozik. Egy évvel a történetek után Te Deumot tartottak, s kiderül, hogy a XVIII. század folyamán, különösen Mária Terézia uralkodásának idején, állami szinten hogyan ápolták a csata emlékét Ausztriában. Végül megtudhatjuk, hogy a 300. évfordulón rendezett megemlékezések politikai töltete az osztrák–lengyel kapcsolatok és összefogás a reformokat sürgető lengyel ellenzék melletti osztrák szimpátia kifejezése volt 1983-ban.

Katrin Keller, a bécsi egyetem kutatója az 1813-as lipcsei népek csatáját sajátos megvilágításba helyezi: kizárólag a történeti emlékezet és hagyomány valós és virtuális terének tekinti, amely szerinte már a csata első évfordulójára a Világbéke emlékművévé (Denkmal auf den Weltfrieden) vált. Az emlékmű 1824. évi leleplezése óta a lipcsei helyszín afféle kettős emlékezet színtere. A világbéke emlékműve, amit az állami protokolláris megemlékezések időről időre hangsúlyoznak, másrészt létezik egy lokális ha-

gyománypótlás, amely nagyon sokféle tartalmat hordoz: azon túl, hogy az emlékmű egy turisztikai attrakció, mely a helybeliek számára jól jövedelmez, kifejezi a németek számára 1945 után a szétszakított ország iránti egység-vágyat, majd 1989 után az egysítés miatti örömet.

Gerd Krumreich düsseldorfi professzor az európai nemzeti emlékezet színterei közül talán az egyik legismertebbre, Verdunbe vezet el bennünket. Verdun az emberek közötti harc és a német–francia ellentét szimbóluma volt az utóbbi évtizedekig, ahol közel egymillió katona egy 40 négyzetkilométeres területért vívott totális háborút majdnem tíz hónapon keresztül 1916-ban, az emberi történelem „leghosszabb csatájában”. A franciák számára Verdun mára a kitartás, a hősiesség, a heroizmus szimbóluma, valamint valamiféle empátia is jellemzi a francia mentalitást a legyőzöttek irányába. Verdun ugyanakkor magát az I. világháborút is szimbolizálja, és a háború után a népek megbékélését. 1965 óta pedig az európai vagy világbéke egyik politikai-propagandisztikus színtere.

Az egyik napjainkban is aktuálpolitikai töltetet hordozó hely a katyíni kivégzések színtere. A lengyel patriotizmus mellett a kommunizmus elleni harc szimbóluma, mert a lengyelek – a britek, az USA és Németország segítségével – kiharcolták a kommunista, majd posztkommunista orosz hatalommal szemben 1989 előtt és után a történetek feltárását és a valós tények, dokumentumok közzétételét. Katyń a lengyelek oroszokkal szembeni mártíromságának és évszázados ellenállásának szimbóluma is. Mindennek alátámasztására Cezary Wąs, a wrocławai egyetem tanára számos történeti tény és számadatot sorakoztat föl, miután összefoglalta a helyszínen történeteket, valamint a tényfeltárást folytatott harcot, annak históriáját. Az emlékhely megvalósításában az első érdemi lépés 1981-ben történt, amikor – mivel a helyszínen ez lehetetlen volt – a varsói központi temetőben állítottak emlékművet a Katyńban kivégzettek emlékére. Ezt követte mintegy 400 (!) emlékhely megalakulása szerte az országban, melyek közé sorolható többek között például a 2000-ben Breslauban vagy a 2001-ben Katovicében felállított nagyszabású, figuratív emlékmű. Katyń rendhagyó példája a történeti emlékezetnek Európában, mert annak ellenére, hogy egy háborús situációban megöltek 4421 lengyel tisztet, az áldozatok nem a II. világháború, hanem a kommunizmus áldozataiként váltak mártírokká.

Heinz Duchhardt mainzi professzor, aki a kérdés egyik első számú szakértője, az európai békekötéseket vonta vizsgálat alá, közöttük is az 1648-as vesztfáliai békét, mint az európai békekultúra idealizált példáját. A vesztfáliai békemű – nem kis részben az 1998-as megemlékezéseknek köszönhetően, amikor számos konferencia zajlott, és nagyon sok tudományos mű jelent meg a kérdéstről – az európai békekötések napjainkig tartó példájává és viszonyítási pontjává vált. A garanciákkal megerősített béke ugyanis maximálisan elérte célját: a legyőzötteket nem szankcionálták, nem semmisítették meg államiságukat, a békepontok együttélést és egymásmellettséget biztosították a népek számára, s hosszú időre (mintegy évszázadra) politikai és katonai stabilitást és hasznos, gyarapodásra lehetőségeket adó békeéveket eredményezett Európában. A békeokmány egy olyan jogalap volt a további időszakban, elsősorban a XVIII. századi háborúk során, melyre folyamatosan hivatkozhattak a politikusok Európa államaiban.

Végül a kötet azon írására térek ki, mely konkrétan is utal magyarországi eseményekre, Antoine Fleury, a genfi egyetem munkatársának *Die Pariser Vorortvertäge* (A párizsi előszerződés) című esszéjére, mely a Párizs környéki békeszerződésekkel, illetve a szerződések megkötése előtti tárgyalási folyamatokkal foglalkozik. A szerző véleménye szerint a Párizs környéki békéknek (Versailles-ban 1919. június 28-án Németországgal, St.-Germain-en Laye-ben 1919. szeptember 19-én Ausztriával, Neulliben 1919. november 27-én Bulgáriával, Magyarországgal Trianonban 1920. június 4-én, végül Sèvres-ben 1920. augusztus 10-én az Oszmán Birodalommal) az volt a közös célja, hogy Európa szívében egy jövőbeni háborúnak elejét vegyék, minden államok közti konfliktus és viszálykodás rizikóját elvessék, s a háborús „tűzfészkeket eloltsák”. Mindennek megerősítésére létrehozták a Népszövetség intézményét mint kollektív biztonsági rendszert az államok közti kölcsönös óvintézkedések kidolgozása, meghozatala s végrehajtása céljából, hogy az újonnan alakuló államokban nemzetiségi elvek alapján újfajta hegemoniák ne alakulhassanak ki. Már a konferencia elején kiderült, hogy a diktáló felek olyan új európai határokat kívántak szabni, melyek bizonyos államok területi csökkenéséhez vezetnek (Németország, Magyarország esetében), vagy területi szétdarabolást eredményeznek (Ausztria–Magyarország, Oszmán Birodalom), s alapvető cél volt, hogy a veszteseket háborús jóvátétel kifizetésére kötelezzék. Ily módon a legelső, Németországgal megkötött békének, mely az említett elvek alapján született meg, szimbolikus jelentősége is volt, hiszen a legjelentősebb vesztes állam írta alá és proklamálta, így a tárgyalási sorban következő többi vesztes ország számára a szerző szerint világossá vált, hogy ezeket az elveket kénytelenek lesznek akceptálni. Ebből a nézőpontból a Magyarországgal lefolytatott tárgyalásokról (*Der Vertrag mit Ungarn* című fejezet, 510–511. o.) szólva a szerző megállapítja, hogy a jövőbeli viszonyok szempontjából a legproblematicusabb szerződést kötötték meg Trianonban (erwies sich als höchst problematisch für die Zukunft). A béketárgyalások folyamán a szövetségeseket természetesen elsősorban a magyarországi belpolitikai zavargások (Wirren) aggasztották, s joggal tartottak attól, hogy a békeszerződést egy kommunista rezsimmel lesznek kénytelenek megkötöni, miután a bolsevizmus „Közép-Európa szívébe is behatolt”. A szerző szerint ráadásul azt tapasztalták, hogy Kun Béla ellenkezik, szövetségre lép a patrióta és militáris politikai erőkkel, s a győztes hatalmak álláspontjával szemben az úgynevezett Kis-Magyarország (Kleinungarn) elképzelést képviseli nagyszámú magyar lakosság megtartásával. Fleury elismeri, hogy ez a román és csehszlovák intervencióra adott politikai válaszreakció is volt egyben. Mindennek az árát a csehekkel és románokkal szembeni győztes magyarországi hatalom keményen kellett hogy megfizesse: a háború előtt 283 000 négyzetkilométernyi ország a tárgyalások során távlatilag 92 000 négyzetkilométerre zsugorodott, lakossága 18-ról 10 millióra csökkent, a legnagyobb területeket Románia „kebelezte be”, s Horvátországhoz, Isztriához, Ruténiához (!) is kerültek volna magyar területek.

Ebben a szituációban Magyarország a tárgyalóasztalnál továbbra is ellenkezett, és a küzdelmet választotta, miután Horthy Budapesten a nemzeti hadsereg élén átvette a hatalmat, és sikerült az országot politikailag stabilizálni. A tárgyalások ellenére a győztes hatalmak, élükön Franciaországgal a Duna-térség pacifikációját szem előtt tart-

va „nem tudták Magyarország területi és nemzetiségi követeléseit figyelembe venni” (511. o.), ami aztán a két világháború között egy revansista politikai irányzatot eredményezett, amely szomszédjaitól teljesen elszigetelte az országot. A második világháború előtt „Nagy-Magyarország” (Großungarn) a szövetséges Harmadik Birodalom támogatásával ideiglenesen ismét megerősödött, ám a második világháború után a magyar kommunista hatalom a Romániával fenntartandó jószomszédi viszony miatt nem állt elő követelésekkel, és Erdélyről lemondott. Fleury szerint a hidegháború után a területi követeléseket sürgető hangok megerősödtek, de a közép-európai államok Európai Unióba történő felvétele után ezek a hangok lecsendesedtek.

A magyarországi kollektív emlékezetben Trianon a szégyen és a népet ért mélységes jogtalanság szinonimájaként rögzült, s ez a nézet a jellemző felfogás a határon túli magyar kisebbségek körében is. Az Ausztriával és Magyarországgal megkötött békeszerződések két elégedetlen, strukturálisan törékeny államalakulatot, a mutató szerint valamiféle középállami státust eredményeztek. Határaik ugyan megszilárdultak, azonban ezek a független államalakulatok a szomszédjaikkal sokszorososan összetűzésbe kerültek 1918 után.

Fleury írásának több tanulsága is lehet a magyar történetírás számára, melyek közül csak kettőre utalnék. Nem kívánom értékelni azt a tájékozottsági szintet és szakirodalmi megalapozottságot (ha az esszé végén felsorolt öttételes irodalomjegyzéket tekintjük, megállapíthatjuk, hogy azok az elmúlt évtizedekben, a rendszerváltozás után készültek, 1998 és 2007 között, s mind összefoglaló jellegűek, konkrétan egy sem foglalkozik csakis Trianonnal, három közülük francia – ebből egy az oszmánokról szól –, kettő pedig angol nyelvű), mely az írásmű alapján tapasztalható. Ennek ellenére a szerző tárgyilagosságra törekedett, s arra, hogy a trianoni szerződés hosszú távú hatásait átgondoltan vázolja néhány mondatban. A magyarországi viszonyok mélyebb ismerete nem kérhető számon a francia ajkú és angol nyelvtudással rendelkező kutatón az angol vagy francia nyelvű, magyarországi vagy magyar szerzők által publikált (számottevő) szakirodalom hiányában. Sokadszorra levonható a tanulság: a magyarországi politikai gondolkodás, a tudományos közeg és a közvélekedés megismertetése – nem csak Trianon kérdésében – a külföldi közvéleménnyel, tudományos fórumokkal ugyanis egy sokkal erőteljesebb, koncepciózus, határozott és nem bezárkózó, szétaprózódott, hanem minden terület felé nyitott, az újabb és újabb történészgenerációkat folyamatosan bevonó és a nemzetközi kutatásokra naprakészen reflektáló kutatói attitűd és intézményes tudománypolitika eredményeképpen lesz majd egyszer lehetséges.

TÉRKÉPTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK*

Sokévnnyi készülődés után Pásztai László, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára vezetőjének szervezésében a magyar térképtörténeti szakma évkönyvsorozatát indított 2016-ban nemzeti könyvtárunk kiadásában. A kezdő év szerencsésen egybeesett Lipszky János születésének 250. évfordulójával, mint ahogyan azt a főszerkesztő az előszóban megjegyzi, ami nemcsak az évkönyv tematikáját határozta meg (némiképp), hanem méltó megemlékezésnek is teret engedett Lipszkyról és életművéről, hiszen a kiadvány mind formai, mind tartalmi szempontból kifogástalan, nagyon magas szakmai színvonalú.

Az évkönyv írásai kivétel nélkül friss kutatási eredményeket tartalmaznak, a szerkesztői szándék szerint első közlésben jelentek meg, célzottan a kiadvány számára készültek. Számos hadtörténeti vonatkozása van a kilenc tanulmányt tartalmazó kötetnek. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnék, a formai jegyeket illetően el kell mondanom, hogy nagyon szép, a térképek közlésére alkalmas sorozattal gazdagodott történettudományuk. Áttekinthető tagolású a kiadvány, a térképek minősége és mérete az értelmezésre – ott, ahol nemcsak illusztrációként való közlésük, hanem forrásként való megjelenítésük ezt megköveteli – alkalmasak, élvezhetőek, több helyen szemet gyönyörködtetőek. A fotókról, egyéb képmelléletekről ugyanez mondható el.

Az írások sorát Danku György tanulmánya nyitja *A Széchényi Könyvtár Térképtárának új szerzeménye, A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the Adjacent Countries by Phil. Lea* címmel. Egy ritka és igen értékes térképműről olvashatunk egy minden szakmai igényt kielégítő tanulmányt. A XVII. század egyik legjelentősebb angol térkép-készítőjének és térképkiadójának, John Sellernek (1630–1697) és fiának, ifj. John Sellernek (1667 k.–1698) a Magyar Királyságot megörökítő térképéről van szó, melyen azonban az alkotó(k) neve helyett, illetve helyén a kiadó, Philip Lea (1660 k.–1700) neve szerepel. Nagyon ritka térképről van szó, melynek feldolgozásához alap kutatásokat kellett a szerzőnek végezni: ezeket a kutatási eredményeket foglalja össze tanulmányában. A kiadástörténetet illetően megtudhatjuk, hogy 1687. május–július között a két térképész a nagy angliai érdeklődés miatt a magyarországi visszafoglaló háborúkról egy, az események helyszínét bemutató hadszíntér térképet készített, melyet egy év múlva javítottak, módosítottak, annak használatát megkönnyítendő. Ezt követően

* Az ismertetett mű: *Térképtörténeti Közlemények, I. Térképtörténeti Közlemények, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának Évkönyve, 2016. Főszerk. Pásztai László. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016.*

újabb módosítások (és térképkiadások, melyek egy-egy példánya ma a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárát gyarapítja) következtek, a legvégső, fennmaradt változatot tehát három korábbi előzte meg.

Bár a Seller-térkép további vizsgálatokat igényel, Danku György számba véve az összes lehetséges korabeli forrást tisztázta, hogy e nagyméretű (a pontos méret[ek]et sajnos nem találtam meg a tanulmányban), bonyolult térkép(ek) forrása – sok más kortárs kiadó térképéhez hasonlóan – a bécsi Martin Stier (1630–1669) császári hadmérnök, először 1664-ben kiadott térképe volt. Sikerült rábukkanni arra a példányra is, melyet a magyarországi terület szerkesztésekor használtak, az amszterdami kiadó, Frederick de Wit *Regnum Hungaria...* térképére (1685–1686). A szerző valószínűsíti továbbá, hogy a Seller-féle térkép metszője az a Richard Palmer volt, aki 30 éven át rendszeresen dolgozott az idősebb Sellernek. Végül, a Lea-féle kiadás körülményei is megnyugtatóan tisztázásra kerültek a dolgozatban.

Bendefy István *Bendefy (Benda) László térképtörténeti munkássága* címmel a jeles földrajztudós, műegyetemi, természettudományi tanulmányokat is folytatott térképész, kiadó (1904–1977) munkásságáról közölt képekkel gazdagon illusztrált életrajzi vázlatot, melynek hangsúlyos része a bemutatott tudós kutatástörténeti pályafutása.

Pászti László négy tanulmányt is jegyez az évkönyvben. Az első Lipszky János *Tabula Generalis Regni Hungariae* című térképének utóéletével foglalkozik. Lipszky térképészeti vállalkozásának harmadik, záró darabja volt ez, amely nem ismeretlen a térképtörténészek számára, ám a szakma számára újabban elérhető adatbázisok jóvoltából a kiadástörténet gazdagítható. A szerző a térképvariánsok kiadásainak történetét határozta meg, illetve pontosította és gazdagította hasznos adatokkal.

Danku György másik tanulmánya azzal a térképi ábrázolástörténeti fordulattal foglalkozik, melyet a tudomány Luigi Ferdinando Marsiglinek köszönhet. A szerzőt alapvetően az a kérdés foglalkoztatta, hogy miért éppen Marsiglinek köszönhető Magyarország térképi ábrázolásának megújítása, hiszen rajta kívül a térségben a törökellenes visszafoglaló háborúk éveiben számos hadmérnök, térképeket ismerő, térképeket készíteni is tudó katona, nemes, arisztokrata fordult meg a császári hadsereg kötelékében Magyarországon. A XVI–XVII. századi tudósok, térképészek, de a térképek használói (például az utazók) – is tisztában voltak azzal, hogy a nyugat-európai összehasonlításban Magyarország térképi ábrázolásainak komoly hiányosságai és pontatlanságai vannak, s megbízhatóságukkal szemben kifogásaikat, kétségeiket megfogalmazták. Marsigli ugyanezt tette, de Johann Christian Müller (1673–1721) csillagással való találkozása, alapvetően harmonikus kapcsolatuk (Müller Marsigli beosztottja volt) alapvető fontosságának bizonyult: Müller végezte el a szükséges csillagászati méréseket, a vízrajzi, topográfiai viszonyok felmérését, s számtalan helyszínrajzot, tisztázati térképvázlatot, térképet, memorandumot, sőt régészeti emlékekről rajzokat készített, melyek alapján Marsigli ábráinak, térképeinek végleges változatát elkészíthette. Danku György megállapítása szerint a Marsigli és Müller között kialakult különleges munkakapcsolat nélkül aligha készülhettek volna el Marsigli Kárpát-medence térképi ábrázolását megújító művei.

Pászti László másik írása a berlini Humboldt Egyetem Földrajzi Intézetének Hungarica-térképeit tekinti át. Az intézettörténeti és az intézetben őrzött térképek sorsá-

ról szóló bevezető után Pászti László 55 magyar vonatkozású térkép katalógusát adja közre. Azért nagyon fontos a gyűjtemény, mert 13 olyan van ezek között, melyek a Széchényi Könyvtár gyűjteményéből hiányoznak, sőt vannak közöttük a szakirodalomban eddig ismeretlen térképek (3 db: 25., 47., 48. tétel), új variánsok (2 db: 4., 30. tétel) a XVIII–XIX. századból. Különös értéke a dolgozatnak, hogy tájékoztatja a kutatókat: ezek szkennelt, illetve fotómásolata a Könyvtár Térképtárában megtekinthető, kutatható.

Tóth Árpád Johann Gottfried Prixner (1746–1819) rézmetsző életútját tekinti át nagyon alapos, bőséges irodalomjegyzékkel ellátott tanulmányában. A szerző a választott célt messze túlhaladta: nemcsak adalékokat szolgáltat az életúthoz, Prixner származásához, társadalmi háttéréhez, valamint a Lipszky-féle vállalkozásban játszott szerepéhez. Egy szép ívű, rendszerező írásművet készített a pozsonyi, evangélikus származású rézmetsző életútjáról, a család sorsáról négy nemzedékre menően, kiterjedt rokonsági és társadalmi kapcsolatrendszeréről, a család pozsonyi társadalmi státusáról, Prixner neveltetéséről – nem hallgatva el ugyanakkor a még továbbra is nyitott kérdést: a pozsonyi családi hagyományokból kiszakadva vajon hol, mely intézményes keretek között szerezte meg jártasságát a rézmetszés terén? Tóth Árpád új kutatási eredménye a kellő megalapozottságú állítás, miszerint Johann Gottfried Prixner (a szakirodalom eddigi vélekedésével szemben) magyar volt – a korban használt hungarus fogalom értelmében. S bár a feltett kérdésre a pontos válasz egyelőre nem adható, annyi bizonyos, hogy szellemi gyökerei, pozsonyi evangélikus líceumi indíttatása meghatározó szerepet játszott orientációjában.

Pászti László harmadik írása követi a sort, melyben Edmund von Zuccheri (1764–1840) itáliai, a Velencei Köztársaságból származó katonatisztet ismerhetjük meg, akinek térképészeti tevékenysége magyar szempontból is nagyon jelentős. Katonaként különböző itáliai feladatokat végzett, 1835-ben paviai térparancsnokként ezredesi rangban került nyugállományba. Életútját szakaszosan ismerjük, pályafutását a Joseph Marx Freiherr von Liechtenstein (1765–1828) által alapított Cosmographisches Institutban kezdte, mely virágkorát nagyjából éppen azokban az években élte, amikor ott Zuccheri is megfordult.

Zuccheri Magyarország-térképét, az *Atlas Hungaricust* végül a rivális Kunst und Industrie Comptoir nevű kiadó jelentette meg, első ízben 1811-ben, melyet Lipszky János *Mappa generalis Regni Hungariae* című műve alapján készített. A francia és német címmel rendelkező térkép az eredeti 5/6-ra redukált változata, négy szelvényen jelent meg, Joseph Stöber (1768–185) metszette, és a németországi Simon Schropp (1751–1817) kiadó terjesztette – tudjuk meg a dolgozatból. Zuccheri lényegében átvette Lipszky térképéről az összes települést, lakott helyet, kivéve néhány, elsősorban sűrűbb településhálózattal rendelkező térség kisebb községét. A javított változat 1812-ben jelent meg, ami az előzőtől főleg abban tér el, hogy Lipszky nyomán a közigazgatási határokat is tartalmazza. A további kiadások (1813, 1816) tartalmi változtatások nélkül jelentek meg, a tartalmi bővítések a XIX. században már új kiadóhoz (Artaria) köthetők. Pászti László közli Zuccheri Magyarország-térképváltozatainak jegyzékét is a XIX. századból (1811–1880).

A folyóirat utolsó két tanulmánya, Pászti László és Reisz T. Csaba írása a Lipszky-életműhöz kapcsolódik: Pászti László kiegészítéseket tett a Lipszky-térképek feldolgozásának jegyzékéhez, melyek Reisz T. Csaba 2002-ben publikált munkájához kapcsolódnak: a Lipszky-térképek és -térképvariánsok jegyzékéhez. A *Mappa generalis* 1833. évi újra kiadását és a Lipszky János művei nyomán készült újabb térképeket tartalmazza: leírásukat, ismertetésüket, történetüket, fotójukat. Részint az OSZK-ból, részint magántulajdonból, részint az MTA Könyvtárából kerültek elő, továbbá külföldi gyűjteményekben találhatóak (Staatsbibliothek zu Berlin, valamint egy amerikai magángyűjtő tulajdonában). Reisz T. Csaba a Lipszky-életmű kutatásának új eredményeit osztotta meg az olvasóval (sajátjait és a kollégáikat): 1997-ben elkészült kandidátusi disszertációja óta a témában közölt új kutatási eredményeit. Folyamatosan kerültek elő az elmúlt másfél évtizedből újabb, kapcsolódó kéziratos térképlapok, szelvények. A Lipszky-térképhez névmutató készült, a *Repertórium* teljes anyaga rögzítésre került, folyamatban voltak, vannak digitalizálási munkálatok, újabb adatok kerülnek elő a bővülő online adatbázisokból, melyek alapján az életművet pontosítani lehet, gyümölcsöző a kapcsolat külföldi gyűjteményekkel e területen, s a Lipszky-emlékév kapcsán emlékkiállítás készült, Szlovákiában is megemlékeztek róla, s nem egy megemlékező írás, cikk is született.

HADTÖRTÉNELEM ÉS VIZUÁLIS KULTÚRA

1813 – CSATATÉR LIPCSÉNÉL

KIÁLLÍTÁS A BERLINI NÉMET TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Különleges kiállítást rendezett a berlini Deutsches Historisches Museum. A tárlat megnyitására 2013. augusztus 22-én került sor, 2014. február közepéig volt megtekinthető. Az 1813. évi lipcsei népek csatája 200. évfordulójáról kívánt ily módon megemlékezni a német tudományos és muzeológusszakma.

A kiállítás rendhagyó mivolta több területen megmutatkozik, mindjárt az alapötletet tekintve is. Ahogyan az alcím jelzi: *Ein Rundgang durch das Gemälde „Siegesmeldung“ von Johann Peter Krafft* (Egy körséta Johann Peter Krafft „Győzelmi jelentés”-festményén keresztül), a szigorúan történeti és hadtörténeti tematikájú tárlat (mely valóban egy kör alakú, zárt, a lipcsei csatateret imitáló térben vezeti végig a látogatót) alapötlete, hogy egy híres képzőművészeti alkotásra, festményre épül. Köztudott, hogy az utóbbi évtizedben a szakemberek nem csekély erőfeszítéseinek eredményeképpen egy újfajta múzeumlátogatói szemlélet meghonosodása következtében divattá vált Európa nagy képgalériáinak, szépművészeti múzeumainak (köztük a magyar Szépművészeti Múzeum) festménykiállításait látogatni, melyek ily módon jelentős tömegeket vonzanak. A berlini történeti kiállítást megtekintők létszámát is nagyban megnöveli az amúgy csak képzőművészeti tárlatokat látogatók közönsége.

Az elzászi születésű Johann Peter Krafftról (1780–1856) érdemes néhány szót szólnunk, hiszen a többek között Berlinben, Prágában, Drezdában, Velencében, majd három évtizeden át Bécsben tevékenykedő biedermeier zsánerfestő, valamint monumentális alkotásokat produkáló Krafft kora egyik legnépszerűbb, legkeresettebb és legjobb ausztriai festője volt. Csak a bécsi Wiener Galerie körülbelül nyolcvan festményét őrizte, nem beszélve a Burg és a császári képtár, a Belvedere folyosóiról és termeiről – utóbbinak 1828-tól egyébként igazgatója is volt. Ugyanakkor munkásságának számos magyar vonatkozása is van, hiszen több festményén, melyeken például a Habsburg-dinasztia tagjait örökítette meg, néhány főrangú magyar személyiség is szerepel, például Barkóczy Ferenc gróf, József nádor, s Krafft festette a Nemzeti Galéria 1825-ben készült híres *Zrínyi Miklós kirohanása* című képét is.

Egyik leghíresebb festményét a lipcsei csatáról 1817-ben alkotta meg, melynek pontos címe: *Die Siegesmeldung nach der Schlacht bei Leipzig am 18. Oktober 1813* (Győzelmi jelentés a Lipcsénél lezajlott csata után 1813. október 18-án), s melyet a kurátorok a kiállítás időtartamára a bécsi Hadtörténeti Múzeumtól (Heeresgeschichtliches Museum) kölcsönöztek. A festmény, bár nem egy valós eseményt, jelenetet ábrázol, személyes élmények, megfigyelések alapján készült, és az ötlet sem előzmények nélküli. Krafft ugyanis tartalékos tiszti rangban Habsburg Károly főherceg stábjában részt vett

udvari festőként 1809. május 21–22-én az asperni csatában, ahol a franciák Napóleon vezetésével első ízben szenvedtek jelentős vereséget az osztrákoktól (lásd *Die Schlacht bei Aspern – Asperni csata* című festményét, amely 1821–1830 között készült). 1813-ban Lipcse mellett a feladat hasonló volt, Krafft Karl Philipp zu Schwarzenberg herceg (1771–1820) császári-királyi tábornagy, a Napóleonnal szemben álló osztrák–orosziporosz–svéd koalíciós erők mintegy félmillió fős egyesített hadserege parancsnokának kíséretében érkezett a csatamezőre. A megbízás úgy szólt, hogy készítsen egy, az osztrák hadsereg dicső győzelmét megörökítendő festményt a csatáról a bécsi *Invalidenhaus* (Rokkantház) *Ehrensajlába* (Dicsőség-terem), annak dekorálása céljából.

A terem közepén, a kiállítás fókuszában lévő festmény (melynek bal oldalára, szélén, középtájt a festő önmagát is ráfestette) azt a fiktív pillanatot örökíti meg, amikor a döntő ütközet napján, 1813. október 18-án, a szövetséges hadak parancsnokai, Bernadotte svéd és norvég trónörökös, Blücher von Wahlstatt herceg, a sziléziai csapatok generálisa, Ferdinand Graf Bubna von Littitz osztrák altábornagy, Bianchi osztrák altábornagy, Gyulai Ignác gróf tábornok és nem utolsósorban Karl Philipp zu Schwarzenberg herceg összegyűltek, és győzelmi jelentést tettek uralkodóiknak, I. Sándor orosz cárnak, I. Ferenc osztrák császárnak, s a porosz III. Frigyesnek, közvetlenül az után, hogy a porosz 9. dandár elfoglalta Wachaut, míg a Bianchi tábornok vezette magyar erők Loesnigből kiszorították a franciákat, az osztrák lovasság a francia gyalogságra támadt. Az akció fedezete alatt gyalogságuk pedig Döltiznél támadt a franciákra, valamint a svéd könnyűgyalogság is támadásba lendült, s a kilencórás roham után Napóleon visszavonta mintegy 440 000 fős seregét.

Nemcsak a festmény középpontjában álló jelenet szimbolikus, az uralkodók és a hadvezérek is figyelmet érdemelnek, mert minden és mindenki, aki a képen szerepel, szimbolikus jelentést hordoz. A kiállítás ötletadói ezekre a szimbólumokra alapozták a tárlat tematikáját. Történik mindez oly módon, hogy a festmény nemcsak a kiállítás középpontjában tekinthető meg, hanem ofszet változata a különböző tematikájú installációs egységekben oly módon is látható, hogy a fekete-fehér ofszeten egy-egy festményrészletet eredeti színeiben emeltek ki.

Az első ily módon kijelölt festményrészlet a kép előterében különböző fegyvereket ábrázol. Közöttük is egy hatfontos tábori ágyút (Feldkanone) kerek ágyútalpon (Räderlafette), mely a szemünk előtt „tárgyasul” is: egyik 1812-es szászországi példánya a berlini Történelmi Múzeum fegyvertárából kifogástalanul restaurált állapotban fogadja a belépőt. A kiállításnak ez a bevezető része hivatott a látogatót a csataterre kalauzolni, és a csata politikai eseménytörténetével, előzményeivel, összefüggéseivel megismertetni a győztesek, illetve a németek szemszögéből. A műtárgyak, relikviák itt és végig a kiállításban a falakon (metszetek, térképek, hat sornál nem hosszabb kétnyelvű – német és angol – magyarázószövegek, rövid tárgyfeliratok) és a tárlókban (tárgyi emlékek) kerültek elhelyezésre. Itt jegyzem meg, hogy a látogató múzeumba, kiállításra a XXI. században nem olvasni jár – ezt megteheti később, ha megvásárolja a katalógust vagy egyéb, a kiállításához kapcsolódó kiadványt, például a legfrissebb szakkönyveket, ha a kiállítás felkeltette az érdeklődését, és szeretne a témáról többet tudni –, hanem néz(előd)ni. A berlini kiállítás rövid magyarázó felirata (például magáról a csatáról hat

sor szól, de az tárgyyszerű és lényegre törő) és jól olvasható tárgyfeliratai nem terhelik meg és fárasztják ki idő előtt a látogatót, aki, ha alaposan végignézi a kiállítást, nagyjából az emberi figyelem és koncentrációképesség tanórányi hosszúságú, mintegy negyven-negyvenöt percnyi időtartama alatt végez is annak megtekintésével.

Visszatérve a kiállításba, ezután keresztülhaladunk a „csatatéren”, s ez szó szerint is értendő, mert a kiállítás kivitelezői a padlózatba süllyesztve beépítették a lipcsei csatamező több, régészetileg feltárt szelvényét, például egy lócsontvázat a mellette lévő ágyúgolyókkal együtt. A kiállítás fölvonultatja mint valami történeti, hadtörténeti „tanósvény” – s ez adja másik különlegességét – a mai modern történeti, hadtörténeti kiállítás teljes kelléktárát. Ennek mára alapvető részévé vált nemcsak a korabeli hangulatot megjelenítendő háttérzaj hangeffektusa (puskaropogás, ágyúdörgés, de nem a látogató megijesztése céljából, hanem diszkréten, mintegy messziről, jelzésszerűen), majd továbbhaladva valamilyen korabeli, odaillo zenemű megszólaltatása, hanem látványként, hogy „testközelben” érezze magát a vendég, vagyis a virtuális térből kilépjen – ha csak jelzésszerűen is – a valódi csatamező egy darabját viszik be a rendezők a kiállítótérbe. Ezek jelesül a csatatérkutatók ma divatos régészeti feltárásainak eredményeképpen a harcterről előkerült maradványok, fegyverek.

A „kelléktár” számbavételét folytatva, a csatatérről egy oldalsó, zárt térbe, egy úgynevezett fegyverdepóba jutunk, ahol a muzeológus, hadtörténész szakemberek a korabeli fegyverek, fegyvertípusok teljes arzenálját helyezték el, melyek harci eszközként szolgáltak 1813-ban, s melyek a volt Berlieni Hadiszertár fegyvergyűjteményéből valók. A fegyverek iránt érdeklődők szeretnek „mennységet” kapni a kiállításban (amitől más látogatók elborzadnak és tovahaladnak), vagyis egy-egy fegyvernem, fegyvertípus teljes sorozatát megszemlélni. Az effajta érdeklődésű látogatók mindent alaposan, tüzetesen megszemlélnek, összehasonlítanak, megfigyelnek stb., ami a fegyverek iránt kevésbé érdeklődő látogatókat türelmetlenné teszi, mert a fegyverbarátokat kerülniük kell, vagy továbbhaladásra sarkallni. A különálló, zsákutcaként kialakított fegyverdepó ötlete ezt a technikai problémát oldja meg.

A következő festményrészlet a katonai jelképekre koncentrálna: a győztesek és a vesztesek zászlóira, közelebről pedig immáron a vesztes fél, a franciák és Napóleon tevékenységére és kultuszára. Ennek apropóján megismerkedhetünk Napóleonnal, a hadvezérrel az őt ábrázoló litográfiákon, szobrokon keresztül. Legfontosabb haditetteit Émile Rouarge (1795–1865) Napóleon 17 legfontosabb győzelmét megörökítő, 1840 körül készült, mives darmstadti litográfiája szemlélteti. A császár – halála után igen hamar kezdődő – kultuszát Friedrich August Fricke (1819–1858) egyik szintén 1840 körül készült litográfiája örökíti meg, amely egy Napóleon-emlékmű terve. Napóleon világhódító törekvéseit, a korabeli hatalmi viszonyokat pedig többek között az 1807-ben megkötött tilsiti béke után, 1811 körül Párizsban készült színes Európa-térkép mutatja be. E kiállítási rész említésre méltó, érdekes darabja továbbá egy Napóleon életútját ábrázoló, 1814-ben készült német karikatúra, mely a főleg német nyelvterületen oly elterjedt népkarakterológiai életút-ábrázolások nyomán készült. Ezeket a metszeteken, litográfiákon – melyeket többnyire vásárokon árultak, s a legforgalmasabb közösségi helyeken, például fogadóknak, postaállomásokon függesztettek ki – a szü-

letéstől százéves korig ábrázolják a különböző területeken élő embereket: polgárokat, parasztokat, nemeseket stb. az emberi életút során, annak jellegzetes állomásain. Napóleon esetében – bár ő nem élt száz évet – életének tíz legfontosabb állomását örökíti meg a karikaturista színezett fametszetén. Felszálló ágban a korzikai kisleány (*Corsische Knabe*), a katonaiskolást (*Militair Schüler*), a szerencsés párizsi ügyvédet (*Glücksritter zu Paris*), a tábornokot (*General*), az uralkodót (*Herrscher*), a császárt (*Großherrscher*), majd leszálló ágban Spanyolországról való lemondását (*Abschied aus Spanien*), menekülését, visszavonulását Oroszországból (*Schlittenfahrt aus Moscau*) egy szánon, bundába burkolózva, Németország elvesztését (*Lebewohl aus Deutschland*), majd egy szakadék széléről leugorva a Véget (*Ende*), melynek lényege, hogy Napóleon életét a tüzes pokolban végzi (*Fortdauer nach dem Tode*) az ördögök között.

Napóleon után a valóságban is Krafftnek a tárlat centrumában kiállított festményéhez jutunk el mintegy húszpercnyi szemlélődés után. Itt mellékszálként megismerkedhetünk az alkotóval, a mű létrejöttének körülményeivel, a festmény mostani állapotát eredményező restaurálási munkálatokkal. A fő csapás pedig a lipcsei csatát megelőző európai politikai s hadi helyzet ismertetése, az 1789 óta tartó forradalmi folyamat (a francia forradalom és annak politikai, eszmei hatása Európában, de különösen a német területeken), az össz-európai geopolitikai helyzet, a legfontosabb politikai erők és csoportok, valamint annak szereplőiként a kiemelkedő, meghatározó politikusok, legjelentősebb hadvezérek bemutatása, mely ismeretek nélkül az 1813-ban lezajlott lipcsei csata nem érthető meg. Ezek között is hangsúlyosan szerepelnek a németországi események, kiemelve közvetlen előzményként az 1813. kora tavaszi porosz–francia konfliktust, melynek során a porosz uralkodó, III. Frigyes március 16-án egy proklamációt adott ki *An mein Volk* (Népemhez) címmel, melyben a készülődő francia császár elleni kontinentális összefogásra, tömeges méretű hadseregtoborzásra szólított föl. A kiállítási koncepció szerint törekvése sikeres volt, hiszen az egyesített hadaknak (az augusztustól kezdődő, sorozatos sikeres francia hadműveletek ellenére és előrenyomulásuk után, melyeken a tárlat végigvezet: augusztus 23.: Berlin, augusztus 26.: Katzbach, 27.: Drezda, augusztus 29–30.: a csehországi Kulm, szeptember 6.: Dennewitz, október 3.: Wartenburg, október 4.: a szászországi Liebertwolkwitz) végül Lipcse mellett sikerült megállítaniuk a franciákat.

A hatalmas véráldozatot, az együttesen mintegy 90 000 emberéletet követelő győzelem Napóleon fölött, melynek a kiállítók véleménye szerint Waterloo csak afféle „lecsengése” volt, egy új politikai-hatalmi átrendeződés és szövetségi rendszer kezdetét jelentette egyben. A festmény ennek az új politikai szövetségi rendszernek a szimbolizálására a három, már említett koronás fő alakját (a Habsburg, az orosz és a porosz uralkodó) jeleníti meg, akik birodalmaikkal Európában 1815-ben a Heilige Allianz (Szent Szövetség) tengelyét alkották. A Szent Szövetség rendszerének létrejöttét a kiállítás részletesen rekonstruálja, bemutatja a három uralkodó portróját, politikájukat, birodalmukat, az ottani belső viszonyokat, politikai és társadalmi konfliktusokat, majd a bécsi kongresszuson történt eseményeket és az egyezség tartalmát. A kiállítási egység egyik figyelemre méltó tárgya az az 1820-as színes Németország-térkép, amely a német államokat (a Habsburg Monarchiával együtt) immáron új, szilárd határaik között ábrázolja.

Krafft festményének előterében, a bal alsó részen egyszerű, hétköznapi katonák láthatók. A *Soldatenleben* (Katonaélet) című tematikai egység ennek apropóján a harcoló közkatonát mutatja be, illetve a háborúhoz kapcsolódóan katonai identitásának külső jegyeit és belső tartalmát. A külső jegyek közül természetesen a legfontosabb a katonáé egyenruházata, felszerelése, rangjelzése, kitüntetései, személyes tárgyai, melyeket a kiállított tárgyakon kívül (tölténytáskák, dobok, zászlók) korabeli litográfiákon keresztül, szemléletesen mutatnak be a kurátorok. A Lipcse mellett harcoló hadseregek, alakulatok közül egy teljes ólomkatonafigura-sorozat szemlélteti a porosz hadsereg katonáit. A berlini Történeti Múzeum egyenruha- és felszerelésgyűjteményének számos darabja kiállításra került, különféle csákók, sapkák s az éremtárból azok a XIX. századi, új alapítású kitüntetések is, melyeket a katonák a lipcsei csata után kaptak. A katonasors velejárója a sebesülés; a gyógyítás, életmentés eszközei (például amputációs felszerelés) szintén kiállításra kerültek. Érdekességként említhető egy korabeli metszet, Leopold Beyer (1784–1780 u.) drezdai alkotása, melyen a környékbeli lakosság sebesült francia katonákat ment meg.

Krafft festményének háttérében a távolban Lipcse városa is látható. Ez a képrészlet a csata utáni kései közösségi emlékezet területére vezeti el a látogatót. A csata történetéhez, eseményeihez kapcsolódóan nem alakult ki kultusz. Viszont az emlékezet megőrizte, ha nem is a történeteket, de annak hagyományát, hogy azt egy hatalmas, soknemzetiségű, egyesített össz-európai hadsereg és Napóleon francia hadserege, vagyis több százezer egymásnak feszülő katona vívta. Közvetlenül a csata után egy évvel már tervek készültek emlékművekről, melyekkel méltó mementót kívántak állítani a lipcseiek az eseményeknek, s melyek dokumentációját megtekinthetjük a kiállításon. E hagyomány ápolásának relikviái a csatáról készült utólagos ábrázolások is, több festmény annak legfontosabb jeleneteiről és a csata lefolyásáról, s a csataterőről készült metszetek, melyeket különböző hírlevelekben, Zeitungokban adtak ki, vagy önálló nyomtatványok formájában jelentek meg, hírül adván a történeteket. A teljesség igénye nélkül láthatjuk Geißler, Adam Klein, Robert Bowyer, Heinrich Rahl vagy Johann Jakob Kirchoff festményét, s több színezett karikatúrát Napóleonról.

Végül a kiállítás rendezői külön szólnak a berliniekhez is, hiszen a lipcsei eseményekhez közvetlenül is közük van a kollektív emlékezet, hagyományápolás szintjén. A berlini Leipziger Platz ugyanis a csata emlékére kapta nevét, s a Kreuzbergen felállítottak 1882-ben egy nemzeti emlékművet a lipcsei csata emlékére, ami nem is magának a csatának, hanem általában az összefogásnak állít emléket. S végül, az emlékmű körüli városrész, a Leipziger Platz és a Nationaldenkmal közötti negyed utcáit az 1813-as évben francia támadást ért településekről nevezték el (például Dennewitzplatz, Wittenbergplatz, Yorckstraße, Hagelbergstraße, Gneisenaustraße stb.), de itt volt megtalálható Belle-Alliance-Straße (1947 óta ez a Mehringdamm) is.

Mint már utaltam rá, nemcsak történeti tartalmát tekintve, hanem módszertanilag is kiváló kiállítást láthatnak a Berlinbe látogatók. A gondos, sokrétű és koncepcionális, átgondolt szakmai előkészítő munka meghozta gyümölcsét, mind a tartalmat, mind a megjelenítést tekintve. Egy olyan tárlat született, amely nem él vissza a látogató türelmével, nem feszegeti befogadóképességének határait: a kiállított 77 tárgy (ebbe nem

tartozik bele a fegyverdepó) – nem melleleg kifogástalan, restaurált állapotban – oly módon lett kiválogatva a berlini Történeti Múzeum gyűjteményeiből és néhány partnerintézményből, hogy a tematikát, a történeti eseményeket és azok tanulságait tökéletesen prezentálja. Az eligazodást pedig megfelelő fényviszonyok közepette, jól olvasható feliratok és rövid, lényegre törő magyarázó szövegek segítik.

A kiállításról katalógus is készült, mely műfaját tekintve átmenet a kiállítási katalógus és a kiállítás-vezető között, illetve mindkettő egyszerre. Ebben Alexander Kochnak, a berlini Történeti Múzeum Alapítvány elnökének bevezetőjét Sven Lükennek, a Német történeti Múzeum Fegyvergyűjteménye vezetőjének prologusa követi (*Die Völkerschlacht bei Leipzig oder der Krieg im Museum – Népek csatája Lipcsénél avagy a háború a múzeumban* címmel), melyben a kiállítás fegyvertörténeti érdekességeire hívja föl a figyelmet. Ezt követik a kiállítást fentebb ismertetett metódus szerinti leírások öt nagy tematikai egységben, melyet Doris Blume történész-muzeológus *Der Künstler und sein Werk* (A művész és műve) című írása nyit, akinek nevéhez a kiállítás alapötlete is fűződik, majd ugyanő folytatja Napóleon és birodalmának ismertetésével (*Napoleon und sein Imperium*). Sven Lüken írta meg a csatáról szóló fejezetet is, Angela Strauß, a kiállítás harmadik kurátora a hétköznapi katonákról, a hagyományápolásról szóló részt, majd ismét Doris Blume következik az 1815-ös politikai események ismertetésével. A katalógus *Ausblick* (Kitekintés) című fejezete a német nemzeti emlékezet lipcsei csatához kapcsolódó megnyilvánulásairól szól (ismét Doris Blume dolgozata) és a berliniek emlékezetéről (Philippe Carasco és Nikolas Dörr: *Die Befreiungskriege im Berliner Stadtbild – Felszabadító háború a német városképben* című írása).

A kiadvány függelékébe sorolták a szerkesztők a kiállított műtárgyak tárgyleírását, egy olyan glosszáriumot, amely a csatához kapcsolódó legfontosabb eseményeket, a történeti fogalmak és katonai szakkifejezések magyarázatát tartalmazza, a csata legfontosabb szereplőinek rövid életrajzát, egy válogatott irodalomjegyzéket, amely az alapvető és legfrissebb, a témában és a kétszázadik évforduló kapcsán megjelent szakirodalmat tartalmazza, melynek alapján tovább lehet tájékozódni, valamint az impresszumot (stáblista, a kiállítás készítői, a katalógus összeállítói, a kölcsönzésben részt vevő partnerintézmények, támogatók, szponzorok stb. felsorolása). Végül, de nem utolsósorban annak a 39 valós személynek, hadvezérnek, magas rangú katonatisztnek, uralkodónak, illetve tipikus, a harcokban részt vevő zsánerfigurának (például orosz kozák, osztrák katona) a felsorolása következik, akiket Krafft festményén megörökített.

A kiállítási program nem ért véget a megnyitóval, a tárlatlátogatással és a katalógussal, illetve annak megvásárlásával, hiszen ahhoz többféle kísérőprogram (úgynevezett *Begleitprogramm*) kapcsolódott, annak teljes időtartama alatt. Ebbe nemcsak a hétköznapi, külön gyermekeknek, családoknak szóló rendes és rendkívüli (például karácsonykor) tartott tárlatvezetések, valamint könyvvásár tartozik bele, hanem ingyenesen látogatható filmvetítések, valamint meghatározott időpontokban, a kurátorok, muzeológusok, művelődéstörténészek, régészek, történészek, restaurátorok által tartott szakmai előadások.

(HAD)TÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS – KÉPZŐMŰVÉSZETI ESZKÖZÖKKEL

„EURÓPA BÉCSBEN. A BÉCSI KONGRESSZUS, 1814/15”

Magas színvonalú, nagyszabású kiállítás volt látható a bécsi Alsó-Belvedere-palotában és az Orangerie-ben.¹ Festmények, szobrok, bútorok, porcelán, történeti kosztümök, viseletek – mindez történeti, had- és kultúrtörténeti, művészeti kontextusban az 1814/15-ös bécsi kongresszus kapcsán. Az esemény 200. évfordulójáról való megemlékezés a szervezőmunkát, a főlvonultatott szakembergárdát, a műtárgyak színvonalát s nem utolsósorban a kiállítás kivitelezését illetően (túlzás nélkül állítható) egyaránt „fényesre” sikeredett. A kiállítás egy, a kontinens egészére kiterjedő hadtörténeti esemény, a Napóleon hódításait lezáró politikai, diplomáciai aktus politikai és kulturális vetületeit járja körül. Ennek során, a kiállítás alapkoncepciójaként a kongresszusnak helyet adó osztrák főváros, Bécs több hónapig Európa fővárosának szerepében tetszelgett – már a cím is erre utal: Európa Bécsben –, hiszen ez volt az a hely, ahol a kontinens életének legfontosabb döntéseit meghozták 1815. január és június között, egy 47 etapból álló, rendkívül intenzív diplomáciai, monstre tárgyalássorozat keretében. A döntések meghozatala a kurátorok fölfogásában nem egy konstans történeti szituáció, hanem egyfelől statikus kulturális esemény, másrészt egy diplomáciai lépéssorozat volt, amely még az 1648-as vesztfáliai béketárgyalásokkal kezdődött, s mintegy a kontinens egészét átfogó megállapodások folytatásának tekinthető, melyek aztán nemcsak a XIX. században, hanem a XX. században is sorra egymás után következtek. Bécs 1815-ben egy olyan katonai és civil demonstrációs színtér volt, amilyen előtte Európában még sehol sem volt. Így válik érthetővé, miért láthatunk korabeli metszeteket a kiállításon a münsteri béke aláírásáról (kat. sz. 241.), majd 1815 után az 1856-os párizsi, az 1878-as berlini kongresszusról (kat. sz. 242–243.), egészen a potsdami konferenciáról, az 1955-ös bécsi kongresszusról, az 1979-es Camp David-i s az 1955-ös daytoni megállapodásról készült fotókig (kat. sz. 244–247.). A rendezők ezzel beillesztették az 1815-ös bécsi kongresszust a század, illetve az egész modern kor európai békealkotó folyamatába, de szerencsés módon nem „dimenzionálták túl” annak jelentőségét: nem a legfontosabb, hanem az egyik nagyon fontos állomásaként aposztrofálva azt a XIX–XX. századi békefolyamatoknak. Mielőtt rátérnék magára a kongresszusra és a kronologikus tematikai

¹ Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15. Unteres Belvedere & Orangerie, Rennweg 6., 1030 Wien. A kiállítás 2015. február 20. és június 21. között volt látható. Főrendezője Sabine Grabner kurátor. Német és angol nyelvű katalógusa: Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15. (A beszámoló megírásakor az angol nyelvű változatot használtam. A katalógus műtárgyainak említésekor az adott műtárgy katalógusszámára hivatkozom, ami mindkét változatban azonos, s melyeket zárójelben az adott műtárgy említésekor megadok.)

rendezőelv szerint fölépített kiállítás bemutatására, megemlítem, hogy a koncepcionális szervezőmunka a közelmúltban, illetve elsősorban a tavalyi évben megjelent igen bőséges szakirodalom alapján volt lehetséges, melyből nem egy éppen a kiállítás előmunkálataként vagy annak kapcsán jelent meg.²

A Napóleon, illetve a Franciaország által indított háborúsorozat a XIX. század első másfél évtizedében alapvetően átformálta Európa 1648 óta érvényes, a vesztfáliai békemű megalkotása nyomán kialakított politikai erőviszonyait. A Napóleon által végbevitt nagyszabású változtatások azonban nem bizonyultak hosszú életűeknek. A vesztfáliai rendezés oly markáns, szignifikáns erővonalakat eredményezett, hogy a francia császár kudarca igazolta: nem lehet a majdnem 200 éve fennálló hatalmi egyensúlyt megbontani és – Napóleon céljai szerint – az európai kontinenst erőszakkal egyesíteni, illetve működését katonailag és politikailag, gazdaságilag egységes elvek és földrajzi keretek között elképzelni. Bécsben a győztesek Diószegi István szavaival „győzelmi tort ülve felosztották a legyőzöttől megkaparintott zsákmányt, miközben helyreállították a dinasztikus legitimitást és az európai hatalmak egyensúlyát”. Ugyanakkor – folytatva a gondolatmenetet – ez volt az utolsó átfogó európai rendezés, amikor „a győztesek és legyőzöttek egy asztalnál ülve, tárgyalások és alkuk nyomán kötötték meg a békét”,³ s hozták létre az 1848-as forradalmakig fennálló Szent Szövetség rendszerét.

Az osztrák kancellár, Metternich⁴ elnöksége alatt összeülő kongresszus összehívásáról az európai államok 1814. május 30-a után állapodtak meg, miután Napóleon az első párizsi békében kényszerűen lemondott a hatalomról, és visszavonult Elba szigetére. A volt francia császárral megkötött szerződés gyakorlatilag visszaállította Franciaország 1792-es határait, elismerte Hollandia, Svájc és a szétagolt Itália és Németország államait, de a konkrét döntéseket egy nemzetközi konferenciára bízta, amit – a házigazda Metternich rendkívüli szervezőképességének és diplomáciai kvalitásainak köszönhe-

² A teljesség igénye nélkül lásd *Heinz Duchhardt: Der Wiener Kongress. Die Neugestaltung Europas 1814/15.* Verlag C. H. Beck, h. n., [2012]; *Mark Jerrett: The Congress of Vienna and Its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon.* I. B. Tauris Academic Studies, h. n. 2013.¹, 2014.²; *Eberhard Straub: Der Wiener Kongress. Das große Fest und die Neuordnung Europas.* Verlag Klett Cotta, Stuttgart 2014; *Eberhard Straub: Der Wiener Kongress.* Böhlau UTB, Wien–Köln–Weimar, 2014; *Christa Bauer – Anna Ehrlich: Der Wiener Kongress. Diplomaten, Intrigen und Skandale. Mit 80 Abbildungen.* Amalthea Signum Verlag, Wien, 2014; *Adam Zamoyski: 1815 – Napoleons Sturz und der Wiener Kongreß.* Verlag C. H. Beck, [2014]; *Hasel Rosenstrauh: Congress mit Damen. Europa zu Gast in Wien.* Czernin Verlag, Wien, 2014; *Thierry Lentz: 1815. Der Wiener Kongress und die Neugründung Europas.* Siedler Verlag, München, 2014; *Thomas Just – Wolfgang Maderthaner – Helene Maimann – Manfred Matzka: Der Wiener Kongress. Die Erfriedung Europas.* Carl Gerold's Sohn Verlagsbuchhandlung, Wien, [2014]. (Azoknak a műtárgyaknak a katalógusát is tartalmazza, melyek ebbe a kiállításba helyszűke miatt nem kerülhettek be.) Legújabbban pedig *Munro Prince: Napoleon. Der Untergang.* Verlag Siedler, München, 2015.

³ *Diószegi István: A bécsi kongresszus. Rubicon-online, 1997/2. évi tematikus szám: Békerendszerek.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_becsi_kongresszus/ (az utolsó letöltés időpontja: 2019. november 29.). (Szándékosan választottam Diószegi István egy széles körhöz szóló, tudományos ismeretterjesztő céllal készített írását, ami kiválóan használható a kiállítás történeti háttérének megértéséhez, mert röviden, de lényegre törően „foglalta össze a tudnivalókat a kongresszusról.)

⁴ Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von Metternich-Winneburg zu Beilstein herceg, (1773–1859), diplomata, osztrák kancellár.

tően – 1814 szeptemberétől a Habsburg Birodalom fővárosában, Bécsben nyitottak meg. A kongresszuson (a Török Birodalom kivételével) valamennyi európai állam küldöttei részt vettek, számos uralkodó – például I. Sándor orosz cár (ur. 1801–1825) vagy III. Frigyes Vilmos porosz király (ur. 1797–1840) – személyesen is megjelent, míg Nagy-Britanniát Arthur Wellesley, Wellington első hercege (1769–1852), illetve Lord Robert Castlereagh (1769–1822) külügyminiszter, Franciaországot pedig Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838) első miniszter képviselte.

Bár a nagyhatalmi tanácskozások fő célja az európai erőegyensúly megteremtése volt, „a háttérben” az oroszok európai területszerzésekre, a poroszok több német fejedelemség bekebelezésére törekedtek, Ausztria pedig korábbi birtokait akarta visszaszerezni. A napóleoni háborúk győztesei ugyanakkor belátták: Franciaországot – éppen a beállott egyensúly érdekében – nem szabad felosztani, csak hatalmi pozícióit gyengíteni. Ennek következtében jóvátételt követeltek tőle, és meghívták diplomataikat a béketárgyalásokra. A kongresszus legnehezebb programpontja a lengyel és szász területek felosztásának kérdése volt, mert az oroszok, osztrákok és poroszok azok mértékében nem tudtak megállapodásra jutni. A vita 1815 tavaszán majdnem újabb kontinentális háborúhoz vezetett. A koalíció összeomlását gyakorlatilag Napóleon 1815. márciusi visszatérése mentette meg: ismét felsorakoztak ellene az őt legyőző hatalmak.

Az úgynevezett száznapos uralom idején a nagyhatalmak Bécsben a tárgyalások során fényes diplomáciai külsőségek közepette megegyeztek arról, miként formálják át Európát, illetve szilárdítsák meg pozícióikat. A legfontosabb döntéseket összefoglalva, alapelveként leszögezték: a koalíció tagjai megtarthatják az általuk 1815-ig meghódított területeket. Ily módon a Habsburgoké maradt az 1797-ben megszerzett Velencei Köztársaság területe, I. Sándor cár megtarthatta az 1809-ben elfoglalt Finnországot és Beszarábiát. A finn területekért kárpótlásul a svéd uralkodó megkapta Norvégiát, a függetlenné váló Hollandiából egy belgiumi és luxemburgi területeket is magában foglaló királyságot szerveztek. A lengyel kérdésben is megszületett a kompromisszum: Ausztria megtartotta Galíciát, Poroszország Torún tartományt, az orosz uralkodó a Varsói Nagyhercegség fennmaradó részét és a lengyel királyi címet. A német és itáliai államok esetében a fő cél a régi területek és dinasztiák restaurálása és a nemzeti egységesülés megátolása volt.⁵

Ezeket az intézkedéseket az 1815. június 9-i dokumentum foglalta magában, melyek gyakorlati megvalósítását a waterlooi győzelem siettette.⁶ I. Sándor orosz, I. Ferenc osztrák és III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó pedig egy konzervatív szövetségi rendszer konszolidálására 1815 szeptemberében megalapították a Szent Szövetséget, mely Európa egészén másfél évtizeden át (Franciaország csak az 1830-as forradalomig volt a

⁵ A kongresszus ezenkívül még számos, egész Európára érvényes döntést hozott, például 1815 februárjában rendelkezett a rabszolgaság betiltásáról, majd az ülések végső szakaszában a szabad dunai hajózást is egyezményben rögzítette.

⁶ Mindezzel párhuzamosan ugyanakkor már elkezdtek kirajzolódni a kontinenst megosztó szövetségi rendszerek is. Például Spanyolország és a pápai állam némiképp elszigetelődött, mert elutasították a kongresszus záróokmányát.

koalíció tagja), keleti felén pedig az 1848-as forradalmakig volt hivatott fenntartani az úgynevezett rendi konzervativizmust.

A politikai háttér fölvezetése után látogassuk végig a kiállítótermet! Az első terembe belépve balkéz felől mindjárt I. Ferenc császár egészalakos, impozáns portréja, Johann Peter Krafft (1780–1856) 1816-os festménye a Magyar Nemzeti Múzeumból (kat. sz.: 2.) fogadja a látogatót, sugalmazva: kétség se férjen hozzá, az osztrákok a bécsi kongresszusnak nemcsak házigazdái, hanem Napóleon legfőbb ellenfeleiként legfontosabb szereplői is voltak.⁷ Vele szemben, mintegy farkasszemet nézve, maga az ellenfél, Napóleon – egyelőre még a sikeres hódításait kifejező dinamikus lovas portréja látható, ahogyan az „udvari festő”, Jacques-Louis David (1748–1825) örökölte meg őt a Szent Bernárd-hágón való átkeléskor (kat. sz. 10.), s ahogyan Ferenc császárra ekkor még „lenéz” hatalma és ereje teljében. E két monumentális, élénk tónusú műalkotás – mindkettő erőteljes vörös színe miatt – uralja az egész termet, amely gyakorlatilag Napóleon európai hódításait mutatja be. A rendezők a háborús viszonyokat bemutató terem egyik sarkába „dugták el” Friedrich Heinrich Fügenernek (1751–1818) a béke allegóriájáról szóló egykorú festményét (kat. sz. 5.) – a kiállítás ikonográfiáját a korábbi évszázadok hagyományainak megfelelően mindvégig az allegóriák kísérik. A hangsúly azokon a műtárgyakon van, amelyek a hódításokat hivatottak bemutatni. Többek között a franciák 1792–1818 közti térnyerését bemutató Hacq-féle térképen (Az Osztrák Nemzeti Könyvtár tulajdona, kat. sz. 3.), valamint Napóleon személyes tárgyain: ivópoharán, tojástartó porcelán csészécskéjén, híres kalapján, illetve az azt ábrázoló litográfián (kat. sz. 12–14.) keresztül.

A következő termék tematikája a Napóleon-ellenes háborúk sorozata, a nevezetesebb csaták, hadjáratok felidézése monumentális csatajeleneteket ábrázoló festményekkel és színezett litográfiákkal az 1809-es asperni csatáról (kat. sz. 22–27., 29.), az 1809-es wagrami ütközetről (kat. sz. 23.), az 1813-as lipcsei csatáról (kat. sz. 41., 53.), s a moszkvai hadjáratról (kat. sz. 55–57.). Mindez uralkodói, napóleoni és hadvezéri portrékkal (kat. sz. 8–9., 11., 19., 30., 35., 50–51., 56–59. stb.) tűzdelve. Különös hangsúly esik annak illusztrálására, hogy Bécsnek mi mindent kellett elszenvednie a város 1809-es bombázásakor, és eltűnnie Napóleon schönbrunni bevonulásakor (kat. sz. 15–18., 20–21.). Hiszen a kontinens az első koalíciós háború (1792) óta szüntelen hadszíntér volt, ezért 1818 nemcsak afféle politikai rendezést, hanem valamiféle morális újjászületést is jelentett az addig háborúskodó („veszekedő”) politikai hatalmak számára. E helyen több szép festményt, litográfiát, metszetet is kiállítottak, melyek a francia és a különböző európai hadseregek egyenruházatát, felszerelését, alakulatait, katonáit ábrázolják (például kat. sz. 28., 39., 43–49.). Természetesen nem maradhat el a nagy visszatérés és a végső bukás, a waterlooi csata illusztrálása (kat. sz. 225–230.) sem.

⁷ Mindezt alátámasztja, hogy a kiállításon gyakorlatilag az összes I. Ferencről készült látványos festmény megtekinthető volt, pl. Josef Kreutziger portréja és Johann Baptist Höchle egész alakos festménye (mindkettő a grazi Joanneum tulajdona, kat. sz. 19. és 71.), a számtalan, többtucatnyi csoportos ábrázolásról nem is beszélve.

A kiállítás további termeinek műtárgyai már konkrétan a bécsi kongresszusra és a kongresszust kísérő, a diplomáciai eseményt kísérő reprezentációra utalnak. A 247 kiállított műtárgy mintegy kétharmada ezt igyekszik bemutatni; a sok tárgy felsorolása lehetetlenség, itt most csak néhányat emelhetek ki közülük, illetve néhány műtárgycsoportról szólnék. Kiemelendők a kongresszuson részt vevő uralkodók, diplomaták, magas rangú katonatisztek portréi és a róluk készült metszetek és szobrok. A „diplomáciai theatrum” relikviái a protokolláris névsorok, ültetési rendek. Természetesen a legfontosabb dokumentum a 17 aláírást, közöttük nyolc koronás fő (Ausztria, Spanyolország, Nagy-Britannia, Portugália, Poroszország, Oroszország, Svédország és Dánia uralkodója) kézjegyét tartalmazó egyezmény (kat. sz. 91.). A kongresszus protokolláris eseményeivel párhuzamosan zajlik a bécsi közélet bemutatása a korabeli sajtóban. Karikatúrák, direkt kommentárokkal ellátott hírlapi tudósítások, metszetek sokasága mutatja be a sajtó és a hétköznapi emberek reakcióit, a köznép véleményének hangot adva, illetve azt a reális képet hagyományozva az utókorra, hogy ez az esemény nemcsak valamiféle kontinentális újrafelosztást, hanem mégiscsak a korabeli reakció, azaz a politikai és katonai arisztokrácia összefogását volt hivatott demonstrálni a már ekkor erősen jelentkező társadalmi, politikai és szociális változtatási igényekkel szemben. Mindezt az is kifejezi a kiállításban, hogy a portrékon, festményeken, szobrokon az ábrázolt politikusok, katonatisztek hiba nélküli, tökéletes, érinthetetlen, megmerevedett figurák, akik a köztudatba – a közismert népkarakterológiai ábrázolások tükrében – a sajtónak köszönhetően nemegyszer groteszk, nevetséges ábrázolásban kerülnek elénk. Ezt erősítette az a korabeli jelenség, hogy ezekkel a merev koronás főekkel szemben Napóleonnal egy statikus kép élt, aki propagandája szerint Európa modernizálására törekedett, s aki nemcsak hódításai idején, hanem a bécsi eseményekkel párhuzamosan, visszatérésekor az európai porondra egy dinamikus, újjító, bátor és heroikus katonatisztként és politikusként élt a köztudatban, akit végül csak a '48-as forradalmak leverése után sikerült (némiképp) deheroizálni.

A bécsi kongresszus nemcsak diplomáciai, hanem össz-európai szintű társadalmi esemény is volt: az utolsó termekben számtalan korabeli berendezési tárgyat állítottak ki a kurátorok, melyek az arisztokrata ízlést, illetve a burzsoá életérzést tükrözik a korai Biedermeier időszakában: bútorokat, szobrokat, konzolokat, tükröket, órákat, gyeritytartókat, díszes kárpitokat és egyéb, a luxust kifejező berendezési tárgyat, továbbá asztalneműt, étkészleteket, evőeszköz-készleteket s ruházatot, ékszereket is. Külön tematikai egység foglalkozik a társadalmi protokolláris eseményekkel, az elszállásolással, a fogadásokkal, az álarcosbálok, a Redout-beli séták, tűzijátékok, vadászatok, szánkázások, színházi és opera-előadások, katonai parádék, lovas felvonulások, számos privát ünnepség és egyéb népi multságok bemutatásával, melyek nemcsak hangulati elemei voltak a tárgyalásoknak, hanem annak menetére nagyban ki is hatottak. A szuggesztív hangulati aláfestést a tárlatokon Beethoven Eroica-szimfóniája szolgáltatta, amely 1804-ben készült, s melynek eredeti, a zeneszerző kezétől származó partitúrája kiállításra került.

A katonai reprezentációval külön tematikai egység foglalkozik. Katonai díszsorfal fogadta Európa koronás főit a legfontosabb protokolláris eseményekre vonulásuk al-

kalmával. I. Ferenc császár feltűnése a Mária Terézia laktanya lovas felvonulásával volt egybeköthető. Ferenc császár természetesen mindenhol katonai uniformisban jelenik meg, mögötte a meghatározott sorrendben tábornoki gárdája. A tüzérség szerepe kettős volt, ahogyan az a litográfiákon is látható, egyrészt dízsorsützet adott, másrészt kordonnal tartotta távol a tömeget a díszfelvonulások alkalmával. Ferenc császáron kívül a legfontosabb szereplők is mind egyenruhában szerepelnek a festményeken, litográfiákon, érmeiken, szobrokon, sőt még az iparművészeti tárgyakon (bútorok faragványain, porcelán tárgyakon) is. A miséken, bálokon, a tűzijátékok alkalmával a megjelenés szintén csak uniformisban volt lehetséges – még a diplomaták számára is.

A kiállítás katalógusában külön fejezeteket kapott a katonai reprezentáció, Katharina Lovecky bécsi történész tollából *Hadi ünnepek a bécsi kongresszus alatt* címmel és Sabine Grabner bécsi művészettörténész I. Ferenc 1814. júniusi bevonulásáról írt tanulmányában.⁸ Előbbi szerző azt állítja, hogy a kongresszus idején zajló elfoglaltságok idején a katonai ünnepek domináltak, melyeknek az volt a céljuk, hogy a napóleoni Franciaország fölötti győzelmet elevenítsék föl. 1815. október 10-én az asperni, október 18-án pedig a lipcsei csatára emlékeztek ily módon. A katonai parádékat felvonulásokkal, misével kapcsolták össze. Október 18-án pedig a Prater parkjában nagy katonai felvonulást tartottak, melyen a lipcsei csata hősei, veteránjai vettek részt. A Simmering-felé 14 000 katona masírozott ágyúlovécek, zászlólengetések közepette a katonai reprezentáció teljes eszköztárát felvonultatva. Ezt követően a 14 000 hőst meg is vendégelte a császár és a város, majd az ünnepséget a Te Deum zárta. Mindezt Johann Nepomuk Höchle (1790–1835) gyönyörű színezett litográfiáin láthatjuk (kat. sz. 171–176.), melyek külön érdekessége, hogy az eseményeket mindegy madártávlatból láttatják. Számos katonai lovasjátékot rendeztek a kongresszus ideje alatt, valamint bankettekét. 1814. szeptember 25-én az orosz cár, a Habsburg császár és a porosz uralkodó közös ünnepi katonai bevonulására került sor, ami végül is a Napóleon fölötti teljes győzelmet volt hivatott megünnepelni. Ugyanis, miközben a bécsi kongresszus ceremóniális tárgyalási zajlottak, Napóleon restaurációt hajtott végre, melynek során egy 73 000 fős hadsereget volt képes felsorakoztatni Waterloonál. Ugyanakkor Verner Telesko, a neves bécsi történész Waterloo sikerét éppen annak tudja be, hogy a szövetségesek (Nagy-Britannia, Hannover, Nassau, Hollandia, Brunswick és Poroszország) uralkodói és vezető katonatisztjei, köztük a waterlooi hadvezérek, Wellington hercege és Gebhard Leberecht von Blücher (1742–1819) porosz vezérőrnagy a tárgyalásokon Bécsben éppen együtt voltak, s így a visszatérő császár ellen sürgősen föl tudtak sorakoztatni megegyezésükben egy 67 000 fős brit és egy közel 60 000 fős porosz sereget (végül utóbbiból csak mintegy 25 000 került bevetésre).

Itt kell megemlíteni, hogy természetesen nemcsak a Belvedere-palota és más osztrák és bécsi múzeumok (például a Wien Museum, a Heeresgeschichtliches Museum, a Kunsthistorisches Museum, az Albertina, az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a grazi Joanneum, a linzi, donaueschingeni stb. múzeumok) anyagából állították össze a kiállítást annak szervezői, hanem számos európai neves gyűjteményből a szentpétervári Ermi-

⁸ Lásd az 1. jegyzetben említett kiállítási katalógust, 143–144. és 312–317. o.

táztól kezdve a párizsi Louvre-on és a Musée de l'Armée-n, a versailles-i kastélymúzeumon, a berlini Történeti Múzeumon, különböző dán, londoni, cseh múzeumok és a magyar Nemzeti Galéria anyagán át több mint egy tucat magángyűjteményig.

Agnes Husslein-Arcónak, a Belvedere igazgatónőjének a katalógushoz írt bevezetője szerint az eddigi kiállítások az 1815-ös bécsi kongresszust elsősorban politikai, valamint a Szent Szövetség megalakulása következtében mintegy szociális eseménynek igyekeztek bemutatni. A mostani kiállítás viszont megpróbálja újraértékelni ezeket, egy új dimenziót, a művészeti vetületet bemutatva, kvázi „páneurópai” kontextusba helyezve a bécsi kongresszust. Az ötlet: futó pillantást vetni Bécsre ez alatt az esemény alatt, szerinte egyfelől szerény, másfelől kiváló. Hiszen a napóleoni harcok során kétszer is (1805, 1809) elfoglalták az osztrák fővárost a franciák, s az, hogy ennek ellenére Bécs adhatott helyet a kongresszusnak, az osztrák császárváros szerepét az európai városok között kiemeli. Ily módon néhány hónapra Bécs Európa fővárosává vált, ahol az elhúzódó megbeszélések során komplex területi, jogi, államjogi kérdéseket tárgyaltak meg. A kurátorok célja ezzel a kiállítással az, hogy megmutassák, miként tükröződött egy komplex eseménysorozat a politikai életben és ezzel egyidejűleg a művészetben, a különböző események művészi színvonalú vizuális élményén keresztül. A vizualitásnak már a korban is fontos szerepet szántak: az esemény alkalmából Bécsbe látogató több mint százezer látogató nemcsak megismerhette az akkor 240 ezer lakosú várost, részt vehetett a látványosságokon, ünnepi rendezvényeken, hanem Európa-szerte széthordta a megerősödött császárváros imázsát is. A kongresszus ezért Ausztria életében is fontos politikai mérföldkő, köszönhetően elsősorban Metternichnek, akinek politikai szerepéről alkotott képünket a kiállítás rendezői átalakítani igyekeztek: sokkal pozitívabb kép bontakozik ki róla, mint amilyen eddig a köztudatban élt, már nem egyértelműen és kizárólag a politikai elnyomás szimbolikus alakjaként, hanem kivételes szervezőtehetséggel megáldott zseniális diplomataként, politikusként jelenik meg.

Végül érdemes megemlíteni, hogy ezen impozáns, sikerült kiállítás címét: *Európa Bécsben* egy francia katonatiszt, diplomata, Charles Joseph de Ligne (1735–1814) legendás mondása adta, aki az európai arisztokrácia egyik reprezentatív képviselője volt, s aki élete utolsó hónapjaiban (napjaiban) részt vett a bécsi kongresszuson, s ekként kommentálta Auguste de la Garde herceg (1765–1830) francia külügyminiszternek a látottakat: „Megfelelő időben érkezhetnél nagy dolgokat megtapasztalni. Európa [most] Bécsben van.”

FERENC JÓZSEF – ADJ KIRÁLY KATONÁT!

KIÁLLÍTÁSOK A KIRÁLYI KASTÉLYBAN ÉS
A GÖDÖLLŐI VÁROSI MÚZEUMBAN, 2014

Gödöllő az ország azon települései közé tartozik, ahol az elsők között, már a tavaszi időszakban a múzeumok megnyitották kiállításait az első világháború kitérésének századik évfordulójára emlékezve. A Gödöllői Városi Múzeum 2014. március 22-én *Adj király katonát!*, a Királyi Kastély pedig május 30-án a *Titánia lovagjai* kiállítássorozat harmadik részeként *Ferenc József, a rendíthetetlen* címmel – ahogyan erre a krónika kompilált címe is utal.* Gödöllőn a korai tárlatnyitások ténye figyelemre méltó: arra utal, hogy idejében megkezdett, előrelátó tervezés és szakmai előkészítő munka előzte meg a kiállításokat. Ezért azok színvonalasra sikeredtek, a kapcsolódó kiadványokkal és programokkal együtt. Mindkét kiállítás közös vonása az is, hogy a helyi érdeklődésen túl országos figyelemre tarthatnak számot, mert tematikájuk a helyi, gödöllői vonatkozásokon túl kiterjednek országos eseményekre, illetve ezen is túlmenően a Monarchia történetének számos alapvetően fontos vonatkozására az első világháborúval kapcsolatban. Végül mindkét kiállítás közös vonása, hogy a bemutatott tárgyakat tekintve nem kis részben kiegészültek (mások mellett) a Hadtörténeti Múzeum műtárgyaival vagy azok másolataival, ami nem véletlen, hiszen ez a múzeum rendelkezik Magyarországon a legjelentősebb első világháborús gyűjteménnyel.

*

Az *Adj király katonát* kiállítási katalógusa a *Gödöllői Múzeumi füzetek* 10. darabja. Egy fekete-fehér, zsebkönyv méretű kiadvány, amely tetszetős kiállítású, igényes kivitelezésű, és a műtárgyak leírásán kívül a kiállításhoz kapcsolódóan tanulmányokat is közöl. Igazi hasznos kalauz, amit nemcsak a kiállítótérben, de onnan elvonulva, a témában és az anyagban elmélyülve a tovább tájékozódni kívánó látogató vagy kutató nagy haszonnal forgathat. Kerényiné Bakonyi Eszter múzeumigazgató szakmai bevezetője után a katalógus három tanulmányt tartalmaz, melyek a tárlat egészét, illetve a bemutatott témákat járják körül, tárják föl. A katalógus irodalomjegyzéke pedig a további tájékozódást könnyíti meg. Ezt követően a katalógusban tematikus egységben következnek a műtárgyleírások (*Műtárgyjegyzék*), olyan logikai rendben, ahogyan a kiállítótérben is bemutatásra kerülnek a témák, illetve tárgyak. A katalógus tehát oly módon került

* A városi múzeum kiállítása 2014. november 2-ig, a Királyi Kastélyban rendezett tárlat 2014. szeptember 28-ig volt látogatható.

megszerkesztésre, hogy egyben jól hasznosítható kiállításvezetőként is funkcionáljon. A könyv végén helyet kapott egy igényes, szép, színes képmelléklet is. A gödöllői műtárgygyűjtést a városi múzeum anyagán túl 17 adakozó magánszemély adománya alkotja, melyet a múzeum kollégái gyűjtöttek, s amit a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum néhány tárgyával, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből, és nem utolsósorban a gödöllői művésztelep különleges kollekciójából egészítettek ki a rendezők. A kiállítás létrehozását – és a kapcsolódó kiadványok (könyvjelző, szórólapok, képeslapok) és programok (múzeumpedagógiai foglalkozások, rendkívüli, szakmai tárlatvezetések) létrehozását és megvalósítását, vagyis a teljes programsorozatot és annak kiadványait – Gödöllő Város Önkormányzata és az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság támogatta. Mindezt azért érdemes megemlítenünk, mert az összefogás eredményeképpen a színvonalas szakmai munkát ennek köszönhetően sikerült egy igényes, az emlékezéshez és szakmai kérdések exponálásához egyaránt alkalmas és méltó tárlattá formálni.

A kiállítással a múzeum munkatársai „... azoknak a többségében névtelen, vagy az emlékezet sűrű ködébe veszett embereknek ...” kívántak emléket állítani, „... akik harcoltak a XX. század elejének nagy háborújában, valamint azoknak a családoknak, akik férj, apa és támasz nélkül itthon maradván küzdöttek az egyre nehezebb mindennapokban” – olvasható a bevezetőben. Vagyis Gödöllőn követték azt a manapság uralkodó és nagyon divatos tematikát, mely szerint a háború története, hadtörténete, politikai története, vagyis a száraz eseménytörténet és adathalmaz, tényanyag prezentálása helyett inkább a harcoló katonákat állítja a középpontba, és a háttérháborús mindennapjait. Ez a célkitűzés azért is üdvözlendő és hasznos, mert a még nagy számban a családoknál megőrzött relikviákat, emlékeket összegyűjtve a muzeológusok élővé, közelivé és ezáltal könnyebben befogadhatóvá, érthetőbbé tették a látogató számára kiállításukat.

Mielőtt rátérnék a kiállítás bemutatására, a katalógus három tanulmányáról szólok, elsőként Fábíán Balázs írásáról. A *Gödöllői katonák a „Nagy Háborúban”* című tanulmány négy fejezetre osztva mutatja be a településről háborúba került katonák sorsát, tevékenységét a sorozástól, bevonulástól kezdve a frontharcokon át a sebesülésekig, a hadifogságig, majd az áldozatok emlékének ápolásáig. Az írás hiányt pótló munka, hiszen eddig egyáltalán nem készült olyan tanulmány, monográfia, amely a kérdésről vagy Gödöllő első világháborús történetéről szólna. Ez a tény mutat rá arra is, hogy a gödöllői múzeum munkatársai bármiféle alapvetés nélkül, pusztán saját kutatásaikra, gyűjtéseikre és általános szakmai tudásukra támaszkodva készítették el tárlatukat, mely ezáltal a szakmai közeg számára még nagyobb értéket képvisel, és elismerést érdemel.

A forrásadottságok ugyanakkor szerencsések a téma feltárásához és bemutatásához: a korabeli helybéli sajtó, a *Gödöllői Hírlap* és a *Gödöllő és Vidéke* újság nagy részletességgel számolt be a település életét befolyásoló dolgokról, főleg a háború korai szakaszában, tudhatjuk meg Fábíán Balázstól. A településről több mint 500-an vonultak be, több sorozás után, zömében önkéntesek, többségük azonnal a frontra került. 1915-öt követően a sorozások, illetve bevonulások már komoly problémát okoztak a település életében, a hivatalnokok távolléte fennakadásokhoz vezetett, a közigazgatás működőképességét is veszélyeztetve (bírószék, oktatási intézmények, tűzoltóság, különböző

hivatalok, állatorvos, jegyzők stb.). A gödöllői katonák különböző frontokra kerültek, harcoltak a galíciai offenzívában, a szerbiai frontvonalon, Olaszországban, a francia harctéren. Szolgáltak a budapesti 32-es gyalogezredben, az 1-es, 6-os, 19-es, 30-as, 37-es, 38-as, 44-es és 72-es honvéd gyalogezrednél, valamint népfelkelő ezredekben.

A kiállítás fő tematikájából kifolyólag, mely az egyéni sorsokra koncentrál, annak létrehozói helyesen úgy vélték: a háborús években az egyik legfontosabb feladat a harcoló katonák és a hátszág közötti kapcsolattartás biztosítása volt, vagyis a levelezés megszervezése a katonákkal. Fábíán Balázs részletesen feltárja, ez miképpen valósult meg és bonyolódott, rámutatva, hogy az információáramlás elősegítésére a katonák és családjaik között, valamint a kórházak, betegápoló helyek felé a város irodát működtetett a községházán, ahol önkéntesek úgynevezett levelező irodát tartottak fenn. E rendszernek köszönhetően az itthon maradtak megfelelően és időben voltak tájékoztatva, s a sajtó is pontos és bőséges hírekhez jutott, amit továbbközvetített a lakosságnak példaadó korrektséggel. A rendszer kulcsfigurái természetesen a frontvonalakról önként tudósításokat küldő katonák voltak. Közöttük is kiemelkedik Kilián Frigyes és Olajos Béla, akik a legtöbb hírt szolgáltatták, sőt híradásaikat többször rajzokkal is ellátták, s akiknek háborús tevékenységét, pályafutását Fábíán Balázs részletesen bemutatja dolgozatában. Az sem volt ritka, hogy a frontokon a katonák előfizettek a hazai, gödöllői lapokra. A tudósítások lehetőség szerint a háború minden általános, politikai eseményére kiterjedtek, a hadicélokra, a csaták általános leírására, az olvasók értesülhettek a veszteségekről számszerű adatok formájában, valamint bátor haditettekről, kitüntetésről is. Sebesülésről azonban, vagyis konkrét személyi veszteségekről, nevesítve – pedig az már a háború második hónapjától folyamatos volt – azonban a lapok ritkán írtak. Fábíán Balázs írásának külön erénye, hogy nagy részletességgel tárja föl a sebesültek ellátásának intézménytörténetét, mind a fronton, mind pedig a hátszágban, leírja a kórházak látogatási rendjét, a gyógykezelések lehetőségeit, rendjét a gödöllői katonák példáján keresztül.

A tanulmány pótolja az újságok elhallgatott információit: számba veszi a veszteségeket oly módon, hogy név szerint megemlékezik a hősi halottakról, valamint ehhez kapcsolódóan részletesen bemutatja a lakosság kegyeleti gyakorlatát, szokásait. Már a háború idején elkezdődött az idegen földön elesett katonák maradványainak exhumálása és hazaszállítása, ami az 1920-as években kiteljesedett (nem állami program, hanem) az itthon maradt hozzátartozók törekvéseinek eredményeképpen. A tájékozódást, az elesettek megtalálását sokban segítette a Vöröskereszt a gödöllőiek esetében is. Külön foglalkozik a tanulmány a hadifogsággal, rámutatva egy érdekes mentalitástörténeti momentumra: a foglyok egy része nem közvetlenül a családot – bár megtehették volna –, hanem a helybéli lelkészt, papot értesítette fogságba kerüléséről. Így Bárdy Pál református lelkész a források tanulsága szerint mindent megtett azért, hogy a főleg Oroszországban fogságba jutottakkal a kapcsolatot, az itthoniakban pedig a lelket tartani tudja. Az elesettek emlékére a Gödöllői Népszegítő Bizottság Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő, szobrász, iparművész indítványára már 1914 novemberében határozatot hozott, hogy állítsanak emléket a temetőben a háborúban elesett katonáknak. Az eredetileg tervezett szobor helyett végül keresztet állítottak, amit Min-

denszentek napján avattak föl 1914 őszén. A háború után tíz évvel ismét előkerült a szoborállítás ügye: Siklody Lőrinc (1876–1945) erdélyi szobrászművész alkotását, amely 1930-ban a budapesti országos tavaszi képzőművészeti tárlaton elnyerte a főváros nagydíját is, 1930. szeptember 7-én avatták föl. Országos esemény volt, hiszen Horthy Miklós kormányzó leplezte le Gödöllő központjában. A tanulmány részletesen bemutatja a szobor állításának történetét, további sorsát az 1950-es, 1970-es években, egészen napjainkig. A kegyelet és megemlékezés további példáinak – országzászló, hősi emlékmű a Premontrei Rendház és Gimnázium közelében, emléktáblák – részletes feltárásával zárul Fábián Balázs kiváló, alapos tanulmánya.

Ivókné Szajkó Ottilia a háborús háterszág gödöllői eseményeit tárta föl írásában, mely nemcsak az otthon maradtak mindennapjait próbálja meg korrekt módon bemutatni, hanem a háborús politikai eseménytörténetet tekintve is egy nagyon hasznos összefoglalás, amely kiváló keretet biztosít a mindennapi élet történéseinek megértéséhez, értelmezéséhez. A szerző nem az egyes résztvevők, hanem a közösség szempontjából vizsgálja az eseményeket, a gödöllői lakosság közösségi életére gyakorolt hatását kutatva a fronteseményeknek, elősorolván azokat a közösségi megnyilvánulásokat és szimbolikus cselekedeteket, melyekkel a közösség a frontokon harcoló katonákat közvetetten vagy közvetlenül segíteni akarta. Megtudhatjuk, hogy 1914. július 31-én elrendelték a városban a mozgósítást, augusztus 2-án pedig Máriabesnyőn körmeneten vettek részt a lakosok, melyen a katonák hazatéréséért és a háború szerencsés kimeneteleért imádkoztak. Fontos kelléke volt a szertartásnak a zászló, amit a gödöllői leányok hímeztek, megszenteltették azt, s kiküldték a frontra. A zászló sorsa őrzőjével együtt az orosz hadifogság lett, még 1914. november végén. A lakosság két vonatkozásban került közvetlen kapcsolatba a hadsereggel: folyamatosan beszállásolták a különböző, például cseh és német egységeket (a rákosi gyakorlótér közelsége miatt) a település magánházainál, s egyebek mellett egy 100 sebesült befogadására alkalmas kórházat (úgynevezett üdülőkórház) is kialakítottak a koronauradalom, illetve kastély területén, melynek működését Szajkó Ottilia részletesen bemutatja. Rendkívül értékes fejezete a dolgozatnak a gödöllői háborús hétköznapok leírása, a gazdasági élet megrendülése, az élelmiszer-, áru- és munkaerőhiány, a jegyrendszer, a pénz elértéktelenedése, a rekviálás részletes feltárása, s a lakosság reakciói (közhangulat) mindegyike – ez az a terület, amely a látogatót egészen közel viheti a háború következményeinek megértéséhez.

A háború kiadásainak megteremtésére 1914 novembere és 1918 júniusa között nyolc alkalommal került sor hadikölcsönjegyzésre, ami a szolidaritás afféle közösségi, társadalmi jelenségként is értelmezhető. Gödöllő esetében ennek folyamata jól dokumentálható, Szajkó Ottilia részletes kimutatásokat készített a kölcsönök összegéről, a kölcsönjegyzők társadalmi hovatartozásáról, s megállapította, hogy a gödöllői jegyzések az országos tendenciákat követték. Gödöllőn a lakosság – elsősorban a középvagy alsó-közép réteg, akik közül a legtöbb katonát sorozták be – a háború egész ideje alatt társadalmi-szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot, jótékonysági akciókat bonyolított, több területen is. A népségítő irodát (Népségítő Bizottság) már említettük, ahol a fő tevékenység az adománygyűjtés és -elosztás volt azon családok részére, ahonnan a kenyérkereső családfő bevonult, s ezért nem rendelkeztek jövedelemmel.

Nappali otthont nyitottak már 1914. augusztus 18-án a hadba vonultak gyermekeinek a helyi óvodában, élelmiszercsomagokkal látták el a Gödöllőn áthaladó, frontra igyekező katonákat, figyelemmel kísérték a Gödöllőn ápolt sebesültek sorsát, élelemmel, ruházattal, pénzzel segítették őket, s támogatták a községbe menekülteként érkező polgári személyeket, családokat is. A gödöllői polgárok országos jótékonyági akciókba is bekapcsolódtak („aranyat – vasért” mozgalom, egyházi gyűjtés a katonáknak a szükséges téli holmikkal való ellátást célozva stb.).

Óriné Nagy Cecília *A gödöllői művésztelep és az első világháború* című tanulmánya egy rendhagyó írás, hiszen azt gondolhatnánk, hogy nem kapcsolódik oly szorosan tematikájában a hadtörténelmi vonatkozásokhoz, mint az előbb ismertetettek. Ellenkezőleg, minden vonatkozásában közvetlen és közvetett háborús eseményeket, történéseket, vonatkozásokat érint. Írása bevezetőjében a szerző hangsúlyozza: a gödöllői művésztelep működését a háború kitörése alapjaiban rendítette meg. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola ösztöndíjasait, akik a művésztelep bázisát alkották, hadba hívták, a külföldi alkotók Gödöllőről hazatelepültek, s a magyar művészek közül is többen elköltöztek a településről. Ennek ellenére a művésztelep „lelke”, Körösfői-Kriesch Aladár mindent megtett azért, hogy annak működése ne szűnjön meg, a bevonult alkotók (például Remsey Jenő és Zoltán) alkotásai a háború éveiben is kiállításra kerüljenek, s a fronton tartózkodó „hadifestők” hazajuttatott alkotásait minél szélesebb körben megismertesse. Fáradhatatlanul, számos értesítést, ismertetést, beszámolót publikált pályatársairól a legkülönbözőbb sajtótermékekben, szakmai lapokban és kiadványokban, hogy a telep tagjainak ismertsége idehaza ne halványuljon. A tanulmány számba veszi a gödöllői vonatkozások tükrében az országos nagy kiállításokat is, melyek témája, illetve célja a Monarchia hadseregének, a kezdeti években a sikerek, dicsőséges támadások bemutatása volt propagandacélokból, többek között képző- és iparművészeti eszközökkel és alkotásokkal. Részletesen kitér a tanulmány többek között egy 1916. április 28-án kelt uralkodói parancsra és annak megvalósulására. A parancs elrendelte a császári és királyi 2. hadsereg lemergi kiállításának megépítését, amely az 1915. május 2-án kezdődött támadás győzelmét volt hivatott hirdetni, melynek eredményeképpen a Monarchia hadserege mintegy 360 kilométerrel tolta keletre a frontvonalat. A kiállítás építésének parancsnoka Medgyaszay (szül. Benkó) István (1877–1959) mérnök-hadnagy, a gödöllői művésztelep fiatal építész, Otto Wagner-tanítvány volt. A tárlatot 1916-ban Budapestre helyezték át, majd 1917–18-ban szintén Medgyaszay vezetésével rendezték meg az erdélyi hadikiállítást Budapesten, a Margit-szigeten. Nem térhetek ki a rendkívül informatív tanulmány minden témájára, de a dolgozat további erőnei között mindenképpen meg kell említeni, hogy korabeli források alapján részletesen feltárta a művésztelep tagjainak a háború utáni években, az újjáépítésben kivett részét, nemcsak intézménytörténeti szempontból, hanem a művészek (Körösfői-Kriesch, Remseyek stb.) konkrét tevékenységét illetően is.

A katalógus bőséges műtárgyjegyzékének elemzésétől el kell tekintenünk, ehelyett a tárlat tematikai egységei szerint, műtárgycsoportonként haladva mutatom be a tárlatot. A frontélet eseményeit elsősorban a tárlókban kiállított fegyverek prezentálják a Gödöllői Városi Múzeum gyűjteményéből (1891-es mintájú Moszin–Nagant-szuronyok,

1895-ös mintájú Mannlicher-szuronyok, huszártiszti szablya, Mauser-bajonett stb.). A családok otthonaiba került emléktárgyak a kiállítás következő egységében nagyon jól megjelenítik az első világháború háttországi hatását – a gödöllői múzeum figyelemre méltó kollekciónal rendelkezik első világháborús emléklapokból, emlékképekből, ajándéktárgyakból (bögrék, képek, porcelántárgyak, hímzett képek). A hadi felszerelések sorát különböző kulacsok, csákók, térkép, ruházati cikkek, iránytű, poharak jelentik, melyek a fegyverekkel együtt látványosan közvetítik a látogató felé, mi mindennek kellett a katona ládájába kerülni, amit a frontra vitt magával. Ahogyan az egyik fent bemutatott tanulmány, így a kiállítás következő része is szerencsés módon gazdagon illusztrálja a gödöllői kastélykórház történetét, oly módon, hogy a számos helyről begyűjtött gyógyszeres, illetve patikaüveg, doboz, láda, sebészeti eszköz (tűk, sebkampók, amputáló kések, csipeszek stb.) mind egy egységes tárgykört képeznek. A frontesemények és a hadifogság élménye természetesen nagyon hangsúlyos része a kiállításnak. A sikerek, haditettek, bajtársi cselekedetek eredményeképpen elnyert kitüntetések, a különféle uralkodói és háborús emlékérmek – ezek között igazi ritkaságok az 1914–1915-ben orosz ágyúkból vert emlékérmek –, háborús és sapkajelvények, valamint a fronton, nemegyszer fegyverekből készített emléktárgyak: gyufatartó, öngyújtó, szipka, cigaretatartó, s a számtalan levél, képes levelezőlap, tábori levelezőlap, emléklapok, hadifogságból hazajuttatott levelezőlapok, a különféle igazolványok, valamint a legkülönfélébb háborús tárgyakat ábrázoló fotók (gulyáságyú, tábori postakocsi, tábori mosoda) gazdag tárháza teszi a tárlat ezen részét színessé és nagyon érdekessé. A következő tematikus egység, amely *A háttország: a nehéz hétköznapok* címet viseli, a kiállítás korábbi mondanivalójára építve kalauzolja végig a látogatót a békekölcsönjegyzésre fölszólító plakátoktól kezdve, a háborús emléktárgyakon (karkötők, hamutartók, emléktáblák), háborús bankjegyeken át a korabeli sajtótermékekig, nyomtatott emlékekig (kották, könyvek, a *Vasárnapi Újság*, a *Borsszem Jankó*, a *Kakas Márton* számai, háborús albumok, naptárak stb.). Igazi kuriózum a *Játék katonák* kis kiállítási tárgycsoportja, mely legfeljebb 20 centiméteres nagyságra méretezve másékatonákból, ólomkatonákból, lineol és elasztolin katonákból áll.

A gödöllői művésztelep első világháborús, nagyon gazdag képzőművészeti alkotásai közül a látogató mintegy tucatnyit szemlélhet meg, Remsey Zoltán, Remsey Jenő, Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásait és relikviáit. Érthető és elfogadható, hogy a kiállítás arányainak megtartása és a viszonylagos helyszűke indokolta a nagyon szűkre szabott műtárgyválasztást, s a *Művészet és a Nagy Háború* című egységben, újabb nagyjából ugyanennyi képzőművészeti alkotás: rajzok, akvarellek, rézkarcok mindezt jól kiegészítik, azonban a téma a világháború négyéves centenáriumi eseményeinek sorában a jövőben mindenképpen megérdemelne egy önálló, nagyszabású tárlatot.

A Hadtörténeti Múzeum műtárgymásolatai, melyek a kiállítás egész területén megtekinthetők, a katalógusban önálló fejezetet kaptak, ami szakmai szempontból nagyon üdvözlendő, hiszen a látogató számára ily módon korrekt módon érzékelhetővé válik, illetve elkülönül, hogy mikor lát eredeti tárgyakat, és mikor műtárgymásolatokat. A másolatok azokról a fényképekről, plakátokról és nyomtatványokról készültek,

melyek tematikájukat tekintve országos jelentőségűek, alátámasztják, magyarázzák a gödöllői, helyi eseményeket – elsősorban mozgósítási hirdetményekről, felhívásokról, háborús propagandaplakátokról, árszabásokról van szó.

*

Erzsébet királyné verseiben Titániának nevezte magát, Shakespeare *Szentivánéji álom* című darabjának tündérkirálynője után – a Gödöllői Királyi Kastély *Titánia lovagjai* címmel készített kiállításorozatát, melyben bemutatta/bemutatja a császárnéhez közel álló férfiakat. A *Rudolf – a reményvesztett imádó* című tárlat 2008-ban nyílt meg, s a trónörökös születésének 150. évfordulója alkalmából rendezték. 2009-ben a második „lovag”, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ezredese, diplomata, az osztrák–magyar kiegyezés egyik létrehozója, a XIX. század egyik legjelentősebb magyar politikusa, Erzsébet tanácsadója, gróf Andrássy Gyula életműve került sorra. 2004 tavaszán pedig I. Ferenc József osztrák császárt és magyar királyt, személyiségét, nevelését és a magyarokhoz, Magyarországhoz fűződő bonyolult, ellentmondásos, változó kapcsolatrendszerét feltárni igyekvő tárlat nyílt meg a Királyi Kastély hat termében, kapcsolódva a központi centenáriumi évhez, illetve Gödöllő városa által *A Régi Ház, 1914–2014. Kezdet és vég* címmel meghirdetett kiállítási tematikus évhez.

A kiállításban ismét egy igényes kivitelű, színes, gazdagon illusztrált, Faludi Ildikó munkájának köszönhetően jól szerkesztett kiadvány segít tájékozódni, mely inkább nevezhető tanulmányos ismeretterjesztő céllal megírt cikkek gyűjteményének, mint katalógusnak, amit egy műtárgylista és a kiállítás stáblistája egészít ki. A kiadvány áttekintése, elolvasása mindenképpen ajánlott a látogató számára, ha a kiállítás tematikáját egyedül igyekszik megérteni, és nem a tárlatvezető társaságában tartózkodva a kiállítótérben. Ugyanis a bemutatott műtárgyak sokfélesége és a hozzájuk kapcsolódó, tipográfiai az olvasást és megértést nehezítő, egyébként rendkívül korrekt, tényszerű, megfelelően informatív tárgyfeliratok, melyek ráadásul sajnos nem egy esetben a látótéren kívül, egy felnőtt ember csípő-, térd- vagy boka- (!) magasságában olvashatók, gondolkodóba ejtik a muzeológust, a történészt, vagyis a szakmabelit is, nemhogy a „laikus” látogatót abban a vonatkozásban, hogy a kiállítás alkotói pontosan mit is akartak mondani, milyen konkrét információt kívántak velünk megosztani, a tárgyak segítségével kifejezni.

Visszatérve a kiadványra, Papházi János *A bölcsőtől a trónig – Ferenc József ifjúsága* című írása gyakorlatilag a Magyarországon és magyar nyelven a témában olvasható szakirodalom alapján foglalja össze Ferenc József gyermek- és ifjúkori éveinek legfontosabb eseményeit, különös tekintettel neveltetésére. Bár e tekintetben az egymásnak tényszerűen ellentmondó szakirodalmi hivatkozások alapján a laikus olvasó nem vagy nehezen tudja eldönteni, hogy Ferenc Józsefet a kezdetektől vagy egy bizonyos életkortól kezdődően személyre szabottan császári méltóság viselésére nevelték-e, avagy egy általános, a Habsburg császári udvarban a főhercegeket megillető nevelést kapott („... nem trónörökösként született ... I. Ferenc császár... a jövőendő császárt látta a kis főhercegben...”), az mindenestre kiderül, hogy átgondolt, alapos, minden részletre

figyelő, az etikettnek és a lefektetett szabályoknak megfelelő udvari nevelést kapott, édesanyja, Wittelsbach Zsófia császárné különös figyelmétől kísérvé, aki a vallásosságra, kötelességtudatra és szorgalomra vonatkozó erényeket hangsúlyozta ki, valamint szorgalmazta az uralkodói méltóság tudatos kialakítását és erősítését. Részletes információkat kapunk a császár-gyermek napirendjéről, a tantárgyakról és a szabadidős programjairól (díszmenet, gyermekbálok, színházi előadások stb.). Ez azért nagyon fontos, bár a tanulmány ezt sajnos nem fogalmazza meg, mert képet kapunk arról, hogy az oktatás során a gyermek minden módon, a leendő uralkodó társadalmi pozíciójának és az őt illető elvárásoknak megfelelően kell hogy elsajátítsa az uralkodói méltóság viseléséhez szükséges tudnivalókat, készségeket, viselkedésmintákat. A leendő császár napi leterheltsége már-már a mai gyermekekével ért fel, 12 évesen heti 50 órára bővítették tanóráinak számát. Ami a magyar vonatkozásokat illeti, kiváló összefoglalást kapunk Papházi Jánostól Ferenc József nevelésének magyar vonatkozásairól. Ötéves korától a gyermeknek egy éven át magyar dajkája volt, s a nyelvet 1837-ben kezdte el rendszeresen tanulni, heti három és fél órában Nemeskéri Kiss Pál irányítása mellett, aki tanári tapasztalatai alapján idegeneknek módszertani kézikönyvet is írt a magyar nyelv oktatásáról (*A tanítás módja*. Buda, 1830), melynek egyik példánya a kiállításon is szerepel. A főherceg első ízben 1843 szeptemberében járt (Nyugat-)Magyarországon, melynek során a természeti környezetre figyelt föl, melyről följegyzéseket is készített – tegyük hozzá: az utazás természetesen hozzátartozott a nevelői programhoz. Kamaszkorától kezdve különös hangsúlyt fektettek katonai képzésére, nevelésére is, amely a későbbiek során oly látványos tartást, fegyelmet eredményezett, ugyanakkor Ferenc József visszahúzódó, érdes, szófukar és gyermekként koravén vonásait tovább erősítette. Középszintű tanulmányait 1845-ben fejezte be, ettől kezdve a katonai nevelés mellett bölcsészetet, polgári és egyházjogot, államelméletet, politikát, statisztikát tanult. 1847-es, következő Magyarországi látogatása nemcsak azért figyelemre méltó, mert – mint a szerző megállapítja – ekkor került sor első nyilvános szereplésére, hanem úgy vélem azért is, mert a kiállítás további részében Ferenc József további magyarországi, reprezentatív, politikai célzatú, protokolláris látogatásainak sorát nyitotta meg, melyekről a tárlat a továbbiakban hangsúlyosan megemlékezik. Életében a sorsdöntő év mind személyes sorsát, mind a birodalom politikáját illetően 1848 volt. Egyrészt véget értek tanulmányai, s elkezdett uralkodni, aminek nagy várakozással tekintett elébe, ugyanakkor reagálnia kellett a pesti, bécsi és itáliai forradalomra és a harcokra, melyben (Santa Lucia mellett) katonaként részt is vett, valamint a pergő politikai események következtében, melyeket a szerző lényegre törően összegez, az 1849. év végére a birodalom császárának tudhatta magát V. Ferdinánd lemondása után, elsősorban a hadseregre, illetve a császári hadsereg tisztikarára támaszkodva.

Kovács Éva Marianna Ferenc József császár élete fonalának ismertetését ennél a pontnál veszi föl. A szerző a személyes sors bemutatása helyett immáron inkább a császár életét is befolyásoló nemzetközi politikai események összefoglalására vállalkozott (megtorlás, konszolidáció, Szent Szövetség intézménye, diplomáciai lépések az orosz cár felé, Bach-rendszer). Ezek a lépések ugyanakkor az uralkodó magyarországi megítélését, elfogadottságát alapvetően meghatározták több évtizedre. Bach politikája,

a császárság birodalmi centralizációs törekvései, egyszemélyi döntései, az erőszakos németesítés ellenérzést váltottak ki a magyar politikai élet szinte minden területén. Ilyen körülmények között érkezett el harmadik magyarországi látogatása 1852 nyarán, amely immáron az egész ország (beleértve Erdélyt is) területére kiterjedt, s nem népszerűségének visszaszerzését vagy megnyerését szolgálta. Az utazás „egyedüli célja a fellázadt tartomány megbékélésének szemléltetése [volt] a világ előtt”. A tanulmány ezt követően Ferenc József császár személyes kapcsolatait (feleségével, édesanyjával, Schwarzenberg miniszterelnökkel) foglalja össze nagyon mértékadóan és korrekt módon, melynek köszönhetően az olvasó bepillantást nyerhet az uralkodó bonyolult politikai és – ezzel is összefüggésben – ellentmondásos, problémáktól terhelt magánéletének fontosabb momentumai (házasságkötése, családi viszonyok, 1857. évi szerencsétlen magyarországi látogatás).

Oravec-Kis Éva bevezetesként a császár 1852. és 1857. évi körútjainak összefoglaló értékelését írta meg a tanulmányában, majd rátér arra a problémára, amely személy szerint is foglalkoztatta a császárt: „fel kell oldani a Magyarországon kialakult ideiglenes helyzetet, amit a változó külpolitikai erővonalak és törekvések egyre sürgetőbbé tettek.” Vagyis a birodalom stabilitásának érdekében (az aktuális politikai és hadi eseményeket az 1850-et követő évtizedben a tanulmány korrektül foglalja össze) Ferenc Józsefnek politikát – és ezzel összefüggésben, tegyük hozzá, hangnemet és politikusi attitűdöt – kellett váltania, kompromisszumkészséget mutatnia, mely végső soron aztán az 1867. évi kiegyezéshez vezetett. Az 1866-os év eseményei közepette (porosz probléma) jelentek meg annak a máig tartó romantikus képsorozatnak is az elemei, melyek Erzsébet királyné Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő viszonyának legendájává váltak. A kérdés tudományos igényű, minden érzelmi és romantikus színezettől mentes, korrekt és valós feltárása máig várat magára a magyar történeti irodalomban. Oravec-Kis Éva írása, valamint a kiállítás bizonyos vonatkozásai alapján azonban mindenképpen leszögezhető: Erzsébet királyné udvari protokolláris szerepére éppen az 1866 májusában lezajlott magyarországi császári látogatás idejére ért meg, melyre Ferenc József császár azonnal fölfigyelt. Ez az ekkorra kialakított és megérett helyes magatartásforma, császárnéi reprezentáció, immáron annak gördülékennyé váló, elsajátított koreográfiája miatt is (sebesültek látogatása, városligeti kocsikázás, kulturális programokon való részvétel), oldotta a császár és ezen keresztül a birodalmi Habsburg politika merevségét: „...Erzsébet képviselte... ügyüket...” A szerző állásfoglalása szerint az 1867. június 8-án lezajlott koronázási ünnepségek után is „Erzsébet személye sokat segített abban, hogy a szabadságharcot leverő Ferenc Józsefet a magyarok el tudják fogadni koronás királyuknak”.

Kaján Marianna a kiadvány további részében közölt két tanulmányában a császár 1867-et követő magyarországi, közelebről is gödöllői reprezentációjának történetével, elemeivel foglalkozik. 1867 Gödöllő település történelmét illetően is sorsfordító év volt: ebben az évben vásárolta meg a magyar állam a Grassalkovich I. Antal építette kastélyt, s bocsájtotta használatára a mindenkori magyar uralkodó és családja számára, ezáltal országos, s nem egy esetben birodalmi reprezentációs programok színhelyévé téve a kastélyt és a települést. Részletesen bemutatja a császári család gödöllői láto-

gatásainak történetét, különös tekintettel az udvari sporteseményekre, főleg vadászatokra. „*A legelső magyar ember a király...*” című, Vörösmarty-idézetet címnek használó másik tanulmány a császári reprezentáció jelenségét járja körül, kiindulópontként támaszkodva a Ferenc József neveltetéséről szóló tanulmányra, valamint számba véve ennek az uralkodói reprezentációnak a lényeges elemeit: hadgyakorlatok, díszszemlék, lóversenyek, intézménymegnyitások, szoboravatások, alapkövetételek, ünnepi beszédek kiállításokon, ünnepségeken, bálók, estélyek, díszvacsorák és -ebédek, színházlátogatások, fogadások, kihallgatások – különös tekintettel a magyarországi vonatkozásokra. A kérdés a jövőben egy igen terjedelmes monográfiának szolgáltatathatna témát, melynek leendő szerzője biztos támaszkodhat majd Kaján Marianna informatív, érdekes, lényegre törő írására, amely az uralkodó vagy uralkodói pár magyarországi reprezentációjának legfontosabb elemeit foglalja össze. A szerző ezen tanulmánya, annak vége felé, átfordul kiállításvezetővé, amennyiben a tárlatban megtekinthető prominens műtárgyak (például a budapesti Örökimádás-templom alapkövetételeit ábrázoló fotó, az 1869-ben visszakapott négy Corvina, a gödöllői Erzsébet királyné-szobor avatásán 1901-ben készült fotó stb.) történetét, az azok mögött meghúzódó történelmi eseményeket tárja elé.

Az írásokat, mint említettem, a kiállítás műtárgyainak listája követi, egyenként, termekre lebontva oly módon, ahogyan tárgyfeliratként is szerepelnek leírásaik a kiállítóterben, vagyis jó néhány műtárgy esetében a feliratokon kívül kiegészítő magyarázatokkal ellátva.

A tárgyfeliratok a kiállításban, mint említettem, informatívak, ám sokszor elhelyezésüket és a betűméretet tekintve nem jól olvashatóak. Viszont a külföldi látogató is megérti őket, amennyiben tud angolul. Külön érdeme a tárgyfeliratoknak, hogy egy-egy műtárgy esetében – ha ez nem egyértelmű vagy szembeötlő – összefoglalja a tárgyhoz kapcsolódó történelmi háttér magyar vagy magyarországi, s ott, ahol indokolt, helybéli, azaz gödöllői vonatkozásait. Ezáltal olyan kiállítás jött létre, amelyik Gödöllő történelmének a császári látogatásokhoz köthető epizódjait országos, sőt birodalmi koordináták közé emeli, méltó helyét bemutatva ezáltal a település történelmének leglátványosabb időszakából. Az első teremben, melyben a kiállításnak az a célja, hogy a császár nevelését, neveltetését mutassa be elsősorban litográfiákon, helyet kapott egy nagyon ötletes múzeumpedagógiai foglalkozás, gyermekek játékát szolgáló eszköz is – kéri megtekinteni, és játszani vele! A második teremben az 1848–49. évi eseményeket, a Bach-korszakot és a megtorlást megörökítő műtárgyakat találhatunk. Talán, mivel a kiállítás Ferenc József személyére épít, az általános politikai vonatkozások, események helyett érdekesebb lett volna a császár személyes megnyilvánulásaira, vagyis az uralkodó és az alattvalók kapcsolatára is figyelni. A harmadik teremben az uralkodó, illetve uralkodópár magyarországi látogatásainak, reprezentációjának relikviái kerültek kiállításra. Itt a kiállítási feliratok is „kiforrottabbak”, amennyiben már gondosabban szerkesztett, nyomdailag tördelt szövegeket olvashatunk. Egyetlen észrevétel csupán: a laikus, köznapis látogató számára egy mondatban érdemes lett volna megmagyarázni, hogy Tornyai Schlosberger Zsigmond és leszármazottainak bárói címet adományozó díszoklevele miért és milyen – gödöllői – vonatkozásban szerepel a kiállítási tárgyak között.

Véleményem szerint a kiállítás legszínesebb, legérdekesebb része a negyedik terem, ahol a konkrét gödöllői vonatkozások, Ferenc József és Erzsébet királyné gödöllői tartózkodásának emlékei, relikviái láthatók. A történéseket megörökítő festményeken – zömében vadászatok – kívül nagyon érdekesek és a látogató számára testközelivé hozó tárgyak a személyes relikviák: az edények, kancsók, tálak, evőeszközök, királyi herendi porcelán készlet a Hadtörténeti Múzeum Tárgyi emlékanyag-gyűjteményéből stb., a schönbrunni kastélyból kölcsönzött császári személyes tárgyak (Ferenc József csip-tetője, házi sapkája). Kifejezetten szellemes és ötletes elem a korabeli gödöllői menetrend kiállítása. Érdeklődéssel láttam volna valamilyen tárgyat vagy utalást a gödöllői kastély higiéniai megoldásaira, vagy a királyi család otlélétekor az ellátásukat biztosító apparátusról, háttérrel (konyha, főzés) is. Az utolsó előtti, ötödik terem tematikáját tekintve a kiegyezés utáni politikai eseményekre koncentrálnak, szemléletesen mutatja be az uralkodói reprezentáció számos elemét, melyekről a tanulmányok vonatkozásában már szóltam. Végül a hatodik, utolsó terem immáron az első világháborúba vezeti el a látogatót, kéttucatnyi eredeti tárgy és műtárgymásolat („Vivát”-szalagok, 1914–1916, rekonstrukció, ugyancsak a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből) segítségével, inkább csak jelzésszerűen, mint ténylegesen, a hadieseményekre koncentrálnak. A kiállítást egy Ferenc József életét bemutató kronológia zárja – amit szerencsésebb lett volna az első terembe helyezni –, valamint egy filmvetítő.

A kiállítás méltó környezetben, puritán, de érdekes installációban – melynek nagy érdeme, hogy tökéletesen harmonizál a kastély belső képével –, műves kiállításban és alapos szakmai háttértudással kíséri végig Ferenc József császár uralkodásának fontosabb állomásait, különös tekintettel a magyar és gödöllői vonatkozásokra. Mintegy húsz magánszemély és intézmény műtárgyai láthatók benne, melyek a gödöllői kastély értékes gyűjteményét harmonikusan, elegánsan, szakszerűen egészítik ki.

FRANZ JOSEPH 1830–1916

CENTENÁRIUMI KIÁLLÍTÁS AUSZTRIÁBAN NÉGY HELYSZÍNEN

Fél éven át volt látható az a négy, tematikailag összefüggő kiállításból álló sorozat, melyet Ausztriában I. Ferenc József császár halálának 100. évfordulója kapcsán rendeztek. A 2016. március 16. és november 27. között a schönbrunni kastélyban (Schloß Schönbrunn) látható tárlat az *Ember és Uralkodó* (Mensch & Herrscher), a kastélyhoz tartozó bécsi császári kocsimúzeumban (Kaiserliche Wagenburg, Wien) a *Reprezentáció és szerénység* (Repräsentation und Bescheidenheit), a bécsi szépművészeti múzeumhoz tartozó bútordepóban (Hofmobiliendepot • Möbel Museum, Wien) az *Ünnep és hétköznap* (Fest & Alltag), végül a niederweideni vadászkastélyban (Schloss Niederweiden) a *Vadászat és szabadidő* (Jagd & Freizeit). A tárlatokhoz a bécsi kiállításoknál megszokott módon reprezentatív német és angol nyelvű katalógus készült,¹ amely tartalmazza, tudományos igényvel bemutatja, meghatározza, leírja az összes bemutatott műtárgyat, emléket, valamint a témában 25 rövid történeti esszéet közöl a korszak osztrák kutatóinak (történészeinek, művészettörténészeinek, muzeológusainak) tollából, élükön a bécsi egyetem neves történészprofesszoraival, Karl Vocelkával és Martin Mutschlechnerrel.

A nagyszabású, hatalmas térben² létrehozott kiállítássorozat impozáns katalógusához két előszó is készült, a bécsi szépművészeti múzeum (Kunsthistorisches Museum, Wien) főigazgatója, Sabine Haag és a schönbrunni kastélymúzeum ügyvezető igazgatója, Franz Sattlecker írása, melyek a kiállítás alapvető koncepcióját fogalmazzák meg: Ferenc József császár életútjának bemutatásakor a kurátorokat az uralkodói imázs, a történeti személyiség ceremoniális reprezentációja és a mögötte meghúzódó emberi habitus viszonyrendszere izgatta.³ Ehhez az anyagot, a kiállítási tárgyakat mintegy hatvan múzeumból, közgyűjteményből, levéltárból, kéziratárból válogatták össze a

¹ A beszámoló megírásakor a német nyelvű katalógust használtam: Franz Joseph 1830–1916. Hrsg. von Karl Vocelka und Martin Mutschlechner. Schloß Schönbrunn–Kunsthistorisches Museum Wien–Christian Brandstätter Verlag, [Wien,] 2016. (A továbbiakban: Katalógus.) A katalógus két nagy részből áll, az elsőben 25 rövid esszé olvasható a kiállítás tematikájából, a második pedig a tulajdonképpeni műtárgykatalógus. A függelék egy bő, a témához kapcsolódó irodalomjegyzéket, a kölcsönző intézményekről készített összeállítást, a kötetben közölt képek lelőhelyének felsorolását, a szerzőket bemutató összeállítást, végül az impresszumot tartalmazza.

² A schönbrunni kastélyban kb. 680, a hintómúzeumban kb. 640, a bútormúzeumban 570, valamint a niederweideni kastélyban mintegy 380, összesen tehát 2270 négyzetméteren. A kiállított műtárgyak száma 720. Forrás: Die Franz Joseph-Ausstellung in Zahlen. <http://www.franzjoseph2016.at/ueber-die-ausstellung/> (A letöltés időpontja: 2017. április 26.)

³ Katalógus, 8–11. o.

rendező, melyek az ausztriaiakon kívül elsősorban csehországi és nem kis számban magyarországi múzeumokból: a Nemzeti Múzeumból, a Nemzeti Galériából és a Szépművészeti Múzeumból kerültek ki.

A kiállítások nem egyenrangúak. Helyszínét tekintve a schönbrunni a legnagyobb, a legtöbb műtárgyat felvonultató. Köréje csoportosítható a másik három, illetve ezek kiegészítik a kastélykiállítást, egy-egy speciálisabb, jól körülhatárolható területet bejárva.

A schönbrunni tárlat a Monarchia császára, egyben első számú hivatalnok és katonája politikai életútjának állomásait, történeti szerepét és ezzel párhuzamosan a szerep mögötti embert próbálja bemutatni személyiségjegyén, családi kapcsolatain, katolicizmusán, szabad (?) idejében megfigyelt viselkedésén keresztül, a Habsburg tradíciókba illesztve. A kiállítás megalkotói a történeti szimbólum mítosza mögötti személyes tartalmat próbálták meg felfejteni – több-kevesebb sikerrel. A kérdésfelvetés természetesen XX–XXI. századi, s az alapvető problémát is ez okozza: úgy látom, nem sikerült a rendezők próbálkozása. Nem látni az uralkodó monarcha mögött az igazi személyiséget, az emberi tulajdonságokat, illetve csak azokat lehetett műtárgytól műtárgyig haladva felfedezni, melyek mint uralkodóhoz kapcsolódnak hozzá: a munkabírást, a fegyelmet, a kitartást, a politikai éleslátást. Vagyis azokat a tulajdonságokat, melyeket amúgy is elvártak egy uralkodótól, hiszen arra trenírozták éveken át. És ennek nem oka, hanem következménye, hogy a külvilág elől Ferenc József személyiségét elrejtette. Hiszen gyermekkorától politikai, reprezentációs szerepre nevelték, s a szerep (játzás) lényének, személyiségének meghatározó vonásává vált. Ennél többet és mást belelátani személyiségébe a felsorakoztatott források alapján nem lehet, illetve csak akkor, ha mostani mentalitásunkat vetítjük vissza Ferenc József korára, ami viszont módszertanilag helytelen, mert torz képet kapunk. A történeti személyiség mint szubjektum iránti érdeklődés Ferenc József korában ugyanis nem volt magától értetődő, illetve nem képezte a figyelem tárgyát a XIX. század második, harmadik harmadában és a XX. század első másfél évtizedében, amikor Ferenc József élt és uralkodott. Az uralkodókat – a romantika korától – már életükben kultusz övezte, melyet tudatosan, még haláluk előtt, uralkodásuk pillanatától politikai megfontolásból elkezdtek köréjük építeni.

A schönbrunni kiállítás első nagy fejezete a Habsburg családi tradíciókat és kapcsolatokat, valamint Ferenc József életútjának fontosabb állomásait (születés, gyermekkor, házasság, halál) mutatta be képzőművészeti alkotásokon: metszeteken, litográfiákon, festményeken, szobrokon, domborműveken, porcelánfigurákon keresztül, valamint fotókkal, tárgyi emlékekkel (például hangszerek, gyermek-egyenruházat, hálószoza-be rendezés⁴). A személyes vonatkozásokat a rendezők Ferenc József gyermekkori rajzain kívül⁵ a házasságkötésről és a feleségről, Erzsébet királynéről készült festmények, szobrok, fotók,⁶ a császári párról gyermekeik körében készült illusztrációk, szobrok,⁷ a Kat-

⁴ Katalógus, 153–154, 178. o.

⁵ Katalógus, 158. o.

⁶ Katalógus, 164–165, 169, 204–205. o.

⁷ Katalógus, 166–167, 210–211, 216–217. o.

harina Schratrról készült Kiss József-festmény, fotó, levél, vizitkártya,⁸ a halott császárt ábrázoló képek, maszkok,⁹ valamint a család egy-két személyes használati tárgyai (kendő, íróasztal és írószerszámok¹⁰), nem utolsósorban az installációt jelentő, schönbrunni berendezési tárgyak¹¹ segítségével próbálták meg inkább kevesebb, mint nagyobb sikerrel bemutatni. Az imádkozó, házasságkötési ceremónián részt vevő, vagy íróasztala mögött dolgozó, esetleg a karácsonyi ünnepet családi körben töltő, illetve vadászaton pihenő, vadászruhában lévő, netalán lovagló császárt ábrázoló metszetek, festmények¹² mind a reprezentációt szolgálták, és nem az uralkodó magánéletéről, személyes kapcsolatairól, s főleg nem személyiségének vonásairól adnak képet. Csakúgy, mint ahogyan a nászajándékba kapott műtárgyak, a családot ábrázoló asztali porcelánfigurák sem árulnak el információkat arról, milyen ember is lehetett Ferenc József.

A császár életútjában három fordulópontot látnak a kiállítás kurátorai: 1848-at, házasságkötését 1854-ben, valamint az 1867-es magyar királykoronázást, amit a politikain túl személyes fordulópontnak vélnek (nem derül ki, miért).¹³ A katonai és az állam első szolgájának szerepét Ferenc József legalapvetőbb személyes vonásának, egyénisége legfőbb jellemzőjének vélik, akinek legkedvesebb szabadidős tevékenysége a vadászat volt.¹⁴

Ha figyelmen kívül hagyjuk a személyes vonások erőltetett és nem kellően alátámasztott, sikertelen hangsúlyozását, és ehelyett Ferenc József politikai életútjának állomásaira koncentrálnunk, rájövünk, hogy nagyon hasznos, értékes és színvonalas tárlat készült. Hiszen olyan fontos történeti kérdéseket jár körül uralkodásának idejéből, mint az 1848–49-es forradalmak és szabadságharcok a birodalomban, a bécsi forradalom, az októberi diploma kiadása, általában a politikai reprezentáció, az 1859-es háború, illetve a solferinói csata és a villafrancai béke, az 1866-os porosz és itáliai háború, a königgráti csata, az 1877/78-as török háború, az 1878-as berlini kongresszus, Bosznia-Hercegovina annexiója 1908-ban, végül pedig az első világháború. Mindez korabeli dokumentumokon, térképeken, festményeken, litográfiákon keresztül volt felidézhető a kiállításon.

A Schönbrunnban lévő hintómúzeum szállítóeszközei szerencsés módon közvetítik Ferenc József korának reprezentációját. Magától értetődően adódott az alkalom, hogy a gyűjtemény amúgy is legnagyobbrészt Ferenc József korából megmaradt darabjait a kiállítássorozatba illesszék a szervezők. A tárlat középpontjába az a halottaskocsi került, amely a császárt 1916. november 30-án utolsó útjára szállította.¹⁵ De megtalálha-

⁸ Katalógus, 74, 208–209. o.

⁹ Katalógus, 70–71, 193, 222–223, 224–225. o.

¹⁰ Katalógus, 175, 219 o.

¹¹ A fotókat lásd Katalógus, 103–106. o., *Elfriede Iby* esszéjével: „Leben und Schönbrunn der Wiener Hofburg.” Uo.

¹² Katalógus, 32, 178–181. o. (ima); 169. o. (házasságkötés); 31. és 175. o. (íróasztal); 217. o. (karácsony); 130, 134–137. o. (vadászat).

¹³ Katalógus, 160. o.

¹⁴ Katalógus, 174. o.

¹⁵ Katalógus, 230–231. o.

tók voltak itt a császári család többi tagját szállító járműalkalmatlanságok a XIX. századból, valamint egy önálló tematikai egységben a fuvarosok életét, felszerelését bemutató kiállítás.

A császári bútorraktár (Hofmobiliendepot) önálló kiállítási egysége már önmagában is egy egészen különleges világba kalauzolta el a látogatókat. A múzeumnak számos érdekessége van. A gyűjtemény Mária Terézia uralkodásának idején alakult ki, 1747 óta gyarapodik, amikor az udvari bútorraktár és bútorjavító műhely élére első ízben nevezték ki inspektort. A nagyközönség számára a mostani múzeum 1998-ban nyílt meg. Ma a világ legnagyobb bútormúzeuma, melynek legnagyobb részét éppen a Ferenc József-korabeli gyűjtemény teszi ki. Természetesen ebben a kiállítási egységben is a reprezentáción van a hangsúly: olyan bútorokat sikerült kiválasztani, melyek a császár vendégeként megfordult uralkodók, magas rangú diplomaták fogadásakor a szállás berendezési tárgyaiként funkcionáltak a Burgban. Ugyanakkor kiállításra került Ferenc József néhány valóban nagyon személyes, hétköznapi használati tárgya is, mint például szivartartó doboza, cvikkere, fürdőköpenye, intim ruhadarabjai.¹⁶ Itt került sor a császár ellen végrehajtott sikertelen merénylet bemutatására is. 1853. február 18-án Libényi János szabólegény Bécsben megpróbálta meggyilkolni Ferenc Józsefet napi szokásos sétáján a Kärtnerter bastélyának mellvédjén (a merénylet eszközét tették közszemlére¹⁷). Végül, a különböző uralkodói és családi évfordulókat, jubileumokat megörökítő festmények, metszetek, ajándéktárgyak szintén újdonságot tartalmazó részét képezték a tárlatnak.¹⁸

A sikeres kiállítássorozat rendhagyó módon Ferenc József Bécs környéki vadászkastélyában, a niederweideni kastélyban zárult. A császár hétköznapi életét, szolgálatmentes óráit, vagyis a magánembert talán ezen a kiállítási helyszínen sikerült leginkább bemutatni. A kastély Ferenc József-korabeli berendezési tárgyai, bútorzata megmaradtak. Képzőművészeti alkotásokkal, személyes, a császári vadászatokhoz köthető felszerelési tárgyakkal, ruhadarabokkal, fegyverekkel, korabeli fotókkal a kiállítás rendezőinek sikerült érdekesen, korhűen, hitelesen bemutatni a császár vadászatait.

¹⁶ Katalógus, 271, 273–275. o.

¹⁷ Katalógus, 286–289. o.

¹⁸ Katalógus, 294–299. o.

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIÁLLÍTÁSA,
2015. OKTÓBER 16. – 2016. ÁPRILIS 9.

Nagyszabású, a médiában jól propagált és nagy szakmai érdeklődést kiváltó kiállítással emlékezett meg a nemzeti könyvtár az első világháború centenáriumáról. A fél évig látható időszaki tárlat témaválasztása nagyon aktuális, hiszen a kommunikáció, a média, a politikai propaganda témaköre manapság nagyon divatos témának számít. A témaválasztás azért is jó, mert a modernkori propaganda kutatásának legfontosabb és legjelentősebb forrásbázisa – legalábbis a XX. század első évtizedeiben – papíralapú. Így gyűjtőkörénél fogva a kiállított tárgyak első számú hivatalos gyűjtőhelye a tárlatot rendező közgyűjtemény, amely saját anyagának bemutatása mellett több budapesti múzeum és magángyűjtő kollekcijából kölcsönzött. A kiállítás csatlakozik az országhatárainkon túli tárlatok tematikájához is: kilépve az első világháború történetének hagyományos feldolgozásaiból, a háborús politika és a hadtörténet helyett a hátszakra, az otthon maradtak szerepére, a mindennapi életre, a katonák háborús hétköznapjaira helyezi a hangsúlyt – a háborús évek társadalomtörténeti aspektusaira. A téma sikerességét bizonyítja, hogy a kiállítás nyomán felvetett kérdések a szakmai közeget egy, a kiállításhoz szorosan kapcsolódó, nagy sikerű konferencia megszervezésére sarkallták, valamint annak nyomán a legfontosabb és legfrissebb kutatási eredményeket összefoglaló tanulmánykötet kiadására.¹

Az Országos Széchényi Könyvtár lehetőségei egy látványos kiállítás kialakításához rendkívül behatároltak mostani kiállítóterében: a három, hazai viszonyok között közepes méretűnek mondható terem és (esetleg) azok előterében. Ily módon a könyvtörténeti témán túllépő kiállítások megrendezéséhez nagy szakmai és technikai rutin, illetve bátorság, elhivatottság szükséges, hiszen az anyagbőség a kisméretű kiállítóteremben a zsúfoltság hibájához vezethet. Jól kell tehát megválasztani a témát, hozzá a források mennyiségét, s a mai korszerű kiállítástechnikai eszközök felhasználásával a tárgyakon keresztül a szakmai és laikus közönség, a látogatók számára befogadható, érthető, élvezhető és további érdeklődésre inspiráló módon kell mindezt bemutatni.

Az első világháborús magyarországi propaganda témaköre hatalmas. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a kiállításhoz, illetve kiállításhoz készített katalógus² a témát

¹ Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. *Iffy Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó*. Budapest, 2016.

² Propaganda Az (sic!) I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. *Iffy Bertényi Iván – Boka László*. A kiállítást rendezte és a katalógusszövegeket írta *Iffy Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó, Rózsafalvi Zsuzsanna, Szóts Zoltán Oszkár*. Budapest, 2016.

24 nagy témakörre bontja. A 24 témáról – túlzás nélkül állítható – a könyvtár rendelkezésére álló kiállítóterében mindegyikről önálló kiállítást lehetne készíteni. A könyvtár munkatársai mégis egy átfogó tárlat elkészítésére vállalkoztak – és feladatukat sikeresen megoldották.

Ami a technikai megvalósítást illeti, a (legalábbis ehhez a témához rendelkezésre álló) nagyon szűkös kiállítóteret a belsőépítészeti és szakmai tervek megálmodó Imre Olga, valamint a szakmai kivitelezők a rendelkezésükre álló eszközökkel lehetőség szerint a maximálisra tudták növelni, bevonva a vezető lépcsőfeljárót és az előteret. Az előteret és a kiállítótermeket az installációval kisebb, átlátható egységekre bontották, melyek ily módon – bevonva a korszerű világítástechnika eszközeit is – alkalmassá váltak a témák együttes, átfogó, ugyanakkor bontott bemutatására. Tudomásul kell venni: napjaink látogatója a kiállításban alig olvas, ezért nem szokás megterhelni az amúgy is szűkös kiállítási területet hosszadalmas magyarázatokkal, részletes tárgyfeliratokkal. A kurátorok számoltak ezzel, minimális információt közlő feliratokkal látták el a tárlatot, azok viszont jól látható módon kerültek elhelyezésre. A rendelkezésre álló anyagból pedig biztos kézzel válogattak, ami magabiztos szakmai tudást tükröz.

Melyek azok a témák tehát, amelyeket a kiállítás bemutat? Az első mindjárt a háború kezdete: a háborús propaganda, melynek sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint a mozgósítás tömeges sorban állásokat eredményező hatékonysága és az a kalaplengető, euforikus hangulat, melyet a korabeli fotók megörökítettek. A mozgósítás propagandaeszközei a szövetséges uralkodók portréjával ellátott emléklapok, propagandalapok, képeslapok, plakátok, fali díszek – melyek aztán a háború kitörését követő majdnem fél évtizedben sem koptak ki –, a hangulatot emelő katonadalok, a buzdító röplapok,

E helyen sajnos kritikai észrevételeket kell megfogalmaznom. A kiadvány, a tartalomjegyzék alapján, úgy tűnik, a kiállítási katalógus műfaji kategóriájába sorolható. Találgatnunk kell e téren, hiszen ezt a címleírásból (ami sajnos a borítón és a címlapban egyaránt helyesírási hibát tartalmaz) nem tudjuk meg. De mivel a tartalomjegyzékben három tanulmány felsorolása után a *Katalógus* fejezetcím következik, s terjedelmében ez a rész a kiadvány kétharmadát teszi ki, vélhetően nem tévedek, ha azt gondolom, kiállítási katalógust tartok a kezemben. Ugyanakkor a kiadvány a kiállítási katalógus műfajának tartalmi szempontból nem felel meg. A kiállítási katalógussal szemben alapvető elvárás, hogy a műtárgyakat mutassa be elsősorban, ne csak a témát, a műtárgyak fotóit ahhoz kizárólag illusztrációként használva föl. Az említett három kísérőtanulmány, ifj. Bertényi Iván: *Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről*, Katona Anikó: *Vizuális kultúra és háborús propaganda Magyarországon* és Boka László – Rózsafalvi Zsuzsanna: *A szavak háborúja* című munkái, valamint a katalógus 24 fejezete elé írt – további esettanulmányoknak beillő – tartalmi összefoglalók jó színvonalon járják körül a témát, elmélyülést és további tájékozódást biztosítva a magyarul és angolul értő látogatók számára. Ugyanakkor ez nem pótolhatja a műtárgyak szisztematikus, fegyelmezett bemutatását, azaz a műtárgy katalógusszámának meghatározását és közlését és a pontos tárgyleírásokat: a műtárgyak megnevezését, lelőhelyüket, leltári számukat, anyagukat, méretüket, a rájuk vezetett jelzéseket, az alkotókról szóló adatokat, a műtárgyak történetére, gyűjteménybe kerülésükre vonatkozó információkat. Ily módon sor kerül minden, a kiállításban bemutatott műtárgyra, függetlenül attól, hogy van-e mód annak fotóját közölni. A műtárgykatalógus a műtárgy feldolgozásának és közreadásának alapvető tudományos módszere. Jelen esetben ehelyett egy színes illusztrációkkal ellátott tanulmánygyűjteményről beszélhetünk, melyben nem a műtárgyakon, tehát a kiállításon, hanem a téma kifejtésén van a hangsúly.

plakátok, melyek közös mondanivalója, hogy a magyar mozgósítás egy olyan kollektív hazafias cselekedet, amit egy közös, szövetségi rendszerben még inkább felértékelődik.

A leginkább megéljenzett uralkodó a szövetségesek között I. Ferenc József császár, aki már a kortársak mentalitásában is a soknemzetiségű birodalom legfontosabb személyisége volt. Ő az, akinek a portréja az emléktárgyakon, háborús használati eszközön, emléklapokon, képeslapokon a legtöbbször elfordul. A császár iránti hagyományos tiszteletre és lojalításra alapozott ünnepek megannyi lehetőséget biztosítottak a propagandára. Ennek legfontosabb célja, hogy elhitesse az alattvalókkal: az uralkodó kitüntetett figyelmet szentel a háború magyar vonatkozásainak. Ehhez őt és családtagjait a hagyományos politikai szerepkörön túl is szerepeltetni kellett, feltárva a tömegek előtt képes újságokban, hírlapokban, emléklapokon, levelezőlapokon magánéletét, annak intim pillanatait – mindezt a háborús propaganda érdekében. Ily módon lehetőséget kap az alattvaló a császárnak nemcsak a hivatalos, hanem a magánéletét is megismerni annak levelezésén keresztül, meglesni a pillanatot, amikor elmélyülten népeiért imádkozik. Feltűnő, hogy ugyanez nem vonatkozik az őt követő IV. Károlyra; neki a korabeli propaganda más szerepet szánt. Az új uralkodó (és felesége, Zita királyné, valamint gyermekük, Ottó) legfontosabb – de a propaganda szintjén, úgy tűnik a képeslapokból, újságok illusztrációiból, valamint a királykoronázás alkalmával elmondott üdvözlő szavait terjesztő propaganda-levelezőlap alapján, hogy gyakorlatilag egyetlen – szerepe az, hogy a koronázási ceremónián részt vegyen.

A háborús mozgósítás, a háborús propaganda színtere az utcáról, a nyilvános helyekről az otthonokba is bevonult. A hétköznapi élet használati tárgyait bevonják a háborús propagandába. Elkezdődik a háborús használati, berendezési és emléktárgyak: kerámiák, poharak, tányérok, vázák, bicskák, mozsarak, gyertyatartók gyártása. A háborús gazdaság működéséhez és a jótékonyági akciók számára ezek a tárgyak bevételi forrást jelentettek. A célközönség elsősorban természetesen a mindezt megvásárló háziasszony, különösen a városokban. Hiszen a korán fellépő élelmiszerhiány miatt a takarékoskodásra felhívó, ügyes beosztásra intő, valamint az élelmiszerek pótlására piacra dobott (azokat jól-rosszul pótló) cikkek megvételére buzdító hirdetések keltette hatásnak valamiféleképpen pótolni kellett a lelkesedést, majd a kitartást a nélkülözések fél évtizedében. Ráadásul ezáltal érezhette a vásárló, hogy ugyan csak a hátszágban, de cselekvő módon és hasznosan járul hozzá maga is a győzelemhez. Mindebben többek között a kereskedelmi forgalomban a háború kitörése után néhány hónappal már kapható háborús szakácskönyvek, a háborús főzőtanfolyamok kurzusai nyújtottak segítséget. Ugyanakkor a háborús propagandának ez a módja a közösségi érzést, illetve a felelősségérzetet is erősítette.

Európában az első világháború idején nemcsak maga a háború, hanem a propaganda is totálissá vált, hiszen a másik célközönség a gyerekek, akiket leginkább az ajándékokon keresztül lehetett megszólítani. A kiállítás egyik leglátványosabb tárgycsoportja dokumentálja ezt: a háborús mesekönyvek, társasjátékok, kirakósok, mozgatható papír-, bádogg- és fajtékok, a nagyobbaknak és a felnőtteknek a világháborús hadvezérek portréjával ellátott, valamint a mindezt megörökítő, háborúsdit játszó gyermekeket ábrázoló propaganda-képeslapok.

A háborús propaganda egyik legfontosabb célja az ellenség szidalmazása. Ennek számtalan módja, technikája létezett. Ez volt az a terület, ahová a hétköznapi élet megnyilvánulásain kívül a magasabb rendű emberi alkotótevékenységet is be lehetett vonni: a képzőművészet eszközeit és műfajait. A leghatékonyabb formája mindennek az ellenséget – annak politikusait és zsáneralakjait – lejárató karikatúra volt, ami megjelenhetett újságokban, képeslapokon, térképeken, plakátokon, amint azt a kiállításon bemutatták.

A tömegkultúra idején a háborús propaganda legfontosabb fóruma a sajtó. A hatalom a XX. század első évtizedeiben már nem engedhette meg magának, hogy ezt a területet totálisan ne vonja felügyelete alá egyik hadviselő országban sem. Ezért az Osztrák–Magyar Monarchia politikai döntéshozói is arra törekedtek, hogy a sajtót maximálisan a háború szolgálatába állítsák. Ez csakis a feladat végrehajtásához – és ellenőrzéséhez – felállított állami intézményes keretek között valósulhatott meg. A hadviselés érdekeit érintő kérdésekről – s tegyük hozzá: a frontokon zajló eseményekről – csak az arra kijelölt szervek: a miniszterelnökség sajtóosztálya, a honvédelmi miniszter, a bécsi hadügy-, illetve a magyar honvédelmi minisztérium sajtóirodája adhattak tájékoztatást, továbbá a császári és királyi hadsereg főparancsnokságának e célból felállított irodája, a Sajtóhadiszállás.

Utóbbi szerepének bemutatására a kiállítás alkotói különösen nagy hangsúlyt fektettek. Egyrészt egy sajátos műtárgycsoporton keresztül kísérelték ezt meg, a korabeli technika eszközeit vonultatták föl: a rádióadót és -vevőt, a telefont, hangszórót, írógépet, vagyis a hír továbbításának korabeli eszközeit, műszereit. Másrészt azzal a sajátos történeti, művészettörténeti, egyben propagandatörténeti kuriózzal ismertették meg a közönséget, ami az úgynevezett hadifestők bevonását, alkalmazását jelentette a háborús propaganda szolgálatában. Ily módon a képzőművészetnek nemcsak az volt a feladata, hogy a korabeli, sorsfordulót jelentő háború eseményeit megörökítse az utókor számára, megkísérelve a tömegháború művészi ábrázolását, hanem a háború esztétizált, politikailag ellenőrzött képét kellett a közönségnek propagandacélból ábrázolnia és átnyújtania a hadikiállításokon. A Sajtóhadiszállás ezért létrehozott egy művészcsoportot, melyet közvetlenül a hadsereg főparancsnoksága alá rendelték. Tagjainak sorába festőket, grafikusokat, fényképészeket, sőt filmeseket toboroztak. Közöttük találjuk például Juszkó Bélát, dobai Székely Andort, Maróti Gézát, Márton Ferencet, Bíró Mihályt, Zádor Istvánt, de Vaszary Jánost, Mednyánszky Lászlót és a szobrász Stróbl Alajost is. A kiállításban a téma elsősorban a Hadtörténeti Múzeum e szempontból rendkívül gazdag és színvonalas képzőművészeti gyűjteményéből történt válogatás során kikerült rajzok alapján került bemutatásra. Gyakorlatilag önállóan mozoghattak a festők a frontokon 1915 után, helyszíni benyomásaikat volt mód a köztes időben, hazatérve a frontról, otthon megörökíteni. Feladatuk a harctéri események ábrázolása volt oly módon, hogy a háború borzalmai helyett a háterszágnak hatásosan bemutatott győzelmeket, egyáltalán, valamiféle esztétizált képet nyújtsanak, valamint portrék készítése különböző katonai vezetőkről. Az ötlet életképes, az akció sikeres volt. A bevontak tevékenysége nyomán elkészült képzőművészeti alkotásokból megrendezett lebergi és Margit-szigeti hadikiállítások rendkívül népszerűek voltak, amit a magas színvonalú

plakátok és a kiállításokon készített fotók bizonyítanak. A hadikiállítások jó alkalmat teremtettek arra is, hogy jótékony célokra pénz gyűljön, miközben az érdeklődők kíváncsisága „cenzúrázott” módon elégülhetett ki. Nagyon színvonalas volt a tárlaton a hadikiállításokról szóló plakátokat bemutató gyűjteményi egység.

Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús propagandakiállításának egyik legfontosabb mondanivalója, illetve tanulsága, hogy a korabeli jótékonykodás megnyilvánulásait is egyértelműen a propaganda „szemüvegén” keresztül kell szemlélnünk. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a jótékonykodási akciókat népszerűsítették a szervezők, hanem arról is, hogy minden akció a háborús propaganda része, illetve megnyilatkozása is volt egyben. A jótékonykodási akciókra: hadikölcsön jegyzésére, fémbezolgáltatásra felhívó plakátok, többek között Haranghy Jenő, Bíró Mihály, Moldován Béla alkotásai egyértelműen a magyar plakátművészet egyik csúcsteljesítményét jelentik európai összehasonlításban is – nagy érdeme a kiállításnak, hogy ennek bemutatásakor a legjelentősebb alkotásokra koncentrált. A jótékonykodási akciók célja nemcsak az alkalmankénti és szisztematikus pénzgyűjtés volt, utóbbi például bélyegvásárlás formájában – az ott-hon maradtak nélkülözését és a frontokon a katonák élelmezését, felszerelését segítő –, hanem például a háborús ipar nyersanyaghiányának enyhítése oly módon, hogy a lakosságot fémtárgyak, fémeszközök (vas, réz) beszolgáltatására ösztönözték.

A háborús jótékonykodás – ahogyan ifj. Bertényi Iván a katalógus 289. oldalán igen találóan megfogalmazta – „különleges, igen látványos és interaktív”, valamint (Németország és) Monarchia-szerte népszerű tárgyi csoportját alkották az úgynevezett szögelőszobrok: a fából készült, legtöbbször katonát ábrázoló szoborba megfelelő díj befizetése után fémszöveget lehetett verni. Különleges jótékonykodási forma ez abból a szempontból is, hogy köztéren, a figyelem középpontjában, nemegyszer a sajtó figyelem által is kísérvé lehetett ily módon adakozni háborús célokra, azaz a hazafias érzést, a karitatív indítást személyre szabottan kifejezni.

A háborús emlékezetpolitika maradandó megnyilvánulásai a budapesti köztéri hősi emlékművek, szobrok, melyekről fotókat tettek közszemlére a rendezők. A háború során megvalósult emlékművek közös jellemzője – ahogyan ezt Szóts Zoltán Oszkár is megfogalmazta a katalógus 297. oldalán –, hogy azok központi alakja a XIX. századi, pátoszos mozdulatban ábrázolt katonafigura.

A háború előrehaladtával, a veszteségek megnövekedésével felerősödtek a pacifista megnyilvánulások, melyeket a kiállítás rendezői hangsúlyosan az irodalmi élet, a szépirodalmi alkotások színterén keresztül igyekeztek bemutatni. Ady Endre és Babits Mihály közismert pacifista hozzáállásának bemutatását vállalták a kurátorok, mely téma elsősorban magánlevelezésükön, verseiken, versesköteteiken lett bemutatva. A háború krónikásai, a haditudósítók is szép számmal az irodalmi elit tagjai közül kerültek ki, legnagyobbbrészt az újságírók közül. 1914. július 24-én hozták létre a Hadi Felügyeleti Bizottság Sajtóalbizottságát, melynek működésével a kiállításban részletesen megismerkedhettünk, felügyelete alá vonva azt a nagyjából félszáz tudósítót, akik a magyarországi lapokat képviselhették. A cenzúra ily módon biztosítva volt, az újságírók a Magyar Távirati Irodán keresztül érkezett híreket közölhették attól függetlenül, hogy az illető lap tudósítója eljutott-e a frontvonalra vagy nem. A kritika markánsabb meg-

fogalmazása éppen ezért a szépirodalom területére „csúszott” át. Az ismertebb példán, Kaffka Margiton kívül, akinek háborúellenessége közismert volt, a kiállításban megismerkedhettünk Bauer Ervin, Molnár Ferenc és felesége, Vészi Margit, valamint Bíró Lajos, Balázs Béla, Kuncz Aladár, Markovits Rodion pacifizmusával műveiken, feljegyzéseiken, visszaemlékezéseiken, naplóikon keresztül. A népszerű háborús antológiák egyaránt tartalmazhattak háborút propagáló és azt ellenző szépirodalmi alkotásokat. Az *Érdekes Újság* és a *Ma* című lap élenjárt a háborús (novellás) kötetek összeállításában, önálló kötetként, illetve lapmelléklet formájában. Az első világháború egyik legértékesebb, de mindenképpen legtanulságosabb szépirodalmi „termése” azoknak az íróknak, költőknek a háború élményét megörökítő alkotásai, melyek hitele megkérdőjelezhetetlen, mert frontélmények alapján készültek. Ebből a szempontból kiemelkedő a galíciai hadszíntéren szolgálatot teljesítő, Przemyslnél harcoló, majd 1917-ben orosz hadifogságban elpusztult Gyóni Gézának, a maga korában rendkívül népszerű munkássága, aki a korai háborús lelkesedéstől, a hazafias költő szerepéből kilépve a teljes kiábrándulásig jutott el.

Végül, az irodalmi élet – egyúttal a korai háborús propaganda – látványos színtere a színház volt. A kiállítás ebből a szempontból a hátszág, elsősorban Budapest színházi életére koncentrált a Színháztörténeti Tár és a Széchényi Könyvtár gyűjteményi anyagából válogatva. A háború kitörésekor a magyar színházi élet „lélegzetvételnyi” időre elhallgatott, majd háborús propagandadarabok műsorra tűzésével reagált. A kiállításban közölt gazdag dokumentáció: újságkivágatok, fényképek színlapok, képeslapok, karikatúrák a háború alatt is pezsgő színházi életről tudósítanak, Bécshez hasonlóan gyakori premierekről, gyakorlatilag mindennapos előadásokról – elsősorban a fővárosban, valamint a színészek frontra látogatásairól, ahová a kultúra, a háborús borzalmaktól való időleges megszabadítás missziójával – és illúziójával – érkeztek.

KATONAI MŰVELTSÉG ÉS REPRESENTÁCIÓ

KARRIERE UND PROTESTANTISMUS IN UNGARN IN DER FRÜHEN NEUZEIT IM SPIEGEL DER POLITISCHEN LAUFBAHN VON ANDRÁS SZIRMAY

Quellen des Oeuvres

Die Laufbahn von Andreas Szirmay, des Grundbesitzers in den Komitaten Zemplén (Semplin), Sáros (Scharosch) und Abaúj (Abaujwar) aus dem mittleren Adel, gehört zu den gut dokumentierten Forschungsthemen.¹ Die meisten Forscher beschäftigten sich mit seinem sogenannten *Gazdasági napló* (Wirtschaftliches Tagesbuch): Dieses wurde von Ferenc Karsa zwischen 1896 und 1904 in der Publikation *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* (Ergänzungen zur Geschichte des Komitats Zemplén) herausgegeben, jedoch als „Fortsetzungsroman“, in über zehn Dutzend Teilen, zersplittert bis auf das Unbrauchbarste.² Auch sein Werk *Önéletrajz* (Biografie) wurde veröffentlicht, und zwar in einem Band der Reihe *Történelmi Tár* (Historische Sammlung) aus dem Jahre 1882. Darin hielt Lajos Némethy die auszugsweisen, biografischen Aufzeichnungen von András Szirmay für ein Tagebuch. Deshalb verfasste Némethy unter dem Titel *Szirmay Endre: önéletírat. 1656–1706* (Die Biografie von Endre Szirmay, 1656–1706) auch eine biografische Studie, formulierte darin jedoch vorsichtiger. Er bezeichnete die Aufzeichnungen nicht mehr als ein zusammenhängendes Tagebuch, sondern lediglich als ein bruchstückhaftes, unvollendetes Tagebuchfragment.³

Hierauf bauten die gesellschaftshistorischen Forschungen von Ágnes R. Várkonyi auf statistischer Basis auf, die sich auf die Wirtschaftstätigkeit von Szirmay bezogen und ihn als einen Repräsentanten des mittleren Adels der frühen Neuzeit in Oberungarn bewerteten und vorstellten. Diese Analyse wurde in einer eigenständigen Studie und auch im zehnbändigen Werk *Magyarország története* (Die Geschichte Ungarns) veröffentlicht.⁴ Grundsätzlich kam die Verfasserin zu richtigen Schlussfolgerungen,

¹ Zusammenfassend: *Kincses, Katalin Mária*: „Magamat megh fegyveresitvén...” Egy felvidéki középnemes, Szirmay András hagyatéka. In *Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján*. Hrsg. von *Kincses, Katalin Mária*. Budapest, 2003, S. 14–15.

² *Karsa, Ferenc*: Szirmay András naplója. In *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, 1896–1905*, (passim).

³ *R. Várkonyi, Ágnes*: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686). In *Magyarország története 1526–1686*, Bd. 2. Hrsg. von *Pach, Zsigmond Pál*, *R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1987, S. 1327, 1333, 1420. (Abbild. 19, 20, 23.); *R. Várkonyi, Ágnes*: Gazdaság és mentalitás. Szirmay András feljegyzései 1688–1718. In *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Hrsg. von *Buza, János*. Budapest, 2001, S. 477–501.

⁴ *Némethy, Lajos*: Szirmay Endrének önéletrajza (1656–1706-ig). In *Történelmi Tár*, 1882, S. 401–418.

führte jedoch aufgrund der ungenauen Arbeit von Ferenc Karsa an mehreren Punkten ungenaue Berechnungen durch. Schließlich veröffentlichte ich selber seine Aufzeichnungen,⁵ weil nicht nur die in diesen enthaltenen wirtschaftlichen Aufstellungen einen Quellenwert besitzen, sondern auch die diesen vorangehenden Einleitungen, unter anderem in Bezug auf die Politikgeschichte des Aufstandes von Hegyalja, des Aufstandes von Imre Thököly und des Freiheitskampfes von Franz II. Rákóczi.

Über die Aufzeichnungen hinaus hinterließ uns András Szirmay auch zwei größere selbständige Werke. Das eine trägt den Titel *Descriptio Citadellæ Cassoviensis* und handelt von der Belagerung und Besetzung von Kassa (Kaschau, heute: *Košice*) im Jahre 1682, die von Szirmay gelenkt wurde. Dieses Werk erschien am Ende des 18. Jahrhunderts aufgrund eines – auch mehrere Kopien enthaltenden – Manuskripterbes auch in gedruckter Form, herausgegeben von Márton György Kovachich. Die ursprüngliche Version – ausführlicher als die von Kovachich herausgegebene – befindet sich heute in der Batthyány-Sammlung der Bibliothek der Kathedrale von Esztergom (Gran), im Nachlass von Mattias Bél. Eine andere Kopie vom Anfang des 19. Jahrhunderts, angefertigt von Ferenc Kazinczy (1759–1831), ist in der Manuskriptsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zu finden.⁶

Das andere, ebenfalls unerschlossene Werk von Andreas Szirmay mit dem Titel *Dissertatio de Motibus sui temporis* ist ein zusammenfassendes historisches Werk, in dem er die Geschichte der ungarischen Ständebewegungen und Unabhängigkeitsbestrebungen von den 1670er Jahren bis zum Ende des Freiheitskampfes von Franz II. Rákóczi erzählt. Auch in diesem Fall sind mehrere handschriftliche Exemplare bekannt, von denen sechs Versionen in Kopien vom Ende des 18. bzw. Anfang des 19. Jahrhunderts in der Manuskriptsammlung der Széchényi-Nationalbibliothek und ein Exemplar, das bisher für ein Original, d. h. von Szirmay eigenhändig geschrieben gehalten wurde, in der Kaprinay-Sammlung der Universitätsbibliothek verwahrt wird. Das aufgrund des Schriftbildes als Original anzusehende Manuskript ist jedoch nicht dieses Exemp-

⁵ Szirmay András feljegyzései 1680–1713, I. Bd.: 1680–1704; II. Bd.: 1705–1713. Hrsg. von *Kincses, Katalin Mária*. (Folia Rákócziana, Bd. 9/1–2.) Vaja, 2004, 2007. (Im Folgenden: Szirmay I–II.); *Kincses, Katalin Mária*: Les débuts de la carrière d'András Szirmay, un noble moyen hongrois dans la phase ascendante de l'insurrection du comte Thököly. *Orients. Bulletin de l'association des anciens élèves et amis des langues orientales*, 2016 Mai, S. 73–88.

⁶ *Andreae Szirmay de Szirma Accurata Descriptio Citadellæ Cassoviensis suo ductu auspiciis autem Emerici Tököly interceptæ*. In *Kovachich, Márton György*: *Scriptores Rerum Hungaricarum Minores*. Tom. II. Budapest, 1798, S. 306–314. Die Kopie: *Andreae Szirmay de Szirma: Descriptio Citadellæ Cassoviensis 1683*. Fundort: Kathedralbibliothek von Esztergom, Batthyány-gyűjtemény, Hist. II. d. 4.; *Andreae de Szirma, captæ Citadellæ ac deditæ Urbis Cassoviensis Descriptio*. In *Domini Andreae de Szirma succincta Motuum sui temporis disserta[tio]*. Fundort: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (Széchényi Nationalbibliothek, im Folgenden: OSZK), Budapest, Quart. Lat. 364. pp. 29–58; *Andreae Szirmay de Szirma accurata descriptio Citadellæ Cassoviensis suo ductu, auspiciis autem Emerici Tököly interceptæ anno 1682*. Fundort: Ungarische Akademie der Wissenschaften, Bibliothek (Im Folgenden: MTA Kt.), Tört. 4-r., 14. sz., III. 6 lev.

lar, sondern das Quellenwerk, das sich in der Manuskriptsammlung der Slowakischen Akademie der Wissenschaften verbirgt.⁷

Schließlich wurde auch der Katalog der Bibliothek von András Szirmay veröffentlicht, die in seiner Zeit sowohl hinsichtlich ihrer Größe als auch ihres Niveaus herausragend war.⁸

Die erste Biografie über Andreas Szirmay stammt vom hervorragenden Sprachreinerer Ferenc Kazinczy, als er noch Archivar in Zemplén war. Dieses Werk befindet sich zurzeit in der Manuskriptsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Unseres Wissens ist es nicht erschlossen, obwohl es auch den strengen Gesichtspunkten der heutigen Prinzipien der Quellenkritik und der genealogischen Forschungen entspricht. Es entstand drei-vier Jahrzehnte vor der Genealogie von Iván Nagy, in zwei Versionen, in ungarischer Sprache: Die erste Version im Jahre 1820, die zweite, erweiterte, ebenfalls handschriftliche Fassung um 1823–1830 herum. Ferenc Kazinczy war mütterlicherseits ein Nachfahre der Familie Szirmay, sodass sein besonderes Interesse für die Familiengeschichte diesem Umstand zu verdanken war.⁹

Frühe Jahre: Familie, Erziehung und Peregrination

Die Laufbahn von Andreas Szirmay kann skizzenhaft aufgrund der erwähnten Quellen, des Kazinczy-Manuskripts und des handschriftlichen Zettelkatalogs¹⁰ der jahrzehntelangen Archiv-Sammlungstätigkeit von Gusztáv Heckenast zusammengefasst werden. Szirmay wurde am 18. Juni 1656 im Zentrum des familiären Grundbesitzes, im Schloss von Pazdics (heute: Pozdišovce), in einer evangelischen Familie als vierter und jüngster Sohn von Péter Szirmay (†1659), Untergespan des Komitats Zemplén, königlicher Tafelrichter, und einer Adels- und Bürgerfrau aus Eperjes (Eperies, heute: Prešov), Anna Lipóczi Keczer (†1695), geboren. Von seinen Geschwistern ist der

⁷ *Andreae Szirmaij Succinta Motuum Sui temporis Dissertatio*. Egyetemi Könyvtár (Universitätsbibliothek, Budapest, im Folgenden: EK), Budapest, Coll. Kaprinay, B. ser., Tom. LXXXIII. Num. 1., pp. 1–48.; OSzK Fol. Lat. 335; Fol. Lat. 520; Quart. Lat. 2531; Quart. Lat. 364; Fol. Hung. 2549; Liceálna Knižnica Bratislava Nr. 64. In Ústredná knižnica Slovenskej Akadémie Vied. (In Kopie auf Mikrofilm: Ungarische Staatsarchiv, Budapest, C 472. doboz, 2. cím, Rkp. 64.)

⁸ Zur Buchliste, bestehend aus 225 Posten, siehe: Magyarországi Magánkönyvtárak II. 1588–1721. Hrsg. von Farkas, Gábor, Varga, András, Katona, Tünde, Latzkovits, Miklós. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez Bd. 13/2.) Szeged, 1992, S. 168–174. Zusammenfassend: *Monok, István: A Szirmay család könyvtárai*. In *Monok, István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesiség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Budapest–Eger, 2012, S. 263–266.

⁹ *Kazinczy, Ferenc: A' Szirmay-ház a' Magyar Nemzet Európába költözése olta a' mai időkig*, fol. 1–81.: „(I példány.)” H. n., 1820.; fol. 82–184.: „(II példány.)” [Um 1823–1830.] MTA Kt., Tört. 4-r. 14. 1. Bd. (K. 636/I.) (186 p.) fol. 33v.–43r., 124v.–127v.

¹⁰ Gusztáv Heckenast sammelte unter anderem die Zitate in den Archiven und in der Fachliteratur in Bezug auf András Szirmay sowie die biografischen Angaben, deren zusammenfassendes Zettelverzeichnis mir von Kálmán Mészáros zur Verfügung gestellt wurde. Hierfür spreche ich ihm auch hiermit meinen Dank aus.

bekannteste István Szirmay (1647–1712), der wegen seiner politischen Karriere im Jahre 1687 zum Katholizismus konvertierte, ab 1695 den Freiherren- und ab 1697 den Grafentitel trug und Landesrichter (Protonotarius) des Palatins war. Zur Zeit des Freiheitskampfes von Franz II. Rákóczi führte er in einer Schlüsselposition, als Diplomat des kaiserlichen Hofes die Friedensverhandlungen, nachdem er auf der Seite von Fürst Imre Thököly an dessen Bewegung teilgenommen hatte, deshalb eingekerkert und bei der Festnahme von Franz II. Rákóczi (1676–1735) in Wiener Neustadt erneut festgenommen worden war. Sein anderer älterer Bruder, Péter Szirmay (1655–1712), übernahm als in den Komitaten Sáros und Abaúj wirtschaftender Adelige keine bedeutende politische Position. Sein dritter älterer Bruder, Miklós Szirmay (1652–1720), nahm dagegen als Untergespan des Komitats Sáros an jedem Moment der Stände- und Unabhängigkeitsbewegung in Ungarn teil. Er versah überwiegend Aufgaben in der Diplomatie und war Gutsverwalter der Rákóczi-Besitztümer sowie Kriegsschatzmeister im Rákóczi-Freiheitskampf.

András Szirmay besuchte die Schule in Bártfa (Bartfeld, heute: Bradejov), später in Eperies. Nach der Grundschule führte er seine Studien im evangelischen Lyzeum von Eperies¹¹ fort, was bestimmend für sein weiteres Leben und seine politische Laufbahn war: In den Jahren 1669–1670 war er nämlich ein Kamerad von Imre Thököly (1657–1705).¹² Bereits sein erster politischer Auftritt war auf seine Zugehörigkeit zur protestantischen Konfession zurückzuführen. Zur Zeit des protestantischen Galeerensklaven-Prozesses¹³ im Jahre 1674 in Ungarn wurde der junge Andreas Szirmay – obwohl er nicht zu den Geistlichen und Predigern gehörte – aufgrund eines Verdachtes festgenommen, jedoch schließlich freigelassen. Sein Beispiel zeigt, dass nicht nur aktiven Geistlichen und Lehrmeistern der Prozess gemacht wurde, sondern auch denjenigen, die in Zukunft potential zu Predigern, Lehrmeistern und Geistlichen hätten werden können. Das heißt, dass die Habsburger im Rahmen der konzeptionellen und tendenziösen Gegenreformationsbestrebungen perspektivisch dachten, politisierten und handelten: Sie forschten nicht nur die aktuellen, sondern auch die zukünftigen Mitglieder der protestantischen geistigen Elite in Ungarn aus und schrieben sie zusammen. (Es würde sich lohnen, die Forschungen in Zukunft in diese Richtung auszuweiten.)

Zwischen 1676 und 1678 besuchte er die Universität in Frankfurt an der Oder, dessen Absolvierung ihn schließlich nicht zum Beruf des Geistlichen bewog. Er hatte ein

¹¹ Jüngste Zusammenfassungen der Geschichte des Lyzeums: *Kónya, Péter*: Az Eperjesi Vértörvényszék, 1687. Presov, 1994; *Kónya, Péter*: A felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Vártfa, Kiszeben) a Rákóczi-szabadságharcban. In Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Hg. Csukovics, Enikő, Lengyel, Tünde. Budapest, 2005, S. 40–52.

¹² Über die Thököly-Mäzenatur des Schülerwohnheims siehe: *Radvánszky, Anikó*: „Hol vagytok lutheránusok, hogy protestáljatok?” Adalék az eperjesi vésztörvényszék történetéhez Zrínyi Ilona Radvánszky Jánosnak címzett levele alapján. In Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Hrsg. von Ajkay, Alinka, Bajáki, Rita. Vác, 2013, S. 341. On-line: https://btk.ppk.hu/uploads/articles/115865/file/337_352_Radvanszky_Aniko.pdf (Zit. 01. 02. 2018.)

¹³ Zusammenfassend siehe: S. Varga, *Katalin*: Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Pozsony–Bratislava, 2012.

gutes Gespür für Latein und Mathematik, weshalb er über die Grundausbildung hinaus Genieoffiziers- und auch Jurastudien führte. Während seiner Studien weilte er auch in Wittenberg und Jena. Aus der Zeit nach seiner Heimkehr fehlen aus seiner Biografie sehr wichtige Jahre, ja sogar Jahrzehnte: Er kommt gleich auf den Rákóczi-Freiheitskampf zu sprechen, zu dessen Beginn er im Jahre 1703 mit seiner Familie in sein Haus in Eperies zog. Jedoch fasste er in der Einführung seiner wirtschaftlichen Aufzeichnungen, die er ab dem Jahre 1680 führte, auch die wichtigsten Ereignisse seiner beruflichen Laufbahn und seines Familienlebens zusammen. Aufgrund dieser Quelle können wir die fehlenden Stellen des Lebensweges und der Laufbahn von Szirmay ausfüllen. Die bis an sein Lebensende akkurat geführten Aufzeichnungen heftete er zusammen und schrieb auf das Deckblatt unter anderem Folgendes als Motto: „Wenn dein Vermögen nicht ausreicht: Sei mit einer sparsamen Lebensweise du ausreichend für dein Vermögen.“¹⁴ – Dieses Motto, an das er sich bis an sein Lebensende hielt, hob ihn selber unter die Vermögendsten der Adelligen Oberungarns.

Andreas Szirmay schloss sich in einer der wichtigsten Phasen des Unabhängigkeitskampfes gegen die Habsburger in Ungarn, an der Wende des Jahres 1681/1682 dem Anführer des Unabhängigkeitskampfes, Graf Imre Thököly, seinem ehemaligen Kameraden und talentierten Heerführer und Heeresorganisator an, der ab 1682 Fürst von Oberungarn war. Szirmay hoffte – ebenso wie seine Kameraden, die militärischen Führungspersonen der Armee von Thököly und seine direkten Mitarbeiter in den führenden Positionen der wichtigsten Ämter des Fürstentums Oberungarns –, dass sich diese Investition rentieren und er den sicheren finanziellen Aufstieg schaffen würde.¹⁵ Wurden seine Hoffnungen wohl erfüllt? Falls ja, auf welche Weise und in welchem Ausmaß? Welche Positionen konnte er erlangen, welche militärische Karriere wartete auf ihn, und welchen finanziellen Aufstieg konnte er sich als Beamter des neuen Staatenverbandes erhoffen? In unserer Studie überblicken wir die Laufbahn eines ambitionierten protestantischen Adelligen, der sich an den Aufständen des letzten Jahrzehnts des 17. Jahrhunderts beteiligte.

Im Dienst von Thököly

Das erste auffällige Moment der sich entfaltenden Laufbahn war, dass sich Szirmay – als er nach seiner Peregrination an den protestantischen Universitäten Westeuropas im Jahre 1680 heimkehrte – von seinem entgegengenommenen Erbe in Höhe von 500

¹⁴ „Si Bona non sufficiunt Tibi, Tu parce vivendo sufficias Bonis Tuis.“ – Szirmay feljegyzései I, S. 243.

¹⁵ Vgl. Benczédi, László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. *Valóság*, 1979, Nr. 5, S. 13–22; Benczédi, László: A Thököly-felkelés helye a magyar történelemben. *Magyar Tudomány*, 1979, Nr. 5, S. 340–341.; Benczédi, László: A bujdosó nemesség társadalmi–politikai arculatának változásai (az 1670-es és 80-as években). In A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Bd. VII, Salgótarján, 1981, S. 41–50; Benczédi, László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983, S. 11–12, 16–17, 21; Maksay, Ferenc: Thököly szepesi kamarája. In Ebd. S. 24, 26–27, 29, 39; Nagy, László: Thököly hadserege. In Ebd. S. 41–49.

Forint für mehr als 100 Forint Kleidung und für 50 Forint Waffen anfertigen ließ.¹⁶ Das heißt, dass er sein finanzielles Erbe auf den ersten Blick nicht zweckmäßig ausgab, zum Beispiel für den Kauf von Besitztümern, zur Begleichung seiner geerbten, bekanntermaßen ziemlich beträchtlichen Schulden oder für Bauunterfangen, sondern für die Repräsentation seiner selbst. Dabei handelt es sich jedoch nicht um eine dem Selbstzweck dienende, unverantwortliche Handlung und auch nicht um die auf diese Weise erfolgende Anhäufung von Fahrnissen.

Er kam in den Dienst von István Kálmáncsay, Untergespan des Komitats Abaúj und Richter in Kaschau und zusammen mit ihm ins direkte Umfeld von Imre Thököly, wobei er einer der Gesandten des Letzteren auf der Diät von Sopron (Ödenburg) im Jahre 1681 war. Im August verließ Szirmay die Diät. Er wurde von Thököly zunächst nach Wien, später nach Olmütz und Krakau beordert. An der Seite von György Palocsay, einem Adeligen aus der Zips, dem Verwalter der Rákóczi-Besitztümer, leistete er einen erfolgreichen diplomatischen Dienst, der zur Kontaktaufnahme mit den Habsburgern und Polen führte.¹⁷

Im Anschluss daran entschied er sich, aus dem diplomatischen Dienst auszutreten und eine Militärlaufbahn einzuschlagen, nachdem er aus dem Einkommen seiner Besitztümer seinen Lebensunterhalt nicht bestreiten konnte. Er meldete sich am 6. Dezember 1681 nunmehr nicht mehr bei den ihn unterstützenden, mit ihm verwandten Adeligen zum Dienst, sondern direkt bei Thököly.¹⁸ Er wurde zu einem der engsten Vertrauten des Letzteren, verantwortlich für den Briefwechsel desselben in Chiffreschrift. Während der Zeit der Verhandlungen mit den Habsburgern über den Waffenstillstand in diesen Tagen versah er neben Thököly die Aufgaben eines Sekretärs.

Die größte Möglichkeit ergab sich für Szirmay und den größten Erfolg verbuchte er im Jahre 1682. Zu Beginn dieses Jahres hatte der osmanische Herrscher Mehmed IV. den Pascha in Buda (Ofen), Ibrahim, zum Oberbefehlshaber des gegen Ungarn (und anschließend gegen Wien) einzuleitenden türkischen Feldzuges ernannt. Szirmay kam im April in Begleitung von Thököly in Buda zur Gesandtschaft bei Ibrahim an, wo sie über den Waffenstillstand mit den Habsburgern berichteten und Thököly ankündigte, zu seiner Eheschließung die Zustimmung Kaiser Leopolds I. erhalten zu haben. Von Buda begleitete Szirmay dann den jungen Oberbefehlshaber nach Munkács (Munkatsch), wo dieser am 15. Juni die Ehe mit Ilona Zrínyi, Witwe des Fürsten von Siebenbürgen, schloss.

Einen Monat später, am 26. Juli 1682, kündigte Thököly den Komitaten Oberungarns einen erneuten Aufstand gegen die Habsburger an, und die ersehnte militärische Laufbahn von Szirmay nahm endlich ihren Anfang. Aus dem bescheidenen Einkommen des Vorjahres zog er mit zwei Kutschen Proviant, Kriegsausrüstung, einem Militärzelt und vier Pferden ins Lager und heuerte einen Reitknecht, Gesellen, Kuts-

¹⁶ Szirmay I., S. 19.

¹⁷ Ebd.

¹⁸ Szirmay I., S. 21.

cher und Koch an. Mit dem Heer von Thököly zog er von Munkács in Richtung Nordwest-Ungarn.¹⁹

Aus den Aufzeichnungen von Szirmay erfahren wir, dass Thököly bereits in den Tagen des Brautfestes in Munkács darüber sinnierte, die wichtigste Stadt Oberungarns, das Zentrum der Administration in der Zips, Kassa, zu besetzen. Die günstige Gelegenheit ergab sich für Andreas Szirmay infolge des angeeigneten Genieoffizierswissens, als er mit einer laut Militärhistorikern bravourösen, blitzschnellen nächtlichen Belagerung am 22. August 1682 die am oberen Stadttor errichtete Zitadelle und anschließend auch die Stadt selbst besetzte.²⁰

Kassa war das Zentrum der kaiserlichen Kammeradministration der Habsburger über die Gebiete Ungarns. Ab dem Jahre 1567 war diese als Zipser Kammer tätig. Zu ihren Aufgaben gehörte in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auch die Verpflegung der gesamten, in Ungarn stationierten kaiserlichen Armee. Dem Wiener Hof und der Kammer in Preßburg (heute: Bratislava) untergeordnet versah sie als Zweigstelle die Finanzverwaltung der 13 Komitate Oberungarns, aber in vielerlei Hinsicht auch die allgemeinen Verwaltungsaufgaben dieser. Es handelte sich praktisch um das ungarische Finanzverwaltungszentrum, das höchste Wirtschaftsamt des königlichen Ungarns. Auch die Stadt Kassa wurde zu einem Schlüssel der Macht und des sich erweiternden Staates von Thököly, eine administrative und logistische Basis aus Sicht der Versorgung der Armee. Thököly übernahm das alte Verwaltungssystem ohne Änderungen und nahm an der Spitze des Amtes lediglich Personalwechsel vor. Die Besetzung der Stadt Kassa war im Grunde gleichbedeutend mit der Geburt der frühen Staatsorganisation der Kurutzen: die Zipser Kammer verwandelte sich in das staatliche Organ von Thököly, ihre früheren Befugnisse wurden ausgeweitet.²¹ Thököly ernannte die Führungspersonen der neuen Körperschaft aus den Reihen seiner eigenen Vertrauensmänner und weihte am 12. September zusammen mit zwei weiteren Personen Andreas Szirmay in das Amt des Kammerrats ein.²²

Jeder Kammerbeamte stammte – ähnlich wie Szirmay – aus dem niederen oder mittleren Adel, und ihre Laufbahn begann auf der unteren Ebene der gesellschaftlichen Hierarchie. Sie alle kamen aus dem feudalen Kreis von Thököly ins Amt des neuen, sich formenden Staatenverbandes. Das neue Amt arbeitete auf qualitativ höherem Niveau, als früher unter der Verwaltung der Habsburger.²³ Die ordentlichen und außerordentlichen Einkünfte der Schatzkammer wurden regelmäßig und mit eiserner Hand eingetrieben, und die Amtsvorsteher forderten von den eingeteilten Beamten eine ge-

¹⁹ Szirmay I., S. 22.

²⁰ Szirmay I., S. 23. und die in Fußnote Nr. 15 zitierten Werke.

²¹ *Benczédi, László*: Thököly Imre és fejedelemsége. In *Thököly-émlékünnepe*. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. 1975. október 18. Hrsg. von *Molnár, Mátyás*. Vaja, 1975, S. 14–15; *Benczédi, László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1164–1685). Budapest, 1980, S. 120–124.

²² Szirmay I., 24.

²³ Vgl. *Maksay Ferenc*: Thököly szepesi kamarája. In *A Thököly-felkelés és kora*. Hrsg. von *Benczédi, László*. Budapest, 1983, S. 24–25.

naue Abrechnung. Niemand war für diese Aufgabe besser geeignet, als Szirmay, der nach der Besetzung von Kaschau durch Thököly zunächst zum Burgkapitän ernannt worden war. Infolge seiner schwächelnden Gesundheit musste er jedoch nach einigen Wochen dem Militärdienst Lebewohl sagen – und er kam folglich in das wirtschaftliche administrative Amt.²⁴

Szirmay versuchte, seine Position im Amt zur Bearbeitung seiner familiären Grundstücksangelegenheiten und zur Geltendmachung seines Anspruchs auf Besitztümer zu nutzen, blieb dabei aber zunächst erfolglos: Die frühere kaiserliche Administration hatte sein Weinbaugebiet und kleinere Besitztümer im Komitat Zemplén nach dem Tod seines Vaters, noch zur Zeit seiner Universitätsstudien enteignet. Szirmay hatte das Gefühl, dass er seine Interessen nicht geltend machen konnte und war erbost, dass er zuvor, anlässlich der Belagerung von Kaschau auch keine Kriegsbeute ergattert hatte. Als Anerkennung des Bravours von Kaschau erhoffte er sich eine Besitzschenkung. Verbittert merkte er an: Es war ihm das Gehöft um die Burg von Kaschau versprochen worden, „...und sie gaben mir nichts. Für ihren Undank kann die ganze Welt ein Urteil über sie sprechen...“²⁵ Thököly versprach ihm zwar die zum Ordenshaus der Jesuiten gehörenden Weinbaugebiete, jedoch wurde Szirmay von seinen Beamtengegnern am Besitz gehindert.²⁶ In seinen Aufzeichnungen schrieb er seine Klagen nieder und merkte an: Für seine Arbeit erhielt er nur ein Einkommen von 100 Forint pro Jahr, was nicht einmal für den Erhalt seines Hauses in Kaschau ausreichte. Dem widerspricht aber, dass er Ende 1682 doch in der Lage war, sein Pfandgrundstück im Wert von 2000 Forint mit Hilfe irgendeiner Quelle auszulösen²⁷, obwohl ihm sein Anwesen zu Hause nur ein minimales Einkommen bescherte, und auch das vor allem in Naturalien. Deshalb müssen wir annehmen, dass er als Kammerbeamter doch einen äußerst bedeutenden Nutzen zog.

1686 – Das Jahr der Gefangenschaft

Im Jahre 1684 machte sich Szirmay erneut auf den Weg ins Militärlager von Thököly, der sich nach der Aufkündigung des Waffenstillstands mit Wien noch im Juni 1683 in Eszék (Esseg) dem Lager von Kara Mustafa angeschlossen hatte. András Szirmay gab aus diesem Anlass weitere 400 Forint für Kriegsausrüstung aus. Im Juli wartete er in Kaschau auf das fürstliche Heer und nahm bis Oktober 1686 an der Seite von Thököly an jedem einzelnen Kriegsmanöver teil. Als die Türken den Fürsten in Nagyvárad (Großwardein) gefangen nahmen, lösten sich die aufständischen Heere auf. Auch Szirmay selbst kam in Gefangenschaft, als er in Richtung Munkács floh. Die Zipser Kammeradministration wurde erneut mit kaiserlichen Beamten besetzt, die eine Ha-

²⁴ Szirmay I., S. 23.

²⁵ Ebd.

²⁶ Szirmay I., S. 22.

²⁷ Szirmay I., S. 25.

usdurchsuchung bei Szirmay durchführten, für belastend gehaltene Dokumente und Objekte von ihm beschlagnahmten, seine Fahrnisse enteigneten und ihn nicht zuletzt des Hochverrats beschuldigten.²⁸

Das Jahr 1686 verbrachte er in Ketten, zunächst in Szatmár (Sathmar), dann in Kaschau, zusammen mit mehreren militärischen Führungspersonen und Amtsleitern des Thököly-Aufstandes. Schließlich wurde er gegen ein Lösegeld von 10 100 Forint freigelassen, das von der verwandten Familie Szinyey, der einflussreichen Familie Keczer aus Eperies, die mit ihm mütterlicherseits verwandt war, und vom Handelsmann Zsigmond Czimmermann, ebenfalls aus Eperies, für ihn bezahlt wurde. Die Gefangenschaft war zwar bitter, aber für Szirmay zugleich ein Glücksfall. Dieser war es nämlich zu verdanken, dass er dem sog. Caraffa-Gerichtshof in Eperies entgehen konnte, wo die wichtigsten Anhänger und Gönner von Thököly in Oberungarn verurteilt und anschließend mit brutaler Grausamkeit hingerichtet wurden. Unter anderem fielen auch die Gönner von Szirmay allesamt diesem Gericht zum Opfer.²⁹

In den 1690er Jahren

András Szirmay kam schließlich mit Amnestie frei, aber seine Besitztümer wurden enteignet. Es gelang ihm diese nach seiner Freilassung im Jahre 1687 nur mit ausdauernder Arbeit von beinahe einem Jahrzehnt zurück zu erwerben, indem er die Beamten der Hofkammern in Pressburg und Wien in bedeutendem Maße bestach.

Wir sind nunmehr bei jenen Erscheinung und Fragen angekommen, die unter anderem auch den Adeligen von Hegyalja, Andreas Szirmay, betrafen, und auf deren gesellschaftshistorische Belange und wirtschaftsgeschichtlichen Auswirkungen von der Forschung bereits früher – jedoch nicht in ihren Zusammenhängen – hingewiesen wurde und deren bzw. dessen kirchengeschichtliche Belange auch bereits von mehreren Forschern erschlossen wurden. Die konkrete Erforschung lässt jedoch – in erster Linie mangels gründlicher wirtschaftsgeschichtlicher Forschungen – noch auf sich warten. Ohne diese kann aber weder die Wirtschafts- und Politikgeschichte der Gebiete vollständig verstanden werden, die den Staat von Thököly bildeten, noch unter anderem die Ursachen für den Freiheitskampf von Franz II. Rákóczi. Worum geht es genau? Sowohl die Enteignungen der Besitztümer im Anschluss an den Aufstand von Thököly als auch die Maßnahmen gegen die Protestanten und die Steuer- und Grundstückerpolitik der Regierung, die zum Rákóczi-Freiheitskampf führte, wurden von der Forschung bislang als Teil der ständischen Unabhängigkeitsbewegungen, durch die „Brille“ dieser erforscht. Wie konnte es vorkommen, dass das Vermögen der reichen Bürger und Händler der oberungarischen Städte sowie der protestantischen Gutsherren auf dem Lande nach dem Sturz von Thököly zum Teil oder gänzlich enteignet wurde, uns zugleich jedoch – wenn wir die allgemeine Tendenz betrachten – in der Region

²⁸ Szirmay I, S. 42.

²⁹ Szirmay I, S. 43–52.

das Bild einer verhältnismäßig ungebrochenen wirtschaftlichen Entwicklung bietet, sowohl hinsichtlich der Grundstückspolitik als auch der Steuerfähigkeit und Handeltätigkeit der Städte?

Bei der Antwort auf diese Frage müssen wir in Betracht ziehen, dass der Habsburgische Hof nicht nur den ungarischen ständischen Widerstand in der Region ausmerzen und die Gegenreformationstätigkeit verstärken wollte. Neben den politischen Mitteln versuchte er auch auf wirtschaftlicher Linie die Verhältnisse in Oberungarn zu konsolidieren, und zwar nicht nur in den königlichen Freistädten und nicht nur die Zipser Kammeradministration, sondern auch die Grundstückspolitik der Komitate. In die Reihe dieser Konsolidierungsschritte fügte sich, den protestantischen mittleren Adel Oberungarns und die städtische Elite, die politisch gesehen unerwünscht waren und eine führende Rolle im Aufstand gespielt hatten, aus der Macht zu hieven und ihre Besitztümer zu enteignen. Ziel der Habsburgermacht war es, ihre Tätigkeit auf diese Weise unmöglich zu machen. Der Fall von Andreas Szirmay führt uns jedoch vor Augen, dass der Hof damit rechnete: Die Grundbesitzer werden aus eigener Kraft oder durch den Zusammenhalt der Familie und der Verwandtschaft ihre Besitztümer auf einmal oder in mehreren Schritten wieder auslösen (ohne Rücksicht auf ihre Konfessionszugehörigkeit). In Einklang damit wurde von der Forschung bereits auch erschlossen, dass die Habsburger einsahen: Die enteigneten Besitztümer können nicht durch die Arbeit der Leibeigenen in entsprechendem Ausmaß und auf entsprechende Weise nutzbar gemacht werden (denken wir hierbei nur an den Weinbau, der ein hohes Maß an Fachwissen voraussetzt). Diese müssen – mangels neuer Besitzer – den ursprünglichen Eigentümern zurückgegeben werden.

Die Habsburger ermaßen und „planten“ den Verlauf der Grundstücksverhältnisse im Voraus auf diese Weise, weil sie verstärkt mit den politischen Folgen dessen in dieser Region rechnen mussten. Ihre Voraussicht war begründet, schließlich entfaltete sich der Rákóczi-Freiheitskampf – wie bekannt – in einem im Vergleich zu den restlichen Landesteilen wirtschaftlich prosperierenden Gebiet, wo der protestantische Adel, die Intellektuellen und die militärische Elite konzentriert präsent waren.

Das Beispiel von Andreas Szirmay – der ein führender Vertreter dieser Schicht war – kann auch aus dieser Sicht als eine Fallstudie aufgefasst werden. Die Zunahme seines materiellen Reichtums war, nachdem er seine Besitztümer zurückerlangen konnte, kontinuierlich. Im Vergleich zu seiner Zeit wirtschaftete er zeitgemäß, wobei hier nur zwei Elemente hervorgehoben werden sollen: Seine Leibeigenen ließ er an ein Haus und Grundbesitz kommen, und wegen mangelnder Arbeitskräfte war er bestrebt, sie bei sich zu halten. Aufgrund der bemessenen kaiserlichen Steuern und der Portio, einer zum Erhalt der kaiserlichen Armee eingeführten neuen Steuergattung, sah er in mehreren Fällen von den Gutsherrensteuern ab und unterstützte die Leibeigenen mit Proviant und Viehfutter. Zugleich versuchte er auch sich teilweise selbst zu versorgen und schickte deshalb mehrere Leibeigene in Zunftbetriebe, um ein Handwerk zu erlernen. Auch seine Heirat führte zu einer bedeutenden Zunahme seines Reichtums: Er heiratete Julianna, die Tochter von János Roth, dem obersten Richter von Eperies, der dem blutigen Caraffa-Gerichtshof entgangen war.

Zur Zeit des Aufstandes von Hegyalja

Betrachten wir die politische Richtung der Laufbahn von András Szirmay, so scheint diese im Anschluss an den Thököly-Aufstand einen Bruch zu erleiden: am Aufstand von Hegyalja nahm er den Quellen zufolge nicht teil. Von seinen Leibeigenen traten jedoch mehrere ins Lager der Aufständischen über, wie auch János Gutt, der Sekretär von Szirmay, und János Buttkai, sein Gutsverwalter. Trotzdem finden wir ihre Namen in den Abrechnungen von Szirmay aus dem Folgejahr, als ob nichts geschehen wäre. Somit kommen wir der Beantwortung der Frage näher, in welche Kräfte- und Richtungsrichtung sich bei der Untersuchung des Aufstandes von Hegyalja und seiner sozialen Basis das soziale Fundament der adeligen(-bürgerlichen) Widerstandsbewegung vom Ende des 17. Jahrhunderts, das um das Bauerntum ergänzt bzw. erweitert wurde, aus der Sicht der Führung bewegte. Die Antwort, die sich abzeichnet, ist, dass es sich beim Aufstand von Hegyalja um einen Bauernaufstand handelte, der auf irgendeine Weise und in irgendeinem Maß, direkt oder indirekt auch vom Adel unterstützt wurde. Auf diese Weise gelangte die protestantische adelige Widerstandsbewegung aus Sicht ihrer Basis am Ende des 17. Jahrhunderts, mit dem Anschluss des Bauerntums an einem Wendepunkt an.

In Pazdics, Tarna (heute: Trnava pri Laborci) und Tokaj-Hegyalja, wo sich die Besitztümer und Weinbaugebiete von Andreas Szirmay befanden, verliefen die Ernte und Weinlese im Laufe des Sommers trotz des Aufstandes ungestört. Szirmay konnte sowohl hinsichtlich des Getreides als auch des Weins ein gutes Jahr abschließen (vor allem in Tolcsva), als Folge dessen er sein Vermögen sehenswert vergrößerte. Für 12 000 Forint kaufte er von der Familie Bánffy weitere Besitztümer zurück, sodass sich der Großteil der alten familiären Anwesen nunmehr in seiner Hand konzentrierte.

Das wichtigste Element der Grundstückspolitik von Szirmay war gerade das Umfassen derjenigen Region, die auch einen Teil des Staates von Thököly, später des Kuruzenstaates von Franz II. Rákóczi bildete. Von Abaúj bis Szatmár lagen die Besitztümer von Szirmay entlang der Thököly- und Rákóczi-Grundstücke. Deshalb stellt sich die Frage, ob bewusste politische Beweggründe hinter dieser bewussten Grundstückspolitik stehen. Die Schäden, die Szirmay in Bezug auf seine Besitztümer erleiden musste, beeinflussten ihn vermutlich nicht in der Beurteilung der politischen Bedeutung der Ereignisse und in seiner Parteilichkeit. Im Jahre 1703, dem Jahr des Ausbruchs des Rákóczi-Freiheitskampfes, erlitt er nämlich einen viel größeren Schaden als beim Ausbruch des Aufstandes von Hegyalja, als nämlich sein gesamter Jahresertrag an Getreide und Trauben zugrunde ging – trotzdem schloss er sich Rákóczi an.

*Politisierung im Freiheitskampf von Franz Rákóczi
und Wirtschaften in den Folgejahren*

Andreas Szirmay zog auf die Nachricht der Entfaltung des Rákóczi-Freiheitskampfes hin im Jahre 1703 mit seiner Familie in ihr Haus in Eperies. Er politisierte behutsam,

nahm aber auch am Freiheitskampf von Rákóczi teil: Als die Stadt Eperies am 5. Oktober 1704 in die Hände der Aufständischen fiel, schloss er sich Rákóczi an. Zwischen dem 15. Februar und dem 7. Oktober 1705 nahm er noch ein letztes Mal an den Kriegereignissen in Ungarn teil und wurde dann Kapitän von Érsekújvár (Neuhäusel, heute: Nové Zámky), bevor er sich im Jahre 1707 vom militärischen Leben zurückzog. In der Politik des Kurutzenstaates übernahm er eher in juristischen Gefilden eine Rolle. Auf der Diät von Szécsény wurde er ins Senatsorgan mit 24 Mitgliedern gewählt. Auf der Diät von Ónod im Jahre 1707 war er Gesandter des Komitats Zemplén und wurde dort zum Tafelrichter gewählt. Im letzten Jahr des Freiheitskampfes, zu Beginn des Jahres 1711, zog er sich auf seine Grundstücke zurück. Zwischen 1712 und 1715 sowie zwischen 1722 und 1723 war er infolge seiner juristischen Ausbildung Gesandter des Komitats Zemplén auf der Diät von Pressburg. Er war bis zu seinem Tod am 6. Dezember 1723 politisch aktiv.

In der Konsolidierungsphase im Anschluss an den Freiheitskampf wirtschaftete er überaus erfolgreich und vervielfachte seine Einkünfte, die Größe seiner Besitztümer und die Fläche seiner Weinbaugebiete. Seine Vermögenssituation hob die Familie unter die Vornehmsten und begründete die solide Basis des familiären Wohlstands im 18–19. Jahrhundert.

Bildung und geistiges Erbe

Zum Schluss möchte ich auf die Belange der Bildung des protestantischen mittleren Adelligen, Andreas Szirmay, zu sprechen kommen. Im öffentlichen historischen Bewusstsein des 18. Jahrhunderts war das Andenken derjenigen Schicht, zu der auch Szirmay gehörte, also der gebildeten Gruppe des Staates von Franz II. Rákóczi, Fürst von Siebenbürgen, mit einem entsprechenden Unternehmungsgeist noch lebhaft präsent. Die Rolle und Wirkung dieser Gruppe des gemeinen Adels übersteigt bei Weitem das Niveau, das ihr zahlenmäßiges Verhältnis darstellte. Nicht wegen ihres politischen oder wirtschaftlichen Gewichts und Einflusses, sondern aufgrund der Bildung. Auch die Wirkung der beiden zitierten Werke von Andreas Szirmay auf die zeitgenössischen historischen zusammenfassenden Werke des 18. und später des 19. Jahrhunderts ist bedeutend größer, als ob es sich nur um die Anmerkungen eines mittleren Adelligen aus Oberungarn handeln würde. Einer der Gründe hierfür ist, dass er als Augenzeuge und Mitwirkender an diesen Bewegungen teilnahm und eine Beschreibung dieser anfertigte. Ein anderer ist, dass seine Sichtweise nuanciert war, sein politisches Gespür war von Behutsamkeit gekennzeichnet. Die Abdrücke seiner Bildung, das Werk *Dissertatio* und die Beschreibung der Belagerung von Kaschau erschienen weder zu Lebzeiten des Verfassers noch lange Zeit nach seinem Tod nicht in Druck. Jedoch kann die Kenntnis bzw. Verwendung dieser beiden Quellen in den zeitgenössischen historischen Werken eindeutig nachgewiesen werden, unabhängig davon, ob es sich um in Druck erschienene Werke oder Manuskripte handelt. Am Ende unserer Studie führen wir nun hierfür zwei Beispiele an.

Zunächst das monumentale Werk *Notitia Hungariæ novæ geographico-historica* des Geschichtsschreibers und Polyhistor Matthias Bél (1684–1749), in dessen Kapitel über das Komitat Zemplén einer der grundlegenden Quellen des Abschnitts über den Thököly-Aufstand das Werk von Andreas Szirmay über die Belagerung von Kaschau ist.³⁰ Es ist allgemein bekannt, dass zahlreiche Schriften des Archivs der Familie Szirmay Matthias Bél zur Verfügung gestellt wurden,³¹ und aus dem Briefwechsel des Gelehrten geht auch hervor, dass es der Neffe von Andreas Szirmay mit dem Namen Tamás war, der Bél die Manuskriptversionen des Komitats Zemplén sowie die gesammelten Urkunden zukommen ließ.³² Der Rückgriff auf die Beschreibung der Belagerung von Kaschau als Quelle ist auch deshalb ein wichtiges Moment, weil die Beschreibungen von Matthias Bél über den Thököly-Aufstand im Übrigen auffallend kurz, in groben Zügen dargestellt, jedoch zugleich prägnant und markant formuliert sind.

Das Originalmanuskript des Werks *Dissertatio De Motibus sui Temporis* von Andreas Szirmay gelangte vermutlich ebenfalls über Matthias Bél in die Bibliothek des evangelischen Lyzeums in Pressburg und von dort an seinen heutigen Platz, die Zentralbibliothek der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, wie zu Beginn unserer Studie beschrieben. Im unveröffentlichten Manuskript des *Notitia*-Bandes aus dem Komitat Zemplén, das sich in der Sammlung der Bibliothek der Kathedrale von Gran befindet, sind die Feststellungen der *Dissertatio* von Szirmay ebenfalls auffindbar, das heißt, dass Bél auch dieses Manuskript von Szirmay als Quelle verwendet hatte.³³

Das andere Beispiel stammt aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und ist mit der Geschichtsschreibertätigkeit eines Nachfahren, Antal Szirmay (1747–1842), verbunden. Dieser führte auf den Ansporn seines Neffen, Ferenc Kazinczy, hin familiengeschichtliche Forschungen durch und sammelte hierzu zielbewusst alle Archivquellen und Manuskripte über die Familie Szirmay. Als Ergebnis seiner Sammlungstätigkeit wurden aber nicht nur die Familiengeschichte und sein Werk über die Geschichte des Komitats Zemplén fertiggestellt, sondern auch eine historische Zusammenfassung über den Freiheitskampf von Rákóczi, der ursprünglich auf fünf große Kapitel angelegt war, jedoch unvollendet blieb. Dieses Manuskript befindet sich heute in der Manuskriptsammlung der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest.³⁴ Unter den Quellen des Werks von Antal Szirmay finden sich auch in Druck erschienene und unveröffentlichte historische Zusammenfassungen. Von den handschriftlichen Quellen verwendete Szirmay unter anderem das historische zusammenfassende handschriftliche Werk des Piaristenmönchs und Geschichtsschreibers Gabriel Kolinovics (1698–1770) über den Rákóczi-Freiheitskampf in 13 Bänden. Zahlreiche Kopien dieses historischen Werks von Kolinovics – der selbst zum Kreis des Gelehrten Matthias Bél gehörte (und

³⁰ Szelestei N. László: Bél Mátyás levelezése. (Im Folgenden: *Bél* 1993.) Budapest, 1993, Nr. 51.

³¹ *Bél* 1993, Nr. 451.

³² *Bél* 1993, Nr. 406., 410., 432–433., 440., 451.

³³ *Bél, Mátyás*: Descriptio Comitatus Zempliniensis. EFK, Batthyány-gyűjtemény, Cat. X, Hist I, ffff.

³⁴ *Szirmay, András*: Historia Revolutionum Liber Quinto Vitam Francisci Rakoczý complectitur. OSZK Kt., Fol. Lat. 336.

bis Oktober 1738 unter anderem den Index der ersten drei Notitia-Bände anfertigte)³⁵ – sind in Kirchensammlungen erhalten geblieben.³⁶ Eines dieser Exemplare gibt im Anhang das Werk von Andreas Szirmay über die Besetzung der Burg von Kaschau und der Stadt kund.³⁷ Antal Szirmay stützte sich in beträchtlichem Maße auf eine Version des historischen Werks von Kolinovics, schrieb auszugsweise acht Kapitel dieses eigenhändig, mit etlichen Randvermerken versehen ab.³⁸ Er schrieb aber auch die ersten zehn Paragraphen des anderen erwähnten Werks seines Vorfahren Andreas Szirmay mit dem Titel *Andreae de Szirma Succinta motuum sui temporis dissertatio* ab.³⁹ Die Feststellungen dieses Letzteren sind häufig im erwähnten unvollendeten, historischen Werk von Antal Szirmay über den Rákóczi-Freiheitskampf zu finden, insbesondere in den Teilen über die Wesselényi-Bewegung und den Thököly-Aufstand, wo er die Vorgeschichte des und die Ursachen für den Rákóczi-Freiheitskampf ausführt.

*

Zusammenfassend können wir feststellen, dass Andreas Szirmay denjenigen politisch aktiven mittleren Adeligen der Wende des 17–18. Jahrhunderts hervorragend repräsentiert, der dem Niveau der Zeit entsprechend zeitgemäß und erfolgreich wirtschaftete und sein Vermögen fortlaufend vergrößern konnte. Trotz seiner Zugehörigkeit zur protestantischen Konfession lässt sich seine politische Karriere im Strom der Gegenreformation, die die Konsolidierungsbestrebungen des Habsburgerreiches begleitete, und die sich als Reaktion darauf ergebenden ständischen Bestrebungen als ungebrochen und erfolgreich bewerten. Er nahm an allen Habsburg-feindlichen Bewegungen, politischen und militärischen Aktionen teil, konnte jedoch der Vergeltung, die sein Leben und seine Existenz bedrohte, im Grunde reihenweise entgehen. Es bleibt die Aufgabe weiterer sozialgeschichtlicher Forschungen zu erschließen, in welchem Maße sein Beispiel ein Einzelfall oder besonders ist bzw. als allgemein verbreitet angesehen werden kann.

Fordította Zachar Viktor Kristóf

³⁵ *Bél* 1993, Nr. 738.

³⁶ *Gabrielis Kolinovits Senquiciensis: Rerum Ungaricarum Libri XIII. ... Senquicizii, MDCCXXXI.* – Das Manuskripterbe ist zusammen mit dem Werk von Kolinovics unerschlossen, zurzeit haben wir Kenntnis von den Manuskripten von 12 öffentlichen Sammlungen. Antal Szirmay kannte vermutlich die Exemplare mit den Zeichen Kt. 25. und Kt. 26. der Großbibliothek von Sárpatak (Patak am Bodrog) der Reformierten Diözese diesseits der Theiß.

³⁷ *Kolinovics, Gabriel Senquiciensis: Commentariorum de Rebus Hungaricis libri XIII. EFK, Ms. I. 74.*

³⁸ *Gabrielis Kolinovicsis Senquiciensis Rerum Hungaricarum Libri XVI. seu Omnium eorum, quæ ab A[nno] 1701. ad 1720. In Folia miscellanea historica Rerum Ungaricarum congesta ab Antonio Szirmay de Szirma S. C. R. et A. M. Aulico Consiliario. OSZK, Fol. Lat. 450, fol. 54v.–120r.*

³⁹ *Ebd.* fol. 2r.–7v.

THEATRUM EUROPAEUM: A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ESEMÉNYEI AZ EURÓPAI KULTURÁLIS SZÍNTÉREN

A megismerés igénye

A Rákóczi-szabadságharc történetének feltárásával több mint három évszázada foglalkoznak historikusok, történészek a XVIII. század első évtizedétől napjainkig. Még le sem zárult a mozgalom, a szabadságharc éveiben már napvilágot láttak az első történeti összefoglalások. Például 1705-ben egy F. S. & C. kezdőbetűvel jelzett itáliai szerző munkája az előzmények és események 1700–1705 közötti ismertetésével, 1707-ben pedig Párizsban (névét elhallgatva) Eustache Le Noble báró (1643–1711) francia dramaturg, író, történetíró tollából az első Rákóczi-életrajz.¹ Azóta folyamatos a könyvtermés, a szabadságharc kutatásának, historiográfiájának részletes, elemző és értékelő feldolgozása azonban még várat magára,² és hangsúlyozottan elmondható ez a kezdekről, a XVIII. századi forrásokról és feldolgozásokról is.

Úgy vélem, sajátos és szerencsés tudománytörténeti és eszmetörténeti jelenség, hogy a szabadságharc historiográfiájának kialakulása egybeesett a tudományos feldolgozás igényének XVIII. századi megszületésével, a történetírás korabeli átalakulásával, melynek egyik legfontosabb vonása, hogy a historikusok a tudományos megismerés alapját a hiteles dokumentumokkal, forrásokkal igazolható információkra helyezték. Az átfogó megismerést Magyarországon már a kezdetekkor rendkívüli sokszínűség jellemezte.³ A Habsburg hatalmi struktúrát szolgáló udvari osztrák

¹ F. S. & C.: *L'idea della ribellione di Ungheria sotto Francesco Ragozi, Cominica l'anno 1700*. Ismerteti: *A Rákóczi-szabadságharc*, 721. o.; *Histoire du Prince Ragotzi ou la guerre des Mécontents sous son commandement*. Paris, 1707. I. Magyarul megjelent: *Eustache Le Noble: Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt. Köpeczi Béla tanulmányával*. Ford. Márki Sándor, a jegyzeteket (Márki Sándor jegyzeteinek felhasználásával) írta Kovács Ilona. [Budapest, 1976.] *Le Noble életrajzi monográfiája: Philippe Hourcade: Entre Pic et Rétif: Eustache Le Noble, 1643–1711*. (Matériel protégé par le droit d'auteur.) Paris, 1990.

² A legteljesebb értékelő képet a 300. évforduló kapcsán a *Nemzet és Emlékezet* sorozatban megjelent tematikus válogatás adja a szabadságharc forrásairól, irodalmából, vitacikkeiből. Lásd különösen a *Befejezetlen történelem. Áttekintés a szabadságharc történetírásáról, 1707–2003 című részt*. In *A Rákóczi-szabadságharc*, 717. o. skk.

³ A források, dokumentumok olykor több évtizedes programot jelentő összegyűjtése során a legkülönfélébb elvek érvényesültek és irányzatok rajzolódtak ki a politikai, vallási, tudományfilozófiai indítástól függően. Ezek közül most csak kiragadva, vázlatosan utalhatunk például Palma Károly Ferenc (1735–1787) és Pray György (1723–1801) vagy Katona István (1732–1811) tevékenységére s általában a jezsuita történetírói iskolára, melynek a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó legnagyobb vállalkozása, Kolinovics Gábor (1698–1770) monumentális összefoglalása (*Commentariorum de Rebus Hungari-*

történetírás ezzel egyidejűleg koncepciózus történeti műveket alkotott. A Habsburgok érdeke, III. Károly legitimizációs törekvéseinek alapvető célja volt, hogy a Rákóczi-szabadságharcot mihamarabb egy lezárt háborúnak tekintse, a dinasztia ellen támadt rebellióknak minősítve. A kormányzat jogfolytonosságát, a dinasztia érdekeit voltak hivatva szolgálni azok az udvari történetírók, akik közül példaképpen I. Lipót császár életrajzíróját, Gottlieb Eucharius Rincket (1670–1745) emelhetjük ki, aki a szabadságharcot a törvényes király uralma ellen lázadó nemesek mozgalmaként értékelte kétkötetes művében, mely szintén még a szabadságharc lezárulta előtt, 1709-ben jelent meg.⁴

Az alapos megismerés igénye – a részletek feltárásával, forrásokkal történő alátámasztással, a vélemények tolmácsolásával – nem csak a tudományos kutatást jellemezte. A politikai közélet már a XVII. században kitört az udvarok, a politikai elit keretei közül, utat találva a polgárság és a vidéki nemesség s általában a szélesebb néprétegek felé. Divatos, némiképp túlzó fogalommal kora újkori információs „hírrobbanásnak”, „információs forradalomnak” nevezett folyamatnak lehetünk tanúi, melynek során a politikai irányultság és a politikai propaganda a korábbiakhoz képest széles társadalmi horizontot elérni kívánó célja a korabeli sajtótermékeken, nyomtatványokon, röplapokon, hírleveleken, újságokon keresztül érvényesült elsősorban, illetve ezeken a fórumokon keresztül jutott el az információra mindinkább kíváncsi európai közvéleményhez.

A *Theatrum Europaeum* címmel,⁵ a németországi Majna-Frankfurtban 1633 és 1738 között megjelentetett 21 kötetes gyűjteményegyüttes kiadása egyértelműen ehhez az igényhez kapcsolható. A kiadó nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy az Európában zajló legfontosabb politikai, diplomáciai és hadi eseményeket bemutassa egy monumentális kiadványba szerkesztve, annak lapjaira vetítve, és arra leképezve: helyenként

cis...) napjainkig várja, hogy kéziratos példányai megjelenhessenek kritikai kiadásban vagy fordításban. Az államismeret területéről a szabadságharc vonatkozásában említhetjük Bél Mátyás Notitiájának (*Notitia Hungariae Novae historico-geographica*. Tom. II–V. Viennae, 1735–1747) vonatkozó, összességében több száz oldalt kitevő fejezeteit. Összefoglalóan lásd *Kosáry Domokos*: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983. 144. o. skk.; *A Rákóczi-szabadságharc*, 718. o. skk.; *Tóth Gergely*: *Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. Történelmi Szemle*, 52. (2010) 1. sz. 13–36. o.

⁴ Leopolds des Großen, Römischen Käysers, wunderwürdiges Leben und Thaten: aus geheimen Nachrichten eröffnet. Leipzig, 1708. Idézi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 721. o. Lásd *Kalmár János*: *Hatalmi helyzet és uralkodói udvar a 18. század eleji Európában. In Európa fejedelmi udvaraiban*. Mátyóki Ádám. *Egy arcképfestő-pálya szereplői és helyszínei*. Szerk. *Buzási Enikő*. Budapest, 2003. 9–27. o.

⁵ *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschlanden, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi ... biß auff das Jahr ... exclus. ... sich zugetragen mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret*. Frankfurt am Main, Merian, 1633–1738. A kötetek részletes leírását, melyek a Rákóczi-szabadságharcra vonatkoznak, valamint elérhetőségüket lásd: *Theatrum 1703–1711*. 19–22. o.

metszetekkel gazdagon illusztrálva „Európa színpadán”, a német ajkú vagy a német nyelvet értő európai közvélemény számára. Teszi ezt száz év távlatában, az 1618 és 1718 közötti időszakra vonatkozóan, az európai hatalmi struktúrát mintegy évszázadra meghatározó vesztfáliai békekötéstől nagyjából a következő nagy hatalmi átrendeződés lezárultáig, a spanyol örökösödési háborút követő konszolidációs időszak befejeződéséig.

Tanulmányunk célja a továbbiakban e kiadványra mint a Rákóczi-szabadságharc lehetséges történeti forrásművére ráirányítani a kutatás figyelmét.

A 'theatrum' fogalmának XVII–XVIII. századi tartalma

A XVI–XVIII. századi Európa történetének, közéletének egyik legelterjedtebb fogalma a 'theatrum': színház, színpad értelmezésben, de elsősorban ennek átvitt értelmében. Megjelenik metaforaként a szépirodalmon és a színházon kívül a művészeti, tudományos életben, a filozófiában, az oktatásban, a politikában, diplomáciában, az udvari etikettben és általában a társadalmi-politikai élet minden területén. E gyűjtőfogalmon belül a legtágabb fogalom, a theatrum mundi értelmezése szerint a világ maga is egy színház – földrajzi és átvitt értelemben egyaránt, Európa határain belül és kívül.⁶ A theatrum metafora⁷ kiteljesedése következtében ehhez a gondolati körhöz kapcsol-

⁶ A teljesség igénye nélkül, a theatrum mundi fogalmának legutóbbi irodalmáról lásd *Christian, Linda G.*: *Theatrum mundi: The History of an Idea*. New York, 1981; *Bene Sándor*: *Theatrum mundi. Filológiai Közöny*, 43. (1997) 1–2. sz. 1–19. o.; *González, García – Konersmann, Ralf*: *Theatrum Mundi*. In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 10. Hg. *Ritter, Joachim – Gründer, Karlfried*. Basel, 1999. 1051–1054. o.; *Van Delft, Louis*: *L'idée de théâtre (XVIe–XVIIIe siècle)*. *Revue d'histoire littéraire de la France*, Paris, 2001. 1349–1365. o.; *Weber, Wolfgang E. J.*: *Wissenswelten – Perspektiven der neuzeitlichen Informationskultur*. Augsburg, 2002; *Küster, Ulf*: *Theatrum mundi – Die Welt als Bühne*. Ausst.-Kat. Haus der Kunst. München, 2003; *Quecke, Ursula*: *Quod erat demonstrandum*. *Schauplätze der Wissenschaft des 16.–18. Jahrhunderts*. In uo. 17–21. o.; *Van Delft, Louis*: *Theatrum Mundi. L'Encyclopédisme des Moralistes*. In *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit*. Hg. *Büttner, Frank – Friedrich, Markus – Zedelmaier, Helmut*. Münster–Hamburg–London, 2003, különösen: 245–268. o.; *Felfe, Robert – Lozar, Angelika*: *Frühneuzeitliche Sammlungspraxis und Literatur*. Berlin, 2006; *Bosse, Monika*: *Theatrum mundi: Figuren der Barockästhetik in Spanien und Hispano-Amerika: Literatur, Kunst, Bildmedien*. Darmstadt, 2007; *Schock et al.* 2008. tanulmányai, különösen *Gormans, Andreas*: „Das Medium ist die Botschaft”. *Theatra als Bühnen des wissenschaftlichen Selbstverständnisses*. 21–53. o. (Interneten is: www.metaphorik.de/14/Gormans.pdf; a letöltés időpontja: 2018. június 11.) és *Weber, Christian*: *Theatrum Mundi. Zur Konjunktur der Theatrum-Metapher im 16. und 17. Jahrhundert als Ort der Wissenscompilation und zu ihrer literarischen Umsetzung im 'Großen Welttheater'*. 341–369. o. (Interneten hozzáférhető: <http://www.metaphorik.de/14/Weber.pdf>; a letöltés időpontja: 2018. június 11.); *Friedrich, Udo*: *Weltmetaphorik und Wissensordnung in der Frühen Neuzeit*. In *Enzyklopädistik 1550–1650: Typen und Transformationen von Wissensspeichern und Medialisierung des Wissens*. Hg. *Schierbaum, Martin*. Berlin, 2009. 193–248. o. Lásd a következő jegyzetet is!

⁷ *Pearce, Howard D.*: *A Phenomenological Approach to the Theatrum Mundi Metaphor*. *PMLAPMLA*, 52. (1980) 52–57. o.; *González, García*: *Zwischen Literatur, Philosophie und Soziologie. Die Metapher des 'Theatrum mundi'*. In *Philosophie in Literatur*. Hg. *Schildknecht, Christiane*

lódta olyan, például a művészet- és természetfilozófia területére elvezető fogalmak, tartalmak, mint a *theatrum machinarum*, *theatrum vitae humanae*, *theatrum naturalis*, *theatrum mulierium*, *theatrum anatomiae* stb.⁸ Ebbe a gondolati körbe tartozott a *theatrum belli* metaforája is, ami Európa-szerte az éppen a XVII–XVIII. század fordulóján volt népszerű fogalom a politikai irodalomban, az államelméleti művekben, de a közbeszédben, a sajtóban is.⁹ Minden, ami a korabeli emberrel, a korabeli ember körül – annak természetes és maga által létrehozott közegében – történik, leképeződik egy elvont, mai szóhasználat: virtuális térbe.¹⁰ Azáltal pedig, hogy e közeg történéseiről szóló híradások a különböző információs csatornákon keresztül minden érdeklődő számára elérhetőek, határai tetszőlegesen tágíthatók. Ezért a barokk korban a tudomá-

– *Teichert, Dieter*. Frankfurt am Main, 1995. 87–108. o. Lásd továbbá: *Mattenklott, Gert*: Metaphern in der Wissenschaftssprache. In *Bühnen des Wissens. Interferenzen zwischen Wissenschaft und Kunst*. Hg. *Schramm, Helmar*. Berlin, 2003. 28–49. o.; *Schock et al.* 2008. kötet tanulmányai, különösen: *Laube, Stefan*: Verdichtung, Fragmentierung und Verdrängung. Die *Theatrum-Metapher* in der Wissenstradition des Pietismus. 55–89. o. <http://www.metaphorik.de/14/Laube.pdf> (a letöltés időpontja: 2018. június 11.)

⁸ A *theatrum machinarum* fogalmáról lásd: *Keller, Gustav Alexander*: *A Theatre of Machines*. London 1964; *Ferguson, Eugene S.*: „*Theatrum Machinarum*”. *A Need and an Opportunity*. *Technology and Culture*, 12. (1971) 64–68. o.; *Mauersberg, Klaus*: Heinrich Zeising’s „*Theatrum Machinarum*”: Das bekannteste Werk der älteren maschinentechnischen Literatur in Deutschland. *Wissenschaftliche Zeitschrift der TU Dresden*, 42. (1993) 65–78. o.; *Bacher, Jutta*: Das *Theatrum machinarum*. Eine Schaubühne zwischen Nutzen und Vergnügen. In *Erkenntnis – Erfindung – Konstruktion. Studien zur Bildgeschichte von Naturwissenschaft und Technik vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Hg. *Holländer, Hans*. Berlin, 2003. 509–518. o.; *Schramm, Helmar – Schwarte, Ludger – Lazardzig, Jan*: *Spuren der Avantgarde: Theatrum machinarum. Frühe Neuzeit und Moderne im Kulturvergleich*. Berlin, 2008. – A *theatrum vitae humanae* fogalmáról lásd *Schierbaum, Martin*: Paratexte und ihre Funktion in der Transformation von Wissensordnungen am Beispiel von Theodor Zwingers *Theatrum Vitae Humanae*. In *Pluralisierung des Paratextes. Theorien, Formen, Funktionen*. Hg. *Ammon, Frieder von*. München, 2008. 255–282. o. – A *theatrum naturalis* fogalmáról lásd *Blair, Ann*: *The Theater of Nature: Bodin and Renaissance Science*. Princeton, 1997; *Bredenkamp, Horst*: Leibniz’ Theater der Natur und Kunst. In *Theater der Natur und Kunst. Wunderkammern des Wissens. Essayband zur Ausstellung im Martin-Gropius-Bau Berlin 2000*. Hg. *Brüning, Jochen – Weber, Cornelia*. Berlin, 2000. 12–19. o.; *Uő*: Die Fenster der Monade. *Gottfried Wilhelm Leibniz’ Theater der Natur und Kunst*. Berlin, 2004. – *Theatrum mulierium*: *Rosbach, Nikola*: *Gynaeceum, sive theatrum mulierum*. Modellierung von Weiblichkeit in enzyklopädischen Wissenstheatern. In *Schock et al.* 2008. 153–183. o. <http://www.metaphorik.de/14/Rosbach.pdf> (a letöltés időpontja: 2018. június 11.) – *Theatrum anatomiae*: *Schwarte, Ludger*: *Anatomische Theater als experimentelle Räume*. In *Kunstkammer – Laboratorium – Bühne: Schauplätze des Wissens im 17. Jahrhundert*. Hg. *Schramm, Helmar – Schwarte, Ludger – Lazardzig, Jan*. Berlin – New York, 2003. 75–102. o.

⁹ Lásd *Füssel, Marian*: *Theatrum Belli*. Der Krieg als Inszenierung und Wissensschauplatz im 17. und 18. Jahrhundert. In *Ordnung und Repräsentation von Wissen. Dimensionen der Theatrum-Metapher in der frühen Neuzeit*. Hg. *Schock, Flemming, – Bauer, Oswald, Koller, Ariane*. Hannover, 2008. 151–176. o.

¹⁰ A gondolat első megfogalmazása tudomásunk szerint *Harms, Wolfgang*: *Wörter, Sachen und emblematische „res” im „orbis sensualium pictus” des Comenius*. In *Gedenkschrift für William Foerster*. Hg. *Dietrich Hoffmann*. Köln–Wien, 1970. 531–552. o.

nyos megismerés egyfelől már enciklopédikus tudást igényel,¹¹ másfelől viszont popularizálódik.¹²

A *Theatrum Europaeum* e két, egymással párhuzamosan zajló folyamathoz kapcsolódóan egy XVII–XVIII. századi, immáron széles néprétegekhez szóló kívánó hatalmas, enciklopédikus ismeretanyagot tartalmazó alkotás, a megismerés tárháza, a politikai reprezentáció gazdagon illusztrált kiadványa, a kora újkori megváltozott információszerezés és forrásismeret eredményeképpen létrejött sorozat. Megszületése és műfaja azonban nem előzmények nélküli.¹³

A Theatrum Europaeum kiadása, műfaja, stílusa

A *Theatrum Europaeum* Mattheus Merian (1593–1650) frankfurti rézmetsző, könyvkiadó vállalkozásában született meg.¹⁴ A négy generáción át folyamatosan kiadott kö-

¹¹ Vö. Eybl, Franz M. – Krummacher, Hans-Henrik – Harms, Wolfgang – Welzig, Werner: Enzyklopädien der frühen Neuzeit. Beiträge zu ihrer Erforschung. Tübingen, 1995; Minges, Klaus: Das Sammlungswesen der frühen Neuzeit. Kriterien der Ordnung und Spezialisierung. Münster, 1998; Meier-Staubach, Christel: Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit. München, 2002; West, William N.: Theatres and Encyclopedias in Early Modern Europe. Cambridge, 2002; Friedrich, Markus: Das Buch als Theater. Überlegungen zu Signifikanz und Dimensionen der Theatrum-Metapher als frühneuzeitlichem Buchtitel. In Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien. Hg. Stammen, Theo – Weber, Wolfgang. Berlin, 2004. 205–232. o.; Remmert, Volker R.: Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung. Titelbilder und ihre Funktionen in der wissenschaftlichen Revolution. Wiesbaden, 2005; Schneider, Ulrich Johannes: Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit. Darmstadt, 2006; Frank, Thomas: Topik und Tradition: Prozesse der Neuordnung von Wissensüberlieferungen des 13. bis 17. Jahrhunderts. Göttingen, 2007; Grunert, Frank – Vollhardt, Friedrich: Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, 2007; A Martin Schierbaum szerkesztette 7. jegyzetben említett, 2009-ben megjelentetett tanulmánykötet tanulmányai közül: Meier, Christel: Enzyklopädie und Welttheater. Zur Intertheatralität von Universalwissen und weltpräsentierender Performanz. 3–39. o. és Berns, Jörg Jochen: Bildenzyklopädistik 1550–1650. 41–78. o.

¹² Vö. Wissenspopularisierung: Konzepte der Wissensverbreitung im Wandel. (Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel.) Hg. Kretschmann, Carsten. Berlin, 2003 tanulmánykötet tanulmányaival. Korszakunkra vonatkozóan lásd a bevezető tanulmányt: Kretschmann, Carsten: Einleitung: Wissenpopularisierung – ein altes, neues Forschungsfeld. 9–21. o. és Tode, Sven: Vom Sinn und Nutzen der Histoire für das Seelenheil. Theodor Meißners „Vom Heydentum der Danziger“ (1717). 141–156. o., különösen: 143–147. o.

¹³ Lásd Friedrich Markus 2004-ben készült tanulmányát a 10. jegyzetben, valamint Flemming Schock tanulmányait: „Von diesen gelehrten und curieusen Männern“. Zur Kommunikation gelehrten Wissens in der ersten populären Zeitschrift Deutschlands. In Die Kommunikation in der Frühen Neuzeit. Hg. Maurer, Michael – Kratochwil, Stefan. Frankfurt, 2004. 119–135. o.; Zur Kommunikation von Wunderzeichen in der ersten populärwissenschaftlichen Zeitschrift Deutschlands (Relationes Curiosae, 1681–1691). *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 9. (2007) 23–45. o. és Theater- und Wissenswelten in der Frühen Neuzeit: eine Einführung. In Schock et al. 2008. 9–18. o. <http://www.metaphorik.de/14/Einleitung.pdf> (a letöltés időpontja: 2018. június 11.)

¹⁴ A *Theatrum Europaeum* történetének összefoglalását a továbbiakban az alábbi szakirodalom alapján ismertetjük: Bingle 1909; Bachmann, Friedrich: Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen

tetek különböző nyomdákban, más-más szerzők összeállításában és narratívájaként jelentek meg, és illusztrációként összesen 720 rézmetszetet tartalmaztak. Merian – aki a korabeli viszonyokhoz képest is gigantikus munkába fogott¹⁵ – halála után a kiadást fia, az elsősorban a portré- és tájképfestészet műfajában alkotó ifj. Matthaeus Merian (1621–1687) vitte tovább, aki a VI–XII. kötet gondozását végezte el. Az ő halálát követően az unoka, Carl Gustav Merian (1655–1707), a József császártól nemesi rangot kapott berlini porosz titkos kamarai tanácsos irányította a kötetek kiadását, egészen a tizenötödikig.

Az 1703-ról szóló XVI. kötet, melyben a Rákóczi-szabadságharcról először kapunk híradást, 1717-ben jelent meg immáron Carl Gustav Merian örökösének kiadásában. Ezt, ahogyan a további köteteket is, egészen a tizenkilencedikig egy Anton Heinscheidt (+1744) nevű, szintén frankfurti nyomdász 1704–1744 között működtetett műhelyében nyomtatták.¹⁶ Az örökösök szerzőnek Daniel Schneider (1667–1748) breslauer születésű, jogi doktorátussal is rendelkező solms-laubachi udvari, majd drezdai prédikátort kérték föl, aki a *Theatrum*on kívül többek között egy másik nagyszabású gyűjteményes kötet, illetve lexikon, a szintén frankfurti kiadású *Allgemeines Biblisches Lexicon* szerzője is volt egyben.¹⁷ Schneider neve nem szerepel a kötetek címléírásaiban, állítólag a Merian-örökösök nem engedték, hogy nevét feltüntesse.¹⁸

Ha a *Theatrum Europaeum* műfaját (ami nem egyértelmű) szeretnénk meghatározni, egyfelől maradnunk kell kiadásának történeténél, másfelől mindez a benne közölt információk alapján lehetséges, ám legfőképp forrásainak feltárása, a forrástípusok meghatározása, illetve a források műfajának megállapítása után.

Ortsansichten von Schedel bis Merian. Stuttgart, 1965.2.; Schmale 1997. és ugyanez: Matthäus Merian: *Theatrum Europaeum*. In Schmale é. n.; Dethlefs, Gerd: *Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit*. In *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hg. Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 149–180. o.; Wütrich, Lucas Heinrich: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ä. I–IV. Bde.* Basel–Hamburg, 1966–1996. és Wütrich 2007. – A magyar szakirodalomban: Kovács 2008; G. Etényi 2009; Kovács 2011.

¹⁵ Schmale é. n., a 2., 4. jegyzethez tartozó bekezdések.

¹⁶ Névváltozatai: Hainscheid, Anton; Haynshayt, Anton, Heinscheidius, Antonius; Heinscheid, Anton; Heynsheynt, Anton. Működése során becslésem szerint mintegy kétszázötven-háromszáz kötetet adott ki, elsősorban történeti, orvosi, természettudományos műveket, s nem egy helybéli, folyamatosan megjelenő német nyelvű újságot. Ő volt a megalapítója 1722-ben az első német nyelvű „értelmiségi” folyóiratnak, egyben hirdetési lapnak, a hetente megjelenő *Wochentlichen Franckfurter Frag- und Anzeigungs-Nachrichten*nek. Lásd Blome, Astrid: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge historischen Presseforschung*. Springer, *VS-journals*, 46. (2001. december) 4. sz. 480–481. o.

¹⁷ *Allgemeines Biblisches Lexicon, in welchem nebst denen Namen, das wesen derer Sachen, das ist, so weit davon in Heiliger Schrifft Erwehnung geschiehet, die Titul und orden der Engel, das Leben, die Thaten... der Patriarchen, Richter, Könige... alles mit Bemerkung eigentlicher Zeit... in alphabetischer Ordnung aus denen berühmtesten scribenten unserer und alter Zeiten und aus ihren in mancherley Sprachen gefertigten Büchern beschreiben... Mit einer Vorrede Io. Georgii Pritii... zusammen getragen und ausgefertiget von Daniel Schneider.* Frankfurt am Mayn (in Verlag der Knochischen Buchhandlung. Gedruckt bey Christian Friderich Waldow), 1728–1731.

¹⁸ Wütrich 2007. 332. o.

A műfaji meghatározás Hermann Bingel számára, aki 1909-ben mutatta be tüzetesen először a *Theatrum* keletkezésének körülményeit és történetét, egyértelmű volt: publicisztikai munkának tartotta.¹⁹ Disszertációjának nyomán a német nyelvű történetírás mintegy évszázada felfedezte a művet mint periodikát és forrásművet.

A köteteket az utóbbi időben idehaza tüzetesen kutató Kovács Zsolt szerint a *Theatrum Europaeum* nyomtatványok, sajtótermékek szerkesztett gyűjteménye, amely Európa történelmének főbb eseményeit mutatja be. Egy olyan sajtóorgánium, amely a periodika műfajába sorolható, mert a benne tárgyalt események és a kiadás között több év is, akár 10-15 is eltelt olykor, ezzel együtt pedig történeti eseményeket (ritkán) elemzéssel vagy elemzés nélkül ismertető történeti mű. Afféle politikai lexikon, „amely segítséget nyújtott az akkori olvasóknak, hogy kiismerjék magukat koruk útvesztőiben”. Felteszi a kérdést: vajon a *Theatrum* krónikának vagy történeti műnek tekinthető-e?²⁰ G. Etényi Nóra szerint egy sajátos almanach, vagyis válogatott szerzők műveinek gyűjteménye, melyben 1618-tól 1718-ig a szerzők hónapról hónapra mutatták be, mi minden történt az európai uralkodói udvarokban, a hadszíntereken, a diplomáciában, az ünnepnapokon és a hétköznapokon, s hogy például milyen rendkívüli természeti események, olykor katasztrófák érték az európai kontinensen élőket. Általában 4-5 év eseményeit rögzítő, metszetekkel bőven ellátott terjedelmes kiadványnak nevezi, amely véleménye szerint a nyomtatott újságok, hetilapok híreire épített, s minden valószínűséggel igen hasznos kézikönyv lehetett például a különböző hatalmi központok döntéshozói számára. Az almanach mai jelentése adattár, gyűjteményes mű, évkönyv. Ugyanakkor a *Theatrumot* a korabeli *Zeitungen* „családjába” sorolja, amelyek a kontinens országainak – tegyük hozzá, elsősorban annak nyugati felén – jelentős aktuális eseményeit összegezték rövid, tömör, lényeglátó hetilapokban és hírlevelekben.²¹ Akkor tehát mi is a *Theatrum Europaeum* műfaja? Almanach? Zeitung? Periodika? Történeti mű? Krónika? Politikai lexikon? Kézikönyv?

A műfaji meghatározásnál véleményem szerint fogódzót nyújt a szerzői szándék: a korabeli Európa minden fontos eseményének rögzítése,²² közreadása az iskolázott, képzett, művelt olvasóközönségnek és a közembernek egyaránt.²³ Közvetlen műfaji előzménye pedig egy történeti krónika volt, melynek folytatásaként is értelmezhető a *Theatrum*.²⁴ Wolfgang Schmale 1997-es, a *Historische Zeitschrift*ben megjelent tanulmányában kimutatta a hasonlóságot és párhuzamosságot a Merian által előzőleg, illet-

¹⁹ Bingel 1909. A *Theatrum* ennek nyomán forrásként való használatához először lásd Clark, Hazel Katherine: Merian's „*Theatrum Europaeum*” as a source for Schiller's „Thirty years war” to the year 1629. Berkeley, 1912. A hazai történetírásban lásd Bene Sándor: *Theatrum politicum*. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium. Szerk. Bitskey István. 19.) Debrecen, 1999; G. Etényi 2009. és a 12. jegyzet irodalmát.

²⁰ Kovács 2008. 201. o.; Kovács 2011. 53. o.

²¹ G. Etényi 2009. lapszám nélkül, bevezető rész.

²² Lásd uo.

²³ „...es von Gelehrten Leuten als dem gemeinen Mann” gleich gern gelesen werde.” Schmale é. n., a 6. jegyzethez tartozó bekezdésben.

²⁴ Bingel 1909. 11. o., idézi: Kovács 2008. 203. o.; Schmale 1997.

ve előzményként kiadott Johann Philipp Abelinus- (+1634) féle *Világkrónika* (azonos elnevezéssel is jelent meg!)²⁵ és a *Theatrum Europaeum* között, tartalmi, formai és szerkezeti szempontból egyaránt.²⁶ Mindkét mű szisztematikusan, kronologikusan haladva az európai országok, uralkodói udvarok történetét, politikai, diplomáciai történéseit, katonai, háborús eseményeit írja le.²⁷ Azt, hogy ezt a *Theatrum Europaeum* milyen források alapján teszi meg, már más kérdés, mert mint a továbbiakban látni fogjuk, nem kizárólag a Zeitungokra, nyomtatott hírlevelekre, hetilapokra és más sajtóorgánumokra épített. A forrásbázis rendkívül gazdag, és nagyon sokféle műfajt foglal magában. A jogosan említett, fontos Zeitungokon, hírleveleken, rölapokon, hetilapok részletein, például a *Wien(n)erisches Diarium* vonatkozó passzusain kívül találunk többek között bírósági ítéletet, követi utasítást, diplomáciai levelezést, uralkodói amnesztiarendeleetet, uralkodói felhívásokat, körleveleket, kiáltványokat, katonai parancsokat, hadijelentést, hadinaplót, fegyverszüneti megállapodást, békeokmányt, kapitulációs egyezményt (lásd a továbbiakban).

Mindezek alapján a *Theatrum Europaeum* műfajilag nem sorolható a periodikák közé annak ellenére, hogy forrásbázisának egy része periodika. Tény, hogy a felhasznált források túlnyomó része nyomtatásban megjelent, így a korabeli közvélemény és természetesen a *Theatrum* aktuális kötetének szerzője számára hozzáférhető volt. Vagyis úgy vélem, mindenképpen egy tudatosan és aprólékosan szerkesztett, bevezető és átvezető részekkel ellátott forrásszemelvény-együttesről van szó, amely egy speciális történeti műfajt, a krónika műfaját foglalja magában. Bizonyos vonatkozásban azon túl is mutat, hiszen a krónikában az eseményeket időrendi sorrendben, évről évre haladva, de sokszor rendszerezés, magyarázat, összefoglalás, értékelés nélkül adták közre, míg a *Theatrum*, ha nem is ad értékelést sok esetben, de a benne tárgyalt információk rendszerezettek, a kötetek szigorúan szerkesztettek, struktúrájukat tekintve tagoltak, logikusan felépítettek, áttekinthetők.

Felhasznált forrásait tekintve a *Theatrum* tehát sokrétű munka. Ennek következtében stílusa is sokszínű és rendkívül eredeti. Gyakorlatilag a kifogástalan, emelkedett stílust képviselő, hivatalos uralkodói pátensektől vagy levelektől a ponyvairódalom vagy a kalendáriumok pongyola megfogalmazásáig minden előfordul: túlzás nélkül mondható, hogy olyan, mintha napjainkban például egy törvénytárat vagy egy katonai szaklap elemzését egy szabadidős magazin vagy egy pletykalap „kis színes” híreivel kevernénk.

²⁵ *Abelin(us), Johann Philipp: Theatrum Europaeum, oder Außfürliche und Warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten. Bd. Frankfurt am Main, 1635.*

²⁶ *Schmale* é. n., a 10–11. jegyzethez tartozó bekezdésben.

²⁷ *Schmale* é. n., a tanulmány utolsó előtti bekezdése.

Krónika a Rákóczi-szabadságharcról

A *Theatrum Europaeum*ban a Rákóczi-szabadságharcról szóló részek évről évre haladva a *Kayserliche Hof- und Erblands-Geschichte* (A császári udvar és az örökös tartományok története) címet viselő fejezetekben találhatók.²⁸ Az 1703 és 1711 közötti időszaknak e fejezetek jelentős hányadát teszik ki, nemegyszer a Habsburg Birodalomra vonatkozó teljes részek mintegy harmadát – különösen az 1704–1706-os években, amikor a spanyol örökösödési háború hadszínterein zajló események mellett, illetve azokkal párhuzamosan a magyarországi történések állnak a középpontban. (Kivétel ez alól az 1706-os év, amikor az *Engell- Schott- und Irländische Geschichte* [Angliai, skóciai és írországi események] című fejezetben közlik Anna angol királynő II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek szóló, 1706. július 22-én kelt levelét.²⁹) Mindez még hangsúlyosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a *Theatrum* az európai országok közül a legnagyobb terjedelemben és az első helyen mindig a bécsi udvar életével, politikájával és a Habsburgok örökös tartományaiban történt diplomáciai, politikai és hadi eseményekkel foglalkozik.

Ez tükröződik a *Theatrum Europaeum* politikai irányultságán is. A Habsburg politika szemszögéből láttatja és értékeli a birodalomban történeteket és a birodalmon kívüli eseményeket, ami számtalan helyen, a narratívában érhető tetten. Gyakran beszél a hadieseményeket kommentálva például a „mieink” győzelméről, tetteiről. A Rákóczi-szabadságharcot tekintve a legárulkodóbb a szabadságharc eseményeinek első ismertetése az 1703. évnél. A szabadságharcot mindjárt az események leírásának kezdetén rebellióknak minősíti, résztvevőit pedig elégedetlenkedőknek (*Malcontenten*) titulálja, átvéve a bevett, császári propaganda következtében elterjedt minősítést, fogalomhasználatot. Máshol rebellisegről, azaz uralkodójuk ellen, azzal szemben elégedetlenkedő, fellázadt alattvalókról beszél, s mindvégig következetesen tartja is magát ehhez a fogalomhasználathoz és szemlélethez.³⁰

A Rákóczi-szabadságharcról szóló részek 1717 és 1723 között jelentek meg, vagyis az eseményeket a kötetek szerzője, Daniel Schneider több mint évtizednyi távlatból szemlélhette, de a mozgalom után is mintegy fél évtized elteltével. Ez lehetőséget teremtett számára a forrásművek szisztematikus összegyűjtésére, értékelésükre a befejezettség, lezárultság szemszögéből, s valamiféle letisztult látásmód kialakítására az eseményeket illetően. Szemlélete a Habsburg politika konszolidációs időszakának látásmódját tükrözi.

A kötetekben összességében mintegy 80 oldalnyi szöveg szól a szabadságharcról. Viszonylag részletes kép bontakozik ki a magyarországi politikai, katonai és diplomáciai

²⁸ A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó részek kiadása: *Theatrum 1703–1711*. A továbbiakban erre a kétnyelvű kiadásra, nem pedig az eredeti kötetekre hivatkozunk. E tanulmány jellegéből adódóan a következőkben az több helyen is átfedést tartalmaz a hivatkozott kötet jegyzeteivel.

²⁹ *Theatrum 1703–1711*. 382–383. o. Stuart Anna (1665–1714) 1702-től Anglia, Skócia (1707-től együttesen Nagy-Britannia) és Írország királynője.

³⁰ *A magyar felkelés kezdete* című részben: „Mivel már a császári udvarnak sok gondot okozó rebellisek ügyeihez értünk, most egészében bemutatjuk, mi minden történt még ebben az évben... Az elégedetlenkedők, ahogyan később nevezték őket...” *Theatrum 1703–1711*. 51, 283–284. o.

életéről, nemcsak az 1703 és 1711 közötti évekből, hanem előzményként 1701-től, Rákóczi letartóztatásától és elítélésétől kezdődően. Ha a *Theatrum* összességét tekintjük, megállapítható, hogy a szabadságharc az a Magyarország történetéhez kapcsolódó eseménysor, amelyik a krónika hasábjain, annak mintegy évszázadot átfogó históriájában a legnagyobb terjedelemben, a legrészletesebben, leghangsúlyosabban szerepel.

Mint említettem, a szabadságharcról szóló részek évről évre haladva analóg fejezetben következnek. Az egyes eseményekre az új részeknél mindig visszautal a szerző, összekötő narratívát iktatva be, hogy az olvasó a fonalat felvehesse. Ezáltal a magyarországi szabadságharc történései a köteteken belül ugyan különböző helyeken találhatók, ám az olvasó számára mégis egy összefüggő eseménysor krónikája bontakozik ki.

Természetesen rengeteg olyan politikai, katonai, diplomáciai eseménye volt a szabadságharcnak, melyről forrásunk nem tudósít, s melynek napjainkig kiterjedt forrásközlése, feldolgozása és szakirodalmi van. Azoknak az eseményeknek a leírása és értékelése is, melyekről a *Theatrum* tudósít, kitenne egy terjedelmes monográfiát. Jelen tanulmány célja ehelyett a továbbiakban a kiadvány forrásműveinek, forrástípusainak meghatározása, számbavétele. Ezen keresztül is kapunk egy keresztmetszetet a legfontosabb kérdéseket, eseményeket illetően, melyekre a *Theatrum* kitér. A benne foglalt ismeretek pedig arról győznek meg bennünket, hogy a szabadságharc történéseit taglaló kötetek megjelenésekor, 1717 és 1723 között a korabeli érdeklődő, ha nem is elfogulatlan, de az adott kor szintjén egy tagolt és árnyalt, sok tekintetben rendkívül részletes képet kaphatott a XVIII. századi magyarországi eseményekről, azaz Európa más államai mellett a királyi Magyarország és Erdély XVIII. század eleji történetéről is.

A *Theatrum Europaeum*, mint a szabadságharc históriájára vonatkozó forrás, az osztrák történetírásban már az 1870-es évek végétől használatos. Elsősorban a spanyol örökösödési háború hadtörténetét, közelebbről a Savoyai Jenő (1663–1736) vezette hadmozdulatokat pozitívista módon összefoglaló sokkötetes *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* című monográfiában,³¹ melyet a korszak nagy osztrák hadtörténész-gárdája alkotott meg a bécsi Hadilevéltár (Kriegsarchiv) forrásbázisára alapozva, s amely a kutatás napjainkig nélkülözhetetlen forrásműve.

Hazai történetírásunkban a *Theatrumot* Rákóczi mozgalmára vonatkozóan mindmáig a legtöbbet Markó Árpád (1885–1966), a két világháború és a második világháborút követő időszak egyik legkitűnőbb és legnagyobb hatású hadtörténésze idézte és használta, nemegyszer máig ható érvénnyel. Például az 1704-es szomolányi győzelem, a koroncói csata, vagy az 1708. évi trencsényi csata történetének rekonstruálásakor.³² Tette ezt Markó Árpád annak ellenére, hogy a *Theatrum Europaeum* közlései egyértelműen a császári politika szemszögéből láttatják az eseményeket. Kivételesen szigorú forráskritikát, ideológiai és történetírói iskoláktól független látásmódot követelt tőle mindez, elfogultságtól, egyoldalú ítélettől mentes történet szemléletet, ami napjainkig

³¹ Feldzug 1703–1711.

³² Lásd Markó 2003. 37–62, 69–93, 162–256. o.

tanulmányként és példaként szolgál a Rákóczi-szabadságharcot kutató történészek számára.³³

A műben a szabadságharcról szóló politikai, diplomáciai és hadi események terjedelmét tekintve, az arányok a hadi események felé térnek el. A legterjedelmesebb részek a katonai és hadi eseményeket nagy részletességgel bemutató bevezetések, a hadjáratok, hadműveletek, ostromok leírásai. Ezt követik a diplomácia fontos dokumentumait közlő részek, s az utolsó helyre szorulnak terjedelmüket tekintve – bár ezek is hosszúak – a politikai élet eseményei. Mindez a kiadvány krónika jellegéből fakad. Míg a korabeli periodikák, hírlevelek, Zeitungok, röplapok híreinek homlokterében a politikai élet napi izgalmi, aktualitási, az udvari élet színes eseményei és a rendkívüli érdekességek álltak, a *Theatrum* szisztematikusan végigvezeti és rendkívüli alapossággal avatja be olvasóit a hadszíntereken zajló eseményekbe, az uralkodó és a magyar rendek között zajló béketárgyalásokba, diplomáciai levélváltásokba stb. Ugyanakkor arányaiiban kevés a – közvéleményt elsősorban foglalkoztató – érdekességekről szóló rész. Az utóbbihoz sorolandó, leglátványosabb epizód talán az, amelyik elmeséli Károlyi Sándor (1657–1724) tábornagy és csapatainak 1704. júniusi Bécs alatti portyázásait, s a portyák alkalmával a császári vadász- vagy állatkert feldúlását, amit a *Theatrum* a *Wienerisches Diarium* alapján közölt.³⁴

Források a Rákóczi-szabadságharcról

Bár a *Theatrum Europaeum* elbeszélésmódja a narrációs részeknél a korabeli sajtóban olvasható megfogalmazásokkal nagy hasonlóságot mutat, ám ezek a narrációs részek évenként csak párszor, többnyire kétszer-háromszor fordulnak elő.³⁵ Forrásainak túlnyomó része véleményem szerint mégsem a korabeli periodikák közül kerül ki, ahogyan például a *Wien(n)erisches Diarium*ot is a Rákóczi-szabadságharcról 1703–1711 között összesen három ízben idézi. 1704-ből az említett vadasparki tragédia leírásakor, kétszer 1710-ben: a romhányi csata veszteségeinek, valamint Siegbert Heister (1646–1718) császári tábornagy érsekújvári támadásának körülményeit taglalva.³⁶ Más, közelebről meghatározhatatlan periodikát: Zeitungot, hírlevelet, röplapot – a stílus alapján – bizonyíthatóan például 1703-ból a dolhai összecsapást illetően, Károlyi Sándor átállásáról,

³³ A Rákóczi-szabadságharc történetének az 1711. utáni új magyarországi berendezkedés a Habsburg–magyar viszony nemzetközi összefüggésrendszerében történő feltárásáról, a nemzeti függetlenségi törekvések szemszögéből végzett alap kutatásokról és azok kritikájáról lásd *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História Könyvtár. Monográfiák 27. Szerk. *Glatz Ferenc.*) Budapest, 2010. 16–31. o., különösen: 17, 19, 21–22. o.

³⁴ *Theatrum* 1703–1711. 303–304. o.

³⁵ Például 1705-ben a magyarországi események tárgyalását a következő narráció vezeti be: „Hadd mutassuk be most sorról-sorra a szomorú magyar eseményeket, és azután még alaposabban elmagyarázzuk őket.” (Wir wollen hier für allen Dingen die betrübt-fortgehende Ungarische Händel in einer Reihe vorstellen, damit hernachmals das andre desto besser beybracht werden könne.) *Theatrum* 1703–1711. 93, 315. o.

³⁶ Lásd a 23 jegyzetet; *Theatrum* 1703–1711. 420–421. o. (Romhány) és 425. skk. o. (Érsekújvár).

1704-ből pedig a nagyszombati csata leírásánál közöl.³⁷ A kutatás további feladata lehet elhatárolni a stílus és a tartalom alapján a krónika periodikák alapján megírt részeit. Tanulmányunk következő részében a gazdag forrásbázisból emelünk ki néhányat.

A hadi események forrásait illetően első helyen a hadi jelentések, hadinaplók, hadműveleti leírások, beszámolók és ostromnaplók állnak. A sort Leopold Schliknek (1663–1723), a magyarországi császári csapatok főparancsnokának 1703. évi hadi jelentése nyitja az októberi hadműveletekről, valamint egy ostromnapló Léva ostromáról, majd ugyanebből az évből Savoyai Jenő december 4. előtt keletkezett jelentését említhetjük.³⁸ 1704-ben a koroncói csata leírásánál valószínűleg Heister hadműveleti naplója vagy hadijelentése volt a forrás, a Morva menti hadműveleteknél pedig Dillherr von Thumenberg báró, császári ezredes naplója.³⁹ 1705-ből az augusztusi felvidéki hadjáratról valószínűleg Ludwig Herbeville (1639–1709) császári lovassági tábornok, 1705-ben a magyarországi hadsereg főparancsnokának hadműveleti naplóját idézi forrásunk, a zsigárdi csatáról szóló leírásnál pedig Schlik naplóját.⁴⁰ A császári csapatok 1707. év eleji viszontagságairól Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) császári főparancsnok jelentései szólnak, az 1708. évi tavaszi felvidéki eseményekről talán ismét Heister hadijelentései – ahogyan az őszi felvidéki eseményekről is.⁴¹ A leghosszabban idézett jelentés Heisteré, amit a császárnak tett 1710 szeptemberétől: szó szerint, pontról pontra, oldalakon át idézi a *Theatrum* ezt a jelentést Érsekújvár ostromáról.⁴² Szintén 1710-ből valók a nyári erdélyi hadműveletekről szóló leírások, feltehetőleg Stephan Steinville (+1720) erdélyi főhadparancsnok jelentései alapján.⁴³ A császáriak egy-egy győztes csata, hadjárat után győzelmi híradásként nyomtatásban is megjelentetett kiáltvánnyal tudatták fölényüket: közülük a trencsényi csatavesztést (1708) hírül adót⁴⁴ emelem ki.

³⁷ *Theatrum* 1703–1711. 284, 290. és 313–314. o.

³⁸ *Theatrum* 1703–1711. 288–290. o.

³⁹ *Theatrum* 1703–1711. 310–311. o.

⁴⁰ *Theatrum* 1703–1711. 327. o. (Utóbbinál a magyar fordításból fél mondat kimaradt.) A vöröskői csata részletes leírása: Feldzug 1705. 438–441. o.

⁴¹ *Theatrum* 1703–1711. 384–385. és 403–404. o.

⁴² *Theatrum* 1703–1711. 425. o. skk. A hadijelentések lelőhelye: ÖStA KA Ungarn. Rote Nr. 8. Fasc. IX. (Ezekből idéz: Feldzug 1710. 522. o. is.)

⁴³ *Theatrum* 1703–1711. 424. o. (Steinville téli hadjáratának a *Theatrum*ban leírt eseményeit az erdélyi császári hadak főparancsnokának a Hofkriegsrathhoz írt jelentései, illetve onnan a számára kiadott utasítások pontról pontra megerősítik, több helyen a megfogalmazás szó szerint ugyanaz, mint a *Theatrum*ban. A források lelőhelye: ÖStA KA 1710. Fasc. X–XII. (Ezekből idéz: Feldzug 1710. 547–549. o. is.)

⁴⁴ Vö. *Theatrum* 1703–1711. 404–405. o. (Csak utalás.) A kiáltvány, ami feltehetőleg nyomtatásban jelent meg közvetlenül a csatát követően, a trencsényi csatáról szóló híradást és annak július 26–30. közti előzményeit közli. Valószínűleg ezzel a nyomtatvánnyal párhuzamosan, nagyjából egyidejűleg jelent meg a *Mercurius Veridicus* tudósítása a csatáról, amely az itt leírtakat részben kiegészíti, részben megerősíti. Vö. [IV] Magyarországi Igazmondó *Mercurius* az 1708. évben. [Érsek]Újvárbán, [1708.] augusztus 6-án. In *Mercurius Veridicus* 1705–1710. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása *Kenéz Győző* fordításával, *Benda Kálmán* bevezetőjével. [Budapest,] 1979. 105–107. o. (A trencsényi csata előzményeiről, jelentőségéről lásd *Köpeczi-R. Várkonyi* 2004. 409–416. o. A csata történetének összefoglalása: *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934. 320–351. o.; *Markó* 2003. 162–256. o.)

A hadi eseményekről szóló források közé tartoznak a nyílt parancsok, melyek közül szó szerint a *Theatrum* egyet idéz, 1704-ből a gajari pátenst.⁴⁵ E körben a kapitulációs feltételekről és kapitulációs egyezményekről is kell szólnunk. Az egyik legizgalmasabb az 1710. szeptember 23-án, Érsekújvárott kelt határozat, ami egy válasz a kuruc legénység császáriakhoz eljuttatott kapitulációs alkupontjaira. Tudomásom szerint nyomtatott formája nem volt, s az eredeti forrás ma a Kriegsarchiv gyűjteményében található.⁴⁶ Az Eger 1710. évi kapitulációjáról szóló, november 30-án kelt dokumentációt egészében közli a *Theatrum*.⁴⁷ Végül a sarkadi kapitulációs egyezményt említjük. A sarkadi vár feladásának körülményeiről a *Theatrum* ez idáig tudomásunk szerint az egyetlen forrásmű. Az idézett dokumentum az 1711. január 10–11-i tárgyalások folyamatát és eredményét rögzíti.⁴⁸

A korabeli diplomácia szerteágazó tevékenységének elsődleges forrásai a *Theatrum Europaeum*ban a diplomáciai levelek, levélváltások, melyek között első helyen az európai uralkodók közötti levelezést említeném. Anna királynő 1706. évi levelét már idéztük fentebb. A kronológiát tekintve, a sort Rákóczi és a francia király, XIV. Lajos (1638–1715) levélváltása, valamint ehhez kapcsolódóan a francia követ, Barbezieux és Rákóczi levelei nyitják, még a szabadságharc előzményeként, 1700–1701-ből.⁴⁹ 1704-ből Széchényi Pál (1645–1710) kalocsai érsek (1696-tól) és a császár levélváltását olvashatja eredetiben a *Theatrum* közönsége, 1705-ből Esterházy Antalnak (1676–1722) a morva kormányzóhoz intézett levelét, majd Rákóczi fejedelem I. Szaniszló (Stanisław Leszczyński, 1677–1766) lengyel királynak szóló levelét idézi.⁵⁰ Rákóczi 1707. június második felében írt, holland rendeknek szóló levelének ismereteim szerint a *Theatrum*

⁴⁵ *Theatrum* 1703–1711. 311–312. o. A pátenst kiadásairól, köztük a *Theatrum* szövegéről lásd: Bercsényi Miklós levele II. Rákóczi Ferenchez. Sasincz, 1704. december 3. In Székési Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli *Thaly Kálmán*. Első kötet. (1704–1705.) Budapest, 1875. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. Szerk. *Thaly Kálmán*. IV.) 193–194. o., valamint a levélhez fűzött jegyzetet: 194–195. o.

⁴⁶ *Theatrum* 1713–1711. 429. o. Eredeti lelőhelye: ÖStA KA AFA 27. Sept. 1710. (291. doboz. Rote Nr. 9. Fasc. 15c. fol. 238.). Érsekújvár augusztusi kapitulációs tárgyalásainak forrásai: Uo. (291. doboz. Rote Nr. 8 ad 1710 Sept.) 20. Aug. 1710, 21. Aug. 1710, 23. Aug. 1710.

⁴⁷ *Theatrum* 1703–1711. 430–434. o.

⁴⁸ *Theatrum* 1703–1711. 447–448. o.

⁴⁹ Vö. *Theatrum* 1703–1711. 280–281. o. Rákóczi Ferenc XIV. Lajosnak szóló levelét 1701. november 1-jén írta, melyben a francia uralkodó politikai támogatását kéri. A levél továbbítását – egy másik, Barbezieux-nek (Le Tellier, Louis François Marie, marquis de Barbezieux, 1668–1701, 1691-től francia hadügyi államtitkár) szólóval együtt – a belga származású császári kapitányra, Franz Joseph Longuevalra bízta, aki átadta azokat Bécsnek. Ezek a levelek teremtik meg a jogalapot letartóztatására. A levél egy általános megfogalmazást tartalmazott Magyarország politikai elnyomásáról. A levelet magyar fordításban közli: *Lukinich Imre*: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. I. k. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. XI. k.) Budapest, 1935. 203–204. o. és A Rákóczi-szabadságharc, 2004. 27–28. o. Elemzése, keletkezésének körülményei: *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966. 31–35. o.

⁵⁰ *Theatrum* 1703–1711. 304–306. o. (Az 1704. június 20-án kelt, levélre adott választ közli *Miller I. F.*: *Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Szécsényi ad pontifices, imperatores, reges...* Tom. II. Pestini, 1807. 23–27. o. és beszámol róla *Simonyi I. k.* 324–326. o.) –

az egyetlen forrása. Az eredeti levél feltáratlan, eddig csak a bécsi udvarba delegált angol diplomata, Georges Stepney (+1708) 1706. július 24-i keltezésű jelentéséből volt róla tudomásunk: a *Theatrum* a levelet teljes terjedelmében, egyes szám harmadik személybe átírva közli.⁵¹ Végül egy belpolitikai levélváltást említenék, a fejedelem és a nádor között 1708-ból az országgyűlés összehívásáról, melynek a *Theatrum* a tartalmát foglalja össze.⁵²

A diplomáciai iratok közé sorolhatók a követi utasítások és a diplomáciai megbízólevelek. Az első ilyen forrás a Longueval kapitánynak⁵³ szóló 14 pontos utasítás, amit a *Theatrum* közvetett módon említ, a Rákóczi Ferencet elmarasztaló, nyomtatásban is megjelentetett ítélet leírásakor, illetve az abban felsoroltakra hivatkozva.⁵⁴ Ennél sokkal konkrétabban, szó szerint közölt forrás Anna angol királynő 1706. augusztus 18-án keltezett utasítása, melyben Georges Stepneyt bécsi követi megbízásából visszahívja.⁵⁵ A királynő 1705. június 14-én kelt másik utasítása pedig Sunderland grófnak,⁵⁶ Anglia másik Bécsbe akkreditált követének szól, a magyarokkal folyó béketárgyalásokra vonatkozóan.⁵⁷

A diplomácia forrásai után térjünk rá az általános politikai kérdésekre, a Habsburgok propagandájára és konkrét politikai lépéseire, reakciójára a szabadságharc éveiben. A császári politika és propaganda legfontosabb csatornája a közvélemény felé a császári levelek és nyílt levelek, nyilatkozatok, pátensek közzététele volt nyomtatott formában, latinul és többnyire német fordításban, lehetőleg minél szélesebb körben.

A sort kezdjük I. Lipót (1640–1705) császár levelével, melyet Széchenyi Pál kalocsai érseknek írt 1704. június 20-án, s amit a szakirodalom eddig csak kivonatolva ismert, a *Theatrum* viszont a záradékot kivéve teljes terjedelmében közli. Ez a levél ugyanakkor egy 1704. július 8-ig tartó levélváltás-sorozat egyik darabja, melyre forrásunk ugyan-

Theatrum 1703–1711. 328–329. o. A felhívást kiadta: Feldzug 1705. 533–534. o. *Theatrum* 1703–1711. 336–337. o.

⁵¹ *Theatrum* 1703–1711. 386–387. o. A levél minden részletre kiterjedő tartalmi kivonatát közli a *Theatrum*, de téves dátummal. (Illetve előfordulhat, hogy annak nemcsak egyetlen, a holland rendekhez elküldött változata volt, hanem egy 26-ára dátumozott nyomtatott változata is, melynek alapján forrásunk közli annak tartalmát. Két nappal korábban ugyanis Stepney angol követ már birtokában volt a levélnek. Vö. *Simonyi* III. k. 171–173. o. A másik lehetőség, hogy Rákóczi levele a régi időszámítás szerint kelt július 28-án. A levél dátumozásának problémájára már Simonyi Ernő is fölfigyelt: *Simonyi* III. k. 175. o.)

⁵² *Theatrum* 1703–1711. 402. o. Esterházy Pál nádor az 1708. évi országgyűlésre meghívta II. Rákóczi Ferencet is. Rákóczi megkérdőjelezte a meghívóra küldött válaszlevelében, hogy az összehívott gyűlés országgyűlésnek nevezhető-e az egybegyűlteket csekély száma miatt, ugyanakkor a fenntartása alá tartozó vármegyék főnemeseinek nem tiltotta meg a részvételt. *Köpeczi–R. Várkonyi* 2004. 397–398. o.

⁵³ François Joseph de (+1719) belga származású császári kapitány.

⁵⁴ *Theatrum* 1703–1711. 280. o.

⁵⁵ *Theatrum* 1703–1711. 383. o. Az eredetileg latin nyelvű levél másolatát közli: *Simonyi* III. k. 210–211. o.

⁵⁶ Spencer, Charles, Earl of Sunderland (1675–1722) angol államférfi, diplomata, 1705-től Anglia rendkívüli bécsi nagykövete.

⁵⁷ *Theatrum* 1703–1711. 345–346. o.

csak utal, majd a további levélváltást is nyomon követi.⁵⁸ A császári nyilatkozatok közé tartozik I. József (1678–1711) császár nyílt levele, amit 1706. január 22-én tettek közvé az udvarban a béketárgyalások aktuális állásáról, illetve a tárgyalásokhoz kapcsolódóan a császár álláspontjáról a hatalomgyakorlás további módját illetően.⁵⁹ Egy másik császári nyilatkozat az 1706. évi nagyszombati béketárgyalások meghiúsulására reagáló császári propaganda terméke, mint ahogyan az 1707. április 12-én kiadott, a *Theatrum*-ban közölt pátens is az ónodi országgyűlés összehívásának hírére.⁶⁰ De egyértelműen propagandanyilatkozat az a császári rezolúció is, amely az 1708. évi országgyűlés befejezése előtt, annak eredménytelensége okán született meg, s melyet eddigi ismereteink szerint az 1708. évi országgyűlésről szóló irodalom nem ismert.⁶¹

A krónika a magyarországi szabadságharc idejéből két amnesztiarendeletet idéz. Az 1703. október 18-án közzétett, melyben I. Lipót császár amnesztiát ígért azoknak, akik hat hét alatt hűségére (vissza) térnek.⁶² A másik az 1709. július 14-én kelt, Innsbruckban kiadott amnesztiarendelet, amit forrásunk maradéktalanul ad közre.⁶³

A *Theatrum Europaeum* nemcsak a császári udvar politikai reagálását dokumentálja, hanem a felkelők követeléseit is. Idézi kiáltványait, nyilatkozataikat, körleveleiket, pátenseiket, országgyűlési követeléseiket, felirataikat. 1703-ban Rákóczi Ferenc a *Theatrum* tanúsága szerint a császár csatlakozást tiltó pátensére egy sor felhívást adott közre, melyben kifejtette álláspontját, s melynek legfontosabb darabját, a július 18-i naményi pátent idézi is.⁶⁴ Részletesen citál a *Theatrum* egy, a szakirodalomban eddig nem ismert proklamációt, amely a felkelők követeléseit tartalmazza a vallásügyi kérdéseket illetően 1704-ből⁶⁵ – ennek feltárása további kutatást igényel. A császárpárti magyarországi, illetve erdélyi politikai nyilatkozatok közül a *Theatrum* az erdélyi nemesek

⁵⁸ *Theatrum* 1703–1711. 304. o. Az 1704. június 20-án kelt, I. Lipót által Széchényi Pál kalocsai érseknek küldött dokumentumot az irodalom eddig csak kivonatosan, illetve rövidített változatban, áttételesen ismerte. Vö. *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története. II. k. Ford. *Takács József*, a fordítást szakmailag ellenőrizte és sajtó alá rendezte, valamint a kiegészítő jegyzeteket írta *Tóth Gergely*. Szerk. *Romsics Imre – Thoroczkay Gábor*. Kalocsa, 2003. 108–109. o.

⁵⁹ *Theatrum* 1703–1711. 353. o. I. József nyílt levelét január 22-én tette közzé. Lásd *Köpeczi-R. Várkonyi* 2004. 290. o. (A nyilatkozat lényege egyébként, amit a *Theatrum* végül nem idéz: a császár az 1687-es országgyűlés végzéseire ragaszkodik; az ország törvényeit be fogja tartani.)

⁶⁰ *Theatrum* 1703–1711. 379–381. és 388. o. Az 1707. február 13-án, a császár által kibocsátott német nyelvű nyilatkozat egyik példánya: ÖStA KA HKR (95. doboz.) 1707. Febr. №. 471. Expedit.

⁶¹ *Theatrum* 1703–1711. 408–409. o. Az ismertett császári rezolúció valószínűleg egy, az országgyűlés befejezése előtt kiadott propagandanyilatkozat, amit a szakirodalom egyelőre nem ismer, és az 1708–10. évi országgyűlésről fennmaradt források és irodalom sem említik. (A továbbiakban alaposabb feltárást igényel: amennyiben előkerül egy eredeti példány; különös tekintettel például a 9. pontra, ahol a spanyol király mint a magyar trón várományosa szerepel 1709-ben.)

⁶² *Theatrum* 1703–1711. 287. o.

⁶³ *Theatrum* 1703–1711. 414–416. o. Az eredeti, latin nyelvű oklevél lelőhelye: ÖStA AFA 14. July 1709. (291. doboz. Rote Nr. 5. Fasc. 4. fóliószám nélkül.)

⁶⁴ *Theatrum* 1703–1711. 284–285. o. Kiadása: *Balogh István*: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július–október). Nyíregyháza, 2003.² 53. o. és ennek alapján: A Rákóczi-szabadságharc, 43–44. o.

⁶⁵ *Theatrum* 1703–1711. 296–297. o.

1705. augusztusi nagyszzebeni (csonka) országgyűlésén elfogadott nyilatkozat szövegét közli teljes egészében.⁶⁶ De olvashatjuk ugyanebből az évből a május 18-án kelt nádori felirat teljes szövegét is, amely a magyarországi rendeket a fegyver letételére szólította fel.⁶⁷ Az országgyűlési követelésekre példának végül az 1708-as pozsonyi gyűléseken elhangzottak idézhetőek, amit a forrás pontról pontra idéz, valamint a sérelmi pontok.⁶⁸

Ki kell térnünk a vallásügyi kérdéseket tárgyaló, dokumentáló forrásokra is. Példának hozható fel a pfalzi választófejedelem⁶⁹ és a kalocsai érsek levélváltása 1704-ből, ami tudomásunk szerint eddig feltáratlan forrása a szabadságharc történetének; 1705-ből az angol püspök magyaroknak írt terjedelmes levele, amit a krónika teljes terjedelmében ad közre, s amely szintén ismeretlen volt eddig, ellentétben a IX. Kelemen (Giovanni Francesco Albani, 1649–1721) által írt 1709. évi pápai brevével, melyet a *Theatrum* hasonlóképp idéz.⁷⁰ A vallásügyi problémák és tárgyalások 1706–1707 között teljesebben ki, melynek fontos dokumentuma a *Theatrum Europaeum*-ban is közreadott hat vármegye felirata a magyarországi jezsuita rendtartomány védelmében, valamint a jezsuitakérdés megoldási javaslataként a szakirodalomban *Responsio* néven említett fejedelmi állásfoglalás.⁷¹

⁶⁶ *Theatrum* 1703–1711. 335. o. A császárpárti erdélyi nemesek (csonka) országgyűlése Nagyszzebenben 1705. augusztus 2-án a gyulafehérvári országgyűlés határozatait törvénytelennek nyilvánította. A határozatot ismerteti *Dr. Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc (1676–1735). (A Magyar Tud. Akadémia segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. *Dr. Dézsi Lajos*.) I. k. Budapest, 1910. 458. o.

⁶⁷ *Theatrum* 1703–1711. 320–321. o. (Esterházy nádor körlevelének dátumát a szakirodalom eddig 1705. május 15-re tette. Vö. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. *Vas István*. A tanulmányt, és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. [Archivum Rákócziánium. III. osztály: írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.] Budapest, 1978. 493. o. és említi: *Simonyi* II. k. 81, 83. o. A körlevél dátuma minden bizonnyal téves, hiszen a nádor titkára, Jeszenszky, aki a körlevelet a főispánokhoz eljuttatta, május 17-én már Bécsben volt. Lásd *Simonyi* II. k. 337–338. o.)

⁶⁸ *Theatrum* 1703–1711. 400–401. o. József császár az esztergomi érseket bízta meg, hogy a császárhű főnemesekkel egyeztessen a majdan összehívandó pozsonyi országgyűlésen megtárgyalandó kérdéseket illetően. Az érsek az 1707. november 26-i tanácskozáson elhangzottak alapján egy hétpontos előterjesztést készített. Lásd *Zsilinszky Mihály*: Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Budapest, 1888. 23. o. A *Theatrum* a továbbiakban ezeket foglalja össze. A pontok részletes ismertetése: uo. 24–26. o. (Ezek jelentették az 1708. évi pozsonyi országgyűlés kiindulási pontjait.)

⁶⁹ Johann Wilhelm Joseph Janaz von der Pfalz (1685–1716) 1690-től pfalzi választófejedelem, az 1704. évi tárgyalásokon a Habsburg udvar álláspontjának tolmácsolója.

⁷⁰ *Theatrum* 1703–1711. 306–307. o.; 321–325 o., illetve 418–419. o. Az augusztus 17-i brevé teljes szövegének magyar nyelvű közlése: *Köpeczi Béla*: A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc. In *Köpeczi Béla*: Rákóczi útjai. Tanulmányok. (Kisebbségkutatás könyvek, sorozatszerk. *Cholnoky Győző*.) Budapest, 2004. 52–54. o. (XI. Kelemen pápa ebben egyértelműen elítélte a magyarországi szabadságharcot. A dokumentum kiadásának előzményeiről lásd uo. 46–47. o.)

⁷¹ *Theatrum* 1703–1711. 355–357. o. A hat vármegye feliratának ügye: a jezsuita rend védelmére kelt 1705 őszén hat északnyugati vármegye, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó és Árva. 1705. október 30-án együttes felterjesztésben fordultak a fejedelemhez, melyben a jezsuiták ellen tett intézkedések visszavonását kérték. A *Theatrum* a felterjesztés szövegét közli német fordításban. Lásd Ráday Pál iratai I. k. 710. o. A fejedelem 1706. október közepi válasza a felterjesztésre: uo. 357–373. o.; valamint *Theatrum* 1703–1. 377–378. o.: a beadványra adott választ közli kivonatban: „*Responsio Francisci Rákóczy anno 1706 ad supplicationem sex comitatum protestantium contra relegationem patrum Societatis Jesu*”. Teljes terjedelmében kiadta: Ráday Pál iratai I. k. 711–726. o.

A Rákóczi-szabadságharc fegyverszüneti és béketárgyalásait is többféle műfajú forrás dokumentálja. Az 1706. évi fegyverszüneti és béketárgyalások hangsúlyosan szerepelnek a krónikában. Olyannyira, hogy a Pozsonyban, 1706. májusban kelt cikkelyeket, illetve császári álláspontot teljes terjedelmében idézi, a 11-én kelt záradékkal együtt. Ugyanakkor a fegyverszünet felbomlása és ennek következtében a béketárgyalások megszakadása miatt a felkelőknek nem volt már alkalmuk arra, hogy a javaslataikra adott, fentebb idézett válasza reagáljanak, ezért viszonzválaszukat saját követeléseikkel és a császári válaszokkal együtt 23 pontos latin nyelvű nyilatkozatban adták közre, amit forrásunk pontról pontra, hosszasan idéz.⁷² A másik, immáron végleges békeokmány pedig, amit a krónika közread 1711-ből: a szatmári békepontok, a hűségesskü szövegével együtt, az egyik korabeli nyomtatott változat közlésével.⁷³

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a *Theatrum Europaeum* Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó leírásai nagyon gazdag, sokrétű forrásbázis felhasználásával születtek meg. Ezek között nem egy olyan dokumentum is található, melyről honi történetírásunk nem tudott, vagy csak közvetett módon értesült, s vannak olyan dokumentumok is, melyek kiestek a történeti köztudatból.

⁷² *Theatrum* 1703–1711. 357. skk. o. A császári álláspontot a *Theatrum* a latin–magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent dokumentum német fordításában közli, melynek egyik példánya megtalálható: ÖStA KA HKR 1706 May 13. №. 13. Expedit. (92. doboz.) Fol. 1–3v. (A fegyvernugvási feltételeket a császári biztosok május 3-án adták át a nagyszombati magyar tárgyalódelegációnak, s megküldték azt a Semptén tartózkodó Bercsényinek és a Nyitrán lévő fejedelemnek. Lásd: *Simonyi* III. k. 3–6. o.)

A magyar küldöttség választát a mediátorok, Stepney és Rechteren 6-án küldték el Wratislaw kancellárnak (*Simonyi* III. k. 8–10. o.). A fegyverszünet felbontása és a nagyszombati béketárgyalások megszakadása miatt a felkelőknek nem volt alkalmuk arra, hogy a békejavaslatra írt válasszal szemben hivatalosan állást foglaljanak. Ezért válaszukat nyomtatásban jelentették meg 1706-ban, a magyar békekövetelésekkel és a császári válaszpontokkal együtt. A 23 pontos dokumentum ennek a latin nyelvű szövegnek (kiadása: *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. 2. k. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1885. 2280. sz.) az összefoglalása, a *Theatrum* mindezt a továbbiakban ennek a dokumentumnak, a bécsi egyetemi nyomda kiadásában megjelentetett latin nyelvű változatának német fordítása alapján, azt összefoglalóan közli. Egyik példánya megtalálható: ÖStA KA HKR 1706 July. №. 141. Expedit Beilage Faszikel, №. 198. (95. doboz, fóliószám nélkül.) A szövetkezett rendek választát a latin alapján és ennek magyar fordítását lásd Ráday Pál iratai I. k. 635–673. o. (Az egyes fegyverszüneti pontok elfogadásáról lásd *Simonyi* III. k. 19–23. o.) Végül, a 23 pontos választ összefoglalóan ismerteti *Brenner Domokos*: Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről. (Részletek.) In *A Rákóczi-szabadságharc*, 254–256. o.

⁷³ *Theatrum* 1703–1711. 449–456. o. A szatmári békeegyezményt közli *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. (Magyarország újkori történetének forrásai.) Budapest, 1925. 337–345. o. (Szerinte a *Theatrum* az általa közölt latin változat német fordítása.) A békepontok egyik változatát kiadta újabban: *A Rákóczi-szabadságharc*, 272–277. o. A békeokmány egykorú nyomtatott példányait ismerteti: *Bánkúti Imre*: A szatmári béke. (Sorsdöntő történelmi napok 6. Szerk. *Szakály Ferenc*.) Budapest, 1981. 158. o. A békeokmány hasonmás kiadása *Mészáros Kálmán* bevezető tanulmányával: 1711: Kiegyezés és újrakezdés. (A Jósza András Múzeum Kiadványai, 69.) Nyíregyháza, 2011.

Rövidítések

- A Rákóczi-szabadságharc A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel. (Nemzet és emlékezet. Sorozatszerk. Gyurgyák János, Potó János.) Budapest, 2004.
- Bingel 1909. *Bingel, Hermann*: Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. München, 1909. (Reprint: Wiesbaden, 1969. és legutóbb: Lübeck, 1982.)
- Feldzug 1703–1711. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Hg. von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archives. I. Serie, V–XI. Bd, II. Serie, I–III., VI. Bd. Wien, 1878–1887.
- G. Etényi 2009. *G. Etényi Nóra*: A kompetens szemlélő a kora újkori közéleti diskurzusokban. *Korunk*, 3. folyam, 20. (2009. március.) 3. sz. (Lapszám nélkül, interneten: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00147/index4ffb.html>; a letöltés időpontja: 2018. július 11.)
- Kovács 2008. *Kovács Zsolt*: Krónika vagy történetírói mű? A Theatrum Europaeum bemutatása (1633–1738). *Fons*, XV. (2008) 3. sz. 201–231. o.
- Kovács 2011. *Kovács Zsolt*: XIV. Lajos és Mária Terézia ünnepélyes párizsi bevonulása (1660) a Bureau de la Ville iratanyaga és a Theatrum Europaeum alapján. *Aetas*, 26. (2011) 2. sz. 53–84. o.
- Köpeczi–R. Várkonyi 2004. *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004.³
- Markó 2003. *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. S. a. r. *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003.
- ÖStA KA
AFA
HKR
Ráday Pál iratati I. k.
Schmale 1997.
Schmale é. n.
Schock et al. 2008.
Simonyi I–III. k.
Theatrum 1703–1711.
Wütrich 2007.
- Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
Alte Feldakten
Hofkriegsrat
Ráday Pál iratati I. k. 1703–1706. S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László*. Budapest, 1955.
Schmale, Wolfgang: Das 17. Jahrhundert und die neuere europäische Geschichte. *Historische Zeitschrift*, 264. (1997) 587–611. o.
Europabegriffe und Europavorstellungen im 17. Jahrhundert. Web-Projekt, *Wolfgang Schmale* (Dir.). http://www.univie.ac.at/igl.geschichte/europaquellen/essays/merian_theatrum_europaeum.htm (a letöltés időpontja: 2018. június 11.)
Ordnung und Repräsentation von Wissen. Dimensionen der Theatrum-Metapher in der frühen Neuzeit. Hg. *Schock, Flemming – Bauer, Oswald – Koller, Ariane*. Hannover, 2008.
Simonyi Ernő: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. I–III. k. (Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. II. Osztály: Diplomácia.) Pest, 1871.
Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. • Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította *Kincses Katalin Mária*, ford. *Tuza Csilla*. (Rákóczi Források.) Budapest, 2013.
Wütrich, Lucas Heinrich: Matthaeus Merian. d. Ä. Eine Biographie. Hamburg, 2007.

EGYKORÚ METSZETEK ÉS EMLÉKÉRMEK AZ 1704-ES HÖCHSTÄDTI CSATÁRÓL

Philipp Heinrich Müller (1654–1719) augsburgi éremvésnök az 1704. augusztus 13-án az Európa aktuális hadszínterén megvívott höchstädti (blenheimi) csata emlékére és Savoyai Jenő herceg (1663–1736) császári hadvezér, tábornagy legújabb dicsőségére ezüst emlékérmét vésett és veretett.¹ A körülbelül 21 gramm tömegű, 37-38 mm átmérőjű, tetszetősen csillogó korongocska előlapján a herceg díszes mellvértben, hosszú loknikkal, fejét felszegve profilból látható. A hátoldalon a csatatér, előterében a legyőzött francia–bajor sereg szétzilált táborának képe a halottakkal, haldoklókkal, agonizáló sebesült katonákkal, fölöttük egy lebegő, égő lángcsóvát rájuk szóró angyallal. Az előlap felirata: EVGENIUS FRANC[ISCUS] • DVX. SAB[AUDIAE] • CAES[AREI] • EXER[CITUS] GENER[ALIS] COMM[ENDANS]. A hátoldalon: GALLIS BAVARISQUE • CAESIS TALLARDO CUM. X • MILI [BUS] AD HOCHSTAD[IUM] • CAPT[IS] • 1704. Minden egyértelmű; a képek és a feliratok összetartozása, a legyőzöttek megnevezése, a veszteségek.

A kis tárgyat szemlélve további két dolog tűnik föl. Az érmét egyedül Savoyai dicsőségére verték. Hiányzik mellőle az angol–osztrák szövetséges hadak és a csata voltaképpeni irányítójának, levezénylőjének, az angol hadak főparancsnokának, John Churchillnek, Marlborough hercegének (1650–1722) a képe; a feliraton sem említik.² Lehagyása az éremről, úgy tűnik, a Habsburg-ház immáron oszthatatlan dicsőségét hirdeti az európai kontinensen. A másik információ a hátoldal körirata: GLORIA AD TIBISCUM HUNGARIAE PARTA, RENOVATVR AD DANVBIVM GERMANIAE. Elgondolkodtató szavak ezek: a magyarországi függetlenségi mozgalom, II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) – ekkor már megválasztott, de még be nem iktatott erdélyi fejedelem – függetlenségi harcának idején (1703–1711) az immáron a becsatolt, töröktől

¹ Közli: *Popelka* 1986. 93. sz. Lásd a 96. oldalt követő számozatlan, színes képek közül a jobb alsó részen lévő érme képét is és *Erichsen–Heinemann* 2004. 7. o. (39. sz.).

² Savoyai Jenő működésére lásd *Max Braubach*: Prinz Eugen von Savoyen. 1–5. kötet. Wien, 1963–1965; *Nicholas Henderson*: Prince Eugen of Savoy. Weidenfeld & Nicolson, 1966; *Antoine Béthouart*: Le prince Eugene de Savoie. Soldat, diplomate et mécène. Paris 1975; *Derek McKay*: Prinz Eugen von Savoyen. Feldherr dreier Kaiser. (Angolból németre ford. *Gerald Szyszkovitz* és *Uta Szyszkovitz*.) Graz–Köln–Wien, 1979; *Henderson* 1988. Chapter VIII. Blenheim. 9–114. o.; *Trost* 1996. Marlborough hercegének érdemeiről, tevékenységéről összefoglalóan lásd (a teljesség igénye nélkül): *Barnett* 1999; *Chandler* 2003; *Falkner* 2004; *Tincey* 2004; *Maurice Ashloey*: Marlborough. Read Books, 2006; *Sir John William Fortescue*: Marlborough. Pickle Partners Publishing, 2015; *John Hussey*: Marlborough. The Hero of Blenheim. Orion, 2015; *Gerald Nicholson*: Marlborough. Jovian Press, 2017.

vissza-, illetve elfoglalt magyar területek „vérfrissítő” szerepét hirdetik az új erőre kapott osztrák Habsburgok birodalmában. Bizonyítván, hogy a magyar szabadságharc és a spanyol örökösödési háború (1711–1714) és annak csúcspontja, a – minden hazai és külföldi kutató által a háborút eldöntőnek tartott – höchstädti csata következményeinek összefüggésrendszere katonai, diplomáciai, politikai szempontból egyaránt ismert volt a korabeli szemtanú számára. A XVIII. század elején még élő diszciplína, amely az idő múlásával mára kihullott a történeti köztudatból, olyannyira, hogy a tankönyvekben már csak egy-egy mondatot olvashatunk minderről, a német, osztrák, magyar középiskolai atlaszokban pedig legfeljebb csak az 1704-es évszámot tüntetik fel a szerzők.³ A két jelentéstartalom logikai összekapcsolódása végül mintegy előrevetíti a tény is, mely szerint a korabeli angol diplomácia legfontosabb törekvése, a nemzetközi tárgyalóasztalnál és nemzetközi garanciákkal kialakított, minden résztvevő, érdekelt fél bevonásával létrehozott békerendszer, mely a hatalmak egyensúlyi rendszerén nyugszik, az erőfeszítések ellenére egy szűk évtized elteltével kudarcra ítéltetett.⁴

A spanyol örökösödési háború, valamint a höchstädti csata és annak közvetlen magyar összefüggései,⁵ a Rákóczi-szabadságharc kapcsolata az 1703–1704. év össz-euró-

³ Vö. Westermann. *Großer Atlas zur Weltgeschichte*. Szerk. *Hans-Erich Stier* et al. Braunschweig, 1988. (Nemcsak a höchstädti csata, de a spanyol örökösödési háború is kimaradt.); *Történelmi Világtalasz*. Szerk. *Ajtay Ágnes* et al. Budapest, 1991. 50. o. I. térkép: az örökösödési háború kimarad, a csata évszáma azért szerepel. Talán a magyar középiskolások lehetnek a legjobban értesültek: *Középiskolai történelmi atlasz*. Szerk. *Papp-Váry Árpád* et al. Budapest, 2006. 51. o. C térkép: az örökösödési háborút és a csatát egyaránt megemlíti.

⁴ Az angol követek az örökösödési háború kezdetétől fogva szorgalmazták a Buda visszafoglalása után bekövetkezett hatalmi átrendeződés miatt, hogy Erdély státusát belefoglalják a nemzetközi szerződés(ek) be, látván, hogy függetlenül attól, melyik fél, a Habsburgok vagy a franciák nyerik-e meg a háborút, az európai hatalmi egyensúly felborult. *Köpeczi – R. Várkonyi* 1976. 163. skk. o.; *Bárczy* 1980. (dokumentumok közlésével támasztja ezt alá); *R. Várkonyi*, é. n. 297. o.; *R. Várkonyi* 1995a. 153. skk. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország az új kihívások korában. In *R. Várkonyi Ágnes*: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. [Budapest, 1999.] 240–244. o.; *R. Várkonyi* 2001.

⁵ A höchstädti csatának a Rákóczi-szabadságharcra gyakorolt döntő befolyását az 1930-as évek közepén Markó Árpád hadtörténész tárta fel máig ható érvénnyel: *Lukinich–Markó* é. n. 493–502. o.; *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934; *Markó Árpád*: Ismeretlen Rákóczi-kiáltvány a bajor hadszínterről. *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXV. (1934) 103–105. o.; *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. In *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. S. a. r. Mészáros Kálmán. [Budapest, 2003.] 15–36. o. (Eredetileg megjelent: *Századok*, 1936. 579–597. o.) Markó Árpád ezt így fogalmazta meg egy Szekfű Gyulának írt levélben: „Úgy érzem azonban, hogy nem Te tartozol köszönettel nekem azért, hogy nyilvánosan is magamévá tettem a Te véleményedet a sokat vitatott Rákóczi-problémában, hanem én Neked. Történetkutatóvá és íróvá engem a Te munkáid tettek, az a – szerény nézetem szerint egyedül helyes – történeti felfogás és feldolgozási mód, az a minden kritika és felelősség nélküli illúziótól mentes és azt elítélő állásfoglalás, amelynek igazságáról szentül meg vagyok győződve. Ha figyelemre méltatod most megjelent munkámat [II. Rákóczi Ferenc a hadvezér], akkor, főleg annak I. és VI. fejezetében meggyőződhetek arról, hogy az azokban lefektetett gondolatmenet a Tiedével párhuzamosan igyekszik haladni, s hízelgek magamnak azzal, hogy nemcsak csendes, titokban, hanem nyíltan is azok közé tartozó vagyok vallo magamat, akik a Te történetiszemléletednek meggyőződésből hívei.” Markó Árpád levele Szekfű Gyulának, [Budapest,] 1934. május 11. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Ms 4501. Markó Árpád levelei, 132. sz.

pai politikai, katonai és diplomáciai eseményeivel az elmúlt évtizedek kutatásainak és az elmúlt évtizedek publikációinak következtében vált mára ismertté nemcsak a hazai és nemzetközi történeti szakirodalomban, de végre kezd beszivárogni a tudományos népszerűsítő irodalomba is.⁶ Írásunk egyik célja hozzájárulni a hazai történeti kutatás szemléletváltozásához is a höchstädti példával is: a kora újkor kutatásába az írott emlékeken kívül további források, a tárgyi emlékek is beemelhetők.⁷ A tárgyi források széles skálája esetünkben szinte kimeríthetetlennek tűnik. A történeti értéket képviselő forrásértékű 1704-es tárgyi kultúra részei a térképek, fegyverek, a festmények, szobrok, metszetek, emlékérmék, a szöttesek, berendezési tárgyak, épületek, de a ravatalok, a ruházat, a használati tárgyak is – vég nélkül sorolhatnánk. Úgy vélem, mindezek nem csak dekorációk, illusztrációk kell, hogy legyenek a korszak történelmét tárgyaló tanulmányok, monográfiák lapjain. A höchstädti csata kapcsán ennek létjogosultságát szeretném illusztrálni térképekkel és emlékérmekkel, középpontban egy, a csatát megörökítő, egyik magyarországi közgyűjteményben fellelt rézmetszet feltárásával, bemutatásával, elemzésével.

A höchstädti csata kutatásában a hazai szakirodalomban a korábbiakat Perjés Géza foglalta össze: *Perjés 1958*. Megállapításaira támaszkodik minden magyar nyelvű tanulmány, amely azóta született. Az 1960-as évekről napjainkig megjelent munkák (különösen a 2004. évi 300. évfordulóhoz kapcsolódóan) a csatáról (a teljesség igénye nélkül): *Karl Baumann*: Stimmen aus der europäischen Literatur zur Schlacht von Höchstädt (1704). *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen an der Donau*, 72. (1970) 44–87. o. (A korábbi szakirodalom összefoglalása.) *Henderson 1988*. 90–114. o.; *Zachar József*: Csatak, hadvezérek, katonák a XVIII. században. Budapest, 1990; *Barnett 1999*. (von. részek); *Falkner 2004*; *Tincey 2004*; *Erichsen–Heinemann 2004*; *A Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen 105*. sz. 2004. évi tematikus számának tanulmányai közül: *Anton Aubele*: Der Spanische Erbfolgekrieg im Sommer 1703 an der oberen Donau zwischen Munderkingen und Dillingen. Eine zeitgenössische badische Militärkarte spiegelt die kriegerische Situation wider. 13–24. o.; *Marcus Junkelmann*: Der blutige 13. August 1704. 73–200. o.; *Eberhard Birk*: Lange und kurze Wege nach Höchstädt. 241–268. o.; *Karl Baumann*: Die Schlacht von Blindheim bei Höchstädt am 13 August 1704. Spuren bis in die Gegenwart. 269–296. o.; *Richard Viillers*: Zur Erinnerung an die Opfer der Schlacht bei Höchstädt von 1704. 427–445. o., valamint *Spencer 2005*.

⁶ Az 1985-ben kiadott berlini német hadtörténeti lexikon meg sem említi a höchstädti csata, a spanyol örökösödési háború kapcsán a Rákóczi-szabadságharcot, lásd *Wörterbuch zur Deutschen Militärgeschichte*. Bd. 1. A–Me. Berlin, 1985. 298–299. o. Újabb példa a német szakirodalomból: *Hans Delbrück*: Geschichte der Kriegskunst. Die Neuzeit. Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon. Hamburg, [2000.] (Bár ez az 1962. évi kiadás újra kiadása.) Pozitív példa: *Schilling 1998*. 333. o.

Angol nyelvetterületen, ahol a némettől eltérően a francia nyelvű szakirodalmat is ismerik, használják a szerzők, általánosan elterjedt a Rákóczi-szabadságharc szerepének megemlézése a spanyol örökösödési háború, illetve a höchstädti csata kapcsán. Vö. *Linda Frey – Marsha L. Frey*: A Question of Empire. Leopold 1. and the War of Spanish Succession, 1701–1705. New York, 1983; *Linda Frey – Marsha L. Frey*: Insurgency during the War of the Spanish Succession. The Rákóczi Revolt. *Hungarian Studies*, 2. (1986) 35–45. o.; *Henderson 1988*. 91–92. o.; *Trost 1996*; *Barnett 1999*; *Chandler 2003*; *Falkner 2004*; *Marcus Junkelmann*: Das greulichste Spectaculum. Die Schlacht von Höchstädt 1704. (Haus der Bayerischen Geschichte.) Augsburg, 2004; *Tincey 2004*; *Spencer 2005*.

⁷ Természetesen nem arra kell gondolnunk, hogy a régészeti leletek nem szerepelnek a korszakot feltáró történészek forrásai között, hiszen jószerevel e forráscsoport a tárgyi emlékek között az egyetlen, amelynek felhasználása a történészek körében létjogosultságot nyert.

Rákóczi „reménye”

A höchstädti csatavesztés sorsfordító következményét a Rákóczi-szabadságharcra minden, a kérdést megemlítő hazai kutató számára a fejedelem emlékiratainak oly sokat idézett két (magyar fordításban három) mondata sűríti egybe: „A másik futár a höchstädti csatavesztés szerencsétlen hírével érkezett. Ez az esemény megfosztott már a reményétől is annak, hogy egyesülhessek a bajor választófejedelemmel. Ez a remény volt egyetlen alapja annak, hogy belefogtam a háborúba, melynek nehézségeit nagyon is előre láttam.”⁸ Az *Emlékiratok*ban azonban II. Rákóczi Ferenc az eseményt további (már nem oly gyakran idézett helyeken) is említi, melyeket több okból is érdemes felidéz-nünk.

Az 1704. évi gyöngyösi békeértekezlet megakadása után Rákóczi a vihnyei gyógyfürdőbe érkezett. Erdélyi fejedelemmé választásának kapcsán⁹ így emlékezik e napok történéseire: „Ezen a helyen ért az erdélyi rendek ünnepélyes követsége is, és elhozta a megválasztásom oklevelét. Az volt a megbízatásuk, kérjenek meg engem, hogy fogadjam el és menjek közéjük, megragadni a kormányzás gyepeljét. A követség a három nemzetből állt, magyarokból, székelyekből és szászokból és a törvényesen engedélyezett négy vallásból, katolikusból, kálvinistából, lutheránusból és unitáriusból. Élükön Miksa gróf állt. Nem siettem elfogadni ajánlatukat, mert a höchstädti csatavesztés után nem maradt reményem arra, hogy a béke erősít meg majd Erdély birtokában.”¹⁰ Rákóczi a felkelés győzelmének zálogát, legalábbis azt elősegítendő, 1703. szeptember 2. óta – amikor is Miksa Emánuel (1662–1726) bajor választófejedelem és a francia seregek fővezére, Claude-Louis-Hector Villars herceg (1653–1734) tábornagy egyesített erői Höchstädt-Schweiningennél látványosan csatát nyertek, utat nyitván a Duna mentén haladva Bécs ostromának – külpolitikai és hadi szempontból mindenekelőtt a francia–bajor seregekkel való egyesülésben látta.¹¹ A sokszor ismételt reményének 1703–1704. évi realitását, Rákóczi diplomáciai lépéseit Köpeczi Béla kutatásai támasztották alá, illetve tárták fel, melyek lényegét röviden ekképpen foglalhatjuk össze, most csak a bajor választófejedelemmel kapcsolatos tervekkel emelve ki. Rákóczi többek között szüntelenül kéri a franciákat, ösztönözzék a bajor uralkodót a Bécs elleni felvonulásra. Három nappal a győztes csata után a bajor választót a franciákon keresztül sürgeti, hogy küldjön csapatokat Magyarországra Csehországon keresztül. De közvetlen diplomáciai lépést is tesz, levelet ír Miksa Emánuelnek, mert a leginkább az nyugtalanítja, hogy még nem sikerült vele közvetlenül is kapcsolatba lépnie, és nem ismeri a választófejedelem

⁸ Rákóczi emlékiratai, 82, 340. o. A fejedelem sokszor idézett sorainak valóságtartalmát tüzetesebben Köpeczi Béla és Perjés Géza vizsgálta (részletesen lásd alább).

⁹ 1704. július 8-án. A fejedelemválasztás legutóbbi irodalmi összefoglalója: Mezey 2003. 344. o.

¹⁰ Rákóczi emlékiratai, 85, 343. o.

¹¹ Nem kizárólag ebben, ahogyan ezt Perjés Géza 1980-ban publikálta a Benda Kálmán által összegyűjtött források alapján. – *Perjés Géza: A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására*. In Rákóczi tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 123–124. o. Miksa Emánuel szerepéről a spanyol örökösödési háborúban és sorsáról a höchstädti csatavesztés után: *Schilling* 1988. 261–262, 326. o.; *Schryver* 1996. A bécsi ostrom alternatívájáról: 140–144. o.

politikai koncepcióját. A bajor uralkodóhoz küldött követség nem ért célt, így Rákóczi a franciákon keresztül ajánlja fel Miksa Emánuelnek a magyar koronát,¹² ami a bajor választó pontos céljainak további ismerete nélkül véleményem szerint vagy Rákóczi nagyfokú elbizonytalanodására utal, vagy arra, hogy éppen ellenkezőleg, a bajor választó magyar királlyá választását ettől kezdve nem vehette komolyan számításba, s már akkor döntött arról, hogy nem épít rá a továbbiakban, a francia közbenjárás és biztatás ellenére.

Mindez már az általános katonai törekvéseken is túlmegy, s egyik döntő bizonyítéka annak, hogy Rákóczi katonai és politikai törekvései már ekkor, 1703 novemberének közepén, Magyarország önálló, szuverén államként, a francia udvartól is független külpolitikai tényezőként¹³ való szerepeltetésére irányultak. Rákóczi emlékiratainak fentebb idézett sorai mindezt alátámasztják: nem mondják ki, hogy nem állt szándékában elfogadni az erdélyi fejedelmi koronát – pusztán „nem sietett” elfogadni azt. A halogató vagy fontolgotás háttérében R. Várkonyi Ágnes szerint nem személyes ambícióinak érvényesítése állott,¹⁴ s szintén ő írta, hogy ez annak ellenére volt így, hogy az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásának megvoltak az eszmei, politikai és családi hagyományai Rákóczi gondolatvilágában és értékrendjében.¹⁵ A hosszabb megfontolás okát úgy vélem, a szintén R. Várkonyi Ágnes által feltárt egyik fejedelmi diplomáciai alapkoncepcióban kereshetjük: „... azzal a feltétellel kapcsolódott be Franciaország oldalán a spanyol örökösödési háborúba, hogy a Magyar királyság és Erdélyi Fejedelemség szuverenitása bekerül az európai háborúkat lezáró nemzetközi békébe.”¹⁶ Hónapokkal a gyulafehérvári országgyűlés előtt, 1703 novemberében még mindezt a bajor fejedelem trónra hívásával látta biztosítottak. Mint láttuk, vívódásait részletesen leírta a vihnyei napokra emlékezve, de már saját megválasztását helyezve előtérbe. Eszerint úgy véli, erdélyi fejedelemmé választása 1704 nyarán teljesen szabályos volt, mert a fejedelemséget alkotó három nemzet és a hivatalosan, a Habsburgok által is elismert négy vallási felekezet egyöntetű akarata érvényesült. Formailag, jogilag a választás legitim,¹⁷ Erdély szerepének felértékelődése pedig már 1704 elejére diplomáciai és hadi vonatkozásban egyaránt nyilvánvalóvá vált a diplomáciai jellegű nyomtatványok és hadi jelentések tanúsága szerint is.¹⁸ Helyzete, államisága, szuverenitása nem volt ugyanakkor egyértelmű. Az európai hatalmak az 1648-ban megkötött vesztfáliai békében elismerték és rögzít

¹² Köpeczi 1966. 50–51. o. és francia nyelven: *La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle*. Budapest, 1971. (a továbbiakban is a magyar nyelvű kiadást idézzük); Köpeczi 1980. 212. o.

¹³ Köpeczi 1966. 51. o.

¹⁴ R. Várkonyi 1995b. 159. o.

¹⁵ Vö. R. Várkonyi 1994; R. Várkonyi 1995b.

¹⁶ R. Várkonyi 1994. 215. o. Az alapkoncepció másik pillére a közép-európai országokat egyesítő konföderációs terv: R. Várkonyi 1995a. 157. o.

¹⁷ Vö. Mezey 2003. 343. o.: „Az erdélyi fejedelemválasztás is azt bizonyítja, hogy világos pártja volt a szabadságharc vezetésében a legitimitásnak [ti. Rákóczinak mint legitim fejedelem megválasztásának] ... a szabad fejedelemválasztás igazolta Rákóczi pozícióját.”

¹⁸ G. Etényi Nóra: A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa 1. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. Szerk. Tamás Edit. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45.) Sárospatak, 2003. 126. o.

zítették önállóságát, azonban mindvégig a Magyar Királyság részének tekintették. Az ország török alóli felszabadulása után a Habsburgok betagolták birodalmukba (1691, Diploma Leopoldinum), azonban a magyarországi területektől önálló közigazgatási egységként. Ugyanakkor az aktuális Habsburg uralkodó személye, legitimitása nem volt kérdéses.

Köpeczi Béla szerint a francia udvar érdemben foglalkozott Rákóczi terveivel, a bajor választófejedelemet alkalmas jelöltnek látta, de „XIV. Lajos úgy véli – írja –, hogy még nem jött el a királyválasztás ideje: a bajor választó... másutt van elfoglalva”.¹⁹ A francia király továbbítja Rákóczi ajánlatát a bajor választónak 1704. január 17. körül annak ellenére, hogy nem hisz annak őszinteségében; Miksa Emánuel ekkor még kitér a válaszadás alól, de fölveszi a közvetlen diplomáciai kapcsolatot Rákóczival.²⁰

Ugyanakkor ez az a pillanat, 1704. január közepe, a spanyol örökösödési háború menetében – azóta, hogy az angol, holland, porosz és dán csapatok 1702 tavaszán egyesült erővel léptek be a háborúba, s a katonai események súlypontja áttevődött az itáliai hadszíntérről a Maas–Rajna–Duna vonalára, és a szövetségesek komolyabb sikereket érnek el Ulmot is elfoglalva –, amely kimerevedni látszik a felek között létrejött „viszonylagos hadászati erőegyensúly”²¹ beálltával: a háború katonai dinamizmusa megtorpan. Bár Bercsényi felvidéki hadjárata biztos alapot teremtett az örökös tartományok ellen intézett portyázásokhoz, majd Károlyi Sándor dunántúli hadjáratához, és ezek alapján minden hadviselő fél számára nyilvánvalóvá vált a magyar csapatok egyesülésének reális lehetősége a francia–bajor hadakkal, a németalföldi hadszíntéren a hollandok minden, a háború menetét továbblendítő angol törekvést elutasítanak.²² A diplomáciai tárgyalások aktivitása természetesen a katonaiak háttérbe szorulását jelenti, amit Marlborough hercege tétlenségként élt meg.²³ A Habsburgokat közvetlenül fenyegető másik hadszíntéren, a Dunánál és a felső-rajnai frontszakaszon a kezdeti hadmozdulatok 1703 októberéig még mozgalmasabbak: Villars még februárban elfoglalja a kehl hídfőt, ami ennek következtében a franciák legfontosabb hídfőállásává válik, április végén átkelve a Fekete-erdőn egyesül a bajor választófejedelem csapataival. A bajor választó ekkor követi el az első hibát: nem egyezik bele Bécs azonnali körülzárásába, hanem Tirolt támadja meg francia segítséggel, azonban a különlegesen nehéz terepen folytatott hadjárat kudarcot vall. A hibát²⁴ még részben korrigálni lehet: 1703 októberében Höchstädtnél a francia–bajor seregek győzelmet aratnak az osztrák csapatok

¹⁹ Köpeczi 1966. 51. o.

²⁰ Köpeczi 1966. 52. o.; Köpeczi 1980. 212. o.; Rákóczi 1704 elején azt reméli, hogy sikerül a kapcsolatfelvétel a bajor választóval.

²¹ Czigány 2002. 152. o.

²² Perjés 1958. 158–159. o.; Czigány 2002. 149. o.

²³ Perjés 1958. 159. o.; Barnett 1999. 17. o.; Tincey 2004. 29. o.

²⁴ A háború kimenetelét azonban döntően meghatározta. Köpeczi 1966. 59. o.; Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 144–145. o. A sikertelen tiroli hadjáratot Bécs ostroma helyett súlyos mulasztásnak minősíti, és az idő elvesztegetésének, ami alatt Savoyai ellentámadást készített elő. Megállapításukat alátámasztják: Bánkúti 1975. 114. o.; Czigány 2003. 55. o.

felett (ügynevezett első höchstädti csata). Ezt követően a jelentősebb hadmozdulatok e helyen is leállnak, a frontvonalak állandósulnak.

Miksa Emánuel tehát lemondott a Bécs elleni közvetlen hadjáratról, s ezzel együtt halogatta a magyar korona elfogadását is 1704 elején. Újabb két, két és fél hónap telik el, a felkelés szempontjából sikeresen, Károlyi Sándor (1669–1743) altábornagy kezdetben eredményes dunántúli hadjáratának következtében, a császári haderő nyugati lekötöttsége miatt a császári udvar felismeri, hogy a magyar felkelést nem tudja azonnal megállítani, és tárgyalásokra szánja el magát.²⁵ Az udvar csak időt akart nyerni, s katonai előkészületeit erejéhez mérten folytatja a magyarországi hadszíntéren is.²⁶ Rákóczi a biztos diplomáciai hírek hiánya miatt időhúzásképpen országgyűlés összehívását fontolgatja, melynek időpontját is a francia–bajor hadakkal való egyesülés lehetőségének függvényében kívánja kijelölni.²⁷ Két hónapig tartó sikertelen, a kapcsolatfelvételt célzó próbálkozás után 1704. március 26-án azonban Miksa Emánuel végre határoz: a magyar koronát nem fogadja el, s csak arra vállalkozik, hogy segítséget küld a magyaroknak arra az esetre, ha az egyesülés az egész hadsereggel nem jönne létre.²⁸

A függetlenségi mozgalmat támogató magyar politikusok Magyarországon és Erdélyben 1704 januárjától egészen az augusztusi höchstädti csatavesztésig (a dunántúli hadjáratot követően is) általában bizakodnak a francia–bajor csapategyesítési tervben. Tették ezt annak ellenére, hogy 1704 tavaszán az angol–holland mediáció megkezdte működését Magyarországon: március 4-én Jacob Jan Hamel Bruyninx, Hollandia bécsi követe felkeresi Bercsényi Miklós grófot (1665–1725), felajánlván az angol–holland békeközvetítést.²⁹ Ezzel egyidejűleg nemcsak Höchstädtnél, a Duna menti arcvonalon, hanem a magyarországi hadszíntéren is megtörni látszik a háború dinamizmusa.³⁰ Rákóczi mégsem gondol komolyan a bécsi udvarral való megegyezésre,³¹ a kiegyezés szempontjából 1704. május végén is a legmeghatározóbbnak a francia–bajor hadak előrenyomulását tartja.³² A választófejedelem tiroli akciója után a solti táborból XIV. Lajos (1638–1715) francia királynak 1704. június 15-én írt levele tanúsága szerint azonban megváltozott az álláspontja: már arról sincs meggyőződve, hogy a bajor választófejedelem akarja-e, hogy hadai a magyarokéival egyesüljenek.³³ Mire azonban a bajor választó elhatározza, hogy Bécs felé indul, ismét lendületet vesz a szövetségesek hadi gépezete Marlborough hercege és a bécsi haditanács elnöke, Savoyai Jenő diplomáciai, szervezési, hadilogsztikai és katonai törekvéseinek – s nem utolsósorban a Habsburgok átme-

²⁵ Bánkúti 1975. 112. skk. o.

²⁶ Bánkúti 1975. 114. o.

²⁷ Köpeczi 1966. 54. o.

²⁸ Köpeczi 1966. 55. o.

²⁹ Köpeczi 1980. 216. o.; Bárczy 1980. Az erdélyi–angol politikáról legutóbb: *Kurucz György: Szövetségi érdek, protestáns szimpátia, katonai realitás: a Rákóczi-szabadságharc és az angol közvetítés. Történelmi Szemle*, 57. (2015) 2. sz. 299–317. o.

³⁰ Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 144. o.

³¹ Köpeczi 1966. 55. o. Bánkúti Imre szerint mindkét oldalon megvolt ekkor már a kompromisszum-készség, csak ennek feltételei még hiányoztak, tapogatózó tárgyalások folytak. *Bánkúti* 1975. 112–113. o.

³² Köpeczi 1966. 56. o.

³³ Köpeczi 1966. 57. o.

neti pénzügyi stabilizációjának eredményeképpen – ugyancsak nem kis részben John Churchill kezdeményezésére.³⁴ A magyar hadszíntéren a felkelők június 15-én Koroncónál csatát veszítenek; július 2-án a szövetséges hadak Donauwörthnél megverik a bajorokat. A donauwörthi csatának a további hadműveletek szempontjából stratégiai jelentősége van: Marlborough ezzel befejezi utánpótlási útvonalainak kiépítését, és megszerez egy központi fekvésű átkelőhelyet a Dunán.³⁵ A hadi események további leírásához tekintsük meg a höchstädti csata lefolyását ábrázoló metszeteket!

Egy metszet és annak tanulságai; adalékok a csata lefolyásához

Benjamin Kenckel rézmetsző 1681-ben született, a szakirodalom stájer származású művészként tartja számon.³⁶ Halálának idejét nem tudjuk, utolsó ismert munkája 1721 körül készült. Művei megjelenésének alapján valószínűleg Bécsben működött, 1717 után pedig Frankfurtban is. Térképet, csataképet, szimbolikus, allegorikus jelenetet és politikai eseményt megörökítő nyomatot egyaránt vésett. Három, a továbbiakban ismertetett munkája is bizonyítja kapcsolatait bécsi udvari építészekkel. Kézjegye könnyen felismerhető, jellegzetes, jól kivehető minden általunk ismert metszetén: nyomatait „Ben: Kenckel fecit” jelöléssel látta el. Vezetéknévének második K betűje jellegzetesen mindig nagybetű, és jellegzetes, egyedi formája van. (Ez a jelölésmód megfigyelhető minden K hangot, illetve betűt tartalmazó metszettelíratán is.)

Európai közgyűjteményekben eddig öt különböző művét sikerült fellelnünk. Időrendben a sort az 1704. évi höchstädti csatát ábrázoló metszetünk nyitja. Ezt az 1705-ben I. Lipótot a trónján ábrázoló rézmetszete követi, amely Johann Lucas von Hildebrandt (1668–1745) genovai származású mérnök rajza alapján készült. Hildebrandt Savoyai Jenő herceg egyik felfedezettje; 1698-tól Bécsben működött, 1700-tól a Habsburg császári udvar főépítésze, majd az udvari építészeti hivatal vezetője.³⁷ Ugyanerre a kapcsolatrendszerre utal Kenckel soron következő metszete is. I. József császár ravatalát 1711-ben a bécsi Szent Mihály-templomban állították fel. A ravatal Antonio Beduzzi (1675–1735) bolognai származású építész, színházi díszlettervező, bécsi császári

³⁴ Savoyai és Marlborough előkészítő diplomáciai tevékenységéről lásd *Perjés* 1958. 159–160. o.; *R. Várkonyi*, é. n. 299. o.; *R. Várkonyi* 1995b. 180. o.; *R. Várkonyi* 2001. 57. o.; *R. Várkonyi Ágnes*: A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly 1676–1711. In Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk. *Rozsondai Marienne*. Budapest, 2002. 329. o.; *Czigány* 2002. 150. o.; *Schryver* 1996. 141–142. o. Idézi: *Czigány* 2003. 55–56. o.

³⁵ *Perjés* 1958. 167. o.

³⁶ *Josef Wastler*: Steirisches Künstler-Lexikon. Graz, 1883. Bd. I. 293–294, 311–313. o., Bd. II. 639, 695. o.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Hrsg. *Ulrich Thieme – Felix Becker*. Bd. 37. Leipzig, 1950. 49. o.; *Deutscher Biographischer Index*. Bd. 4. Hofiger-Lambrechts. München, 1988. 1725. o. (Nem azonos David Johann Kenckel [1688–1722] német festővel.)

³⁷ Gesellschaft: der Musikfreunde in Wien Sammlung Inv. Nr. Bi 1822. Leírását és képét közli: *Bernardo J. García*: Arquitecturas y efectos de la Fiesta. In Teatro y Fiesta del Siglo de Oro en tierras europeas de los Austrias. Catálogo de exposición. Madrid, 2003. 51. kép, 156. o.

főépítész munkája volt. Az ezt megörökítő, Kenckel által készített rézkarc ma az Albertina gyűjteményét gazdagítja.³⁸ Benjamin Kenckel működésének két, Frankfurtban kiadott metszete közül az első, káprázatos szépségű alkotás ma a szerb Nemzeti Könyvtár tulajdona: Johann David Gerhard kiadásában jelent meg, Belgrád 1717-es ostromának és török alóli felszabadulásának állít méltó emléket (lásd az 1. képet).³⁹ Mesterünk egy ünnepi zenés baletteloadást ábrázoló, 1718-ban készült réznyomata pedig a frankfurti városi és egyetemi könyvtár közös gyűjteményét gazdagítja.⁴⁰

Kenckel a XVIII. század elején, pontosabban nem megjelölt időpontban véste ki a pesti török dzsámi látképét Johann Bernhard Fischer von Erlaunak (1656–1723), az osztrák barokk építészet programadó mesterének, bécsi udvari főépítésznek egyik rajza után, mely a bursai dzsámmal közös lapon jelent meg. A bécsi, 1721. évi kiadású, *Entwurff / Einer historischen Architectur* sorozat 3. könyvének 2. táblájaként látott napvilágot. Egy-egy példánya ma a Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában és a Budapesti Történeti Múzeum metszetgyűjteményében található.⁴¹

Benjamin Kenckel fentebb dokumentált bécsi udvari kapcsolatainak következtében minden bizonnyal folyamatosan és pontosan informálódhatott az aktuális politikai és hadi eseményekről. A stájer rézmetsző 1704-es höchstädti csatát ábrázoló metszetének létrejöttét, annak hátterét kutatva felmerül egy másik összefüggés is – a Rákóczi-szabadságharc kapcsolatban, az 1704-es dunántúli hadjárat eseményei alapján. Az erről szóló források között az egyik Hamel Bruyninxnek, németalföldi rendkívüli, Bécsben akkreditált követnek 1704. március 4–15-én, Magyarországon, gróf Bercsényi Miklóssal folytatott tárgyalásairól készült. Az angol és a holland uralkodóhoz, illetve kormányzóhoz eljuttatott jelentése arról tudósít, hogy „Franciaország... azzal kecsegteti őket [II. Rákóczi Ferencet és Bercsényi Miklóst], hogy Olaszország felől és Stírián át ugyancsak húszezer embert küld segítségünkre, amely célból az elégedetlenek e tarto-

³⁸ Trauergerüst für Kaiser Joseph I. in der Michaelkirche, 1711. In Albertina und Historisches Museum der Stadt Wien, leltári száma: HMW 21 730. Beduzzi teljes életművének részletes felsorolása irodalommal és az ausztriai gyűjteményekben található műveinek listája megtalálható az Universität Innsbruck honlapján: https://www.uibk.ac.at/aia/beduzzi_antonio.htm (A hozzáférés időpontja: 2020. január 24.)

³⁹ Vorstellung Des Herrlichen Sieges Ihro Röm. Kay. und Königl. Cathol. May. CAROLI VI. wider den Erbfeind die Türeken ohroweith Belgrad, unter Tapfer u. Heldenmüthiger anführung Ihro Hochfürth. Durch Prinz EVGENII von Savoyen & den 16. Aug. sambt gleich darauf erfolgten Übergab bemelter importanten Vestung BELGRAD den 18. dito Anno 1717. Lelőhelye: Szerb Nemzeti Könyvtár, Belgrád, leltári száma: GR-0410. Interneten megtekinthető: <https://www.flickr.com/photos/bibliodyssey/2642091238> (A hozzáférés időpontja: 2020. január 13.)

⁴⁰ G. P. T. monogramista képét metszette ki: Musikalisch-choréographisches Hochzeit-Divertissement. Frankfurt am Main, 1718. Lelőhelye: Stadt- und Universitätsbibliothek, Seckenbergische Bibliothek. Közli: Jahresbericht von Sradt- und Univeritätsbibliothek Seckenbergische Bibliothek, Frankfurt am Main. (Szerző megjelölése nélkül.) Frankfurt am Main, 1985. 64. o.

⁴¹ Irodalma: *Rózsa György*: Budapest régi látképei (1493–1800). (Monumenta Historica Bvdapestensa, II.) Budapest, 1963. 124. sz. LXXXI. tábla; újabban: *Rózsa György*: Budapest legszebb látképei. / The finest Views of Budapest. / Die schönsten Veduten von Budapest. Budapest, 1995. 42. sz.

1. KÉP. BELGRÁD 1717-ES OSTROMA. BENJAMIN KENCKEL EGYKORÚ METSZETE

Erklärung der Buchstaben.

- A. Ihro Durchl. Prinz Eugenij.
- B. Kay. Retrenchement.
- C. Ort an Dem Sau flus wo der angriff geschehen.
- D. Türkische Retrenchement.
- E. Vestung Belgrad.
- F. Wasser Stadt welche von denen Kay. bombardirt.
- G. Donau flus.

Erklärung des Grundriszes mit Zifferen.

- 1. Das Schloß.
- 2. Die Stadt oder Vestung.
- 3. Der Zeyger.
- 4. Der Hafen.
- 5. Wasser Stadt.
- 6. Wasser Schloß.
- 7. Circumvallation des Levis um die Veyger.
- 8. Ruizen Kirchen zu Krieg Kay.
- 9. Türkij'ss Rathhaus. Darin wohnt bey solchem wasser unter freyem Himmel ihre anwohner.
- 10. Der Türcken begräbnis.
- 11. Isulen begräbnis.
- 12. Der Türcken gehalte schiffbrücken über die Sau u. Donau.
- 13. Kay. über die Donau geführte schiffbrücken, samt denen postierten Kriegs Schiffen.
- 14. Kay. Attaque an der Sau angefangen den 26 Julij.
- 15. Türkische Batterie auf der Zeyger Insel.
- 16. Semlin.

mány közelébe férkőztek, és elfoglalták Luttenburgot.” A kuruc csapatok 1704 januárja óta valóban rendszeresen törtek be Stájerországba.⁴²

Mielőtt rátérnénk Kenckel 1704-es höchstädti eseményeket megörökítő munkájának részletes bemutatására, meg kell említenünk, hogy a csatáról több egykorú térkép is készült. Eddig ezek közül tizenháromat sikerült fellelnünk; nyolcat tudunk e helyen pontosan bemutatni, a másik öt lappangó térkép pedig hadműveleti térkép, a bécsi Kriegsarchiv tulajdonát képezik. (Az 1879-es *Feldzüge von Prinzen Eugen von Savoyai* kiadói számára még magától értetődően szerepelt a források között a hadvezérek hadműveleti naplói, a memoárok, jelentések, levelek, diplomáciai iratok között.⁴³)

E hadműveleti térképeknél látványosabb, művészi kivitelezésű térképek alkotják a korabeli, illetve nagyjából egyidejű csataterképek másik csoportját – ezek száma pontosan meghatározhatatlan (többek között a műkereskedelmi forgalom gyakorta felbukkanó példányai miatt). A bevett gyakorlatnak megfelelően ezek nagyon szemléletesek, közérthetőek, a csatát és/vagy az azt megelőző hadműveleteket ábrázolták propagandacéllal. Nemegyszer kézzel színezett réznyomatok, melyeket a rézmetszők és a kiadó nyomdák a csata után közvetlenül készítettek el a közvélemény mind hatékonyabb tájékoztatása céljából. Egy részük önálló alkotás. A többi valamely röplap, hírlap vagy más sajtótermék, esetleg egykorú katonai kézikönyv melléklete. Végül vannak köztük korabeli atlaszok számára készült nyomatok is. Válogassunk most azokból, melyek közgyűjteményekben megtekinthetők, és tudományos feltárásuk megtörtént!

Jan van Vianen (1660 k.–1726 u.) amszterdami rézmetsző hatalmas, színezett rézmetszete az Osztrák Nemzeti Könyvtár Térképgyűjteményének egyik igen értékes darabja.⁴⁴ A 777 × 522 mm nagyságú, délnyugati tájolású térkép – a jelenetek dominanciája miatt én inkább csataképek nevezném – Anna Beek (1657–1717) hágai könyvkiadó-tulajdonos *Plans et Cartes Geographiques* című kiadványa részére készült. Balra fenn a három győzelemben osztozó hadvezérnek, Savoyai Jenő hercegnek, Marlborough hercegének és a hessen-kasseli trónörökösnek az arcképe látható. Alattuk a csata panorámája. Ugyanez a metszet megjelent a politikai események iránt érdeklődő holland és francia anyanyelvű publikum tájékoztatásának céljából is, kétnyelvű hírma-

⁴² Titkos Jelentés a magyarországi ügyek állapotáról, valamint J. J. Hamel Bruyninx... tárgyalásairól... [Bercsényi] gróffal... 1704 márciusának 4-étől 15-éig. In Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötetek anyagát felkutatta, válogatta, szerk., az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. 2. k. Budapest, [1973.] 19. o. Újabb közlés: A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel. (Nemzet és Emlékezet.) Budapest, 2004. 71, 73. o.

⁴³ Lelőhelyük: Kriegsarchiv, Karten-Abtheilung. Fünf Pläne zur Schlacht bei Höchstädt. Feldzug 1704. 478. o., 1. jegyz.

⁴⁴ PLAN de la GLORIEUSE BATAILLE Donnée le 13 Acust 1704 Près de Hochstett sur le Danube entre les Villages de Plintheim... Irodalom: *Popelka* 1986. 89. sz.

gyarázattal, jelmagyarázattal a csatáról szóló impozáns, hatalmas (730 × 810 mm) hírlével formájában.⁴⁵ Vianen alkotásával nagymértékű rokonságot mutat a londoni Nutt kiadó metszete, amely Vianen rajzát kissé leegyszerűsítve, másként feliratozva, angol nyelvű szöveggel (nem az eredeti fordítása) és jelmagyarázattal ellátva adta ki 1705-ben.⁴⁶ Az angol propaganda terméke David Mortier (+1728 k.) 1705-ben készített gyönyörű, színezett metszete is, amely a korabeli írásos és képi tájékoztatás minden elemét felvonultatja.⁴⁷ A hírlapként kiadott metszet bal oldalán, a rendelkezésre álló felület körülbelül 45%-án a csata lefolyását követhetjük a jól áttekinthető, nagyjából korrekt és pontos hadműveleti térképen, amely az alatta futó jelmagyarázatnak és a mellette lévő kiegészítő magyarázatoknak köszönhetően a korabeli olvasó számára is könnyen érthető volt. A jobb felső sarokban a politikai propaganda kapott hangsúlyos teret a höchstädt-blenheimi csata panorámájának megjelenítésével, előterében a győztes hadvezérek lovas képével (*A Prospect of the Battle & Victory at Blenheim* felirattal ellátva). A további informálódásban és a csata jelentőségének megértésében segíti Mortier a szemlélőt a metszet jobb oldali két képével, melyek közül a felső a donauwörthi csatát, az alatta lévő pedig Landau várát és erődjét ábrázolja hadmérnöki igényeket is kielégítő jelmagyarázattal, pontossággal és szemléletességgel. A csatát megörökítő metszetek közül a legnagyobb méretű (650 × 915 mm) alkotóját nem ismerjük, annyit tudunk róla, hogy munkáját Hollandiában jelentette meg 1704 után.⁴⁸ A propaganda céljából vésett metszet az angolok dicsőségét jeleníti meg. Bal felső sarkában Pieter van der Gunst (1659–1724) Marlborough herceget ábrázoló képét (ami Adriaen van der Werffnek a herceget ábrázoló portréja nyomán készült) véste ki a metsző többszörös átvétellel. Jobb felső sarkában az angol Anna királynő érdemeit, szerepét emeli ki és írja le, és tájékoztatást ad a győztes hadvezérek kilétét illetően. Mindkét elem körül allegorikus jelenetek, illetve alakok láthatók, a dicsőített hadvezért szárnyas angyalok veszik körül, a jobb oldali szöveg mellett a győzedelmeskedő Iustitia áll, lábainál pedig a földre omlott, neki behódoló Mars isten vergődik.⁴⁹ A metszet

⁴⁵ Relatie van den Slagh van Plentheyem / Relation de la Bataille de Pleyntheyem. A dillingeni Karl Baumann gyűjteményből. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.27. sz.

⁴⁶ A Full and Impartial Relation of the Battle... of Hochstette. John Nutt, London, 1705. (Hírlap.) A müncheni Bayerische Schlössenverwaltung gyűjteményéből, leltári száma: Zug.-Nr. 932. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.28. sz.

⁴⁷ A most Exact and Accurate Plan of the several Attacks of the famous Bartle of Blenheim. London, 1705. 593 × 810 mm. A dillingeni Karl Baumann gyűjteményből. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.29. sz.

⁴⁸ Die Schlacht von Höchstädt. 1704 u. A dillingeni Karl Baumann gyűjteményből. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 9.36. sz.

⁴⁹ Itt szeretném megjegyezni, hogy e helyen csak a csata lefolyását is ábrázoló metszetekkel foglalkozunk, azaz a térképeket tartalmazókkal; a pusztán politikai tartalmat a korabeli szimbólumrendszer eszközeivel kifejező metszetek feltárása külön tanulmányt igényel. Ugyanez mondható el a csata panorámáját, illetve perspektíváját bemutató, szintén egyértelműen csak politikai tartalmat közvetítő rézmetszetekkel, amilyen pl. Jan van Huchtenburg (1647–1733) több alkotása is. Ezek az inkább művészi (kivitelezésű) alkotások voltak előtanulmányai a csatát ábrázoló korabeli festményeknek. Vö. *Richard S. Dunn: The Age of Religious Wars 1559–1715. (The Norton History of Modern Europe.)* New York – London, 1979.² 272–273. o. (1970.1.); *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.12–13., 7.31., 7.36., 7.45., 9.20/b. sz.

a hadműveleti területnek körülbelül fele részét mutatja meg, nagyjából a Blenheim–Höchstädt–Dillingen vonalat; az az érzésem, hogy a mintául vett metszet alsó felét a vésnök mellőzte. A nyomat a földrajzi, domborzati, vízrajzi viszonyokat nagyjából pontosan ábrázolja, feltünteti a növénytakarót, jelöli a folyók mentén a mocsarakat, a települések közötti utakat.

Kevésbé színvonalas metszeten tájékozódhattak a korabeli porosz érdeklődők Jakob Wilhelm Heckenauer (1696 k.–1738) berlini mester nyomatán, aki egy ismeretlen augsburgi metszet kópiáját vette át és adta ki 1704–1705-ben.⁵⁰ A zsúfolt réznyomat Marlborough hercegének gyors és Savoyai késlekedő hadműveleteinek szembeállítására helyezi a hangsúlyt, térben pontatlan, aránytalan, a földrajzi viszonyokat tekintve csak jelzésértékű információkat tartalmaz. Heckenauer ily módon tudott felületet nyerni a szöveges magyarázatok és a jelmagyarázatok térképbe való beírásához.

Johann Christian Marchand (1680–1711) drezdai származású nürnbergi rézmetsző pontozott modorú, 325 × 404 mm-es rézmetszete a bécsi Albertina tulajdona.⁵¹ Az inkább a franciák vereségét, mintsem a szövetségesek győzelmét szemléltető alkotás centrális része a Blindheim (Blenheim) település és a Duna vonala közti térségen lévő csatateret ábrázolja. Az előtérben a három győztes hadvezér lovas képe látható, és a sebesült Camille Tallard (1652–1728) francia marsall, amint egy szekéren elszállítják. A csatater-háttérben kisebb jelenetek vehetők ki a csatából: balra a francia logisztikai bázis elfoglalása és a tüzérség legyőzése, jobbra a franciák által korábban a Dunán felállított híd és környéke.

A csata térképének egysíkú közlése helyett Pierre Husson hágai rézmetsző satirikus eszközöket is felhasznált a höchstädt-blenheimi események lefolyásának bemutatásakor.⁵² A bal felső sarokban a színezett metszeten vadállatok viaskodnak egymással: az unikornis Anglia, a sas az osztrák császár, az oroszlán Hollandia és egy kakas: Tallard, aki az oroszlán (!) fogságában vergődik, egy másik kakas (Marsin generális) azonban kimenekül, miközben a Nap(király), XIV. Lajos a felhők mögé lebukik. A metszet a csata lefolyását ábrázolja, szépen, szemléletesen mutatva be azt. A térképbe írt feliratokkal, magyarázó jelekkel segíti a szemlélőt, csak a szükséges, de elégséges információkat feltüntetve. A finom rajzolatú nyomat feltünteti a településeket, nagyságukat is érzékeltetve, a domborzati viszonyokat és a növénytakarót, a Dunába folyó patakokat: ez utóbbiakat azonban csak sematikus.

Benjamin Kenckelnek a *Plan. Der Frameusen Bataille so geschehen bey Höchststedt den 13 Augusti 1704* feliratú rézmetszete a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteményéből.

⁵⁰ Plan und Representation der Glücklichen Bataille bey Hochstett. Berlin, 1704–1705. A dillingeni Karl Baumann gyűjteményből. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.30. sz.

⁵¹ Felirata: Der unerhörte, wieder Frankreich und Bayrn, bey Höchststädt erfochtene Sieg. • Generals Marechal de Tallards, den 13 Aug: 1704.

⁵² *Pierre Husson*: La Bataille de Hoehsttedt. Den Haag, 1704 után. Színezett réznyomat. München, Bayerische Schlösserverwaltung, Zug.-Nr, 1160. Közli: *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.32. sz.

ményének egyik szép darabja (lásd a 2. képet).⁵³ A 456 × 304 mm nagyságú rézmetszeten a kép alatt balra a készítő kézjegye, illetve jelzése olvasható: „Ben: KencKel fecit.” Tájolása kelet–nyugati irányú. Kizárólag a csata lefolyását ábrázolja. Önálló alkotás, s nem valamely térképgyűjteménynek vagy valamilyen katonai kézikönyvnek a kivágott lapja; egy korabeli krónika részlete: a *Theatrum Europaeum* XVII. kötetének (1704) egyik illusztrációja.⁵⁴

Ugyanakkor hiányos, mert a metszeten betűkkel jelölt hadmozdulatok és csapatok magyarázórendszere nincs meg: széléről levágták a jelzésrendszert feloldó magyarázatokat, talán azért, mert ez a *Theatrum Europaeum* olvasóközönségének nem volt fontos, mert a krónika nyomtatott példányaiban sem lelni nyomát a magyarázatoknak. Felmerül a kérdés, milyen forrásból merítette információit, tudását a szerző. Mint ahogyan azt a továbbiakban látni fogjuk, a metszet rendkívül informatív, a csapatmozgásokat tökéletesen, hibátlanul mutatja be, a terepviszonyokat rendkívüli szemléletességgel ábrázolja, ugyanakkor művészi munka: reprezentatív forrás (lásd 3. képet). A rajta pontosan és szemléletesen közölt tényanyag forrása valamelyik hivatalosan vezetett hadnapló volt, melyhez Kenckel bécsi udvari kapcsolatain keresztül minden nehézség nélkül hozzájuthatott.

Stílusjegyeit tekintve forrásunk tökéletesen megegyezik a már fentebb ismertetett, Belgrád 1717-es ostromát ábrázoló metszettel (és időben is rendkívül közel áll hozzá, hiszen a *Theatrum Europaeum* 1704-es kötete 1718-ban jelent meg): a képfelirat tipográfiája, a mesterjelzés azonos, a tereptárgyak, fák, a Duna vonala, a folyási irányt jelző nyilacska stb. ábrázolási módja és minden, a metsző vonalvezetésére utaló jegy.

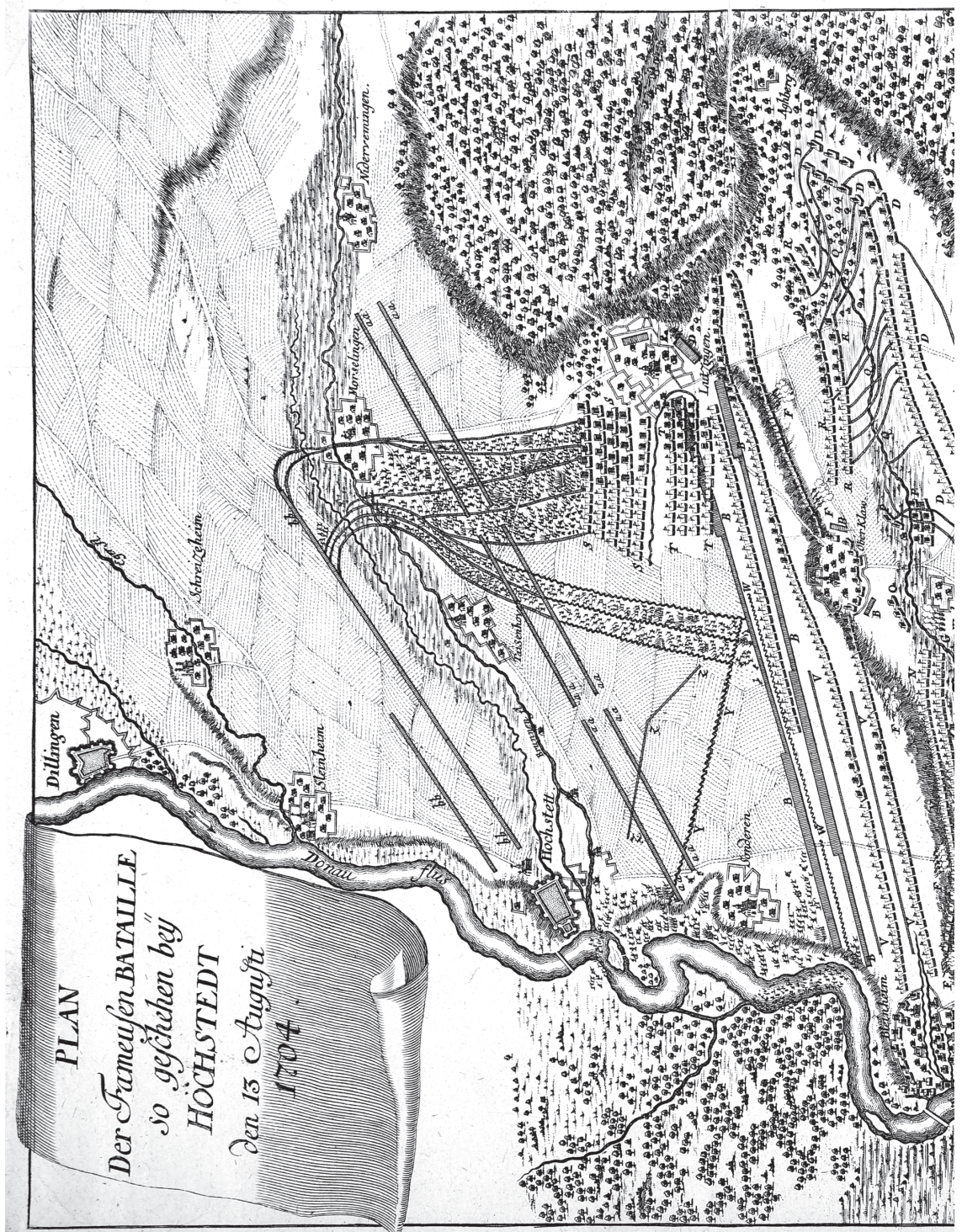
A feltehetőleg tehát 1717-ben keletkezett rézmetszet színvonala a korabeli munkák között is kiemelkedő, s nemcsak a csatát ábrázoló fentebb említett nyomatok között. Ennek alátámasztására tekintsünk bele három XVIII. században készült hadtudományi szakmunka metszetanyagába!⁵⁵ Közöttük forrásunk keletkezéséhez időben Michael Bonbardi (Bonbardus) (1683–1729) jezsuita szerzetes, földrajzi és történetírónak a Raimondo Montecuccoli (1609–1680) császári tábornagy hadjáratait bemutató, 1718-ban Bécsben kiadott kézikönyve áll.⁵⁶ A könyvhöz számos szép metszet készült, melyek közül az egyik – hogy Hőchstädttől térben ne távolodjunk el nagyon – az 1634. szeptember

⁵³ Lelőhelye: Hadtörténeti Múzeum, Képzőművészeti gyűjtemény, leltári száma: 15.463/Kp. Papír, rézmetszet. (Fotó: Szikits Péter.)

⁵⁴ Vö. Plan der Fameusen Bataille so geschehen bey Höchstädt den 13 Augusti 1704. Höchstädt an der Donau Dillingen Schlacht battle Karte map Plan Kupferstich antique print. In <https://bit.ly/3cxJOjF> (A letöltés időpontja: 2020. január 24.) Azonosítás: *Wütrich, Lucas Heinrich: Matthaues Merian. d. Ä. Eine Biographie.* Hamburg, 2007. monográfiája alapján. (Lásd bővebben a „Theatrum Europaeum: A Rákóczi-szabadságharcseményei az Európai kulturális szintéren” című tanulmányt kötetünkben.)

⁵⁵ Szándékosan választottam különböző műfajú (erődítést ábrázoló, erődöt és környékét vagy csatajelenetet ábrázoló), ám magas művészi kidolgozottságú metszeteket.

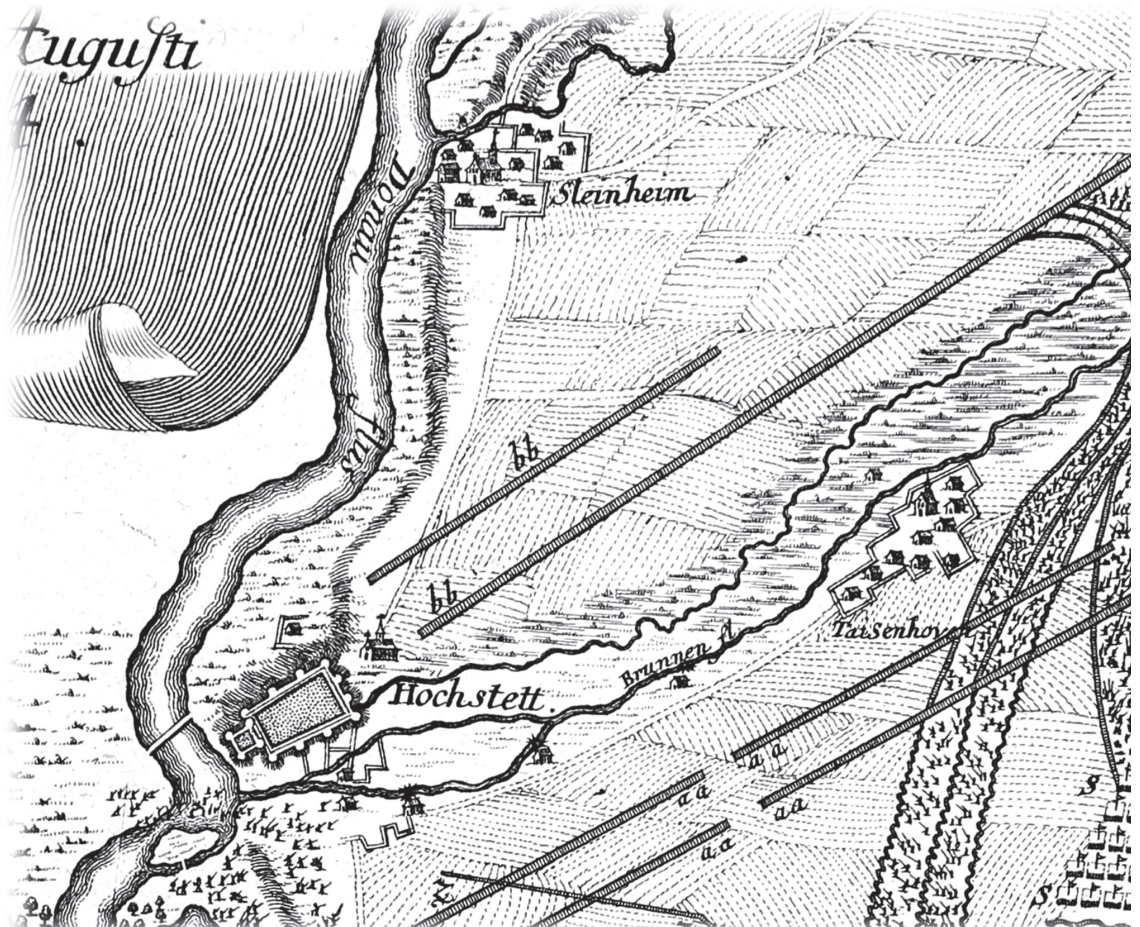
⁵⁶ *Commentarii bellici Raymundi Sac. Rom. Imp. Principis Montecuccoli ... expraelecricionibus R. P. Michaelis Bonbardi ... Anno M.DCC.XVIII. Viennae Austriae, Typis Ignatii Dominici Voigt Universit. Viennensis Typographi.* Lelőhelye: Hadtörténeti Múzeum, Könyvgyűjtemény, leltári száma: M. kir.: A1634.

2. KÉP. A HÖCHSTÄDTI CSATA, 1704. AUGUSZTUS 13. BENJAMIN KENCKEL 1717-ES METSZETE

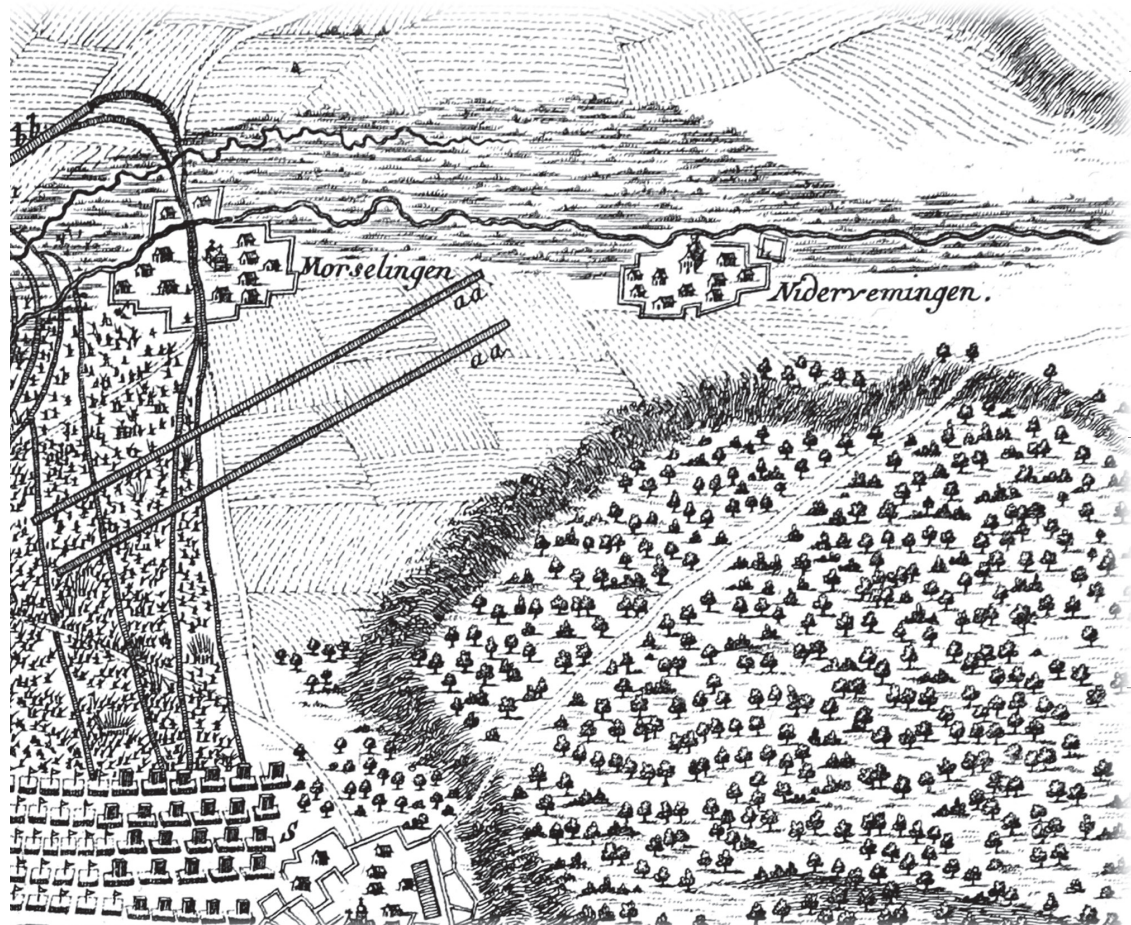

1704. K. R. 1. Bataillon.

3. KÉP. A HÖCHSTÄDTI CSATA, 1704. AUGUSZTUS 13. BENJAMIN KENCKEL
1717-ES METSZETÉNEK RÉSZLETE

16-án Nördlingen mellett lejátszódó csatát mutatja be (lásd a 4. képet). A lovasságot és a gyalogságot a metszetet készítő ismeretlen mester jól láthatóan jelöli üres, illetve beszátozott zászlócskákkal. Külön érdekesség, hogy egyenként jelöli a csatát irányító hadvezéreket (A-B-D jelzéssel III. Ferdinándot mint magyar királyt, Horn generálist, valamint a szász-weimári herceget), kiírja bizonyos csapattestek nemzetiségét (spanyolok, horvátok, svédok), de nem következetesen. A metszet felhasználja a korban elterjedt további jelöléseket is (lásd az erődítések vonalát), a domborzati viszonyok jelölése viszont kevésbé sikerült (C jelzéssel a Verni-hegyet jelöli, ahol heves tűzpárbajt is láthatunk). A hadműveletek pontos bemutatása (csapatok, csapattestek vonulása) vagy a domborzati viszonyok pontos megjelölése helyett (dombok csak a háttérben vannak) a metszet készítője nagyobb gondot fordított az előtérben látható tábori életkép megörökítésére – a jobb sarkokban éppen ökröt sütnek –, de a térség vízrajzi képének megrajzolása is lemaradt. Szép,

finom vonalakkal megrajzolt metszet (lásd a fák és a települések vonalait), információértéke a hadműveletekről és a csata lefolyásáról azonban messze elmarad Kenckel munkájától. Látványelemeit tekintve Kenckelnek a belgrádi ostromot megörökítő rézmetszetével mutat nagyobb hasonlóságot. Következő példánk a párizsi Deidier abbé, királyi matematikus, hadmérnök könyve a Vauban-féle erődítési munkákkal kapcsolatosan, ennek is a Namurt és környékének képét ábrázoló méretarányos lapja (5. kép).⁵⁷ A metszet feliratozása, jelrendszere, az erőd rajza, annak részei, a hidak, átjárók, töltések, a lejtők,

⁵⁷ Explication Des Lettres de renvoi du Plan des Attaques de la ville & du câteau de Namur. In Le parfait ingénieur françois, ou la fortification offensive et défensive... de Monsieur de Vauban... Nouvelle edition... par M. l'Abbé Deidier... Paris, M.DCC.LVII. Lelőhelye: Hadtörténeti Múzeum, Könyvgyűjtemény, leltári száma: 217.

*Ordo Aciei Casarea lit. a sub
Ferdinando III Hung. Rege, contra
Suecos sub Generali Hornio ad
Nordlingam. 16. Sept. 1634.*

A. Ferd. 3us Rex Hung. et Ferd. Inf. Card:

B. Com. Gallas.

C. Mons Vernius, in quo 400 Hisp. se defen

D. Generalis Hornius.

E. Dux Sax. Weimariensis.

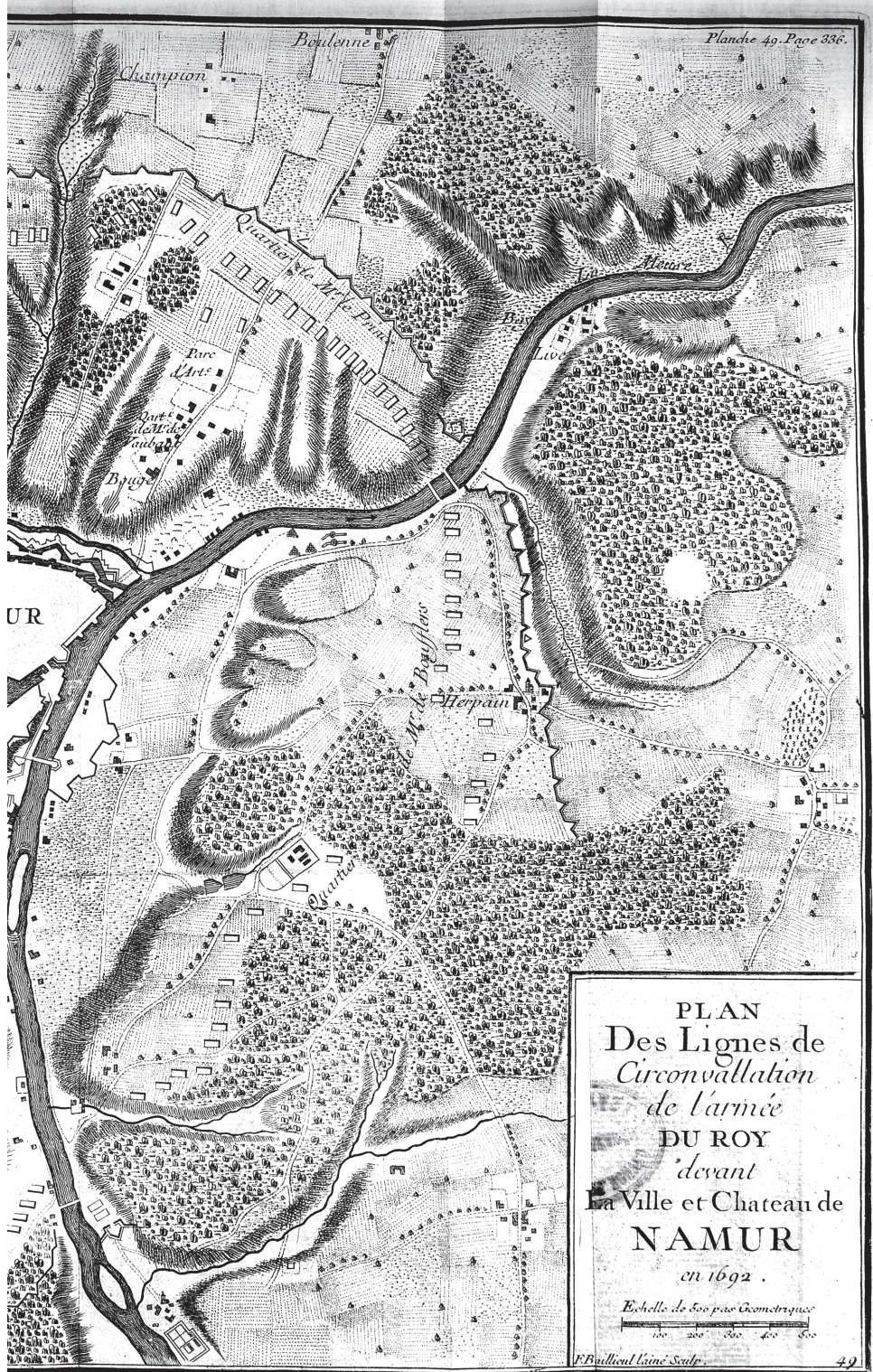

4. KÉP. AZ 1634-ES NÖRDLINGENI CSATA A MONTECUCCOLI HADJÁRATAIT
BEMUTATÓ 1718-BAN MEGJELENT „COMMENTARI BELICI RAYMUNDI SAC.
ROM. IMP. PRINCIPIS MONTECUCCOLI...” CÍMŰ KIADVÁNYBAN

5. KÉP. NAMUR ÉS KÖRNYÉKE EGY 1757-ES METSZETEN

PLAN
 Des Lignes de
 Circonvallation
 de l'armée
 DU ROY
 devant
 la Ville et Chateau de
NAMUR
 en 1692 .

Eschelle de 500 pas Géométriques
 100 200 300 400 500

F. Balthard Liège Sculp.

a mélyutak, a dombok nyúlványai kitűnően sikerültek. Azonban ne feledjük, időben már fél évszázadnyira járunk höchstädti metszetunktől! Végül, egy még későbbi példa az Henri de la Tour d’Auvergne de Turenne marsall haditetteit bemutató hadtudományi kézikönyv 1779. évi újra kiadásából: Augsburg és környéke 1646-ban (6. kép).⁵⁸ A metszet egyenrangú Kenckel metszetével információértékét, pontos jelrendszerét tekintve, különösen, ami az erődítéseket illeti, szemléletesen – előírásosan – jelöli a vízrajzi, domborzati viszonyokat is, ám namuri társához hasonlatosan kevésbé tetszetős. Két utóbbi példánkról el kell még mondanunk, hogy a térképlapokhoz külön jellista is készült. Ne feledjük, hogy a XVIII. század második felében már topográfiai térképek rajzolásához összeállított hadmérnöki kézikönyvek alapján készültek a térképek, melyeknek egységes jelrendszere Európa hadmérnöki akadémiáin mindenhol előírásosan használatban volt.⁵⁹

Mint említettük, Benjamin Kenckelnek az 1704. augusztus 13-án lezajlott höchstädti csatáról készített metszetének nincs meg a jelmagyarázata, azonban ennek elemzésekor az ábécé betűivel jelölt csapattestek, illetve csapatmozgások beazonosíthatók. A településeket, a folyók, patakok neveit következetesen, jól olvashatóan mindenhol feltünteti. Érzékelteti a városok, falvak közötti méretkülönbségeket. A metszet tanulmányozása a történeti ökológia kutatójának különösen nagy élmény. A domborzati viszonyok áttekinthetők, képszerűen ábrázoltak. A mester szemléletesen ábrázolja a táj sokféleségét, elkülöníti egymástól a folyóvölgyet, a patakok mocsaras vagy száraz völgyét, a hegylábakat és -nyúlványokat, a szántókat, legelőket, az erdősegeket. A növényzet jól látható – akár folyó menti, akár a települések határáról van szó, akár a dombok ligeteiről, vagy a hegylábak és nyúlványok összefüggő erdőtakarójáról. A települések között vezető utak sem hiányoznak.

Forrásunk szigorúan az augusztus 13-i eseményeket, hadmozdulatokat jeleníti meg. Jól kivehető az A betűvel megjelölt szövetséges erők éjjel 3 órakor meginduló, mintegy 52 000 főből álló nyolc menetoszlopa, amely a metszet alsó harmadában az Erlinghoven–Pragstadt–Appershoven vonal mögül, a Kessel- (Deksfel-) patak és az erlinghoveni erdő közti lapos térségből indult meg. A nyolc menetoszlopból térképünk A betűvel csak hetet látott el, a nyolcadik a Kessel–Duna-torkolatból indult útjára. E nyolc menetoszlop aztán összesen 19 ponton szelte át a Kessel-patakot, a 20. pont volt az egyetlen, amelyik Erlinghovennél, a torkolati településnél kiépített hídon haladhatott: a Kessel sekély vizű, ám sokágú, mocsaras medrén kisebb nehézségek után túljutva (ennek okát

⁵⁸ *Entsatz von Augspurg vom 13. October 1646. von Carl Friedrich Reich, Schweidischen General Quartier Minister und Obristen. In Feldzüge des Vicomte Turenne Marechals General der Armeen des Königs von Frankreich aus den ächtsten Ukunden von Friedrich Wilhelm von Zanthier... Leipzig, den Weidmanns Erben und Reich. 1779. Lelőhelye: Hadtörténeti Múzeum, Könyvgyűjtemény, leltári száma: A1742. (Sine pag.)*

⁵⁹ *Vö. Alapos útmutatás topográfiai térképek rajzolásához a cs. k. Mérnök-Akadémián való használatra és mindazoknak, akik térképezési tevékenységnek szentelik magukat. Közreadja Ferdinand Landerer... Johann Georg Mößle kiadása, Bécs, 1783. Hasonmás kiadás. Szerk. és a jegyzeteket írta Plihál Katalin és Szoleczky Emese. Budapest, 2003. Különös tekintettel a II. fejezet VII. szakaszára, amelyik a hadi térképekről szól.*

lásd alább) a csapatok oszlopai akadálytalanul haladhettek tovább. Az első nagyobb nehézséget, ahogyan ezt Perjés Géza megállapította,⁶⁰ a Schwenningen és Daapfheim (Tapfheim) közti, illetve e két település felé lenyúló hegygerinc két, erdővel borított nyúlványa – metszetünkön satírozott vonalak jelölik – jelentette, amelyen forrásunk tanúsága szerint a menetoszlopoknak ráadásul összeszorulva kellett keresztülmaszírozniuk. Más lehetőségük nem volt, mert a gerincek a két hegyláb és a Duna vonala közti körülbelül 5-6 km hosszú Duna-parti mocsár között vezettek. A két hegylábát az immáron kilenc oszlopba rendeződött sereg (C jelzés) szelte át.

Az ellenséges francia–bajor sereg állásai (V, B, W jelölés) a Blenheim (Blindheim)–Oberlauheim (Ober Klaw)–Lutzingen vonalon sorakoztak fel (mintegy 56 000 fő). A jobbszárny a Dunára támaszkodott,⁶¹ a balszárny pedig a metszetünkön F, T, S betűvel jelölt, Lutzingen irányából lenyúló dombság nyúlványára, ahová a Höchstädt környéki állásaikból (bb, aa, Z jelöléssel) vonultak. Előttük húzódott a Nebel-patak – sajnos nincs megnevezve metszetünkön, de jól kivehető –, mely közvetlenül Blenheimnél, a Dunát átszelő, térképünkön is jelölt híd közelében, több ágra szakadtan torkollott a Dunába. A Nebel völgye egy erősen mocsaras terület volt, amit forrásunk is jól szemléltet.

A szövetséges hadak a csatarendet tehát a Kessel mocsarából, majd a két hegylábbon átkelve, aztán Schwenningent elhagyva (C jelzés) a Volperstetten–Duna közti kiszélesedő mezőn vették föl. Forrásunk ezt is pontosan mutatja: egy körülbelül 6,5-7 km-es szántóföldi területet jelöl. A következő csatarendet Benjamin Kenckel D jelzéssel látta el. Itt már megkülönböztető jelölésekkel látta el a csapatnemeket. A kis zászlócskákkal jelölt lovasezredek vegyesen helyezkedtek el a kis téglatestekkel jelölt gyalogezredekkel. Savoyai 48 gyalogos zászlóalja és 18 lovas százada Lutzingen–Oberglau (Ober-Klaw) nagyjából szántóföldi, részint ligetes-fás térsége között állt fel, a csatatér egyharmad részére kiterjedően (P, Q, R jelek). Marlborough hercegének 48 gyalogos zászlóalja és 82 lovas százada a Weilheim (Weiler) nevű település és a Duna vonala (Blenheim település) közötti ingoványos terepen készülődött a támadásra (H, G, M jelzések).

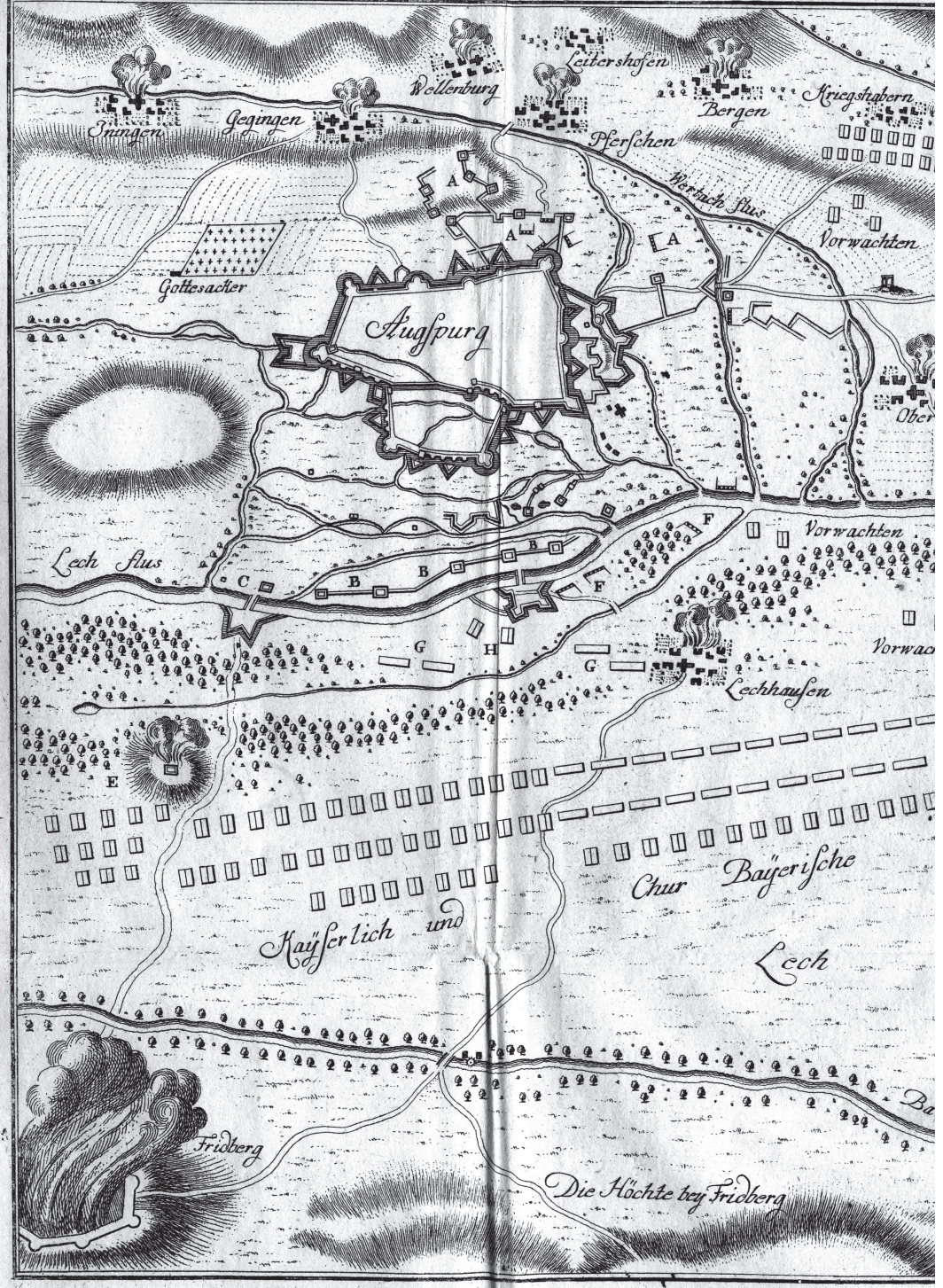
Mielőtt rátérünk a további hadműveletekre, szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a csatatér és a csata lefolyásának körülményeit tárgyaló újabb munkák – kivételt képez Perjés Géza tanulmánya – már egyáltalán nem számolnak a korabeli vízrajzi viszonyokkal. Ezért van az, hogy elsiklanak a tény fölött, hogy a támadó szövetségesek a csatatérre csak reggel 7 óra után érkeztek meg, ugyanis, ahogyan erre Perjés Géza rámutatott, a Marlborough hercegének csapatai számára kijelölt átvonulási terep ugyan nem volt teljesen járhatatlan, de a mocsaras völgy rendkívüli módon megnehezítette az átkelést.⁶² Továbbá, a Nebel vize Blenheimnél további két – metszetünk jelölése szerint aktuálisan három – ágra szakadt. A patakok bővizűségének két oka volt: a mellett a magától értetődő jelenség mellett, hogy az Albach-hegységben eredő patakokat számtalan forrás táplálta, közvetlenül a Duna vonalán végig a Höchstädt és Wittislingen között

⁶⁰ Perjés 1958. 179. o.

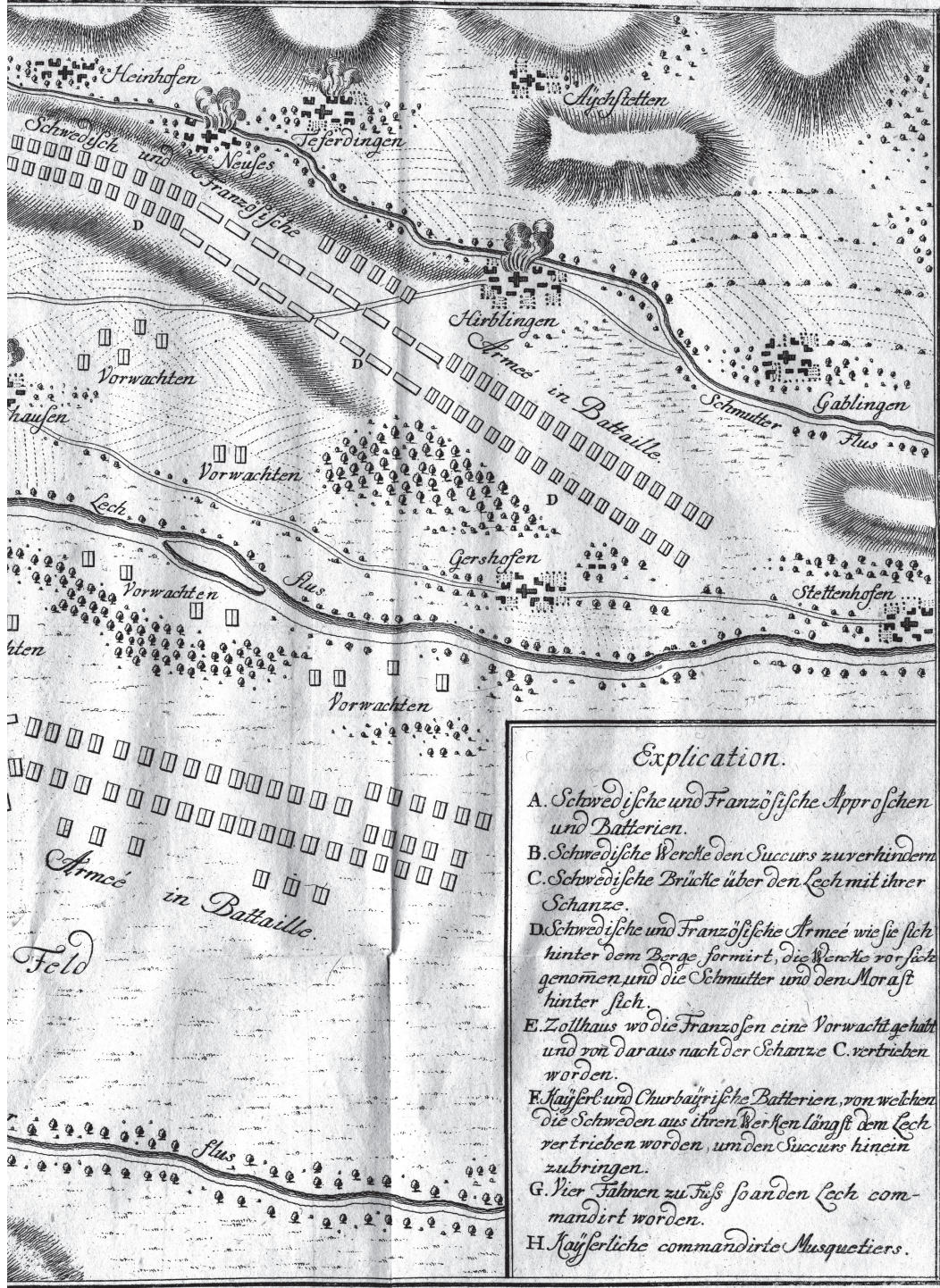
⁶¹ Perjés 1958. 178. o.

⁶² Perjés 1958. 179–180. o.

Entsätz von Augspurg von 13. Octobr. 1646. von Carl Friederich Reich, Schwedischen General

6. KÉP. AUGSBURG ÉS KÖRNYÉKE EGY 1779-ES METSZETEN

Explication.

- A. Schwedische und Französische Approchen und Batterien.
- B. Schwedische Werke den Succurs zu verhindern.
- C. Schwedische Brücke über den Lech mit ihrer Schanze.
- D. Schwedische und Französische Armée wie sie sich hinter dem Berge formirt, die Werke vor sich genommen und die Schmutter und den Morast hinter sich.
- E. Zollhaus wo die Franzosen eine Vorwacht gehabt und von daraus nach der Schanze C. vertrieben worden.
- F. Kaiserl. und Churbayrische Batterien, von welchen die Schweden aus ihren Werken längst dem Lech vertrieben worden, um den Succurs hinein zubringen.
- G. Vier Fähnen zu Fuß so an den Lech commandirt worden.
- H. Kaiserliche commandirte Musquetiers.

elterülő térség tele volt forrásokkal.⁶³ Megjegyezzük továbbá, hogy már az augusztus 13-i támadás előtt Marlborough hercegének parancsára a katonák másfél napig folyamatosan csak hidakat, átjárókat, átkelőket vertek a Kesselen – s nemcsak azért, hogy legyen megfelelő visszavonulási útvonaluk,⁶⁴ hanem azért is, hogy a hadsereg egyáltalán el tudjon indulni Höchstädt felé. Meg kell említenünk azt is, hogy a védők a Brunnen nevű patak miatt annak felső, keskeny folyása irányába, Morselingen felé, kerülő úton sorakoztak fel állásaikban (lásd a 3. képet).

A támadási tervet alapvetően a terepviszonyok alakították ki. „A támadás kedvezőbb iránya a jobbszárnyon lett volna, ahol az ellenség szárnyát megnyomva, átkarolva, az egész sereget a Dunának lehetett volna szorítani és ezzel a visszavonulást lehetetlenné tenni. Azonban a jobbszárnynál a terepviszonyok nagyobb erők felvonulását, alkalmazását és esetleges visszavonulását igen megnehezítette, ezért a támadás súlyát a balszárnyra tették. A jobbszárny feladata csupán az, hogy minél több ellenséges erőt kössön le, akadályozza meg az erők kivonását... a döntést a balszárny vívja ki”⁶⁵ – állapította meg Perjés Géza. Vagyis a Nebel ingoványos, mocsaras medrén nemcsak az átvonulás volt körülményes, de esetleges vereség alkalmával a visszavonulást is jócskán nehezítette volna.

A csata térképre vetített lefolyásának tanulságai a következők. Lezajlása tulajdonképpen az ingoványos Nebel völgyén levő átjutást, valamint a Blenheim és Oberglau települések körüli ostromot foglalta magában. Metszetünk e három eseményt is illusztrálja: a Blenheimnél támadó szövetségeseket a térképraajzó G és H betűvel jelöli, a védő franciákat F-fel. Oberglaunál a támadók B betűvel jelöltek, a francia–bajor seregek itt is F-fel. A Nebelen a szövetségesek nem a falvak határában tudtak átjutni (ahol „mellesleg” nem értek el sikereket), hanem a települések vonala közti terepen, ahol a hadműveletek lezajlottak, és a csata eldőlt. Metszetünk tanúsága szerint a szövetségesek összesen 31 ponton haladtak át a patakon, melyek között csupán három volt eredetileg híddal ellátva. Ez csak oly módon volt lehetséges, hogy a műszaki alakulatoknak a gyalogság segített az átjárókat lefektetni.⁶⁶ A bajor választófejedelem Lützingen elvesztése után visszavonult (Merschlingenre), Savoyai Jenő azonban nem tudta őt üldözőbe venni „az igen nehezen járható, mocsaras térségben”.⁶⁷ Végül, a metszeten pontosan jelölt terepviszonyokat látva, megérthetjük azt is, miért volt szüksége a támadó szövetséges hadaknak a csataterre vonuláshoz vezető körülbelül 6,5 km-es út megtételéhez nagyjából 5 és fél órára: két hegynyúlványon és három patak mocsaras völgyén kellett keresztülhaladniuk.

⁶³ Feldzug 1704. 479–481. o.

⁶⁴ Feldzug 1704. 473. o.

⁶⁵ *Perjés* 1958. 180. o.

⁶⁶ Vö. *Perjés* 1958. 180–181. o.

⁶⁷ *Lukinich–Markó*, é. n. 501. o.

„Mit einer herrlichen Victoria”, avagy az „utolsó remény”

Savoyai Jenő a csatát követő jelentéseiben az alábbi jelzőkkel illeti a győzelmet: „nagy győzelem”, „hatalmas győzelem, tökéletes, nagy győzelem”, „pompás győzelem”.⁶⁸ – Vegyük utoljára kézbe II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratait*, utolsó, a csatát megemlítő helyét idézzük: milyen jelzővel is illeti a fejedelem a csatavesztést: „A höchstädti veszített csata óta elvesztettem reményemet az idegen csapatok segítségével, és ezért nagyon is hajlottam a békére, de az ország érdekének megfelelő békére, melyet csak az angolok és a hollandok közbenjárására remélhettem” – írja a fejedelem az 1706. évi béketárgyalások kapcsán.⁶⁹

Írásunk első részében a fejedelem „reményének” realitását foglaltuk össze, e helyen a „reményvesztettségét”. Az elmúlt évtizedek könyvtárnyi irodalmat felvonultató Rákóczi-kutatása számtalan helyen említette: Rákóczi reálpolitikai elképzelései biztos morális és eszmei alapon nyugodtak, s emiatt helyénvalóak, előre átgondoltak, a következményeket előre mérlegelő politikai eszmék voltak, valamint időről időre változó okokból, de mindig optimisták, árnyaltak és sokrétűek.⁷⁰ A morális, vallásos indíttatásból akadó személyiségképe és politikusi attitűdbe ugyanakkor, úgy vélem, a cselekvések szintjén nem fért bele a reményvesztettség. A francia–bajor hadakkal való egyesülés meghiúsulása történelmi fordulópontra volt, ám a szabadságharcnak csupán egyik szakaszát zárta le.⁷¹ A szabadságharc e korai szakaszában ugyanis már nemcsak a függetlenségi törekvések „lendítették előre” annak politikai vezetését, hanem a kibontakozó államiság megteremtésének dinamizmusa is: előremutató társadalmi intézkedései, gazdasági rendelkezései, az államszervezés, a hadseregszervezés (talán ez utóbbinak még csak gyéren) mutatkozó eredményei; s nem utolsósorban tovább segítette a fejedelmet és körét az ekkorra önállóan, több irányban kiépülő diplomáciai kapcsolatrendszer,⁷² ami mind a reális helyzetértékelést segítette. Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy – ahogyan ezt a fejedelem monográfiájának szerzői feltárták és megfogalmazták – „kezdetől fogva nemcsak a francia és bajor segítségre gondol”.⁷³ A csatavesztés után a kibontakozó kuruc állam elsődleges, töretlen külpolitikai célja továbbra is a nemzetközi garanciákkal biztosított békekötés, melynek előfeltétele egyre inkább Erdély önálló államiságának újbóli megteremtése és biztosítása volt. Megannyi cél és törekvés: hidat képezni az európai szuverén nemzetek és államalakulatok felé. Egy másik, a höchstädti csata emlékére készült érmen, Martin Brunner (1659–1725) és Georg Friedrich Nürnberger (1650–1729) nürnbergi vésnökök együttes munkájának, bronz-

⁶⁸ Idézi: Feldzug 1704. 142, 144, 146. o.

⁶⁹ Rákóczi emlékiratai, 133, 376. o.

⁷⁰ A kérdés összetett, s kifejtésére e helyen nincs mód, de úgy vélem, ebbe az értékelésbe mélyen és észrevétlenül bekódolódott a Rákóczi-kultusznak a fejedelmet minden negatív vonás alól felmentő szemlélete: Rákóczi döntéseinek helyességét többnyire nem a reálpolitikai döntései, helyzetfelismerése stb. szempontjából, hanem azok morális volta alapján ítélik a történészek pozitívan.

⁷¹ Köpeczi 1966. 59. o.

⁷² Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 157. skk. o.

⁷³ Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 161. o.

érmének⁷⁴ hátlapján a csatatér látható; ám nemcsak a harcoló felek, a fegyvernemek, de lábuk alatt az ingoványos csatatér és a háttérben a Duna három egymás mellett átívelő hídja is megörökítésre került, amit szimbolikusan tekinthetünk a döntési lehetőségek többféleségének is.

Rövidítések

- Barnett* 1999. *Correlli Barnett*: Marlborough. Wordsworth Edition, 1999.
- Bánkúti* 1975. *Bánkúti Imre*: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 78.) Szerk. *Szűcs Jenő* és *Vörös Antal*. Budapest, 1975.
- Bárczy* 1980. *Bárczy István*: A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In *Rákóczi tanulmányok*. Szerk. *Köpeczi Béla*, *Hopp Lajos*, *R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 267–287. o.
- Chandler* 2003. *David G. Chandler*: Marlborough as Military Commander. H. n., 2003.
- Czigány* 2002. *Czigány István*: Háború a háborúban. A Rákóczi-szabadságharc stratégiai helyzete. In *Az államiség megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Szerk. és az előszót írta *Czigány István*. Budapest, 2002. 125–156. o.
- Czigány* 2003. *Czigány István*: Rebellió Magyarországon 1702/1703. (Stratégiai elképzelések és taktikai valóság). In *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa 1. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. Szerk. *Tamás Edit*. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45.) Sárospatak 2003. 25–57. o.
- Erichsen–Heinemann* 2004. *Johannes Erichsen – Katharina Heinemann*: Die Schlacht von Höchststadt / The Battle of Blenheim. (Brennpunkt Europas 1704.) Begleitbuch zur Ausstellung in Schloss Höchststadt an der Donau... 1. Juli bis 7. November 2004. [Ostfildern, 2004.]
- Falkner* 2004. *James Falkner*: Blenheim 1704. Marlborough's Greatest Victory. London, 2004.
- Feldzug* 1704. *Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1704. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der Abtheilung für Kriegsgeschichte von Gustav Ratzenhofer*. (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. 1. Ser. VI. Bd.) Wien, 1879.
- Henderson* 1988. *Nicholas Henderson*: Prince Eugen of Savoy. London, [1988.2.] (Weidenfeld & Nicolson, h. n., 1966.1.)
- Köpeczi* 1966. *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
- Köpeczi* 1980. *Köpeczi Béla*: Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. *Köpeczi Béla*, *Hopp Lajos*, *R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 205–227. o.

⁷⁴ Közli: *Popelka* 1986. 89., 90., 92. sz.; *Erichsen–Heinemann* 2004. 7.37. sz.

- Köpeczi–R. Várkonyi 1976. *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1976.² (Újabb kiadása: Budapest, 2004.³)
- Lukinich–Markó, é. n. Sorsdöntő csaták Marathontól a második világháborúig. Szerk. *Dr. Lukinich Imre és Markó Árpád*. 1. k. Budapest, é. n.
- Markó 1934. *Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér*. Budapest, 1934.
- Mezey 2003. *Mezey Barna: Jogélet a Rákóczi-szabadságharcban*. In *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa 1. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. Szerk. *Tamás Edit*. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45.) Sárospatak 2003. 337–357. o.
- Perjés 1958. *Perjés Géza: A höchstädti csata (1704. augusztus 13.)*. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, V. (1958) 3–4. sz. 151–189. o. (Újabban megjelent: *Perjés Géza: Csatakönyv. Tanulmányok a magyar és az egyetemes történelem csatáiról*. Válogatta és szerk. Hausner Gábor. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerk. Veszprémy László.) Budapest, 2014. 123–155.
- Popelka 1986. *Liselotte Popelka: Eugenius in nurnis. Kriegs- und Friedenstaten des Prinzen Eugen in der Medaille. Ausstellung vom 16. Oktober 1986 – 7. Januar 1987*. Ausstellungskatalog von Heeresgeschichtliches Museum. Wien, 1986.
- R. Várkonyi 1994. *R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és nemzetközi hatalmi egyensúly*. In *R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Budapest, 1994. 199–218. o.
- R. Várkonyi 1995a. *R. Várkonyi Ágnes: Erdély és az európai hatalmi egyensúly*. In *R. Várkonyi Ágnes: A tűzvész tanú*. Budapest, [1995.] 145–159. o.
- R. Várkonyi 1995b. *R. Várkonyi Ágnes: Duna-táji labirintusok*. In *R. Várkonyi Ágnes: A tűzvész tanú*. Budapest, [1995.] 176–197. o.
- R. Várkonyi 2001. *R. Várkonyi Ágnes: A király és a fejedelem. II. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly 1676–1711*. In *Kaiser und König / Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526–1918*. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében 2001. március 8. – május 1. Katalógus. A kiállítást rendezte, a katalógust szerk. *Fazekas István és Ujváry Gábor*. Bécs, 2001. 55–66. o.
- R. Várkonyi, é. n. *R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika a változó világban*. In *R. Várkonyi Ágnes: Pelikán a fiaival*. [Budapest,] é. n. 263–302. o.
- Rákóczi emlékiratai *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Ford. *Vas István*, a tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*, a szöveget gondozta *Kovács Ilona*. (Archivum Rákócziánium, II. osztály: írók. II. Rákóczi Ferenc művei 1.) Budapest, 1978.
- Schilling 1998. *Heinz Schilling: Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763*. (Siedler Deutsche Geschichte, 3.) Berlin, 1998.
- Schryver 1996. *Reginald de Schryver: Max II. Emanuel von Bayern und das Spanische Erbe*. Mainz, 1996.
- Spencer 2005. *Charles Spencer: Blenheim: Battle for Europe*. London, 2005.
- Tincey 2004. *John Tincey: Blenheim 1704: the Duke of Marlborough's Masterpiece*. H. n., 2004.
- Trost 1996. *Ernst Trost: Prinz Eugen*. Wien, 1996.

HADIK ANDRÁS MŰVELTSÉGE

Az első, nyomtatásban megjelent életrajzot gróf Hadik András (1710–1790) tábornagyról, titkos tanácsosról, a bécsi udvari haditanács elnökéről (1772) Dessewffy János gróf készítette a reformkorban, és a *Felső-Magyarországi Minerva* egyik, 1828. évi számában jelent meg.¹ Ebben Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről a következőket olvashatjuk:

„A’ híres Fő-vezér, kiről itt szóllok, elvégezvén iskoláit, a’ Jé’suiták’ Szerzetébe akart béállani, ’s e’ végett oda hagyá az atyai házat, de attya Mihály, ’s ebbe esett, és nyugalom-fizetésre bocsátott Kapitány, utána indúla, és addig ostromolá unszolásival elsőkött fiját, míg a’ Papnak igyekezőt szándékától elhúzná’, és a’ katonaságra reá-beszélené.” Majd, rátérvén Hadik katonai pályafutására, így folytatja: „Nagy barátja lévén a’ Római Classica literaturának, nem hagyta magát ennek űzésében katonai foglalatosságai által hátráltatni. Jól megtanúlt Németül és Francziául is, nem egyedül multságokra és katonai gyakorlatokra fordítván a’ béke’ idejét. Ez a’ tanulási hajlandóság mindenütt és mindenkor kísérte, annak mind hasznátul, mind diszétől ékesültek minden tettei...” A továbbiakban Hadik felemelkedésének okát keresve a katonai erények mellett az ifjú Hadik műveltségét említi meg: „...küldetett ő a’ Rhénusnál tanyázó Eugen Herczeghez jó formavezeték ló csapattal, ’s ez oly jó állapotban vitte a’ Herczeghez, hogy egész meglegedését kinyerné, és a’ híres Fő-vezér méltónak ítélné az ifjú Tisztet közelebbi társalkodásra, nagyon gyönyörködven benne egy olly ifjút találni, ki a’ mívelődés’ lépcsőjén már szépen elé-haladott. Azonnal Fő-strázsamesternek nevezé ki a’ Magyar Felkelő-sereg mellé, és Sléziába indította.”²

Ezt követően az első olyan méltatás, amely már – ha forrásait tekintve hiányosan, hiszen az igen terjedelmes levéltári anyagot nem használta – némiképp tudományos gondossággal készült, és Hadik katonai tettein és erényein kívül életrajzi momentumokról, többek között iskoláztatásáról is szól, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1910. évi számában

¹ Dessewffy 1828. Hadik státusait, életrajzi adatait Zachar József pontosította, lásd: Mária Terézia hadvezére. (Recenzió.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 4. sz. 933–937. o. és *Uő*: Előkerült gyászjelentés Hadik András haláláról. In Ungarisch Historischer Verein Zürich. A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Az első magyar huszártörténeti konferencia keretében a tizenhatalcadik magyar őstörténeti találkozó és a tizenhetedik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Nyíregyháza, 2004. Budapest–Zürich, 2004. 55–57. o.

² Dessewffy 1828. 334. o.

látott napvilágot Sárói Szabó Lajos tollából.³ Hadik műveltségével kapcsolatban írja: „... ritka lelkesedéssel foglalkozott a tudományokkal, s iskoláit elvégezvén, a jezsuita rendbe akart lépni, mely szándékától atyja csak nagy nehezen tudta eltéríteni, kinek rábeszélésére végre is katonai pályára lépett.”⁴ A megállapítás, azaz hogy Hadik klasszikus, egyházi nevelést kapott, és ennek nyomán a jezsuita szerzetesi hivatást választotta, de atyja kedvéért mégis katonai pályára lépett, ezt követően tényként vonul végig a Hadikkal foglalkozó történeti irodalomban. Egészen odáig hatott ez a vélekedés, hogy a többek között hadtörténeti, irodalomtörténeti kérdésekkel is foglalkozó Szendrei János (1857–1927) Hadikot már mint „egyházi író” méltatta, s a *Hadtörténelmi Közlemények* 1918. évi számában ismertetett egy latin nyelvű kéziratot *Clypeus Domini Exercituum* (Szendrei *Az Úr pajzsának fordítja*) címmel.⁵ A művet Szendrei szerint mély vallásos érzület hatja át. Vay János (+1807) alezredes hagyatékában fedezte fel, melynek hiányzott a kézirati első lapja, melyen a szerző minden bizonnyal fel volt tüntetve; de ennek hiányában is a szerzőséget, a fent említett vélekedés alapján, minden kétséget kizáróan Hadik Andrásnak tulajdonította: „De nem is lehet kétségünk e munka szerzősége iránt, hogy mindenáron a jezsuita-rendbe akart belépni, mely szándékától atyja csak nagynehezen tudta lebeszélni” – fogalmazott.⁶ Amúgy Hadik Andrászt Szendrei János „íróembernek” tartotta, sejtetni engedvén, hogy ő (elődeitől eltérően) már ismerte a Hadikkal kapcsolatos levéltári forrásanyagot: „A ki, hogy különben is íróember volt, abból is látszik, hogy élete folyását is könyvben írta meg, kapitánykorától kezdve, leírva híres berlini haditettét is és általában érdekes fejtegetésekkel kísérve az átélt hadieseményeket.”⁷

Az eddigiek alapján a továbbiakban Hadik iskoláztatásával, műveltségével kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgáljuk, hogy hol, mikor végezte iskoláit; jezsuita oktatásban részesülvén milyen műveltséget szerzett, s az milyen színvonalat jelentett a korabeli viszonyok között? Megvizsgáljuk, valóban jezsuita szerzetes akart-e lenni. Ezt követően rátérünk műveltségének a fennmaradt források alapján megragadható vonulataira: nyelvtudására, olvasmányaira. Megpróbáljuk szerteágazó tudományos érdeklődésének irányait körvonalazni. Műveltsége egyik legfontosabb tárházáról, fennmaradt bécsi és futaki könyvtárakról bővebben szólunk, s végül, de nem utolsósorban kitérünk hadtudományi műveltségére.

³ Sárói Szabó 1910. Ezt megelőzően látott napvilágot az 1757. évi berlini haditett első, hadtörténeti szempontú méltatása: *Fülek Henrik*: Hadik altábornagy portyázó menete Berlinbe 1757-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, IX. (1896) 11–22. o., majd egy Hadiknak tulajdonított lovassági hadiszabályzat közlése: *Szilágyi István*: Magyar Hadi Szabályzatok gyűjteménye. Hadik altábornagy szabályzata a magyar lovasság számára. Uo. 535–539. o., de ezekben Hadik műveltségéről nem esik szó.

⁴ Sárói Szabó 1910. 345. o.

⁵ Szendrei 1918. A kéziraton feltüntetett megnevezés: *Clypeus Domini Exercituum*. *Conterentis Bella ex Scriptura Sacra et aliis selectis precibus opera*. Generalis Andreas Hadik elaboratus. (A forrás azóta lappang.)

⁶ Szendrei 1918. 122. o.

⁷ Uo. Hadiktól nyomtatásban más mű nem maradt fenn.

Iskoláztatása

A kérdések egy része már Markó Árpád (1885–1966) hadtörténészt is foglalkoztatta, aki 1944-ben jelentette meg Hadik Andrásról szóló könyvét, amely az első és azóta is egyetlen tudományos igényrel készült monográfia a hadvezérről.⁸ Markó Árpád már ismerte és használta azt a hatalmas forrásbázist, amely a Hadtörténelmi Levéltárban Hadikról fennmaradt, s ezek mellett a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában őrzötteket is áttekintette, melyek alapján néhány mondatban kitért a tábornagy műveltségének legfontosabb jellemzőire. Elsődleges forrásnak – minthogy ő Hadik katonai pályafutásáról írt hadtörténeti szakmonográfiát – a Hadtörténelmi Levéltárban található „eseménynaplók” és „saját maga életrajzi adatait” tekintette, ezek között is az 1774-es önéletírást,⁹ amit Hadik korábbi feljegyzései alapján, öszszegző szándékkal készített. Markó Árpád monográfiájának érdekessége, hogy míg a tábornagy katonai pályafutásáról szakszerűen, pontosan, korrekt módon, kizárólag a forrásokra támaszkodva és csakis az ellenőrizhető tények alapján szól, addig Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről, atyja vele való szándékáról, s Hadik műveltségének jellemzőiről – a közvetlen és egzakt, részletes források hiánya miatt – nagyon elnagyoltan nyilatkozik, napjainkban már vitatható szemlélettel, illetve (egyelőre) alá nem támasztható forrásokkal és érvekkel.

A monográfiából a következőket tudjuk meg. Hadikot mindvégig a tudomány szeretete jellemezte, ami szerinte *jellemének* egyik vonása volt, továbbá a rendíthetetlen bátorság, a szabadságszeretet, az önzetlen emberszeretet, a haza és az uralkodó iránti tántoríthatatlan hűség, a minden becsvágyat kerülő szerénység és a bajnoki élet. Mind ezt Markó egy, a *Magyar Néplap*ban 1856-ban megjelent méltatás alapján, illetve annak szemléletét és fogalomtárát átvéve írja.¹⁰ Hadik Markó Árpád szerint a tudományok iránti mélységes vonzalmát és a „nagy szellemi műveltséget” protestáns őseitől *örökölte*, mint ahogyan katona őseitől a „harcra termettséget”, a „hadimesterség dologbeli készségét”.¹¹ A több nemzedéken át megszerzett „lelki kultúra” (talán: műveltség) szerinte Hadik gyermekkorában már „hatalmas erővel jelentkezett”.¹² Ezzel gyakorlatilag megkerüli a kérdést, hogy konkrétan mik is ennek a „lelki kultúrának”, máshol már pontosabban meghatározva: klasszikus műveltségnek a jellemzői – elintézve azzal, hogy Hadik mindezt *örökölte*. A képességek örökölhettek, a készségek azonban kialakíthatók, s a jellem formálható, ahogyan ez bizonyára Hadik esetében is történt...

Hadik iskoláztatásának tizenkét éve (1719–1730) már a Rákóczi-szabadságharcot követő, az oktatást és a hadi kiképzést tekintve is konszolidálódott időszakra esett, amikor – különösen katonacsaládokban – a katonai pályára való készülődés már közvetlenül az elemi oktatást (írás-olvasás) követően megkezdődött. Az állandó hadsereg

⁸ Markó 1944. A további két életrajzi összefoglaló Hadikról Markó Árpád monográfiája alapján készült: *Lenkefi Ferenc*: Gróf Hadik András tábornagy. Budapest, 1997; *Farkas* 2000. 11–16. o.

⁹ Markó 1944. 7. o. Az 1774-es önéletírás: Beschreybung.

¹⁰ Markó 1944. 9. o. Az ott leírtakat idézve.

¹¹ Markó 1944. 12. o.

¹² Markó 1944. 13. o.

főtisztjei, az ezredtulajdonosok külön figyelmet fordítottak és törekedtek arra, hogy a nagyjából a tizedik évüket betöltött gyermekek, akiknek atyja maga is katona volt, apjuk egységébe kerüljenek, hogy a táborba kerüléssel, állandó gyakorlással, kisebb részben elméleti oktatással a katonai mesterségre felkészüljenek. Az utánpótlást így a Habsburg birodalmi hadseregben – másfajta katonai iskolai képzés egyelőre nem lévén – a tapasztalati úton elsajátított tudással rendelkező és ezzel egyidejűleg a megfelelő fizikai kiképzésen átesett leendő katonatisztek jelentették. Ugyanis az altiszti és tiszti első rangfokozatba való előlépés nem az iskolai végzettségtől, hanem elsősorban (üresedéskor) a harctéri helyállástól függött.¹³ Hadik András pályafutása ebből a szempontból valóban rendhagyóan indult. Arra vonatkozóan, hogy vajon miért a jezsuiták kőszegi gimnáziumába íratta be atyja, a források között még csak utalást sem találunk. Kézenfekvő lett volna, hogy a nyolc éves Hadikot is táborig iskolába adják, s mivel nem tették, nem állítható az sem, hogy a szülők harmadik fiúgyermeküket eleve katonai pályára szánták volna.

Az mindenképpen bizonyos, s a felmenők tevékenységét, életútját, hivatását áttekintve nem meglepő, hogy taníttatni kívánták. A családban folyamatos, élő hagyománya volt a fiúgyermek magas fokú iskoláztatásának, egészen a XVI. századtól. Gróf Hadik András felmenői között hat generáción keresztül, folyamatosan találunk evangélikus lelkészeket, rektorokat, olykor egy-egy családban egyidejűleg többet is, akik közül jó néhányan külföldi protestáns egyetemeket látogattak, elsősorban Wittenberget. Ezenkívül ősei figyelemre méltó, nyomtatásban is megjelent szellemi örökséget is hagytak maguk után a XVI–XVII. században, a család katolizációja előtti időszakban: több nyomtatott egyetemi disszertációt, teológiai művet, vitairatot, gyászbeszédet.¹⁴

A kőszegi jezsuita gimnáziumot Széchényi György (1592–1695) veszprémi püspök alapította 1677-ben. A városban a jezsuiták 1675-ben telepedtek le, a kollégium épülete 1680-ban készült el. A Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt az oktatás szünetelt, az épület 1700-ban, majd 1710-ben gyújtogatás miatt leégett. A harmadik tüzeset már Hadik idején, 1720-ban volt, véletlen baleset miatt, a zavartalan tanítás rendje gyakorlatilag 1723-ban állt helyre. Az iskola középfokú oktatási intézmény volt, ahová Hadik András csak úgy kerülhetett be, hogy az alapfokú, elemi ismeretek (írás, olvasás, számolás és hittan) birtokában volt. Tanárai valamelyik egyetemen magiszteri címet szerzett, filozófiai tanulmányaikat befejezett rendtagok voltak, akik fél éves „szaktanfolyam” elvégzése után taníthattak. Gyakorlati képzésük során próbaórákat tartottak: iskolai órákat látogatott, pedagógiai műveket tanulmányozott tanárokról van szó tehát, akik a trencsényi, majd a szakolcai rendházból kerültek Kőszegre.¹⁵ A jezsui-

¹³ *Zachar József*: Katonai képzés a császári (-királyi) hadseregben 1648–1848. In *Zachar József*: Válogatott hadtörténeti írások (XVII–XVIII. század). Budapest, Eger, 2008. 16–17. o.

¹⁴ Minderről lásd részletesen *id. Frivaldszky János*: A kardforgató Hadik András tollforgató ősei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 1101–1107. o.

¹⁵ *Pacher Donát*: A kőszegi gymnasium története 1667–1895. Kőszeg, 1895; *Mázy Engelbert*: Főgimnasium Kőszegen. A kőszegi gimnázium Értesítője. Kőszeg, 1902; *Bariska István*: A kőszegi gimnázium 300 éve. 1677–1977. In *A kőszegi Jurisich Miklós Gimnázium jubileumi évkönyve az intézet fennállásának évfordulója alkalmából. 1677–1977*. Kőszeg, 1977. 9–32. o.; *Uő*: A kőszegi gimnázium igazgatói és

ta iskolákban tudatosan törekedtek arra, hogy egy osztályba hasonló korú és hasonló tudású tanulók járjanak. A tanórák rendje a mai értelemben vett osztály–tanóra rendszerhez hasonlítható. Az oktatás anyanyelven folyt, Kőszegen tehát magyarul. Általánosságban elmondható, hogy a jezsuita képzés során a hangsúly a humán tárgyakon volt, melyeket a filozófia és a teológia tanulmányozása követett. A tanítás és nevelés rendjét az 1599-ben megalkotott *Ratio atque institutio studiorum societatis Jesu* határozta meg, amely alaposan kidolgozta a központi tantervet, és meghatározta a tananyagot, valamint olyan egységes oktatási módszereket írt elő, amelyeket valamennyi ország összes jezsuita iskolájában alkalmaztak. A tanárok és a rektorok személye változhatott, a tananyag és a módszer azonban állandó volt, s ennek köszönhetően a jezsuiták oktatási intézményrendszere volt a korban az egyetlen, amelyben az egyik iskolából a másikba viszonylag zökkenőmentesen át lehetett menni.¹⁶ Valószínűleg azért esett a kőszegi iskolára a választás, mert az apa, Hadik Mihály (1679–1733), aki előbb a Pálffy-, majd az Ebergény-ezredben volt ezredírnök, majd a Kollonics-huszárezred lovaskapitányaként Belgrádot is megjárta, s végül a Nádasdy-ezredben szolgált, a többnyire a területileg nem túl nagy távolságra lévő Nyitrán állomásozott,¹⁷ tehát nem kellett országrésznyi távolságra adni a gyermeket. A másik ok talán az lehetett, hogy az oktatás a jezsuitáknál ingyenes volt, noha a kismemesi rangú, vagyontalan, bár nemességében éppen ebben az időszakban, 1720-ban megerősített apa számára az iskoláztatás nem jelenthetett erőn felüli terhet. A jezsuiták gimnáziumaikba vallás- és rangkülönbség nélkül mindenkit felvettek, aki olvasni és írni tudott, csak a nagyon koros és a nagyon fiatal tanulókat utasították el.

A *Ratio studiorum* kialakította a hatosztályos gimnáziumot és az arra épülő úgynevezett akadémiai szintet: a hároméves filozófiát és a négyéves teológiát. A gimnáziumi osztályokat Kőszegen a következőképpen csoportosították. A latin nyelv tanulása három éven át folyt. Az első osztályba – *grammatica infima* – a parvisták, azaz a kezdők jártak. A második osztály, a *grammatica media* a latin nyelvtant középszinten tanuló

tanárai. 1677–1977. In uo. 33–41. o.; Szabados Lenke: A Jurisich Miklós Gimnázium (Kőszeg) történetének válogatott irodalma. In uo. 129–143. o.; Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Budapest, 1988. 210–211. o.; Tóth Sándor: Bencések, jezsuiták, piaristák a kőszegi gimnázium élén. Kőszeg, 2000. 175–195. o. – Megjegyzendő, hogy már ezt megelőzően, 1631-ben felmerült egy kőszegi jezsuita gimnázium alapításának terve, Draskovich György (1559–1650) 1628-tól pécsi, 1603-tól váci püspök és pozsonyi prépost szándékozott Kőszegen kollégiumot alapítani, de törekvése többek között Pázmány Péter támogatása ellenére, az akkori győri püspök és kancellár, Sennyey István (1590–1635) ellenkezése miatt meghiúsult. A sikertelen alapítás okait feltárta Kádár Zsófia: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorása, 1. rész. *Soproni Szemle*, 2011. 4. sz. 388–339. o.

¹⁶ A jezsuita oktatásról és intézményrészéről (a teljesség igénye nélkül, összefoglalóan) lásd Mészáros 1981. 453. skk. o.; Lukács László: *Ratio studiorum*. (Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, V.) Roma, 1986. 110–177. o.; A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia. Budapest, 1998. 91–126. o. (Szerző nélkül, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya kiadványa.); Mészáros István: A *Ratio studiorum* neveléstörténeti jelentősége. *Távlatok*, 1999. 437–446. o.; Bikfalvi (lapszám nélkül).

¹⁷ Beschreybung, fol. 3.

principistáké volt, a harmadik osztályba a latint már haladó szinten tanuló grammatiszták jártak. A negyedikesek osztálya, a *grammatica suprema*, a latin nyelvtan tanulását felsőfokon befejező úgynevezett szintaxistáké volt. Az első négy osztályt a költészeti-szónoklattani – *poesis-rhetorika* – osztályok követték: az ötödikbe az úgynevezett poéták jártak, akik a költészetet-szónoklattant alacsonyabb fokon tanulták, a hatodikba pedig a rétorok, a költészet-szónoklattant magasabb fokon tanulók. Meg kell jegyeznünk, hogy a *Ratio studiorum* szerint a gimnáziumok rendszeren öt osztállyal működtek, de a principiának mint legelső osztálynak Magyarországon ebben az időszakban sok kezdő tanulója volt, s ezeket a principián belül Kőszegen is két osztályba osztva oktatták. Az öt (hat) osztály mellett a *Ratio studiorum* felállította a négyosztályos gimnázium rendszerét is – ilyet végzett Hadik András is –, amelyben vagy a retorika hiányzott, vagy a szintaxist és a grammatikát együtt tanították. Markó Árpád helyesen állapította meg, hogy Hadik Kőszegen a klasszikus műveltség alapjait szerezte meg.¹⁸ A grammatisztáknak alaptankönyvül Emmanuel Alvarez (1526–1582) *Die institutione grammatica* (Nyelvtani szabályok) című háromkötetes könyvét írták elő, amely először 1572-ben Lisszabonban jelent meg, s a kora újkorban páratlanul népszerű volt, négyszáz (!) kiadást ért meg latinul és számos német, angol, francia, spanyol, olasz, cseh, lengyel, holland, magyar és más nyelvű fordításban; a magyar nyelvű kötetek a XVII. században még Bécsben készültek, de a XVIII. században már Nagyszombatban, Pozsonyban, Kassán és Budán is nyomtatták azokat.¹⁹ A katekizmus, a retorikai és poétikai osztály tankönyvei latin nyelvűek voltak. Olvasmányul a grammatisztáknak Cicero könnyebb leveleit, Ovidius válogatott verseit, a szintaxistáknak Cicero nehezebb nyelvezetű leveleit és a *De amicitia et de senectute* részleteit, valamint Ovidius válogatott elégiáit adták föl. A poéták Cicero erkölcsi iratait, Livius egyes, könnyebb könyveit, Vergilius *Aeneid*-jét, a görög klasszikusok közül görög nyelven Xenophont, Homéroszt tanulmányozták, végül a rétorok Cicero összes szónoklatát, Horatiust, a görögök közül pedig Demoszthenészt, Platónt, Pindaroszt olvasták.²⁰

A klasszikus ismereteken kívül azonban az alaptankönyvek sora kibővült a jezsuitáknál az egyes országokat, azok sajátos kultúráját bemutató kötetekkel. Magyarországon már az 1710-es évek elejétől megismertették a tanulókkal többek között Pejacsevics Jakab *Veteris et novae Geographiae compendiosa congeris* (Régi és új rövid földrajzi gyűjtemény) című, Zágrábban, 1714-ben kiadott földrajzkiadványát.²¹ A történelem a XVIII. század első harmadában önálló tantárgyként még nem szerepelt a jezsuitáknál, de a felsőbb osztályokban, egyes szerzők szövegein keresztül, mind a hazai, mind az ókori történelmet tanulmányozták. A rendszeres testmozgás, a játék funkciója kizárólag a pihentetés volt, erősebb testgyakorlást a tanulókkal nem végeztek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a jezsuiták egész tanítási és nevelési rendszerét a katolikus szellem, vallásos-

¹⁸ Markó 1944. 13. o.

¹⁹ Bikfalvi (lapszám nélkül).

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

ság – és tegyük hozzá, erkölcsi rendszer – hatotta át, s ez a szellemiség Hadik egész pályafutása alatt megragadható.²²

A jezsuita tanrend az utolsó két évre magasabb fokon a görög, legvégül pedig a héber és az arab nyelvvel való foglalkozást írta elő. Véleményem szerint Hadik András, mivel eleve később került társainál az iskolába, ezt a két évet Kőszegen már nem végezte el. Ezt alátámasztja, hogy könyvtárában a későbbiekben nem találunk görög, héber vagy arab nyelvű munkákat, e nyelveken nem olvasott, és ilyen irányú műveltsége levelezéséből sem derül ki. Ha szerzetesi pályára készült volna, úgy vélem, ezt a kétévnyi nyelvi stúdiumot nem hagyhatja ki, hiszen egyházi, felsőfokú tanulmányainak folytatásához elengedhetetlen lett volna e két évet Nagyszombatban, Grazban vagy Bécsben elvégeznie, továbbá ha egyházi pályára kívánt volna menni, fel kell vennie, mintegy kiegészítésként, a gimnáziumi és akadémiai tagozat (melyek igen élesen elkülönültek egymástól) közé illeszkedő hároméves filozófiai kurzust is.²³

A kőszegi gimnázium után a kassai jezsuita akadémián folytatta tanulmányait²⁴ 1728–1730 között – önéletírásának vonatkozó feljegyzése azonban nem támasztja alá, hogy mindezt szülei akarata ellenére tette volna.²⁵ A szakirodalom hol egyetemnek, hol akadémiának nevezi az intézményt,²⁶ mindenesetre felsőfokú jezsuita oktatási intézményről van szó, mely rangban közvetlenül követte a nagyszombatit.

A kassai akadémia története 1657-ben, Kisdy Benedek egri püspök (1598 k.–1660) alapítványával kezdődött, aki az 1654 óta működő gimnáziumot igyekezett felsőfokú oktatási intézménnyé alakítani. 1660-ban I. Lipót jóváhagyásával ténylegesen is akadémiai rangra emelkedett, megkezdte működését a két szokásos fakultás: a filozófiai és a teológiai, 1659-ben kiegészült egy nemesi konviktussal, majd 1665-től az úgynevezett Kisdi-szemináriummal, ahol a jezsuiták papok képzéséről is gondoskodtak.²⁷ Az akadémia Thököly Imre fejedelem felső-magyarországi uralmának 1682–1686 közötti időszakát kivéve folyamatosan működött 1773-ig, a rend feloszlataáig. 1700-ban leégett a templom és a kollégium, 1705-ben pedig a szécsényi országgyűlés egyik rendelete

²² Markó 1944. 12–13. o.

²³ Vö. Mészáros 1981. 243. o.; Szilas László: S. J.: Magyar jezsuiták a 18. század tudományos életében. I/2. fejezet (lapszám nélkül). In <http://regi.jezsuita.hu/adattar/18sztudomany.htm> (A letöltés időpontja: 2011. november 20., a hozzáférés azóta megszűnt.)

²⁴ Pontosan nem tudjuk, hogy milyen stúdiumokat hallgatott, de további pályafutása arra enged következtetni, hogy jogot mindenképpen. Frivaldszky János megállapította, hogy a kassai kollégium egyetemistái között nem szerepel a neve, Markó Árpád pedig úgy vélte, középfokú, gimnáziumnál magasabb tanulmányokat nem folytatott. Lásd Markó 1944. 13. o.; Frivaldszky 2003. 69. o. Abban minden szerzővel egyetértünk (Tóth András: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 74, 78–79. o. és Makkai László: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle, 1957. 37. o. alapján), hogy külföldi egyetemet nem látogatott. Vö. Frivaldszky 2003. 67, 69. o.

²⁵ Lásd Beschreybung, fol. 5.

²⁶ Vö. Velics 1913. 99. o. skk.; Wick 1931 (passim); Hets 1938; Gyenis 1941. 13. o. és lásd a 15. jegyzetben felsorolt munkákat.

²⁷ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1. k. Szerk. Keserű Bálint.) Szeged, 1990. IX. o. (Az 1660–1682 közti könyvkatalógus közzétételével kapcsolatban.)

utasította ki a jezsuita rendet Kassáról, néhány szerzetes azonban megmaradt, és 1711-ben újraindult az oktatás; 1728-ra, mire Hadik Kassára került, megszilárdult, konszolidált körülmények között, magas színvonalon folyhatott az oktatás, hét teológia- és négy filozófiatanárral.

A tanárok és hallgatók munkáját a kiváló kassai egyetemi könyvtár segítette, munkáik megjelenését pedig az 1674-ben alapított nyomda, ahol az oktatási segédanyagoktól kezdve az európai színvonalú tudományos értekezésekig több mint ezer kiadvány látott napvilágot. Hadik András kétéves kassai tanulmányai során olyan tanárok oktatták, mint Timon Sámuel rektor (1675–1736), aki a magyarországi úgynevezett kritikai történetírói iskola megalapítója volt, vagy Szerdahelyi Gábor (1660–1736), a másik kiemelkedő jezsuita történetíró, vagy a polihisztor Lipsicz Mihály (1685–1734), aki matematikát, filozófiát és teológiát egyaránt előadott, és akinek legjelentősebb algebrai, mechanikai és csillagászati munkái a kassai egyetemi nyomdában jelentek meg. A bölcséleti karon folyt a matematika és a négy hagyományos tárgy: a logika, a metafizika, a fizika és a bölcséleti erkölcsstan oktatása.

Kassa a XVIII. század első évtizedeiben a nagyszombati egyetemnek, ha nem is vetélytársa, de méltó követője volt, a kassai akadémia ugyanazt a szerepet töltötte be a Felvidéken, mint Nagyszombat az ország nyugati részében.²⁸ Hadik elméleti, felsőfokú klasszikus műveltsége tehát gyakorlati ismeretekkel is bővült, földrajzi, a legkorszerűbb történeti és természettudományos, elsősorban matematikai ismeretekkel, melyek a továbbiakban, katonai pályafutása során nyitottá és képessé tették arra, hogy a kor színvonalának legkiemelkedőbb matematikai, statikai, hadmérnöki irodalmát (lásd a továbbiakban) követni, értelmezni s a gyakorlatban felhasználni is tudja. Végül, a kassai könyvtár gazdag gyűjteménnyel rendelkezett a tudományos műveken kívül szépirodalmi művekből is, elsősorban latin, magyar, német és szlovák nyelven.²⁹

Fontos momentum a kassai egyetem és Hadik életében egyaránt, hogy a vagyonos kassai polgár, Keczer Sándor és felesége alapítványának köszönhetően 1712-től az akadémian megkezdte működését a harmadik fakultás, a jogi is, amelynek stúdiumait Hadik András is bizonyíthatóan látogatta. A kassai akadémian elvégzett második év, az 1730. esztendő választatát jelentett számára, hiszen akkor felvették volna a rendbe. Ennek ellenére, véleményem szerint, Hadik nem akart jezsuita szerzetes lenni, ellentétben azzal, amit életrajzírói állítanak, mert akkor automatikusan beléphetett volna a rendbe. Igaz, hogy a kassai intézményt akarata ellenére, apja tanácsára-parancsára hagyta ott, melyről naplójában ezt olvashatjuk: „1730. Endethe meine Studien zu Caschau nach dem willen meines Vatters, welcher nicht haben wolte...”³⁰ A számára akkor adódó lehetőségek közül azonban nem a katonai, hanem a jogi pályát választotta: visszatért Kőszegre, ahol a Kassán elméletben megszerzett jogi ismereteit Vas vármegye adósze-

²⁸ Gyenis 1941. 13. o.

²⁹ Farkas Róbert: A kassai kath. főgymnasium története. In A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről. Kassa, 1895. 1–224. o.; Wick 1931. (passim); Velics 1913. 99. o. skk.; Hets 1938. (passim)

³⁰ Beschreybung, fol. 5. Valószínűleg ez az a mondat, melynek félreértelmezése vezetett ahhoz a széles körben elterjedt vélekedéshez, hogy Hadik jezsuita szerzetes akart volna lenni, de atyja lebeszélte erről.

dői táblájánál (Dicasterium) a gyakorlatban is kamatoztatni tudta („als Juratus Tabulae die Praxim Juris”).³¹ Feljegyzései alapján nem tudunk arról, hogy ekkor megfordult-e egyáltalán a fejében, illetve apja tanácsolta-e neki, hogy katonatiszt legyen. Valószínű, hogy még nem akart katona lenni, de nem is a papi pályát választotta, s mivel a törvény szerint még nem érte el nagykorúságát, joggal feltételezhető, hogy minden atyja beleegyezésével és támogatásával történt. A fordulópont 1732-ben következett be életében, amikor apját szélütés érte, de még el tudta intézni, hogy októberben fiát, zászlósi rangban, felvegyék a Dessewffy-ezredbe, melynek állomáshelye Lentiben volt. Ekkor kezdődött Hadik András katonai pályafutása, melynek esetleges előzményeiről, okairól, indíttatásáról, apja presszionálásáról, rábeszéléséről naplója nem tesz említést.³²

Hadik iskoláztatását áttekintve megállapíthatjuk: a XVIII. század első harmadában a jezsuita tanrend és oktatási hagyományok szerint nagyon alapos, szisztematikus középfokú, majd kétéves felsőfokú képzésben vett részt, amely maximálisan megalapozta további stúdiumait, esetleges, végül mellőzött egyházi pályáját éppúgy, mint jövőbeni intellektuális nyitottságát. A klasszikus műveltséget jelentő teológiai és filológiai tárgyakon és a szintén a klasszikus műveltség alapjait biztosító nyelvtudáson (latin és alapfokú görög) kívül magas színvonalon sajátított el természettudományos, matematikai, földrajzi, történeti és nem utolsósorban jogi ismereteket. Széles látókörű, a tudományokra és a művészetekre a későbbiekben egyaránt rendkívül nyitott³³ fiatal ember került katonai pályára, aki műveltségét és tudását minden adódó alkalommal tovább mélyítette és szélesítette (lásd például mineralógiai, régészeti és numizmatikai érdeklődését). A katonai szaktudáson túlmenően ez a sokoldalú képzettség tette alkalmassá arra, hogy olyan, mesterségéhez szorosan nem kapcsolódó területeken is magabiztosan tájékozódjon, mint például a közgazdaságtan, a pénzügy, a bányászat és a mezőgazdaság. Jogi ismeretei lehetővé tették, hogy a későbbiekben a birodalom hivatali/bürokratikus és adminisztratív működésében kiválóan eligazodjon, nem utolsósorban pedig arra tették alkalmassá sokirányú ismeretei, hogy képes legyen megtalálni azokat a szakembereket, akik munkája során a magasabb szintű tájékozódásban segíthették, legyen szó hadseregszervezésről, budai kormányzói tisztéről vagy erdélyi gubernátorságáról.³⁴

³¹ Beschreybung, fol. 6. Markó Árpád ezt úgy értelmezte, hogy Hadik húzta-halasztotta a katonai szolgálatba lépést, s Kőszegre jogi ismeretek megszerzése végett ment. *Markó* 1944. 13. o.

³² Beschreybung, fol 6. 1732. év: „1732. den 22ten octobris. Wurde ich zu Lenti in dem Szaladienser Comitát, beÿ dem alt Dessöffÿschen Regiment, und eben beÿ der geweißten Compagnie meines Vatters zum Corneth vorgestellet.” A korábbi irodalom értelmezése: *Markó* 1944. 6–13. o.; *Frivaldszky* 2002. 389. o.

³³ Irodalmi nyitottságáról a továbbiakban szólunk. Zenei érdeklődéséről, ami – tegyük hozzá – része volt erdélyi gubernátori reprezentációjának, lásd *Gálos Rezső*: Erdélyi hangversenyek a XVIII. században. In *Zenatudományi Tanulmányok II.* Budapest, 1954. 489–499. o. Idézi *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983.² 212. o.

³⁴ Vö. *Frivaldszky* 2002. 390–391. o.; *Frivaldszky* 2003. 69. skk. o.

Nyelvtudás, olvasmányok: a Hadik-könyvtár

Hadik András anyanyelve a magyar volt. Kőszegen, a jezsuitáknál, a klasszikus nyelveken kívül, anyanyelvén tanulta az ott oktatott tárgyakat. Az egyházi neveltetés, mint láttuk, igen magas fokon a latint, alapfokon a görögöt adta neki, arabul és héberül már nem tanult meg. Pályafutása során magánérintkezésben – szóban és írásban – főleg a magyar nyelvet, hivatali levelezésében elsősorban a németet használta, de a németen kívül franciául is levelezett, beadványait, jelentéseit többnyire e két nyelven fogalmazta. Stílusa gördülékeny, közlésmódja választékos, színes, lényegre törő. Írásképe áttekinthető, szövegeit ritkán javította, inkább kiegészítette. Németül és franciául azonos színvonalon kommunikált.³⁵

Életrajzírói, Markó Árpád és Frivaldszky János egyaránt említik, hogy Hadik történelmi és szépirodalmi érdeklődése széles körű volt, és különféle tudományos műveket olvasott. A Hadik-könyvtárat áttekintve megállapították, hogy az elsősorban francia és német nyelvű munkákat tartalmazott, bölcséleti, jogtudományi, természettudományi könyveket, több kötetet a zeneművészet területéről, valamint jelentős számban útleírásokat. Megemlítik többek között Voltaire összes munkáit, atlaszokat, különböző Biblia-kiadásokat, katekizmusokat, melyek mellett Bonfini kötetei sorakoztak a polcon, például Aesopus meséi mellett. Frivaldszky János elsősorban a történelmi és földrajzi művekre figyelt föl, több ösnyomtatványra, melyeket Hadik nem könyvészeti értékű, hanem tartalmuk miatt gyűjtött, feltárta azt is, hogy könyvtárában a legtöbb kötet történelmi tárgyú, életrajzi mű vagy emlékirat volt, s külön tanulmányban hívta föl a figyelmet Hadik archeológiai, éremtani, ásványtani érdeklődésére, közgazdasági, gazdaságtörténelmi, mezőgazdasági ismereteket kívánó tevékenységére, melynek elméleti megalapozását könyvtára vonatkozó művei jelentették.³⁶

Hadik Andrásnak két könyvgyűjteménye volt, a kisebbik, 353 művet tartalmazó a futaki kastélyában, a másik, 820 kötetes, Bécsben. A könyvtárak 1779-ben készült katalógusainak kéziratai ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirat-tárában található (lásd a Függelék 2. és 3. tételét). Készítőik neve ismeretlen; Hadik 1789-ig, saját kezűleg, folyamatosan kiegészítette a listákat. A két könyvtár lajstromát párhuzamosan vezették; összesen csak két könyv egy-egy példánya volt meg mindkét tékában.³⁷ A könyvkatalógusok további feldolgozásával a fent említett képet árnyalni, módosítani lehet. A könyvtárakban összesen 1173 munka sorakozott a polcokon 2003 kötetben, a könyvek 70%-a Bécsben volt, a többi Futakon. A 1173 műből 465 (40%)

³⁵ Vannak latin nyelvű fogalmazványai is, valamint magyar nyelvű hivatali levelei. Bár a család felvidéki származású, nem állapítható meg, hogy tudott-e szlovákul. Könyvtárában és levelei között nem találunk szlovák nyelvű könyveket, illetve leveleket. Vö. *Farkas* 2000. 23–423. o. (passim).

³⁶ *Frivaldszky* 2002; *Frivaldszky* 2003.

³⁷ „Caesaris Commentaria és Les Imperatrices Romaines” és egy négynyelvű (latin–görög–német–magyar szótár, a Szenczi Molnár Albert-féle szótár „Dictionarium Quadri-lingve Latino-Ungarico-Graeco-Germanium, Authoribus Molnár et Beer. 1718.”): *Molnar Szencziensis, Albertus – Beer, Johannes Cristophorus: Dictionarium Quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum Innumeris Vocibus, Phrasibus, Formulis loquendi & Proverbiis, cum quantitate Syllabarum...* Noribergae, 1718.

volt francia nyelvű, 461 (39%) latin nyelvű, 222 (19%) német nyelvű, 25 (2%) magyar nyelvű. Akadt a könyvek között egy olasz nyelvű is.

A két gyűjtemény köteteinek nyelvi megoszlása mindenképpen rendhagyónak számított, hiszen a kor magyarországi magánkönyvtáraiban a francia nyelvű könyvek a sorban csak a harmadik helyen álltak a német és/vagy latin munkák után.³⁸ Ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk a könyvek keletkezésének időbeli megoszlását, egyenként azonosítanunk kellene a könyvtárak köteteit, ami meghaladja jelen tanulmány kereteit és célját is. Az mindenesetre e nélkül is megállapítható, hogy a legtöbb munka, az összes könyv legalább 90%-a a XVIII. században, annak is a második felében került ki a nyomdából, körülbelül 8%-a XVII. századi, a többi pedig régebbi, XV–XVI. századi, utóbbiak közül nem egyet Hadik mint könyvritkaságot is számon tartott. A könyvtár legrégebbi kötete 1471-ben készült, a legújabbakat tulajdonosuk az 1780-as években vásárolta. A könyvek fontosabb, nagyobb témánkénti megoszlását az alábbi táblázatban foglaltuk össze. Csak a hozzávetőleges (kerekített), százalékos megoszlást jelöljük, mert több olyan mű is van, amelyik több műfajba is besorolható, például egyaránt lehet történeti és hadtörténeti munkának tekinteni, vagy filozófiai és történeti, történeti-egyháztörténeti műnek stb.

Annak feltárása, hogy ezen olvasmányok, a könyvekből szerzett ismeretek, információk mennyiben és miképpen épültek be Hadik gondolkodásába, mentalitásába, magatartásába, miképpen alakították műveltségét, erkölcsi felfogását, mily módon szélesítették látókörét, szintén a további kutatás feladata lesz, melynek ki kell térnie a tábornagy igen gazdag szellemi hagyatékának teljes feldolgozására, levelezésének, memorandumainak, beadványainak rendszeres elemzésére – katonatiszti és hivatali működésének teljes feltárása mellett. E helyen, mindennek megalapozásaként, csak néhány fontosabb munkára, illetve témacsoportra térünk ki. A könyvlistát áttekintve azonnal szembeötlő, hogy a tábornagy érdeklődési köre mily széles volt, gyakorlatilag az összes, XVIII. századra kialakult műfaj és tematika képviselteti magát. A könyvtárak állományának

³⁸ Vö. *Csapodi Csaba*: Könyvtermelésünk a XVIII. században. MKSz, LXVI. (1942) 392–398. o. és *Úó*: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. MKSz, LXX. (1946) 98–104. o. Csapodi e két tanulmányban elsőként vizsgálta e szempontból a magyarországi könyvtárakat. Vö. továbbá (messze a teljesség igénye nélkül): *Bibliographia Hungariae 1712–1860 seu Catalogus Librorum in Hungaria, et de rebus patriam nostram attingentibus extra Hungariam editorum*. Magyarország Bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. I–IV. k. Red. *Petrik Géza*. Budapest, 1888–1892. és az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez c. sorozat köteteit. (Sorozatszerk. *Keserű Bálint*.) Lásd még *F. Csanak Dóra*: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, 1983 című monográfiáját (passim) és *Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban című tanulmányát*: MKSz, 2000. 3. sz. 331–339. o., valamint *Soltész, Elishabeta – Velencei, Catharina – W. Salgo, Agnes*: Catalogus Librorum Sedecimo Saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Tom. I–II. Budapest, 1990; *Monok István*: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg). *Hungarológia*, 6. (1995) 238–239. o.; *Segesvary, Victor*: The History of a Private Library in 18th Century Hungary. The Library of Pál and Gedeon Ráday. Holland, 2005. 35. o. skk.

A HADIK-KÖNYVTÁRAK KÖTETEINEK MŰFAJI MEGOSZLÁSA

Megnevezés	Megoszlási arány
Ókori és egykorú történeti, politikai és államelméleti művek	30%
Filozófia, vallás, erkölcsstan	13%
Hadtudomány	9%
Természettudomány, orvoslás	8%
Egyháztörténet	8%
Életrajz, memoár	8%
Földrajz, útleírás, országleírás, atlasz	7%
Szépirodalom	4%
Egyéb	3,6%
Jog	3%
Lexikon, szótár, nyelvkönyv, nyelvtankönyv	2%
Levelezés	1,6%
Gazdaságtörténet	1,5%
Numizmatika	0,8%

legnagyobb részét, nagyjából harmadát, ókori és egykorú (XVII–XVIII. századi) történeti munkák, politikai és államelméleti művek tették ki, és ez az arány még nagyobb, körülbelül az összes kötet fele, ha hozzávesszük a hadtörténeti (ókori munkák XVII–XVIII. századi szerzők kommentárjaival és a kora újkori európai hadi eseményekről szóló munkák) és egyháztörténeti vonatkozású köteteket. A könyvgyűjtemény legrégebbi, az 1470-es évekből származó darabjai is legnagyobbbrészt e nagy témakörből kerülnek ki: *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas, 1471*; *Oldradi de laude consilia Juridica, 1472*; 1473-ból Gregorius dialógusai német fordításban és Paulus Maurocenus: *De Eterna Temporalique Christi Generatione* című műve, valamint Albertus Magnus klasszikus munkájának strasbourg kiadása, végül Pomponius Mela: *Cosmographi de situ Orbis libris tres* című munkájának velencei, 1477-es, negyedik kiadása.³⁹

Az ókori történelem és a történelemhez némiképp kapcsolható filozófiatörténet témakörébe tartozó, legnagyobbbrészt a Római Birodalom történetéről szóló könyvek sokasága Hadik Andrásnak a klasszikus művek iránti érdeklődését mutatja, melynek gyö-

³⁹ Francesco Griffolini, Phalaris (Tyrant of Agrigentum): *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas Proemium*. Venetii, Antonio Francisci, 14691 és 14712 („Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistoles 1471”); *Oldradi de laude consilia Juridica*. Basileae, 1472 („Oldradi opera Iuridica de 1472. rarissimus Liber”); *Heinrich Eggestein*: Gregorii Papst. Dialogi. Strassburg, 1473 („Gregorii des heyligen Pabstes Dialog aus dem lateinischen übersezt. Ein seltenes Buch von Jahr 1473”); *Paulus Maurocenus*: *De Eterna Temporalique Christi Generatione*. Padua, 1473 (Bartholomaeus Martinus nyomtatásában); („Manroienus [!] de Eterna temporalique Christi Generatione in Iudaicæ improbationem perfidiae rarissimus 1473”); *Albertus Magnus (Pseudo-)*: Mariale. Strassburg, 1473 („Albertus magnus 1473”); *Pomponius Mela*: *Cosmographi de situ Orbis libris tres*. Venetii, 1474 („Pomponius Mela de Ao. 1477”).

kerét mindenképpen iskoláztatásában, az ott megszerzett latin, görög nyelvtudásban és az e témák iránt megmutatkozó érdeklődésében kell keresnünk. A már említett módon a jezsuita tananyaghoz tartozó Plutarkhosz-, Cicero-, Ovidius-, Vergilius-, Xenophon-, Homérosz-, Horatius- és Platón-kiadásokon kívül megtaláljuk itt Brutus Petrus 1489-ben kiadott, a zsidó háborúkról szóló kötetét éppúgy, mint a Nagy Sándor, Julius Caesar és Marcus Aurelius haditetteiről szólókat, Dionysius Halicarnassus 11 kötetes, szintén a rómaiakról szóló munkáját Emilio Porto interpretációjában, Cassius Dio történeti munkáját,⁴⁰ Josephus Flavius műveit a zsidó háborúkról, de több XVIII. századi, francia nyelven írott történeti művet is; az ókori Egyiptom történetéről, a parthusokról szóló munkákat éppúgy, mint Pausanias könyvét a görögökről, vagy a már említett Plutarchos összes művét.

A klasszikus szerzők iránti érdeklődése katonai pályája során folyamatosan megragadható, az olvasottak kapcsolódtak a gyakorlati harcászati, hadászati kérdésekhez, katonai ismereteinek elméleti megalapozását és szemléletes példatárát jelentették. Plutarkhosz egyik 1749-es kiadásának hadtörténeti, harcászati vonatkozásait szisztematikusan kivonatolta mintegy 100 lapon, és tartalomjegyzékkel látta el, hogy a kivonatolt ismeretek, gondolatok könnyebben visszakereshetők legyenek.⁴¹ Az 1751-es Thuküdidész-kiadásról körülbelül 50 oldalas jegyzetet készített.⁴² Quintus Curtius Rufus I. századi történetíró 1724-es leideni kiadású könyvét mintegy 40 oldalon kivonatolta,⁴³ de ugyanígy járt el többek között a már említett Cassius Dio munkájával (*Extractus Cassi Dionis Historiae Romanae*), vagy a XVI. századi Petrus Firmianus kommentárjaival megjelent, a gallok történetéről szóló kötettel.⁴⁴ A jegyzetek alapján, azok színvonalából, gördülékeny stílusából, áttekinthető struktúrájából, a kérdések tematikájából, a problémák súlyozásából – melyek végig elemezhetők e jegyzetekben – megállapítható, hogy azzal a véleménnyel szemben, mely szerint Hadik felnőtt korában, egyetemi tanulmányok híján, szabad idejében, autodidakta módon sajátította volna el, illetve pótolta volna be az elmulasztott klasszikus műveltség és általában a műveltség legfontosabb elemeit,⁴⁵ úgy véljük, inkább azzal a jelenséggel van dolgunk, amely nem egyedül Hadikot, hanem a kiemelkedő, szándékuk szerint teoretikus munkásságot is maguk után hagyományozó kortárs-pályatárs hadvezéreket jellemezte. Eszerint Hadik András is, pályatársaihoz hasonlóan, a gyakorlati pályafutása alatt megszerzett ismereteket és tapasztalatokat oly módon próbálta rendszerezni és valamilyen formában az utókorra hagyni, hogy mindennek klasszikus elméleti alapot adott, illetve klasszikus törté-

⁴⁰ Dionysii Halicarnassei Antiquitatum Rom. libri XI. Ab Emilio Porto recens et post aliorum interpretationis Latine rediti. H. n., 1592. és Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana: a XVI–XVIII. században több kiadást is megért.

⁴¹ Extractus Compendiati.

⁴² Extractus Compendiati, fol. 118r.–143r.

⁴³ Extractus Compendiati, fol. 144r.–181r.

⁴⁴ Extractus Cassii Dionis Historiae Romanae edictionis Hermanni Samuelis Reinardi, Hamburgi 1750. per Comitum Andream Hadik... Anni 1763 et 64. In Extractus Compendiati, fol. 190r.–260v. és Petri firmiani Gydes Gallus dicti. In Extractus Compendiati, fol. 191r.–289v.

⁴⁵ Frivaldszky 2002. 389. o.

neti-hadtörténeti példákat gyűjtve elméleti illusztrációként, szentenciák formájában⁴⁶ próbálta gondolatait e példák segítségével szemléletesen közreadni. Állításunkat igazolja: ha kézbe vesszük Hadik kivonatait, illetve az azokból összeállított gyűjteménykötetet, megállapíthatjuk, hogy a feljegyzéseket, kivonatokat nem egyidejűleg, hanem 1749-től folyamatosan készítette, s azokat aztán később, 1783-ban egyetlen kötetbe fűzte, és saját kezű felirattal ellátva katonai hivatást választó Károly fiának adta át.⁴⁷

A XVI–XVIII. századi történeti művek sokaságából három nagyobb csoportot emelünk ki. Az első csoportba azokat a kiragadott, Európa történetéről szóló munkákat sorolhatjuk, amelyek a XVIII. század iskolázott rétegének szemléletét, történeti világképét – a század második felében jellemzően már – felekezeti hovatartozás nélkül meghatározták. A második a Magyarország történetéről szóló munkák csoportja, a katolikus és protestáns történetírás kötetei. Végül a harmadik csoportban azokat a politikai, országleíró, államelméleti, történeti-filozófiai munkákat vesszük számba, melyek – véleményünk szerint – döntően befolyásolták Hadik András mentalitását kormányzói tevékenysége idején, illetve melyeknek gondolati vonulatai Hadik katonatiszti pályája során, gyakorlati téren is kitapinthatók.

Az Európa történetéről szóló kötetek között Orteliuson, Macchiavellin és más klaszikusokon kívül a könyvtárban fellelhetők voltak az egyes európai államok történetét összefoglaló, elsősorban francia és német nyelvű, sokszor két-három kötetes történeti szintézisek, a Szászország, Lengyelország történetéről szólók, például a *Confoederatio generalis Poloniae et Lithuaniae Poloniae, Martini Cromeri Polonia: Sive De Situ, Populis, Moribus, Magistratibus Et Republica Regni Polonici* című kétkötetes munka 1578-ból, vagy Jan Długosz Lipcseben, 1711–1712-ben megjelent történeti összefoglalója. Csehország vonatkozásában Hagecius *Böhmische Chronikja*,⁴⁸ a *Calastrum Regni Bohemiae* és a *Notitia Regni Bohemiae*⁴⁹ s Müller Csehországot leíró topográfiai, történeti munkája (*Bohemia Regnum*). Franciaországról szól például a *Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France* című kötet, Jan Długosz egy másik szintézise és mások.⁵⁰ Oroszország történetét többek között Lacombe *Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche* című, 1761-ben megjelent könyve képviselte, Strahlenberg munkája *Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarej* címmel és Stahlin évkönyve (*Jahrbuch der*

⁴⁶ „Liber Regularum Generali Aphorismorum et Sententiarum Militarium, ex Variis Auctoribus Collectarum per decursum Anni 1754. Leutschoviae quibus nonnulla adjecta sunt.” Extractus Compendiati, fol. 182r.

⁴⁷ Extractus Compendiati, fol. 259v.; saját kezű felirata: Ad Filium meum Carolum” és fol. 260v.: „Extractus praesens pars residua aliorum est, quem tibi Chare fili donatum esse volo”, valamint ugyanott a dátum: Bécs, 1783. december 22.

⁴⁸ Václav Libočan (Hagecius) Wenceslai Hagecii von Libotschan, *Böhmische Chronik, vom Ursprung der Böhmen, von ihrer Hertzogen und Könige, Grafen und Adels Ankunfft, von ritterlichen Übungen und Turnieren, von innerlich- und ausländischen Kriegen, von Befestigungen des Landes und der Städte...* Leipzig, 1718.

⁴⁹ „Calastrum Regni Bohemiae”, „Notitia Regni Bohemiae”.

⁵⁰ „Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France”. Długoszra lásd a Függelékben felsorolt műveket.

Russischen Regenten).⁵¹ A polcokon sorakoztak továbbá Itália, a német birodalom és Ausztria történetét összefoglaló kötetek, de a legtöbb a XVIII. századi francia nyelvű, általános összefoglaló mű. Jó néhány, ezen országok uralkodóinak életét bemutató, összefoglaló történeti munkát is találunk, elsősorban olyanokét, akik mint hadvezérek is jelentősek voltak. Példának említhető a XII. Károly tetteiről szóló gyűjtemény és Norbert történeti-életrajzi összefoglalója,⁵² a II. Frigyes porosz uralkodóról szóló, 1489-es munka,⁵³ vagy a IV. Henrik és XIII. Lajos francia király történetét feldolgozó, francia nyelven kiadott mű.⁵⁴

Kiemelkedik végül az Oszmán Birodalommal és a török hódítással, történelemmel, hadtörténettel – általában a török háborúkkal –, államberendezkedéssel foglalkozó munkák mintegy tucatnyi kötete.⁵⁵ Hadik figyelme az Oszmán Birodalom iránt, úgy véljük, nem csak valamiféle történeti nyitottságot árul el, és nem csupán a XVIII. második felében az Európán kívüli területek, államok, az európaiak számára különlegesnek, egzotikusnak tűnő országok iránti általános érdeklődés megélnéklésének példája. Egyrészt 1784-ben megírta az 1739-es török háborúk történetét,⁵⁶ s ehhez az Oszmán Birodalomról szóló történeti, hadtörténeti munkákat is össze kellett gyűjtenie, másrészt úgy vélte: katonai pályafutását a 80. életéhez közeledve egy, a török birodalom területén vezetett sikeres hadjárat koronázhatja meg. 1789 júliusában ugyanis a törökök (miután már 1788 augusztusában benyomultak a Temesi-bánságba, és Jusuf pasa, a török nagyvezír Lugosnál megfutamította a császári sereget) mintegy 20 000 fős sereggel, Abdi pasa vezetésével Belgrád alá vonultak, Orsova–Prahovánál pedig csapatösszevonásokat hajtottak végre. Hadik, ennek előjeleit látva, gyakorlatilag 1789 elejétől Belgrád ostromának tervével bombázta az uralkodót, és élénk levelezést folytatott Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) osztrák tábornaggal.⁵⁷ Minden igyekezetével a török hadjárat mellett érvelt, lázasan készülődött, Belgrád felmentését szorgalmazta, s el is érte célját: II. József császár 1789. február 20-án őt nevezte ki a török ellen harcoló egyesített csapatok fővezérévé. Az idős tábornagyot azonban hirtelen megromló egészségi állapota megakadályozta terve megvalósításában: a császár július 28-án felmentette tisztsége alól, és a hadsereg-parancsnoki feladatokkal Laudont bízta meg.⁵⁸ a Haditanács elnökeként ennek ellenére hadrend-tervezeteket, szekértábor-ter-

⁵¹ *Lacombe*: „Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche”; „Krisen in Rusland, Sibirien, und der Großen Tartarey”; *Stahlin*: „Jahrbuch der Russischen Regenten”. Lásd továbbá pl. „Haygolets neü verändertertes Rusßland”; „Mitterpacher Elementa Rei Russhiae”.

⁵² „Anecdotes de Charles XII.”; „Histoire de Charles XII. Roÿ de Suede par Norbert”.

⁵³ „Friedrichs des 2ten Königs in Preussen Leben 1489.”

⁵⁴ „L’Histoire de l’Intrique de Cabinet Sous Henri IV. et Louis 13eme termine par la Fronde.”

⁵⁵ Ezek közül lásd például: „Contarino Historie vom Krieg zwischen den Türkischen Kayßern Selim und den Republik Venedig”; a népszerű „Türkische, und Hungarische Chronica”-t 1663-ból; „Manu Scriptum über des Türkische Reich von Sumerer 1784”és lásd a következő fejezetet, valamint a Melléklet I. részét.

⁵⁶ Der Felldzug gegen Türken vom Jahre 1739. Beschreiben vom... graf Andreas Hadik im Jahre 1784. MTAK Kt., Hadtud. 4r. 7. sz., 162. sz. Említi: *Markó* 1944. 28. o.; *Frivaldszky* 2002. 397. o.

⁵⁷ HL 1789/VII-24–36. A források segédlete: *Farkas* 2000. 420–422. o.

⁵⁸ HL 1789/VII-34.

vezetet, esetleges visszavonulási tervet készített,⁵⁹ ám az ostromnál már nem tudott jelen lenni.

A könyvtár Magyarország történelméről szóló köteteinek sorát (a teljesség igénye nélkül) természetesen Bonfini Dekádjai nyitják, amit egy talán Sümegi (?) nevű szerző Bonfini alapján összeállított kézírata egészített ki.⁶⁰ A másik klasszikus magyar történeti munka a másik itáliai humanista, Petrus Ransanus (+1492) munkája,⁶¹ de a klasszikusok közé tartozik Istvánffy Miklós történeti műve is, a Túróczi-krónika és Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*.⁶² E könyvek sorát zárja szemlénkben az 1600-ban Frankfurtban kiadott *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*, mely munka gyakorlatilag a Magyarország történetéről addig megjelent munkák tartalmi kivonata.⁶³

Benkő József *Historia de rebus Transsylvanicis* című hatkötetes munkája 1782–1793 között jelent meg Nagyszébenben. Ennek első kötete minden valószínűség szerint megtalálható volt az egyik könyvtárban, bár a listából annak készítésekor kihúzták. *A Fragmenta ungaricae historiae ad a. Chr. 1663. Laureatis honoribus Dni. Lib. Bar. Mednyánszky... Promotore... Cassoviae, 1738* című kötet szintén már „kortárs” történeti mű, szerzője Hicsoldt Pál (1701–1752) jezsuita páter, de ugyanennek a műnek az ősforrása is megvolt Hadik gyűjteményében.⁶⁴ A jezsuita történetírói iskola legfontosabb művei nagy számban sorakoztak a Hadik-könyvtárak polcain. A legkiemelkedőbb közülük Pray György (1723–1801), akinek összesen négy eredeti történeti műve (*Annales veteres Hunnorum*, *Annales regum Hungariae*, *Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae*, *valamint Epistolae procerum regni Hungariae*) és három másik, Pray-mű nyomán keletkezett kivonat vagy interpretáció sorakozott a polcokon.⁶⁵ Szintén a jezsuita

⁵⁹ HL 1798/VII-36a-c.

⁶⁰ *Antonii Bonfinii Historia Pannonica: Sive Hungaricarum Rerum Decades IV. Coloniae Agrippinae, 1690.* – RMK III/2. k. 3633. sz. 379–380. o. és „*Simigj Rerum Hungaricarum post Bonfinium.*”

⁶¹ „*Epitome Rerum Hungaricarum rebus per Iudices descriptae, authore Petro Ranzano 1558.*” Helyesen: *Epithome rerum Hungaricarum velut per Iudices descripta.* Magyar fordítású kritikai kiadása: *Ransanus, Petrus: A magyarok történetének foglalata.* Ford., az utószót és a jegyzeteket írta *Blazovich László* és *Sz. Galántai Erzsébet.* Budapest, 1999.

⁶² „*Historia Hungariae per Istvanfyed: Istvánffy, Nicolai: Historiarium de rebus Ungaricis libri XXXIV.* – RMK III. k. 1350–1352. sz. és a Túróczi-krónika: „*Thurocz Ioannis Chronica Hungarorum.*” Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*: „*Olahi Hungaria & Atila.*”

⁶³ „*Rerum Hungaricarum Scriptores varii Historici, Geographici, ex veteribus Plerique, Sed jam fugientibus editionibus revocati etc. Anno 1600.*”: *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus reuocati.* Francofurti, 1600. http://books.google.hu/books?id=fuuLEjTty7EC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_sum_mary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

⁶⁴ „*Fragmenta Hungaricae Historiae*”; „*Chronica Türckische, und Hungarische 1663.*”

⁶⁵ „*Praÿ Annales Hunnorum*”: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti.* Vindobonae, 1761; „*Annales Regum Hungariae*”: *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti I–V.* Vindobonae, 1763–1764, 1766–1767, 1770 és „*Vita S. Elisabethae, et Beati Margarethae*”: *Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ex mss. codicibus eruta, ac*

történeti munkák közé tartozik Pálma Ferenc (1735–1787) *Notitia Rerum Hungaricarum* című összefoglalója,⁶⁶ valamint a legelső jezsuita történétíró, Kazy Ferenc (1695–1759) történeti munkája, melyet a szerző, szándéka szerint, Istvánffy idézett történetének folytatásaként írt meg.⁶⁷ A szintén jezsuita Kaprinay Istvánnak (1714–1785) Mátyás király okleveleiből összeállított forráskiadványa Hadik Bécsi könyvtárában volt megtalálható.⁶⁸ Katona István (1732–1811) hétkötetes történeti műve, a Budán nyomtatott *Historia critica regnum Hungariae* szintén fellelhető volt a bécsi könyvtárban.⁶⁹ Tanulmányunk jezsuita történétírókat felvonultató részét a sokoldalú Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) 1737–1748 között jezsuita szerzetes, jogtudós, 1748–1751 között a bécsi orvosi fakultás görög nyelvi előadója, 1772-től Habsburg császári udvari könyvtáros háromrészes, ugyancsak oklevéltani, történeti-egyháztörténeti kötetével zárjuk.⁷⁰ A piarista történétírás képviselője Hadik könyvtárában mások mellett Horányi Elek (1736–1809) akinek magyar nyelvű könyve tulajdonképpen a latin *Nádasdy-mausoleum* fordítása).⁷¹

A reformáció históriájához kapcsolódik Décsy Antal 1785-ben megjelentetett munkája,⁷² az emblematikus történeti irodalmat pedig Révai Péternek (1568–1622) a Szent

praevis dissertationibus illustrata. Tyrnaviae, 1770; Epistolae: Epistolae procerum regni Hungariae I–III. – A Pray György nyomán keletkezettek: Desericii de Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria: Deserici, Josephi Innocentii Dissertatio apologetica Commentariorum de initiis et majoribus Hungarorum amice alloquens Georgium Pray auctorem Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. (H. n., é. n.) fol. 48.; „Historia Hungariae”: Dissertatio II. apologetica super epistola Georgii Pray auctoris Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. Pestini, (é. n.) fol. 49. és „Décsy Replica Polemico-Diplomatico-Legalis pro Apostolicis Constitutionibus, et Legibus Divorum Stephani, & Ladislai Regum Hungariae etc. 1784”: Décsy, Antonius: Replica polemico-diplomatico-legalis pro apostolicis constitutionibus et legibus Stephani et Ladislai... regum Ungariae... contra Frider[icum] Adolph[um] a Lampe... data. Pestini, 1784.

⁶⁶ *Notitia Rerum Hungaricarum*. Conscripta a Francisco Carolo Palma... Tyrnaviae, 1775.1.; „Notitia rerum Hungaricarum Palma Episcopo Authore 1785.”

⁶⁷ „Historiae Istvankoi Continuatio per Kazý 1737.”: *Historia regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem-seculi trigesimum septimum*. Tyrnaviae, 1737. Tomus II. ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ab annum ejusdem seculi sexagesimum tertium. Tyrnaviae, 1741. Tomus III. ab anno seculi decimi septimi sexagesimo quarto ad annum ejusdem seculi octuagesimum primum. Tyrnaviae, 1749.

⁶⁸ „Kaprinai Hungaria Diplomatica”: *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*. 1–2. k. Vindobonae, 1767–1771.

⁶⁹ „Katona Historia Primorum Ducum et Regum Hungariae illae in Tomo Singulari, hæc in Tomis 6. in Simul.”: *Historia critica regnum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Budaë, 1779–1782.

⁷⁰ Kollár *Historiæ Diplomaticæ Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariæ Regum*[librii tres]. H. n., 1762.

⁷¹ „Horányi Elek: Magyar Országnak hatalmas és dicsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányinak emlékezető Koporso épülete”: *Magyar Országnak hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete, mely az hallotti porból öszveszedetett maradványoknak a következő népnél való emlékeztetre a hazafiaknak keserves fájdmalmátúl építettett*. Most pedig deákból magyarra fordítattott. Buda, 1773.

⁷² „*Historia de ortu, Progressu, fati, mutationibus, Reformationibus Ictis, et Legislatoribus Iuris prudentiæ Hungariæ Gentilis, ac Christianæ in quantum ad Processum Iudicarium Spectat* authore Anto-

Koronáról szóló munkája (és az állítólagos *Centuriae Regni*) képviseli.⁷³ Czvittinger Dávid (1673–1743) evangélikus lelkész az első magyarországi irodalomtörténeti lexikon megalkotója volt, amely számos, Magyarország történetével foglalkozó történetíró munkáit vette számba, s amit Hadik könyvtárában is fellelhetünk.⁷⁴

Hadik András több, Magyarország és főleg Erdély történetéről szóló összefoglalót lemásoltatott, illetve kivonatokat készíttetett belőlük: többek között Kemény János, Bethlen Gábor tevékenységéről, Tordai históriájáról, Cserei Farkas, Bethlen Farkas könyveiből, Szamosközy István történeti művéről stb. Minden valószínűség szerint e kivonatok, leírások elkészíttetése erdélyi kormányzóságának időszakára esik (1764 k.), amikor azokra az erdélyi jogszokások, törvények, szokások, hagyományok megértéséhez volt szüksége. Az igen sokoldalú és nyomtatásban is hatalmas életművet maga után hagyott Benkő József (1740–1814) református lelkész, történetíró és botanikus legjelentősebb történeti műve, a nyomtatásban 1777-ben két kötetben megjelent *Transsylvania* egészítette ki Hadik András könyvtárának Erdélyről szóló történeti kéziratait.⁷⁵ A Rákóczi-szabadságharc vonatkozásában egyetlen kötetet találunk a gyűjteményben (Ragoczi Francisci Edicta), ami valószínűleg az 1707-ben kiadott *Histoire du Prince Ragotzi ou La Guerre des Mécontents sous son commandement* című munka.⁷⁶

Úgy tűnik, a tábornagyot a Zrínyiek históriája külön érdekelte. Egy négyrét hajtott, minden bizonnyal bekötött, magyar nyelvű kézirat tanulása szerint Hadik Bécsben őrizte Zrínyi Miklós (1620–1664) egyik országgyűlési beszédét.⁷⁷ A Szigetvárt védő Zrínyi Miklós (1508–1566) tetteit dicsőítette Kónyi János (+1792) katonatiszt, fordító és író *Magyar hadi roman, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitéz dolgai. Pest, 1779* című, magyar nyelvű történeti éposza. Végül, a szigeti vár ostromának kap-

nia Decsy 1783.” Pontosan: *Historia De Ortu, Progressu, Fatis, Mutationibus, Reformationibus, Ictis, Et Legislatoribus Iurisprudentiae Hungarica Gentilis Ac Christianae, In Quantum Ad Processum Iudicarium Spectat: Summarie conscripta Miskolczini anno 1783. Tom. 1. Pestini, 1785.*

⁷³ „Réva (:Petri:) Centuriæ Regni Hungariæ és Commentarius sacra Corona”: *Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvgariæ centvriæ septem, Ejusdemque Sanctæ Coronæ Dvumviro. Francofurti, 1659.* – RMK III/1. k. 2058. sz. 633–634. o., fordításban: *Révay Péter* Túróc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent koronájának eredetéről, jeles és győzelmes voltáról, sorsáról. Ford. *Kulcsár Péter.* In *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról.* Szerk. *Katona Tamás.* Budapest, 1979. 296–358. o. – *A Centuriae Regni* című munkát nem sikerült azonosítanunk.

⁷⁴ „Zvittingeri Specimen Hungariæ Literatæ”: *Czvittingeri Davidis nob. Hung. Specimen Hungariæ Literatæ, virovm ervditione clarorvm natione Hungarorum, Dalmatarvm, Croatarvm, Slavorvm, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censvras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scriptorum qui de rebus Hungaricis. Francofvrti et Lipsiæ, 1711. RMK III/2. k. 4767. sz. 731. o.*

⁷⁵ „Historia Transylvaniæ per Benko”: *Transsylvania sive magnus Transsilvaniæ principatus, olim Dacia Mediterranea dictus...* Tom. I–II. Viennæ, 1777–1778.

⁷⁶ Szerzője: Eustache Le Noble. Kritikai kiadása: *Eustache Le Noble: Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt.* [Budapest, 1976.]

⁷⁷ „Zrini Miklosnak beszédg[y]e az Ország Gyülekezetiben.” A Zrínyi-könyvtár feldolgozó kutatási eredmények alapján nem tudtam a munkát azonosítani, a mű további feltárást igényel. Vö. *A Bibliotheca Zrinyiana története és állománya. Írták és összeállították: Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza.* Szerk. *Klaniczay Tibor.* (Zrínyi-könyvtár IV. Főszerk. *Klaniczay Tibor,* szerk. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1991.

csán megemlítjük, hogy 1573-ban jelent meg Bázélban Pietro Bizarri itáliai humanista (1525–1586 k.) *Pannonicum bellum ... cumque Arcis Szigethi expugnatione* című műve, amelyben a szerző a vár védelmét írja le, s ami szintén megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben.⁷⁸

A kora újkori államelméleti irodalom több kötetét is megtaláljuk Hadik András könyvtáiraiban, melyek közül a jelentősebb szerzőket emeljük ki. Machiavelli legfontosabb művei közül a Firenze történetéről szóló kötetet, melyet egy 1643-ban, kommentárokkal kiadott példány is kiegészít, valamint a *Háború művészetéről* című államelméleti-hadtudományi munkát és *A Fejedelem* címűt.⁷⁹ Hugo Grotiusnak (1583–1645) a Háború és béke jogáról (*De iure belli ac pacis libri tres*) című könyvét és a *De veritate Religionis Christianae* minden bizonnyal 1709-es amszterdami kiadását.⁸⁰ A szintén németalföldi tudós, Justus Lipsius (1547–1606) összes műve megvolt Hadiknak a könyvkatalógus tanúsága szerint.⁸¹

A Hadik-könyvtár magyar vonatkozású államelméleti kötetei közül két szerzőt emelünk ki. Az egyik a pozsonyi születésű, evangélikus Ferdinand Johann Behamb linzi jogászprofesszor, aki híressé vált művében (*Notitiae Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana Perpetuis Observationibus condecorata*. Argentorati, 1676) az elmaradt magyarországi viszonyok kritikáját fogalmazta meg, s a magyarok jelleméről és műveltségéről igen kritikusan értekezett.⁸² A másik szerző a magyarországi evangélikus

⁷⁸ „Pannonicum Bellum, cumque Arcis Szigethi expugnatione, una cum Epitome illarum rerum, quae in Europa in Signores gestae sunt, praesertim de Belgarum motibus ab Anno LXVIII usque ad LXXXIII.”

⁷⁹ „Machiavel Histoire de Florence”; „Machiavel l'Art de la Guerre”; „Machiavelli Florentini Princeps una cum Vindiciis Contra Tyrannos Stephan Junio Ornto Celta Authore 1643. Liber adeo rarus”; „Machiavelli Princeps.”

⁸⁰ „Grotius de Iure Bellis & Pacis”; „Hugo Grotius de Jure Belli et Pacis”; „Grotius de veritate Religionis Christianae”; „Hugo Grotius de Veritate Religionis Christianae”: Hugo Grotius De veritate religionis christianae. Editio accuratior, Quam recensuit, notalisque adjectis illustravit Joannes Clericus ... Amstelaeami, 1709. (Az azonosításhoz használt példányá: https://archive.org/details/gri_hugogrotiusd00grot, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

⁸¹ „Lipsii Opera (omnia)”. Cím szerint a négy kötet: *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex*. Leiden, 1589.; *De Constantia Libri Duo*, Qui alloquium praecipue continent in Publicis malis. Antverpiae, 1584; *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam Libri Tres*, L. Annaeo Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis. Antwerp, 1604; *Annaei Senecae Philosophi Opera, Quae Exstant Omnia, A Iusto Lipsio emendata, et Scholiis illustrata*. Antverpiae, 1605.

Ezenkívül kevésbé ismert Lipsius munkák is Hadik tulajdonát képezték: „*Policreticon sive de Machinis*”: *Iusti Lipsi Poliorceton Sive De Machinis. Tormentis. Telis. Libri Qyinqve. Ad Historiarum lucem*. Antverpiae, 1596; „*Lipsi de Militia Romana*”: *Iusti Lipsi De militia romana libri quinque. Commentarius ad Polybium*. Antverpiae, 1598. (Utóbbi mű azonosításához a müncheni Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=FE88AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2011. december 4. Azóta a könyvtár bevonta a művet a világhálóról.)

⁸² „*Hungariae Notitia per Ferdinandem Beham J. Ferdinandi Beham... Notitia Hungariae Antiquo-Moderne Berneggeriana ... Argentorari, 1676.*” (A Bibliotheca Regia Monacensis példánya: http://books.google.com/books?id=x4gAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés időpontja: 2011. december 3. A hozzáférés azóta megszűnt.) – RMK III. k. 2773. sz. A szerzőről: *Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita...*

történetírás kiemelkedő alakja, Bél Mátyás (1684–1749), akinek összes, Hadik számára a korban hozzáférhető nyomtatott műve (*Adparatus, Prodrumus* és a *Notitia* minden, addig megjelent kötete) megtalálható a bécsi könyvtárban.⁸³ Bél Mátyás *Notitiája* – sok más mellett – a magyarországi államelméleti irodalom legkiemelkedőbb alkotása, mely alapvetően meghatározta a kortársak és a XVIII. század második felének gondolkodásmódját mind az államelmélet, mind a legkülönbözőbb tudományterületek vonatkozásában, mind pedig az iskolázott szellemi elit mentalitásában. Nem volt ez alól kivétel Hadik tábornagy sem.

Hadik András 1764. június 17-én Erdély katonai főparancsnokának, királyi biztosságának és a Gubernium elnökének nevezték ki, mely feladatokat 1768-ig látta el. Mint említettük, szisztematikusan igyekezett Erdély jogi, politikai viszonyait, történelmét megismerni, de nemcsak elméleti szinten, hanem a gyakorlatban is: 1766-ban két hónapos látogatás során Nagyszebenből indulva Déván át Kolozsvárra utazott, majd a határvidéket látogatta meg, s Hunyad megyén keresztül tért vissza Nagyszebenbe.⁸⁴ Tapasztalatait összegezte, s kormányzóságának utolsó évében, 1768-ban egy emlékirat született, melyről ugyan az újabb kutatás kiderítette, hogy nem közvetlenül ő a szerzője, hanem valószínűleg Frivaldszky János (1730–1784) jezsuita kolozsvári professzor, aki azonban feltehetően a tábornagy felkérésére, annak tapasztalatai alapján alkotta meg a beadványt, melyet Hadik, nevének feltüntetése nélkül, végül be is nyújtott uralkodójának.⁸⁵ Ha végigtekintünk a forrás szerkezetén, felépítésén és a tárgyalt kérdéskörökön, megfigyelhető, hogy a beadvány szerzője vagy szerzői (bárki is legyen az), a Bél Mátyás-féle országleíró iskola elméleti hagyományait követte. A beadvány első része ugyanis Erdély természetrajzi viszonyait ismerteti, melynek során az erdélyi földművelés problémáit, a parasztok elmaradottságát tárgyalja. Ugyanúgy azonban, ahogyan Bél Mátyás, az emlékirat szerzője sem óhajtotta megkérdőjelezni a fennálló társadalmi viszonyokat,⁸⁶ de észszerű jobbítási javaslatokkal állt elő. A természetrajzi leírás után, ahogyan Bél Mátyás *Notitiájában* is, következnek a népesedésről, a népesség eloszlásáról, majd a nemzetiségi viszonyokról, vallási hovatartozásról szóló részek. Ezt követően kerül sor a konkrét területek bemutatására, az egyedi specifikumok feltárására az észszerű javaslatokkal együtt. Mindez nagyjából tükrözi a *Notitia Pars Generalis* fejezeteinek struktúráját. Nem kizárható, hogy amiképpen Bél Mátyás is, a vidéket ismerő

(Modern Filológiai Füzetek 6.) Budapest, 1969. 77–78. o.; *Bitskey István*: Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből. *MKSz*, 124. (2008) 4. sz. 443–449. o.

⁸³ „Belii Adparatus ac Historiam Hungaricam”: Adparatvs ad Historiam Hvngariae sive collectio miscella, monvmentorvm, ineditorvm partim, partim editorvm, sed fvgentium. Tom. I. Posenii, 1735–1743; „Prodrumus antiquae et novae Hungariae”: Hungariae antiquae et novae prodrumus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor. Nürnberg, 1723; „Notitia Hungariae”: notitia Hvngariae historico-geographica. Accedunt Samuelis Mikovini Mappae... Viennae, 1735–1742. (Utóbbinak mind a négy kötete.)

⁸⁴ Az utazást összefoglalta: *Frivaldszky* 2003. 67. o.

⁸⁵ *Frivaldszky* 2003. 67–68. o. A forrás lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat, Spec. Transylvanica, sep. 362. fasc. 2. №. 951. 1769. év.

⁸⁶ Vö. *Frivaldszky* 2003. 69. o., aki *Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 77–78. o. alapján úgy véli, az emlékirat szerzője javaslatot tesz a jobbágyrendszer eltörlésére.

kollégákra, tanítványokra támaszkodott az információk begyűjtésekor, a beadványban leírt hatalmas mennyiségű, helybéli sajátosságot tartalmazó információ is részint ily módon gyűlt össze és jutott el a tudós jezsuitához és a kormányzóhoz.

A történeti tematikájú kötetekhez kapcsolhatók a Hadik-könyvtárakban szép számmal található memoárok, levelezések és életrajzok. Ezek legnagyobb része valamilyen politikus, de leginkább hadvezér visszaemlékezése, levelezése vagy életrajza, sok esetben éppen Hadik elődeinek vagy kortársainak tevékenységéről, haditetteiről szólnak – utóbbiakról részletesebben a következő fejezetben szólnunk. Érdekes, hogy a XVIII. századi francia női memoár irodalom éppúgy képviselteti magát, mint Saint Germain, Krisztina svéd királynő, Madame de Maintenon, Berwick marsall, Philippe de Comines, Montpensier asszony vagy Hateimble báró stb.

A következő, a történeti irodalom után számban következő, több mint 150 kötetet tartalmazó nagy csoport, melyet meg kell említenünk, az egyháztörténeti, vallástörténeti, filozófiai és erkölcsstani művek gyűjteménye (az összes mű mintegy 13%-a). Ez az a terület, melyen, úgy véljük, Hadik neveltetése a leginkább tükröződik, ugyanis az e témakörökbe tartozó munkák legnagyobb részét jezsuita szerzők írták. Moralizáló, erkölcsstani művek sokaságáról van szó, a katolikus egyház, a reformáció történetét bemutató XVII–XVIII. századi kötetekről, a középkori keresztény gondolkodók és keresztény filozófusok és teológusok könyveiről és a róluk szóló korabeli irodalomról (például Szent Ágoston, Helvetius, Morus Tamás, Boetius írásai és a róluk szóló kötetek, Szent Cirill 1513-as kiadású írásai, Eusebius 1483-as úgynevezett krónikája, Dionisius Carthusianus XVII. századi zsoltár- és evangéliummagyarázatai). A gyűjteményes, szintetizáló igénnyel készült munkákról – filozófiai lexikonokról, szentencia- és aforizmagyűjteményekről, fél tucat Biblia-kiadásról, több mint tíz kötet katekizmusról, a magyar katolikus egyház felépítéséről szóló leírásokról, dogmatikai fejtegetéseket tartalmazó kötetekről, a katolikus egyház hierarchiáját leíró könyvekről – mintegy kétszekerénynyi kötet: felsorolásunk nem lehet teljes. Ugyanakkor Hadiknak a kortárs filozófiai irányzatokra való nyitottsága is megragadható, hiszen Voltaire hat különböző műve is megtalálható könyvei között, valamint Rousseau *Vallomásai* és önéletírása.

A Hadik-könyvtárak jogi és jogtudományi vonatkozású kötetei az összes állomány körülbelül 3%-át tették ki. Ez ahhoz képest, hogy jogi tanulmányokat folytatott, arányaiban a többihez képest nem tűnik nagy számnak, de ha belegondolunk, mégis mintegy 35 kötetről van szó. Ami pedig e kötetek színvonalát és tematikáját illeti, megállapítható, hogy a tábornagy rendelkezésére állottak a XVIII. század közepéig, és azon is túl, a legfontosabb és legmeghatározóbb jogi munkák. Megemlítjük az eredeti Werbőczy-*Tripartitum*⁸⁷ kívül a jezsuita Szegedi János-féle *Tripartitum*ot, mely Nagyszombatban 1767-ben jelent meg.⁸⁸ A *Corpus Iuris Hungarici* valószínűleg 1696-os kiadása Szentiványi Márton jezsuita nyomdász által kibővített változata Werbőczy törvénytá-

⁸⁷ „Weboczi [!] Decreta Regni Hungariæ”: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae*. Valószínűleg vagy az 1740-es vagy az 1753 nagyszombati kiadás.

⁸⁸ „Szegedi tripartitum iuris Hungarici Týrocinium.”

ranak, mely ekkortól kapta új nevét.⁸⁹ Szintén a *Hármaskönyvhöz* kapcsolódik annak egy XVIII. századi gyakorlati útmutató kézikönyve (*Tripartita praxis judicaria sacrorum tribunalium*).⁹⁰ Az egyházjog kérdéseit összegzi Oldradus már említett ösnyomtatványán kívül a szintén jezsuita Joseph Valentin Eybel (1741–1805) 1775-ben kiadott *Ordo Principiorum* és másik két műve, melyek mind megvoltak a Hadik-könyvtárban.⁹¹ Philipp Friedrich Bregler és Johann Franciscus Koch *Dissertatiója* olyan jogi kézikönyv, amely a XVII–XVIII. századi európai joggyakorlás teljes egészét átfogja a római jogtól kezdve a feudális jogon, városi jogon, a természetjogon, egyházi jogon át a háborús jogig, büntetőjogig stb.⁹² A kisebb terjedelmű értekezések közül kiemelkedik Rosos Pál (1751–1809) bölcséleti és teológiai doktor, később veszprémi püspök írása (*Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*).⁹³

A Hadik-könyvtárak nagy számban tartalmaztak a természettudomány témakörébe tartozó munkákat (az összes kötet mintegy 8%-a). Frivaldszky János már korábban megállapította, hogy ezek a munkák a bécsi kastély hetedik szekrényébe gyűjtve sorakoztak, s közülük kiemelkedik Linné három könyve.⁹⁴ A 99 természettudományos mű legnagyobb része, mintegy ötöde orvosi és állatorvosi kézikönyv. A geológia témakörébe szigorúan véve tíz munka tartozik, további tizennégy geográfiai leírás, a többi matematikai, fizikai, ásványtani mű. Műfajilag és színvonalukat tekintve nagyon széles skálán mozognak, a lexikon jellegű földrajzi kötetektől a hadsereg által alkalmazott lovask betegségeinek felismeréséről és gyógyításáról, a tábori sebészeti instrukciókon át a különféle ásványtani munkákig (Hadik András mineralógiai érdeklődése már ismert a kutatás számára). Ehhez a témakörhöz kapcsolódik Hadik földrajzi érdeklődésének másik fontos könyvészeti csoportja, a földrajzi és útleírások magas száma, melyek az atlaszokkal együtt az összes könyv mintegy 7%-át tették ki. Ezek között megtaláljuk a környező országokat, az európai államokat bemutató köteteket Itáliától Svájcra át Svédorszáig, Spanyolországtól az Orosz Birodalomig, Angliától az Oszmán Birodalomig, de az Európán kívül országokat, területeket is: az amerikai földrészről, Arábiáról, Indiáról, Kínáról szóló köteteket éppúgy, mint a Kamcsatkai-félszigetről, az afrikai földrészen Egyiptomról, Núbiáról, Ázsiában Tatárföldről, Japánról szólókat. Figyelemre méltó, hogy Cook kapitány szinte teljes irodalmi hagyatéka egyben sorakozott a bé-

⁸⁹ „Corpus Iuris Hungarici.”

⁹⁰ „Szeredai Praxis Iuridica” Szeredai Antal: *Tripartita praxis judicaria sacrorum tribunalium*. H. n., 1755.

⁹¹ „Ordo Principiorum Iuris Prudentiæ”; „Lucubratio Canonica”; „Eybel Adumbratio Audii Jurisprudentiæ.” Részletesebben lásd C. v. *Wurzbach*: *Biographisches Lexikon IV. Der die ältere Litteratur anführt*. H. n., 1876. 113. o.

⁹² „De Principibus et Statu publico”: *Philipp Friedrich Bregler – Johann Franciscus Koch*: *Dissertatio politico-publico-juridica de executione in status et cives mediatos Imperii, non pro libitu archidicasteriorum, sed principibus circuli proprii convocantibus regulariter deferenda*. Bamberg, 1755. (Digitalizált példánya elérhető: http://books.google.de/books?id=OnpDAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

⁹³ „Rosos *Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*”. *Irodalom: Szabadfalvi József: A magyar bölcséleti gondolkodás kezdetei. Debreceni Szemle*, 2008. 4. sz. 475. o.

⁹⁴ *Frivaldszky* 2002. 397. o.

csi könyvtár egyik szekrényében.⁹⁵ Megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben Luigi Fernando Marsigli (1658–1730) 31 nagy térképszelvényvel ellátott Duna-monográfiája.⁹⁶ Hadik egy több mint 30 darabból álló térképgyűjteménnyel is rendelkezett bécsi palotájában, melyeket külön katalogizáltak (*Verzeichniß der Landkarten*; az 1173-as könyvszámon felül). Zömük a XVIII. század közepén készült, s azonnal látható, hogy a kor legmagasabb színvonalú térképészeti irodalmáról van szó, amely további, kartográfia-történeti elemzést is megérdemelne. Ezt a topográfiai és várostérképeket egyaránt szép számban tartalmazó kollekción minden bizonyos gyakorlati célok hívták életre, ugyanis legnagyobb részük azokról a hadműveleti területekről készült, melyeken Hadik pályafutása során megfordult.⁹⁷ A különböző lexikonok, szótárak, nyelvtankönyvek – a térképekhez, atlaszokhoz hasonlóan – a Hadik-könyvtár színvonalas „segédletei”, mintegy 21 kötetben. *Dictionarium* kifejezéssel a szótárakon kívül más műfajokat is jelöltek a XVIII. század második felében, és ez jól tükröződik a jelenleg vizsgált kötetek viszonylatában is. A könyvlista készítője e fogalommal (*dictionaire*) illetve az anekdota-gyűjteményt, Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárát, a mitológiai lexikont, a természettudományi lexikont, a mezőgazdasági kézikönyvet éppúgy, mint egy erkölcsfilozófiai fogalomgyűjteményt, vagy Jacques-Christophe Valmont de Bomare (1731–1807) francia természettudós *Dictionnaire raisonné universel d’histoire naturelle* című ötkötetes munkáját.⁹⁸ Bécsben a hatodik könyvszekrényben sorakoztak a különféle szótárak és nyelvkönyvek és nyelvtankönyvek, például a lengyel, török, román nyelv elsajátításhoz – mindez „stílusosan” a *Ratio Edicationis* társaságában.⁹⁹

A Hadik-könyvtár gazdaságtörténeti, közgazdasági és a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó agrárszakirodalmát Frivaldszky János a közelmúltban témánk szempontjából is kellő részletességgel ismertette, és ugyanez mondható el Hadik numizmatikai és régészeti könyvgyűjteményéről is.¹⁰⁰ Ha végignézzük a könyvkatalógusok azon tételeit, melyek a fent leírt csoportosításba nem illeszkednek, műfajukat, tartalmukat tekintve feltűnik, hogy a tábornagy és családja érdeklődése mily tág területen mozgott. A kimutatásunkban „egyéb” fogalommal illetett könyvcsoport nagyon sokszínű. Találunk benne háztartási ismereteket tartalmazó kézikönyvet, kalendáriumokat, régiségekről szóló leltárakat, elemi iskolai olvasókönyvet németül, halászati kézikönyvet, kertészeti szakmunkát, az állatok viselkedéséről szóló megfigyeléseket, csillagászati munkákat, jóskönyvet, udvari intrikákról szóló „pletykakönyvet”, hétköznapi életviteli tanácsokat osztogató ponyvairodalmat, könyvtárleírásokat, anekdota-gyűjteményt, nyomtatott kastély-inventáriumokat, régiségkatalógust.

⁹⁵ Vö. Frivaldszky 2003. 72–73. o.

⁹⁶ *Danubalis Operis Prodromus*. Nürnberg, 1700.

⁹⁷ A zömében a közép-európai és nyugat-európai viszonyokat feltáró térképeken és atlaszokon kívül találunk például az amerikai földrészről, Perzsiáról, Anatóliáról, általában Ázsiáról szólókat is.

⁹⁸ Közöttük: „*Dictionaire Raisonné Universel d’Histoire Naturelle par Mr. Valmont de Bomare*”; hat kötetet jelölnek az öt helyett.

⁹⁹ Említi a nyelvkönyveket Frivaldszky 2002. 397. o. is.

¹⁰⁰ Frivaldszky 2002; Frivaldszky 2003.

A Hadik-könyvtár magyar nyelvű köteteinek száma alacsony, azonban ez a XVIII. századi magyar könyvtermés általános tendenciáját követi. Figyelemre méltó, hogy nem egy közülük szépirodalmi alkotás, történeti verses eposz. Idesorolhatók a szigetvári Zrínyi Miklós vitézségéről szóló, már említett Kónyi János-féle verses elbeszélésen kívül Balassi Bálint és Rimai János istenes énekei; az *Ágis Tragédiája*, Bessenyei György másik műve: *Az embernek próbája*; a testőríró Báróczi Sándor (1735–1809) *Kassándrája*;¹⁰¹ Péczeli József (1750–1792) három műve: Voltaire *Zaire*-jének és *Henriadéjának* magyar fordítása és a *Haszonnal mulattató mesék* 1788-ból, és részben ide, részben a történeti művek közé sorolható a *Cziropedia. Az az Kszenofonnak a Czirus király életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott históriája...* Szilágyi Márton fordításában, mely két kötetben Nagykárolyban, 1784-ben jelent meg.¹⁰² A vallásos, egyházi irodalmat a magyar nyelvű könyvek között egy *Biblia*, a *Bölcsességek könyvének* külön kiadása, egy Szent Ignác életéről szóló traktátus, a már szerepelt sokoldalú író, Kónyi János *Keresztény tudományi elmékedések* című, Budán 1774-ben megjelent műve, s egy Szent Ferenc életét elbeszélő munka képviseli.

Végül a magyar nyelvű könyvek még egy érdekesebb csoportjára hívjuk föl a figyelmet, négy állatorvosló kézikönyvre. Az első a *Marha Veszélről való Könyv* megjelölést viseli, Tolnay Sándor állatgyógyász (1747–1818) fordításában, címe: *Marha-veszélről való könyv, melyet a paraszt embereknek kedvéért német nyelven Wolstein Amadeus János... írt* – Bécsben jelent meg 1784-ben. Valószínűleg e könyv sikerén felbuzdulva kezdte el fordítani Tolnay a neves állatorvos, Marx Fugger 1578-ban megjelent két-kötetes állatgyógyászati munkáját (*Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde* és *Von der Zucht der Kriegs- und Bürgerpferde*), melyeknek német nyelvű, a XVIII. században újra kiadott változata is megvolt a Hadik-könyvtárban: Tolnay Sándor, a pesti állatorvosi iskola első tanáraként fordította magyar nyelvre, és adta ki őket Bécsben, 1786-ban.¹⁰³ Végül még egy Tolnay-fordítás, újabb példaként a könyvtár műfaji sokszínűségére, ugyanebből az évből, szintén egy bécsi nyomdából: *A falusi embereknek írt oktatás, melyből kiki megtanulhatja, miképen kellessék a vízben holt, felakasztott, megfulladt, meg-*

¹⁰¹ „Báróczi Sandor Cassandra”: Kassandra. Calprenede után. Bécs, 1774 (a hét kötetből négyet vettek lajstromba); „Az Embernek Probaja.” Lásd: Újfalusi Németh Jenő: Az Embernek próbája és az Essay on Man. Forrástanulmány. In <http://www.bibl.u-szeged.hu/~npataki/2002.htm> (A letöltés időpontja: 2011. december 1. A hozzáférés azóta megszűnt.)

¹⁰² „Péczeli Meséi, Henria, Zaÿr Tragedia” és „Cziropedia az az Kszenofonnak az Czirus Király életéből etc.”

¹⁰³ Tolnay nevét a katalogizáló elírta, János helyett helyesen: Sándor. „Wollsteiner Zucht der Kriegs Pferde; Wollstein innerliche Pferd krankheiten”: *Marx Fugger: Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde*. Hrsg. von Johann Gottlieb Wolstein. Bey Grässer, Wien, 1786; „Fugger Márk urnak a' lóvak neveléséről írt könyve, melyet Wolstein Amadeus János... az 1578-ik esztendőben költ editio szerént némelly jegyzésekkel együtt, és második részszel meg-tóldva ékesebb német nyelven kiadott, most pedig Tolnay Sándor magyarra fordított, és királyi privilegium alatt ki-botsátott. Első rész. Bécs, 1786. – „Fuggers Pferdezucht” és Ejusdem magyarra fordítva Tolnay János által. Marx Fugger... *Zucht der Kriegs = und Bürgerpferde... vom Johann Gottlieb Wolstein...*, Wien, 1786. (Digitális példánya: http://books.google.at/books?id=PAcPAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Magyarul: A lovak neveléséről. Bécs, 1786.

*fagyott, a hévségben elájult és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátján segíteni és mitől őrizkedjék leginkább a szabadító, hogy maga életének ne ártson; melyet Schosulan János Mihály német nyelven kiadott, most pedig ... magyarra fordított.*¹⁰⁴

Hadtudományi munkák Hadik András könyvtárában

A bécsi és a futaki könyvtárban összesen 102, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló, a hadtudomány témakörébe sorolható művet találunk, ami a két könyvtár teljes állományát tekintve az összes mű 9%-át teszi ki, számban a harmadik nagyobb csoportként a történeti, filozófiai, vallási és erkölcsstani művek után.¹⁰⁵ A témakör még hangsúlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a hadtudományi irodalom köre tágabban is értelmezhető, ha hozzászámítunk olyan, már a történeti irodalomnál tárgyalt szerzőket, illetve műveiket, mint például Vegetius, Hugo Grotius vagy Justus Lipsius. A szigorúan vett hadtudományi könyvek közül 89-et tudunk pontosan azonosítani, ezért a továbbiakban a megoszlási arányok és a statisztikai adatok csak az utóbbiak vonatkozásában érvényesek (a fennmaradó kötetek, úgy véljük, az arányokat érdemben nem módosítják). A 89 kötet legnagyobb része, 60%-a francia, mintegy harmada német nyelvű munka, a fennmaradó egytized részből 8 kötet latin, egy pedig olasz nyelven íródott. Ez a nyelvi megoszlás nem a XVIII. század második fele Habsburg Birodalmának általános kulturális viszonyait tükrözi, hanem egyedileg jellemző Hadik András tábornagy nyelvtudására, érdeklődésére, kulturális orientációjára.

A HADTUDOMÁNYI MUNKÁK NYELVI MEGOSZLÁSA

Nyelv	Kötetszám	Arány
francia	55	60%
német	26	30%
latin	8	9%
olasz	1	1%

A HADTUDOMÁNYI MUNKÁK IDŐBENI MEGOSZLÁSA

A keletkezés ideje	Kötetszám	Arány
XVI. század	5	5%
XVII. század	10	11%
XVIII. század I. fele	31	24%
XVIII. század II. fele	54	60%
XVIII. század	85	84%

¹⁰⁴ „Schosulan a vízben holt, fel akasztot, meg fulladt, meg fagyot, és hévségben elájult, és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátjának Segétségérül Tolnay János fordítása”.

¹⁰⁵ Azonosításukat lásd a mellékletben.

A könyvek mintegy 5%-a származik a XVI. századból, ennek több mint kétszerese, 11%-a a XVII. századból, és összesen 84%-a a XVIII. századból; a kortárs művek közül 21 kötet, az összes mű 24%-a a század első feléből, 54 munka pedig a második feléből. Mindez azt jelenti, hogy a 89 hadtudományi munka 60%-át Hadik András minden bizonnyal a megjelenéssel egyidejűleg vagy alig valamivel később szerezte meg. Folyamatosan bővítette könyvtárát, ahogyan az már a könyvkatalógusok 1779. évi elkészítése utáni bejegyzései nyomán, azaz Hadik saját kezű pótlásai alapján is megállapítható volt a könyvtárak egészére vonatkozóan. Következő táblázatban a hadtudományi vonatkozású művek műfaji, témánkénti kimutatása látható.

A HADTUDOMÁNYI MUNKÁK MŰFAJI, TÉMACSOPORTOK SZERINTI ÖSSZEFOGLALÁSA

<i>Műfaj, témakör megnevezése</i>	<i>Kötetszám</i>	<i>Arány</i>
Kortárs hadvezérekről szóló irodalom, visszaemlékezéseik	27	30%
Háború az Oszmán Birodalom ellen, XVII–XVIII. század	15	16%
Taktika, stratégia, vezetéselmélet	12	13%
Korabeli háborúk nyugat-európai hadszíntereken	11	12%
Ókori hadtörténet, stratégia, taktika	9	10%
Katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók	6	7%
Hadmérnöki kézikönyvek	3	3%
Hadi jog	3	3%
Hajózás	3	3%
Tankönyv és segédlet	2	2%

A tábornagy, mint a Habsburg Birodalom egyik szakmailag legkiemelkedőbb katonatiszta és legmeghatározóbb egyénisége, magától értetődően gyűjtötte és kísérte figyelemmel a korabeli hadtudomány fejlődésének eredményeit. Látható, hogy a legnagyobb számban a XVIII. század második kétharmada hadviselésének elméletét és gyakorlatát tárgyaló, elsősorban francia és német szakirodalom legfontosabb köteteit tartotta bécsi és futaki tékáiban.

A két legrégebbi munka az 1520-as évekből való, az egyik Nicolo Macchiavelli (1469–1527) a *Háború művészetéről* írt klasszikus munkájának egyik példánya, ami a könyvtár amúgy egyetlen olasz nyelven írott műve. A másik az 1527-ben Párizsban kiadott, Bayart lovag (1476–1524) haditetteiről értekező mű Jacques de Mailles (1475–1540) francia író tollából, melynek népszerűségét mutatja, hogy egészen a XIX. századig, folyamatosan, több kiadása is megjelent. A következő XVI. századi mű Baretus Marlenus (1460 k.–1512/13) munkája 1537-ből Szkander bég életéről és haditetteiről – műfajilag a történeti, illetve a hadtudományi irodalomba sorolható. A klasszikus ókori hadtudományi kötetek közé tartozik az Onosander Platonicus haditetteiről szóló, eredetileg görög nyelvű kötet, amely az itáliai humanista, Fabio Cotta fordításában vált népszerűvé a XVI. században, s többek között Rotterdami Erasmus kommentárjaival is megjelent Baselban 1541-ben; a Hadik-könyvtárban két kiadása is megvolt. Végül a Petrus Ramus (1515–1572) tollából, Ioannes Thomas Freigius (1543–1583) kom-

mentárjaival ellátott, közös kiadásban megjelent, Julius Caesar haditetteit bemutató és elemző, szintén klasszikus kötetre hívjuk föl a figyelmet, amely szintén Baselban, 1574-ben látott napvilágot.

A XVII. századi könyvek sorát Jacobi von Wallhausen (1580 k.–1627) lovassági tábornok befejezetlenül maradt, híres művével (*Kriegskunst zu Fuß*) nyitjuk, amely az általa tervezett hatkötetes, a korabeli hadtudományt teljességében felölelő sorozat első részeként jelent meg, s amely mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalogság kiképzését, fegyverzetét, harcászataát stb. Gaspard De Saulx (1509–1573) francia marsall életéről fia, Jean de Saulx (1555–1630) készített életrajzot, amely két kiadást is megért párizsban a század közepén. A XVII. századi munkák közül megemlíthjük még Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.–160) *Ars tactica* című művét, amely igen népszerű volt a XVI–XVIII. század folyamán – a Hadik-könyvtárban talán ennek 1683-as kiadását őrizték. Szintén XVII. századi az a nyolckötetes, eredetileg görög, majd Louis Cousinnak köszönhetően franciára fordított monumentális mű a párizsi királyi nyomda műhelyéből, amely a bizánci birodalom történetéről szól annak bukásáig, az oszmánok Konstantinápolyt elfoglaló (1453) hadjáratáig. A francia protestáns vallásháborúk küzdelmeit mutatja be A Philippe de Mornay (1549–1623) író élete ürügyén a hugenották katonai ténykedéséről szóló kötet 1647-ből. Ki kell emelnünk e területen a francia matematikus, hadmérnök *Guillaume Le Blond* (1704–1781) munkásságát, aki két klasszikus kötetével is képviseltette magát Hadik gyűjteményében (*Éléments de tactique* és *Essai sur la Castramétation*), s aki kora egyik legjelesebb elméleti szakírójaként a Nagy Francia Enciklopédia (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) hadtudományi vonatkozású fejezeteit írta. Végül egy gyűjteményes, az ókori antik hadtörténeti szerzőket, többek között Vegetiust felvonultató, kommentárokkal ellátott latin nyelvű, 1670-ben megjelent kiadványt említünk meg.

A kortárs hadvezérekről szóló vagy a név szerint a kiemelkedő hadvezérekhez köthető irodalom és/vagy azok visszaemlékezéseit közlő XVIII. századi memoárirodalom a teljes hadtudományi anyag nagyon hangsúlyos részét, mintegy harmadát teszi ki. Felsorakozik a XVII–XVIII. század teljes híres tábornoki kara, a neves elődök és kortárs pályatársak között találjuk mindenek előtt Savoyai Jenőt és II. Frigyes porosz királyt, Veteranit, Turenne-t, Montecuccolit, Marlborough herceget, Szász Mórícot, Rabutint, Dampierre-t, Villars marsallt és Tourville almarsallt.

Az oszmánok elleni XVII–XVIII. századi visszafoglaló háborúkat és az orosz–török háborúkat a hadtudományi könyvtermés második legnagyobb, 16 kötetből álló csoportja tárgyalja, figyelemre méltó módon nagyobb számban, mint az azon korabeli, XVIII. századi hadszínterek eseményeit tárgyaló munkák, mely hadszíntereken Hadik is harcolt hosszú pályafutása során. Ez egyfelől természetesnek is vehető, hiszen a törököket visszaszorító Habsburg politika egyik legfontosabb területe ez. A kérdés iránti élénkebb érdeklődésről és figyelemről árulkodik azonban, ha a hadtudományi munkákhoz hozzávesszük a már említett, az oszmán államberendezkedésről és a birodalomról általánosságban szóló monográfiákat, leírásokat, melyekkel együtt a törökkérdéssel foglalkozó munkák így a teljes könyvállomány körülbelül 2%-át teszik ki. E munkák sorát Luigi Fernando Marsigli hadtörténeti és hadtudományi szintézise az Oszmán Bi-

rodalom történetéről és hadszervezetéről (*L'Etat Militaire De L'Empire Ottoman, Ses Progres Et Sa Decadence*) nyitja. A másik nagy, összefoglaló szintézis az 1788-ban Bécsben megjelent *Abhandlung über die Kriegskunst der Türken...* című kötet, amely közel 480 oldalon, tíz kihajtogatható hadmérnöki térképmelléklettel, elsősorban a kérdés alaposan tárgyaló, a XVIII. század elején működött hadtudományi szerzők (Schmettautól Warneryig) munkáira támaszkodva foglalja össze az oszmán-török hódítások történetét az 1739. évi háborúig, elsősorban Európában, de az Európán kívüli területeken is. Az egyes szakmonográfiák külön-külön is tárgyalnak törökellenes ostromokat, hadjáratokat, például az 1717. évi, 1739. évi háborúból. Az orosz–török hadjáratok leírásával, többek között az 1739. és az 1769. évek eseményeivel, öt munka foglalkozik. Konkrétan magyarországi vonatkozású a Johann Friedrich Veterani (+1695) lovassági tábornok által, a magyarországi és erdélyi hadszíntéren 1683–1694 között vezetett hadjáratokat összegző mű, Johann Friedrich Jahn bécsi nyomdájának 1771. évi kiadása.

A taktikai, stratégiai, vezetéselméleti kérdésekkel foglalkozó könyvcsoportot mintegy tucatnyi mű alkotja, melyek XVIII. századi jelenségekkel foglalkoznak, a francia, osztrák és porosz katonai kiképzés módozataival, valamint a törökökkel szemben a XVII–XVIII. század háborúiban alkalmazott taktikai kérdésekkel. E témacsoport főleg francia nyelvű művekből áll, és a XVIII. század közepétől nagymértékben felfutó francia elméleti harcászati irodalmat reprezentálja, minden csapatnem tekintetében és minden vonatkozásban (az úgynevezett „nagy háború – kis háború” kérdése, a gyalogság, lovasság feladatai, szerepük stb.). Az elméleti irodalmat a különféle katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók, rendeletek hatkötetnyi, ám tarka csoportja egészíti ki, a francia hadsereg számára kiadott szabályzatgyűjteménytől, a porosz uralkodók instrukcióin át például a Theresianum belső szabályzatáig, vagy az osztrák katonai akadémia chirurgusai számára kiadott szabályrendeletekig. Érdekes, hogy viszonylag alacsony a Hadik-könyvtárakban fellelhető hadmérnöki könyvek száma. Az egyik egy rézmetszetekkel gazdagon illusztrált, látványos kézikönyv (*Abhandlung vom Wasserbau an Strömen*), melynek szerzője, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott. A másik, a korban több kiadást is megért matematikai-hadmérnöki kézikönyv a bécsi császári-királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkája (*Anfangsgründe der Mathematik...*). A harmadik és egyben utolsó pedig egy 1775-ben többedjére kiadott klasszikus francia hadmérnöki elméleti mű, Paul de Clermont munkája. Az alacsony szám talán azzal magyarázható, hogy egyrészt a XVIII. század második felére a hadmérnöki tudományok olyannyira speciális és magas szinten művelt szakterületeivé váltak a hadtudománynak, hogy a különböző erődítéstechnikai szakkönyvek megértéséhez már az átlagos matematikai és fizikai tudás, műveltség nem volt elégséges, másrészt Hadikot valószínűleg e kérdések ilyen mélységben, elméleti szinten, nem foglalkoztatták. Pályafutása során a gyakorlatban minden bizonnyal kitűnő specialistákra támaszkodhatott (talán ugyan-ezen okból nem találunk könyvtáraiban egyetlen tüzérségi kézikönyvet sem). (Harmadik, kevéssé valószínű lehetőség: az ebbe a tematikába sorolt műveket a könyvtártól elkülönítetten tárolta.)

Szintén a kisebb témacsoportokhoz tartoznak a hadijogot tárgyaló munkák, melyek közül az egyik a római jog speciális alapjaira épít, illetve azt tárgyalja (Christian Lünig: *Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs...*, 1723), valamint a XVIII. század második felében megjelent, a gyakorlati harcászati joggyakorlás kérdéseit megfelelő részletességgel és alaposággal tárgyaló, a Habsburg birodalmi hadsereg vonatkozásában kiadott *Gesetze für die k. k. Armée in Auszug*.¹⁰⁶

Hadik András könyvei között – talán mert a tábornagy e téren gyakorlati tapasztalatokkal nem rendelkezett – mindössze három hajózási szakmunka található.

A Hadik-könyvtár hadtudományi vonatkozású köteteinek utolsó csoportjaként az elsősorban a XVII–XVIII. századi hadtudósok kommentárjaival ellátott klasszikus, ókori hadtudományi írók műveit tekintjük át. E területen jól megmutatkozik a tábornagy klasszikus érdeklődése és nyitottsága. Olyan széles körben elterjedt, nagy klasszikus művekről van szó, mint Arrianus *Ars Tacticája*, a Johann von Bourscheid cs. kir. lovaskapitány által kommentált *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik*, a francia Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) által megjelentetett, hétkötetes, az ókori hadtörténetet és hadtudományt a XVIII. századi ismeretek szintjén teljesen átfogó forrás- és kommentárgyűjtemény, Turpin de Crisne Vegetius-kommentárjai, vagy a már említett Johann Jacob Wallhausen-féle Vegetius-kiadás.

*

A XVIII. század egyik legjelentősebb és legsikeresebb, de a Habsburg hadseregben mindenképpen legbefolyásosabb és legmagasabb státust elért magyar katonatisztnak tartott Hadik András altábornagy több iratfolyóméternyi anyagot kitevő, a magyarországi és bécsi közgyűjteményekben és levéltárakban megtalálható, rendkívül gazdag írásos hagyatékának szisztematikus, korszerű feldolgozása még várat magára. Tanulmányunkban arra kívántuk felhívni a kutatás figyelmét, hogy Hadik András nagyívű katonai pályafutása nem érhető meg, és semmiképpen sem értelmezhető anélkül, hogy rendhagyóan magas színvonalú, klasszikus alapokon nyugvó, elsősorban humán jelleű, jezsuita szerzetesi közép- és felsőfokú tanintézetben megszerzett elméleti tudását, nyelvtudását figyelembe ne vennénk, széles látókörét, a legkülönbélebb tudományterületek iránti, hosszú élete során mindvégig megmutatkozott rendkívüli érdeklődését, a különböző művészeti ágak iránti fogékonyságát fel ne ismernénk. Gyakorlati, mesterségbeli tudását elméleti szakirodalmi ismeretei, a kortárs hadtudományi szakirodalomban való széles körű tájékozottsága révén folyamatosan továbbfejlesztette; hagyatékának vonatkozó forrásain keresztül ezt igyekeztünk feltárni. Azt azonban, hogy több évtizedes, mozgalmas katonai pályafutása során a magas szintű elméleti ismeretek mi módon épültek be a mindennapok gyakorlatába, további kutatásnak kell tisztáznia.

¹⁰⁶ Ebbe csoportba is bevettük vettük Macchiavellinek a háború művészetéről szóló alapművét.

MELLÉKLET

1. HADTUDOMÁNYI MUNKÁK HADIK ANDRÁS KÖNYVTÁRÁBAN

A melléklet azokat a hadtudományi munkákat sorolja fel betűrendben, amelyek a fennmaradt könyvkatalógusok tanúsága szerint Hadik András bécsi és futaki könyvtárában megtalálhatók voltak. A forrásokban szereplő leírások legnagyobb része nem a könyvek pontos címét, hanem azok latin, német, francia, magyar nyelvű megnevezését tartalmazák: többnyire utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyvcímre. Ezen utalások, leírások, tartalmi kivonatok alapján végeztük el a Hadik András tulajdonában lévő könyvek azonosítását. A címleírásokat az eredeti hadtudományi munka egy-egy hazai könyvtári vagy más közgyűjteményi példánya,¹⁰⁷ illetve az illető mű interneten is hozzáférhető digitalizált változata alapján végeztük el – utóbbi esetben jegyzetben közreadjuk a könyv digitalizált, internetes példányának hozzáférhetőségét és a könyvtár nevét is, ahol az eredeti mű megtalálható. Hadik András könyvtára több olyan hadtudományi munkát is tartalmazott, amelynek több kiadása is volt; ha a könyvlisták adatai nem tették lehetővé a pontos kiadás meghatározását, a szóba jöhetőket közöljük. Jegyzeteink tartalmazzák a szerzőre utaló adatokat és a mű ismertetését, ha a cím alapján ez nem egyértelmű, illetve abban az esetben, ha az illető kötet digitalizált példánya nem áll rendelkezésre. A melléklet összeállításakor nem tartottuk feladatunknak a művek bővebb ismertetését, értékelésüket, a hadtudományi irodalmon belüli műfaji besorolásukat, keletkezésük körülményeinek közlését, elemzésüket, helyük, szerepük feltárását és meghatározását a magyar és európai hadtudományi irodalomban, sem a szerzőkre vonatkozó életrajzi adatok, momentumok említését, de a szakirodalmi hivatkozások felsorolását sem,¹⁰⁸ mindez a további kutatás feladata.

Úgy véljük, hogy a 102 korabeli hadtudományi művet tartalmazó gyűjtemény rekonstruálása és közreadása rendhagyó vállalkozás mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, tudomásunk szerint a XVIII. század katonai elitjének vonatkozásában hasonló nagyságrendű hadtudományi könyvtár-rekonstrukció eddig nem készült.¹⁰⁹ Tisztában vagyunk azzal, hogy a hazai hadtörténeti irodalomban egyelőre rendhagyónak tekinthető mellékletünk összeállításának, illetve a hadtudományi

¹⁰⁷ Ezek a munkák megtalálhatók és bárki számára hozzáférhetők hazai könyvtárainkban, közgyűjteményeinkben. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi könyvtárának, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtárának és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtárának példányaikat használtam.

¹⁰⁸ Ettől néhány esetben eltekintünk, elsősorban akkor, ha a mű címét csak bibliográfiaiban, szakirodalmi hivatkozásokban találtuk meg. Ilyen pl. a bécsi helyi katonai akadémia szabályzatgyűjteménye.

¹⁰⁹ Előzményként a XVII. századból Zrínyi Miklós könyvtárának rekonstrukcióját említhetjük: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk. *Klaniczay Tibor*. (Zrínyi könyvtár IV.) Budapest, 1991; A magyarországi hadtudományi irodalom XVII. századi kutatásának összefoglalása, kitekintéssel a XVII. századi európai hadtudományi irodalomra, a magyarországi hadtudományi művek típusainak összefoglalása: *Domokos György – Hausner Gábor – Veszprémy László*: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. MKSz, 113. (1997) 1. sz. 34–58. o.; *Hausner Gábor*: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 3–4. sz. 503–535. o.

munkák azonosításának a módja. Maximálisan igyekeztünk támaszkodni ugyanis a világhálón közreadott digitalizált példányok bevonására, hiszen ezáltal ma már nagyban megkönnyíthető a további kutatás a magyarországi XVIII. századi könyvtermés és könyvkultúra és a hadtudományi műveltség sokszempontú elemzése során. Hadik András könyvtárának hadtudományi kötetei forrásai lehetnek a továbbiakban a XVIII. századi magyarországi könyvtörténeti kutatásnak és a korban nagymértékben fennülő könyvtermés tanulmányozásának is.

Mellékletünk mindazokat a műveket tartalmazza, amelyek Hadik András két könyvtárában, Futakon és Bécsben megtalálhatók voltak, ám nem mindegyikük azonosítását tudtuk elvégezni, a néhány esetben szűkszavú, pontatlan, a neveket nagymértékben eltorzító, de legfőképp nagyon általános meghatározás vagy körülírás miatt.¹¹⁰

1. Abhandlung über die Kriegskunst der Türken, von ihren Märchen, Lägern, Schlachten und Belagerungen, &c.; desgleichen derjenigen Völker, welche unter dem Osmanischen Schutze stehen, als: Griechen, Armenier, Araber, Drusen, Kurden, Jesiden, Tatern, Wallachen, Moldauer u. d. gl. nebst einer militärischen Geschichte der drey letzten Türkenkriege in Ungarn. In zweyen Theilen. Von J. C. G. Hayne... Wien..., bei Johann Thomas Edlen von Trattnern..., 1788.¹¹¹

2. Abhandlung vom Wasserbau an Strömen von Johann Esaias Silberschlag. Leipzig, 1766.¹¹²

3. [Amourettes, Charles L. De Authville Des:] Essai Sur La Cavallerié Tant Ancienne Que Moderne. Auquel on a joint les Instructions & les Ordonnances nouvelles qui y ont rapport, avec l'état actuel des Troupes à Cheval, leur, payc, & c. A Paris, ches Charles-Antoine Jombert..., 1756.¹¹³

¹¹⁰ Ebbe a csoportba a következő 14 mű tartozik (felsorolásuk, beillesztve a katalógusokba a Melléklet további részeiben található): 1. „Die Natur der Kriege [helyesen: des Krieges] von Mayer.” 2. „Essai sur les Connossiances [helyesen: connaissances] d'un General.” 3. „Guerre des Paÿs Bas [helyesen: Pays-Bas].” 4. „Kriegs-Buch.” 5. „Memoires Politiques Conservants [helyesen: consernant] la Guerre: Hadik.” 6. „Österreichischer Loben Ganz oder Käseliche Victoire.” 7. „Pferde Lernen (Vollkommener).” 8. „Passagier l'Art de la Guerre.” 9. „Preüsisches Schema.” 10. „Receuil de phisicurs Auteurs Tactiques traduit en Francois.” 11. „Ritterliche Kreüter-Kunst.” 12. „Tactique des Turques.” 13. „Von den Prüssischen Truppen.” 14. „Haßhaltung des Römischen und Ottomanischen Kriegs”, ami valószínűleg nem egy nyomtatott könyv, hanem egy fólió alakú kézirat.

¹¹¹ „hayne abhandlung über die kriege kunst der türcken”; „hayne abhandlung über die kriegs kunst der türcken”. (Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=ukRJAAAAYAAJ&pg=PA361&lpg=PA361&dq=36.+Abhandlung+%C3%BCberdie+Kriegskunst+der+T%C3%BCrken,+von+ihren+M%C3%A4rchen,+L%C3%A4gern,+Schlachten+und+Belagerungen,&source=bl&ots=d4z-qQrbem&sig=x1h9T9vMbwLzJf-VntnMt442c&hl=hu&ei=PSi4TvOHG_PQ4QSV7uDDAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹¹² „Abhandlung vom Wasserbau”. Rézmetszetekkel gazdagon illusztrált hadmérnöki kézikönyv. A szerző, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott.

¹¹³ „Essai sur la Cavallerie tant ancienne que moderne” és „Essai sur la Cavallerie tout ensienne [!] que moderne”. A szerző, Charles-Louis d'Authville Des Amourettes (1716–1762) francia katonatiszt a

4. Anfangsgründe der Mathematik, zum Gebrauche der mathematischen Schule des kaiserl. Königl. Artilleriekorps. Verfaßt Von *Leopold Unterberger*, Major und öffentlichen Lehrer der Mathematik bei dem kaiserl. königl. Feldartilleriekorps. Bd. 1–4. Wien, bey Joh. Thom. Edl. v. Trattern, 1774.^{1,114}

5. *Arriani Ars Tactica, Acies Contra Alanos, Periplus Ponti Euxini, Periplus Maris Erythraei, Liber De Venatione, Epicteti Enchiridion, Ejusdem Apopthegmata et Fragmenta, Quae in Joannis Stobaei Florilegio, et in Agellii Noctibus Atticis Supersunt.* Amstelodami, Du Cange–Du Fresne, 1683.¹¹⁵

6. *Boch, Siegmund von: Der Feldjägerdienst.* Wien, 1750.¹; Wien, 1779.^{2,116}

7. *Bourscheid, Johann W. von: Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* Wien, Gedruckt bey J. T. Edlen v[on] Trattern, 1777–1780.¹¹⁷

8. *Campagne de Monsieur le Marechal Duc De Noailles, en Allemagne, l’an M. DCC. XLIII. Contenant Les lettres de ce Maréchal & celles de plusieurs autres Officiers Generaux, au Roi, & a M. d’Argenson, Ministre au Département de la Guerre; Recueil très-intéressant, & d’autant plus digne de l’attention du Public, qu’il a été formé*

párizsi Ecole Royal et Militaire hallgatói számára írta meg könyvét, melynek bevezetőjében klasszikus (ókori) szerzők felvonultatására kerül sor, majd elméleti és gyakorlati tudnivalók következnek a leendő katonatisztek számára.

¹¹⁴ „Unterberger Anfangs-Gründe der Mathematik”. Több kiadást is megért matematikai, hadmérnöki kézikönyv. A bécsi császári–királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkájának egyik 1774-es első kiadású kötete megtalálható a világhálón, a University of Michigan Library digitális példányaként. (Elérhetőségek: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015064419206>, a letöltés időpontja: 2011. szeptember 16., azóta lekerült a világhálóról; http://books.google.com/books?id=GNA2AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Unterberger munkásságáról lásd: *Somkuti Gabriella: Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában.* (Első közlemény). In *Az Országos Széchényi könyvtár Évkönyve, 1963–64.* 194. o. (A mű ismertebb, 1811-es kiadása: *Unterberger Leopold, Freyherrn von: Nützliche Begriffe von Wirkungen der Electricität und der Gewitter-Materie.* Wien, bey Carl Ferdinand Beck, 1811.)

¹¹⁵ „Arriani Ars Tactica”. Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.–160), a kora újkorban és a XVIII. században mindvégig igen népszerű antik szerző műve számos kiadást megért, a címleírás alapján pontosabban nem tudtuk azonosítani, melyik kiadás volt meg Hadik könyvtárában. Jelen kiadás, amelyik a legnépszerűbb volt, a leideni Nicolaus Blancardus kommentárjaival jelent meg görög és latin nyelven, de a XVI–XVIII. században kiadták többek között Jusus Lipsius (1547–1606) jegyzeteivel is, több mint ötven kiadásban, kilenc nyelven.

¹¹⁶ „Boch der Feldjäger-Dienst”; „Poch der Feldjägerdienst”. Siegmund von Boch munkája a tábori futárszolgálat 1750 körüli életének, körülményeinek átfogó leírását tartalmazza, az erre a szolgálatra alkalmas jelöltek kiválasztásától kezdve a feladatok teljes körű felsorolásán, a ruházat, felszerelés ismertetésén át a csapatnem taktikai feladatainak felsorolásáig, felderítő munkájának ismertetéséig.

¹¹⁷ „Bourscheid (Bourscheid) Kayßers Leo des Philosophen Strategie et Tactic”. A szerző, Johann W. von Bourscheid, lovaskapitány volt a Habsburg hadseregben. Irodalom: *Zugabe zu den göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aufsicht Königl. Gesellschaft der Wissenschaften.* I. Bd. auf das Jahr 1782. Göttingen, 1782. 172. o. További hadtudományi munkái is megjelentek nyomtatásban (*Historische Darstellung der österreichisch-russisch-türkischen Kriegsbegebenheiten des Jahres 1788, in Briefen / von Johann W. Bourscheid.* 1–4. k. Grätz, Miller, 1788.: az orosz–török háborúról és ugyanerről: *Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769.*)

sur les Originaux, qui se trouvent au Dépôt de la Guerre de la Cour de France. Amsterdam, chez Marc-Michel Rey, 1760.¹¹⁸

9. [Caylus, Anne Claude Philippe:] *Recueil d'antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques et Romaines. Tom. 1–7. Paris, 1. k.: Chez Desaint & Saillant ... , 1761. 2. k.: Duchesne, 1756. 3. és további kötetek: Paris, N. M. Tilliard, 1759, 1761, 1762, 1764, 1767.*¹¹⁹

10. [Ceva, Tommaso – Cattaneo, Gaetano:] *Réflexions sur les affaires presentes de la Chine. Ecrit traduit de l'Italien. H. n., 1710.*¹²⁰

11. [Dumont, Jean:] *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du duc de Marlborough et du prince Nassau-Frise. Tom. 1–3. La Haye, 1729–1743.*¹²¹

12. *Code Militaire ou compilation des ordonnances des Roys de France Concernant les Gens de Guerre. Par le Sr. De Briquet Chevalier de l'Ordre de Saint Michel, & l'un des premiers Commis de M. d'Angervilliers Secretaire d'Estat de la guerre. Tom. 1–2. A Paris, de l'Imprimerie Royale, 1728.*¹²²

13. *Commentaires sur les institutions militaires de Vegece, [Renus Flavius] par M. le comte Turpin de Crisne. Paris, 1783.*¹²³

¹¹⁸ „Campagnes du Duc Noailles”; „Campagne du Duc de Nouilles”. A könyv Louis duc de Noailles (1713–1793) francia arisztokrata, katonatiszt, 1744-től védelmi miniszter, osztrák örökösödési háborúban (1740–48) játszott szerepéről szól, különös tekintettel az 1743-as dettingeni csatára. (A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: <https://bit.ly/2XapPRN>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹¹⁹ „Receuil d'Antiquitée Etrusques, Gréques et Romaines”; „Recueil d'Antiquites Egypitiens Drasques, Grecs, et romains”. A szerző, Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) a hét kötetet Tilliard-nál és jogelődjeinél hét év alatt tudta megjelentetni. (Az első kötet digitalizált változata a Princeton University Library példányáról készült: http://books.google.com/books?id=T8VCAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Recueil+d%E2%80%99antiquites+Egyptiennes&hl=hu&ei=p1W4TuujDoTKswbMy4z-TAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹²⁰ „Refflexions sur les Affaires presentes”. (A Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam: http://books.google.com/books?id=nno8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_sum-mary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹²¹ „Histoire du Prince Eugene de Savoÿe, du Prince & Duc Marlborough, et du Prince de Nassau Frise, par Mr. Dumont B. Carlescroon”; „Histoire militaire du Prince Eugene de Savoy et du Duc de Malboroug et du Prince de Nassau-Fris par Dumont”.

¹²² „Code Militaire.” A Lord Clifford Library, Ugbrooke digitalizált példányának első kötete megtalálható: <http://books.google.com/books?id=woFUAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹²³ „Turpin Essai Sur l'Art de la Guerre”; „Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin”. Részletesen lásd *Tóth Ferenc: A Magyar Huszárok Dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. Fons, 1997. 3. sz. 253–300. o. És utó: A la hussarde ...* adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez. *Aetas*, 2003. 3–4. sz. 55–67. o.; *Uő: Éloge des hussards hongrois en France. Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale. Enquêtes et Documents*, N°. 25. Nantes, é. n. 149–166. o. Turpin de Crissé Vegetius kommentárjainak részletes elemzését lásd: *Philippe Richardot: La réception de Végèce au XVIIIe siècle: Turpin de Crissé, Stratégique*, 76. (2000) 17–51. o. Vegetiusnak a katonai kiképzésről szóló kézikönyve a XVIII. században is több kiadást ért meg. A művet a magyar szakirodalomban *Kákóczki Balázs* ismertette és elemezte, a szakirodalom feldolgozásával és jegyzetekkel ellátva *Vegetius: Epitome rei militaris* (Néhány megfontolandó tanács a

14. Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, Généralissime des Armées, & Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur; Par Monsieur le Comte *Turpin de Crissé*, Maréchal des Campes & Armées du Roi, Inspecteur Général de Cavalerie & de Dragons, des Académies Royales des Sciences & Belle-Lettres de Berlin & de Nancy. Tom. 1–3. Paris, Chez Lacombre, Libraire, Quai de Conti, 1759.¹²⁴

15. Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs. Hrsg. von: *Johann Christian Lünig*. 2 Bände, Leipzig, 1723. Bd. 1.: Corpus Ivris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Worrinn das Kriegs-Recht sowol Der Roem. Kayserl. Majestaet, als auch Desselben Reichs und dessen Creisse insgemein, in gleichen Aller Churfuersten, und Derer maechtigsten Fuersten und Staenden in Teutschland insonderheit, enthalten ist. (Pars generalis.) Mit Koenigl. Polnischen und Churfuerstl. Saechischen allergnaedigstem Privilegio. Leipzig. Zu finden bey Friedrich Lanckischens Erben, 1723. Bd. 2.: Corpus Juris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Anderer Theil. Oder Pars Specialis, Vom Reichs-Kriegs-Rechte insonderheit. Leipzig, 1723.¹²⁵

16. De Vita Moribvs ac Rebvs praecipve adversus tvrcas, gestis, Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum Principis, qui propter celeberrima facionora, Scanderbegvs, hoc est, Alexander Magnvs, cognominatvs fuit, libri Tredecim, per *Marinum Barletium* Scondensem conscripti, ac nvnc primvm in Germania castigatissime aediti. Argentorati, apvd Cratonem Mylium, mense octobri, anno 1537.^{1, 126}

17. Dell'ottimo capitano generale et del suo ufficio, Onosandro Platonico, tradotto di greco in lingua volgare italiana per M. *Fabio Cotta*. In Vinegia, appresso Gabriel Giolito De Ferrari, 1595.^{4, 127}

sorozáshoz és a kiképzéshez) című tanulmányában. <https://bit.ly/2WTf1ak> (A letöltés időpontja: 2011. november 8., azóta lekerült a világhálóról.)

¹²⁴ „Turpin, Commentaires Sur les Memoires de Montecuculi”. Irodalom: *Tóth Ferenc*: Huszárok, diplomata és kalandorok nyomában a francia levéltárakban és könyvtárakban. A XVIII. századi franciaországi magyar emigráció könyvészeti és levéltári hagyatéka (1720–1815). *Lymbus*, 2005. (a tanulmány internetes formáját használtam: http://epa.oszk.hu/01500/01500/00003/pdf/toth_ferenc.pdf, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) *Vö. uő.*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecucoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85. (2009) 175–190. o.

¹²⁵ „Corpus Iuris Militaris”.

¹²⁶ „Vita Scanderbegii”; „Vita Castrioti”. Baretus Marlenus (1460 k.–1512/13) munkája műfajilag a történeti és a hadtudományi irodalomba egyaránt sorolható. (Az internetes példány: http://books.google.com/books?id=fFCfHMTDjW4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; könyvtári lelőhely megjelölése nélkül, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹²⁷ „Onosandri de Re militari et Valtrini Romani de Militia Romanorum”; „Onosandri Platonici de Imperatoris instituone Libri XVI. et Basilii Imperatoris Exortationes ad Leonem Filium editio 1595.” Első kiadása: Onosandri Platonici de optimo Imperatore eiusque officio, opus nosminus eruditu quam amoenum Nicolao Saguntino interprete. Raphaelis Volterani De principis ducisque officio & ueteri militia, Liber unus, perquam doctus & utilis. Agapeti Diaconi de Officio, Regis ad Iustinianum Caesarem opusculum saluberrimis aphorismis refertum, per Albanum Torinvm Latinitate donatum. Plvtarchi Chaeronei de doctrina principium Liber I. Erasmo Roterod. interprete. Basileae, 1541. (E kiadás digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=gW4PAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Onosander%22&hl=hu&ei=ae24ttgcnohmae8ssd0dg&sa=x&oi=book_result&ct=result&resnum=4&

18. Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683 bis 1694, worinnen die Feldzüge desselben in Ungarn und angränzenden Provinzen nebst verschiedenen dazu gehörigen Urkunden enthalten sind, und jetzt zuerst ans Licht treten. Aus dem Italiänischen übersetzt. Wien, Bey Johann Friedrich Jahn, 1771.¹²⁸

19. Die Anordnung einer gemeinsamen Kriegsschule für alle Waffen, ein Entwurf des Obersten von Nicolai, Chefs eines Herzogl. Würtemb. Artillerie-Regiments, General-Quartiermeisters und Ritters des Militar-St. Carls-Ordens. Stuttgart, bei Johann Benedict Mezler, 1781.¹²⁹

20. Du-Mont: Des großen Feldherrn Eugeni, Herzogs von Savoyen u. s. w., Feldschlachten oder dessen Heldenthaten. Frankfurt und Leipzig, 1722. vagy Heldenthaten des grossen Feldherrn Eugenii Herzogs von Savoyen. Bd. 1–6. 1–4. k.: Frankfurt und Leipzig, 1710–1722., 5–6. k.: Nürnberg, 1736.¹³⁰

21. Eigentliche Abbildung von der Kayserl. Haupt-Armee in Ungarn, unter Commando Sr. Hoch-fürstl. Durchlaucht des Printzen Eugenii von Savoyen, am 15. Jun. 1717. glücklich unternommener Passirung der Donau und darauf erfolgter würcklicher Einschließ- und Belagerung der Türckischen Haupt-Vestung. H. n., Brechenmacher, 1717.¹³¹

22. Éléments de l'architecture navale, ou traité pratique de la construction des Vaisseaux. Par M. Duhamel du Monceau, de l'Académie Royale des Sciences, de la Société Royale le Londres, Honoraire de la Société d'Edimbourg & de l'Académie de Marine, Inspecteur Général de la Marine. A Paris ..., Chez Charles-Antoine Jombert ..., 1758.¹³²

23. Éléments de tactique par Guillaume Le Blond. Paris, 1758.¹³³

ved=0cd0q6aewaw#v=onepage&q&f=false; a letöltés időpontja: 2018. Június 6.) További kiadásai: Venance, 1546.2. És in vinegia, appresso gabriel giolito de ferrari, 1548.³ Lásd a 72. sz. tételt is.

¹²⁸ „Denkwürdigkeiten des Marschalls Veterani”; „Veterani Denkwürdigkeiten in den Feldzügen wider die Türcken in Dupplo”.

¹²⁹ „Nicolai Kriegsschule”. (A genti városi könyvtár digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=3ysPAAAAQAAJ&pg=PA344&lpg=PA344&dq=Die+Anordnung+einer+gemeinsa-men+Kriegsschule+f%C3%BCr+alle+Waffen&source=bl&ots=s50blqiDIR&sig=qvp-TCFUiyv8mbKyllGRN1Ax9NM&hl=hu&ei=R4a5TrjMGMPH4QTc9ZWLCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CF0Q6AEwBw#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) reprint: Nabu Press, h. n. [2011.]

¹³⁰ „Eugenii Printzen von Savoyen Heldenthatten”. A leírás alapján a felsorolt két mű valamelyike jöhet szóba.

¹³¹ „Eugenii haupt Militair-Observations”.

¹³² „Element de l'Architecture navale par Du Hamel du Monceau”. A mű első kiadásra 1750-ben került sor, a második, 1758-as kiadás digitalizált példányához tudtam hozzájutni: http://books.google.com/books?id=L_AOAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=one-page&q&f=false (A letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹³³ „Le Blond, Elements de la Tactique”. A szerző, Guillaume Le Blond (1704–1781) Párizsban született, francia matematikaprofesszor, hadmérnök. Munkásságáról és a műről lásd: *Dante Lénardon*: Index du Journal de Trévoux, 1701–1767. Genève, 1986. 124. o.; *Sandra L. Powers*: Studying the Art of War. Military Books Known to American Officers and Their French Counterparts During the Second Half of the Eighteenth Century. *The Journal of Military History*, 70. (2006. július) 3. sz. 781–814. o.

24. *Essai sur l'Art de la Guerre*, par M. le Comte *Turpin de Crissé*, Brigadier des Armées du Roi, et Mestre de Camp d'un Régiment d'Hussards. Tom. 1–2. Paris, 1754.¹³⁴

25. *Essai sur la grande guerre, de main de maitre. Ou instruction militaire du Roi de Prusse pour ses généraux*, traduite de l'allemand par *M. Faesch* ... [et publiée par *F.-J. de Chastellux*]. Francfort et Leipsic, 1761.¹³⁵

26. *Europäisches Staats-, Kriegs- und Friedens-Lexicon darinnen Die seit dem funfzehenden Jahrhundert zwischen den europäischen Reichen und Staaten auch andern hohen Häuptern geführten Kriege und Streitigkeiten, nebst denen hierauf erfolgten Friedensschlüssen und Vergleichen nicht weniger merkwürdigsten Offensiv-Defensiv-Neutraltitäts-Commerciën-Garantie- und andere Beträge, hiernächst aber auch die meisten Grundgesetze verschiedener Reiche und Staaten, vornemlich aber sämtliche Fundamental-Gesetze des Heil. Röm. Reichs, insbesondere alle Wahl-Capitulationes der Röm. Kaiser, nebst vielen andern öffentlichen und in die Angelegenheiten Europens einschlagenden wichtigen Urkunden, u. s. w. Kürzlich beschrieben, gesammelt und vorgetragen, auch mit nöthigen Beweisen bestätigt sind* von *Friedrich Ludewig Anton Hörschelmann* ... Frankfurt und Leipzig, bei Carl Felßecker, 1765.¹³⁶

27. *François Godefroy*: *Recueil d'estampes représentant les différens événemens de la Guerre qui a procuré l'indépendance aux États Unis de l'Amérique*, Paris, Ponce et Godefroy, 1784.¹³⁷

28. [*Friedrich, II.*]: *Des Königs von Preussen Majestät Unterricht von der Kriegs-Kunst an seine Generals. Mit XIII. Blat Kupfer*. Leipzig, 1761.¹³⁸

29. [*Friedrich, II.*]: *Geheime Instruction des Königs in Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie: Bey Gelegenheit des itzigen Kriegs*. Prag, Schönfeld, 1778.¹ és [*Friedrich II.*]: *Geheime Instruction Sr. Majestät des Königs in*

¹³⁴ „*Essai sur l'Art de la Guerre*”; „*Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin*”. Lásd a 124. jegyzetben hivatkozott irodalmat!

¹³⁵ „*Instruction militaire du Roÿ de Prusse pour ses Généraux traduit de Alemand par Mr Saxe*”. A könyv a porosz II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹³⁶ „*Lexicon Europæisches-Staats-Kriegs und Friedens durch Hörschelmann*”; „*Europeisches Staats, Kriegs und Friedens Lexikon von Hörschelmann*”. A kötet európai háborúk és békekötési rendszerek és stratégiák történetét tárgyalja a XV. századtól a XVIII. század első feléig. (A Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam: <http://books.google.com/books?id=g3dJAAAACAAJ&print-sec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹³⁷ „*Amerique. Les differents Evenemens de la Gverre a l'occasion du Svulevements de 13. Provinces et de l'establisement de Son independence en recueille d'Estempes avec l'Histoire*”. A szerző, *François Godefroy* (1743–1819) roueni és párizsi kiadó kötete inkább a mű térképei miatt vált népszerűvé, a térképész számos metszettel jelentette meg művét 1784-ben. Irodalom: *Bildgedächtnis eines welthistorischen Ereignisses. Die Tableaux historiques de la Révolution française*. Hg. *Christoph Danelzik-Brüggemann – Rolf Reichardt*. [Göttingen.] 2001. 303. o. skk.; *Véronique Vagneur – Patrik van Dieren: Révoltes et Révolutions en Amerique et en Europe (1773–1802)*. Paris-Sorbonne, 2005. 60. o.

¹³⁸ „*Königs von Preußen Unterricht von der Kriegskunst mit Kupfern*”. Reprint kiadása: Leipzig, Verlagsbuchhandlung Erwin Skacel, 1941.

Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie. Bey Gelegenheit des Bayerischen Erbfolgekriegs. Prag, Schönfeld 1779.^{2, 139}

30. Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769: mit vier Plans von Feldschlachten und einem Kommentar von *J. W. v. Bourscheid*. [Wien, Verlag Trattner,] 1784.¹, 1792.^{2, 140}

31. Geschichte des gegenwärtigen Krieges zwischen Rußland, Polen und der Ottomanische Pforte. Erster und Zweyter Theil. Frankfurt und Leipzig, 1771.¹⁴¹

32. Gesetze für die k. k. Armée in Auszug, nach alphabetischer Ordnung der Gegenstände eingerichte von *Jakob Heinrich*, Oberlieut. und Aud. des Jos. Colliered. Regim. Wien und Prag, Schönfeldschen Buchhandlung, 1787.¹⁴²

33. [*Guibert, François-Apolline (comte de) – Marteau, Pierre:*] Bemerkungen über die Kriegsverfassung der preussischen Armeen. Nebst einigen Anekdoten von dem Privatleben des Monarchen. H. n., Bey Peter Marteau, 1778.¹⁴³

34. *Hannig, Johann Georg Carl Freiherr von:* Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neüstadt. [Wien], 1775.¹⁴⁴

35. Histoire Civile et Naturelle du Royaume de Siam, Et des Révolutions qui ont bouleversé cet Empire jusqu'en 1770; Publiée par *M. Turpin*, Sur des Manuscrits qui

¹³⁹ „Geheime Instruction des König von Preußen an die Offiziers seiner Armen hauptsächlich von der Cavalerie“. A munka a porosz II. Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹⁴⁰ „Feldzuge der Russen gegen die Türcken im Jahr 1769“, „Feldzug der Russen 1769“.

¹⁴¹ „Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen den Russisch- und Türkischen Reiche, als auch zuherlaßige Nachrichten von der Schlacht bey Boczim 1769. und der bey Lasul 1770.“ (A Bibliothèque Cantonale et Universitaire de Lausanne megtekinthető: http://books.google.de/books?id=uXI7AAAA-cAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Lásd e háború történetéhez *Tóth Ferenc*: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris, 2008. 1–186. o.

¹⁴² „Gesetze für die Kaiserliche Königliche Arme in Auszug von Hinrich Auditor“; „Gesetze für die k. k. Armee von Joh. Heinrich“.

¹⁴³ „Bemerkung über die KriegsVerfassung der Preußischen Arméen nebst einigen Anekdoten des Privatleben des Monarchen“. Valójában *François-Apolline Comte de Guibert*, másnéven *Jacques-Antoine-Hippolyte, comte de Guibert* (1743–1790) francia tábornok könyvéről van szó, mert a kötetben megjelent szerzőtárs, *Pierre (de) Marteau* fiktív személy. Lásd még *Guibert* tábornoknak *Jean-Pierre Bois* professzor gondozásában újabban megjelent műveit: *Comte Jacques de Guibert: Essai général de tactique*, Paris, 2004. 1–230. o. és *Comte Jacques de Guibert: De la force publique*. Paris, 2005. 1–92. o.

¹⁴⁴ „Auszug aus dem befehls Protocol der Neüstädter Militar Academie“; „Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neüstadt“. A szerző, *Johann Georg Carl Freiherr von Hannig* altábornagy (1709/10–1784) 1766-tól volt a bécsújhelyi katonai akadémia igazgatója. 1771–1775 között dolgozta ki az akadémia regulamentumát és tanrendjét. Pályafutására, a katonai akadémia történetére és a szabályzatgyűjteményről lásd: *Leitner von Leitnertreu*: Geschichte der Wiener-Neustädter-Militär-Akademie. Bd. I. Hermannstadt, 1852. 90–158. o.; *Constantin von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Siebenter Theil, k. k. Hof- u. Staatsdruckerei. Wien, 1861. 323. o.; *Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustad: und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. 1. Bd.: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: Und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Wien, 1870. IX. o.; *Antonio Schmidt-Brentano*: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). Wien, 2006. 39. o.

lui ont été communiqués par M. l'Evêque de Tabraca, Vicaire Apostolique de Siam, & autres Missionnaires de Royaume. Tom. 1–2. A Paris, Chez Costard, 1771.¹⁴⁵

36. Histoire de Constantinople. Depuis le regne de l'Ancien Justin, jusqu' à la fin de l' Empire. Traduite sur les Originaux Grecs par Monsieur [Louis] Cousin, Président en la Cour des Monnoies. Dedie'e a Monsigneur de Pompone Secretaire d'Etat. Tom. 1–8. A Paris, Chez Damien Foucault, Imprimeur & Libraire ordinaire du Roi, 1685.¹⁴⁶

37. Histoire De La Guerre De Flandre Par *Flamianus Strada*. Paris, Traduite Par P. Du Ryer, 1652 vagy *Strada, Famianus: Histoire de la Guerre de Flandre*. Tom. 1–3. Lyon, 1676.¹⁴⁷

38. Histoire de la vie de Messire Philippes de Mornay seigneur du Plessis Marly, & c., contenant outre la relation de plusieurs evenemens notables en l'estat, en l'église, és cours, & armées, divers advis politiqs, ecclesiastiqs & militaires sur beaucoup de mouvemens importans de l'Europe, soubz Henri III. Henri IV. & Louys XIII. In Leyden, Chez Bonaventure & Abraham Elsevier, 1647.¹⁴⁸

39. Histoire de Maurice, comte de Saxe, due de Courlande er de Semigalle; marechal-general des camps & arces de Sa Majeste Tres-Chretienne, par M. le baron d'Espagnac. Paris, 1773.¹⁴⁹

40. Histoire Des Négociations Pour La Paix Conclue à Belgrade, Le 18 Septembre 1739. Entre l'Empereur, la Russie, & la Porte Ottomane, par la médiation, & sous la garantie de la France. Par M. l'Abbé Laugier. Tom. 1–2. A Paris, Chez la Veuve Duchesne, 1768.¹⁵⁰

41. Histoire des quatres dernieres campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675. Enrichie de cartes et de plans topographiques, dédiéee et présentée au roi, par M. le Chevalier de *Beaurain*, Géographe de sa Majesté, et son Pensionnaire.

¹⁴⁵ „Histoire du Royaume de Siom par Turpin”; „Histoire de Ronyaume de Syam par Turpin”. (A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.fr/books?id=ugQPAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁴⁶ „Histoire de Constantinople depuis le Regne d'ancien Iustin, jusqve a la fin de l'Empire par Mr. Cousin”; „Histoire de Constantinopel”. A szerző, Louis Cousin (1627–1707) Bizánc háborúit tárgyalja Justinianus korától a birodalom bukásáig, nyolc kötetben. (Az azonosításhoz használt kötet a jezsuita Bibliothéque S. J. Fontaines példánya: http://books.google.com/books?id=F59SaofQBekC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁴⁷ „Guerre de Flandre”. A mű két leírt kiadása jöhet szóba.

¹⁴⁸ „Histoire de la Vie de Mornay”; „Histoire Mornay”.

¹⁴⁹ „Histoire du Marechal Comte de Saxe”; „Histoire de Maurice Comte de Saxe”. A szerző, Jean Baptiste Joseph Damarzit-Sahuguet, baron d'Espagnac (1713–1783) Szász Móric (1696–1750) francia generális életrajzát és tetteinek történetét írta meg művében. Vö. *Jean-Pierre Bois: Maurice de Saxe*. Paris, 1992.

¹⁵⁰ „Histoire du Negociations pour la Paice à Bellgrade par Laugier”; „Histoire des Negotiations pour Paix de Bellgrad 18. Septembris [1]739. par Laugier”. (A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=t9oCAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

Tom. 1–2. A Paris, Chez le Chevalier de Beaurain, Géographe ordinaire du Roi..., 1782.¹⁵¹

42. Histoire Militaire du Duc De Luxembourg, Contenant Le détail des Marches, Campemens, Batailles, Sièges & Mouvemens des Armées du Roi & de celles des Alliés en Flandre; Ouvrage dédié & présenté à S. M. Louïs XV. Par le *Chevalier De Beaurain*, Géographe ordinaire du Roi. Nouvelle Edition plus correcte, & accompagnée des Cartes générales du Pays. Tom. 1–5. A La Haye, Chez Benjamin Gibert, 1758.¹⁵²

43. Histoire militaire du regne de Louis le Grand, roy de France, où l'on trouve un détail de toutes les Batailles, Sieges, Combats particuliers, & generalement de toutes les actions de Guerre qui se sont passées pendant le cours de son Regne, tant sur Terre que sur Mer, enrichie des plans necessaires. On y a joint un traité particulier de Pratiques & de Maximes de l'art Militaire. Par M. *Le Marquis de Quincy*, Brigadier des Armées du Roy, Lieutenant General de l'Artillerie, Lieutenant pour le Roy au Gouvernement d'Auvregne, Chevalier de l'Ordre Militaire de S. Louis. Tom. I–II. Paris, chez Denis Mariette, etc., 1726.¹; Venezia, 1745.^{2, 153}

44. Imperatores Ottomanici a Capta Constantinopoli. Illustrissimis, Spectabilibus, Reverendis, Nobilibus Ac Eruditis, Dominis, Dominis dum In Alma, ac Celeberrima Archi Episcopati S. J. Universitate Tyrnaviensi, Promotore R. P. *Nicolao Schmitth...* Tom. 1–9. Tyrnaviae, 1747–1752.¹⁵⁴

45. Instruction für die Professoren der K. K. chirurgischen Militärakademie. Aus Befehl Seiner K. K. apostolischen Majestät Joseph des Zweyten. Von *G[iovanni] A[lessandro] Brambilla*. Erster Theil die Schulbetreffend. Wien..., bey Johann Thomas Edlen von Trattnern..., 1784.¹⁵⁵

¹⁵¹ „Histoire des quartes derniers Campagnes du Marechal de Turenne en 1672, 1673, 1674, & 1675. par Mr. Beaurain”; „Histoire de quatre derniers Campagnes du Marechal Turenne”. A 24 térkép- és csatakép-illusztrációval ellátott kötet a francia–németalföldi háború négy nagy csatáját tárgyalja, gyakorlatilag Turenne és Montecuccoli összecsapásait. Irodalom: *Joseph Marie Quérard*: La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants. Tom. 3. Paris, 1829. 147–148. o. (Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=oYJaAAAAYA-AJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Vö. *Jean Bérenger*: Turenne. Paris, 1987.

¹⁵² „Histoire Militaire du Duc de Luxembourg”. (Az azonosításhoz használt kötet digitalizált változata: <https://tinyurl.hu/yVI4>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁵³ „Art de Faire la Guerre”. A szerző: Quincy, Charles Sévin marquis de (1666–1736) francia katonatiszt, hadtudományi író. (A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: <https://tinyurl.hu/nh5n/>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁵⁴ „Schmid, Imperatores Ottomanici”. Schmitth Miklós (1707–1767) jezsuita szerzetes minden kötet megírásában részt vett, szerzőtársai, pl. Muszka Miklós, Sajgho Ignác jezsuita szerzetesek, kötetenként változtak.

¹⁵⁵ „Instruction für die Professoren der Chirurgischen Militar Akademie”; „Instruction für die Professoren der k. k. Chyrurgischen Militärakademie”. A páduai Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800), kora egyik legismertebb chirurgusának kézikönyve. Lásd: *R. Porter*: Dizionario Biografico della Storia della Medicina e delle Scienze Naturali (Liber Amicorum). Tom. 1. Milano, 1985. 135–136. o. (Az azonosításhoz használt kötet a müncheni Staatsbibliothek példánya: <https://tinyurl.hu/e3YE/>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

46. Kriege in Bossnien in der Feldzügen 1737, 1738 und 1739. Aus dem türkischen übersetzt von Johann Nepomuk Dubsy. Vienna, Bey Johann David Hörling ..., 1789.¹⁵⁶

47. Kriegskunst zu Fuß, zu hochnöthigstem Nutzen und Besten nicht allein allen ankommenden Soldaten, sondern auch in Abrichtung eines gemeinen Landvolcks und Ausschuß in Fürstenthümern und Stätte. Oppenheim, H. Galler, 1615.^{1,157}

48. L'Etat militaire De l'Empire Ottoman. Tom. 1–2. Amsterdam, Gosse, Jean Neaulme, De Hondt & Moetjens, 1732.¹⁵⁸

49. La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, ou l'Art de Mesurer, Ouvrage également nécessaire aux Ingénieurs, aux Toiseurs & aux Arpenteurs. Nouvelle Édition, Corrigée & suivie de l'Arithmétique Militaire; par M. [Paul de] Clermont, Commissaire d'Artillerie. A Paris, chez Claude-Antoine Jombert, fils aîné, Libraire du Roi, pour le Génie & l'Artillerie, 1775.¹⁵⁹

50. La petite Guerre ou traité du service des troupes legeres en Campagne. Par M. de Grandmaison, Capitaine, avec Commission de Lieutenant-Colonel de Cavalerie au Corps des Volontaires de Flandre. H. n., 1756.¹⁶⁰

51. Lart des Armées Navales, ou Traité des Evolutions Navales, qui continent des regules utiles aux officiers Généraux, & Particuliers d'une Armée Navale, avec des exemples tirez de ce qui s'est passe de plus considerable sur la mer depuis cinquante ans. Par le P. Paul Hoste de la Compagnie de Jesus, Profesor des Mathématiques dans le Séminaire Royal de Tolulon. Tom. 1–2. Lyon, Anisson & Posuel, 1697.¹⁶¹

52. [Le Blond:] Essai sur la Castramétation. Paris, 1766.¹⁶²

¹⁵⁶ A szerző neve: Omer Efendi Novljamin.

¹⁵⁷ „Wallhausen Kriegs Kunst zu Fuß”; „Kriegskunst zu Fuß vom Wahlhausen”. Johann Jacob von Wallhausen (1580 k.–1627) munkája ugyanebben az évben franciául, 1617-ben hollandul, 1630-ban Frankfurt am Mainban ismét németül, majd 1647-ben oroszul is megjelent.

¹⁵⁸ „Marsigli l'Etat militaire de l'Empire Ottoman”; „Militaire de l'Empire Ottomane par Comte Marsigli”. Luigi Ferdinando Marsigli (vagy latinosan Marsilius) (1658–1730) olasz földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona műve magyarul is megjelent: *Marsigli, Luigi Ferdinando: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. Ford. F. Molnár Mónika. Szerk. és s. a. r. Csákváry Ferenc és Domokos György. Budapest, 2007.

¹⁵⁹ „Arithmetique militaire.” (A New York Public Library digitalizált példánya: <https://tinyurl.hu/IQHk/>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁶⁰ „Petite Guerre.” (A Library of the University of Michigan digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=uX3wB4F-UTEC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_gesum-maryt&cad=0#v=neageq&=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁶¹ „L'Art des Armées Navalles”. A szerző, Paul Hoste (1652–1700) jezsuita szerzetes, matematikus és hadtudós, aki jelen munkát megírván korának legjelentősebb tengerészeti taktikai kézikönyvét alkotta meg.

¹⁶² „Le Blond essai sur la Castrametation”. Catalogue of Books in the Boston Atheneum; To which are added the by-laws of the Institution and List of its Proprietors and Subscribers. [Szerző feltüntetése nélkül.] Boston, 1827. 37. o.

53. *Le Militaire en Solitude, ou le Philosophe chretien, entretiens militaires, edifiants et instructifs. Ouvrage nouveau.* Par M. de. *** Chevalier de l'Ordre Militaire de Saint Louïs. Tom. 1–2. A la Haye, Chez Pierre de Hondt, 1734.¹⁶³

54. *Les Memoires de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy, Lieutenant General des Armées du Roi, et Mestre de Camp General de la Cavalerie Legere.* Nouvelle Edition, Revue, corrigée & augmentée sur un Manuscrit de l'Auteur. Tom. 1–2. A Amsterdam, Chez Zacharie Chatelain, 1731.¹⁶⁴

55. *Les Reveries ou Memoires sur l'Art de la Guerre... de Maurice comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle...; dédiés a messieurs les officiers generaux par Mr. de Bonneville... Aux dépens de la Compagnie, 1753.¹; A La Haye, Chez Pierre Gosse, Junior, 1756.²; 1758.³.*¹⁶⁵

56. *Lumières, Contant Dorville [André-Guillaume]: L'Humanité. Histoire des infortunes du chevalier De Dampierre. Contenant des Anecdotes, sur les dernieres Révolutions de Perse.* Tom. 1–2. A Paris, Chez Cailleau, 1765.¹.¹⁶⁶

57. *Machiavelli, Nicolo: L'Art de la Guerre.* 1521.¹.¹⁶⁷

58. *[Mailles, Jacques de:] La très joyeuse et très plaisante histoire du gentil seigneur de Bayart, le bon chevalier sans peur et sans reproche.* Paris, par Le loyal serviteur, 1527.¹.¹⁶⁸

59. *Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires par Charles [Teophil] Guischart, nommé Quintus Icilius, Colonel d'Infanterie au service du Roi de Prusse & Membre de l'Académie Royale des Sciences & Belles Lettres de Berlin. Contenant La suite de l'histoire détaillée de la Campagne de Jules César en Espagne contre les Lieutenants de Pompée. Enrichi de Beaucoup de figures.* Tom. 1–4. Berlin, chez Haude et Spener, 1773–1774.¹⁶⁹

¹⁶³ „Le Militaire en Solitude ou le Philosophe Chretien”. Digitalizált példánya: http://books.google.be/books?id=FRo9AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁶⁴ „Memoires de Roger Rabutin”; „Memoires de Roger Rabutin comte de Bussy”. (Az azonosításhoz a Bodleian Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=EJEDAAA-AQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁶⁵ „Memoires du Reveries de Guerre parle meme”. A kötet Szász Móric visszaemlékezéseit tartalmazza és haditetteit tárgyalja kommentárokkal. Lásd a mű újabb, *Jean-Pierre Bois* professzor gondozásában megjelent kiadását: Maurice de Saxe: *Mes rêveries*. Paris, 2002.

¹⁶⁶ „L'Humanité Histoire de Dampiere” és „L'Humanite Histoire des In-fortunes du Chevalier de Dampiere”. (A Bayerische Staatsbibliothek digitális példánya: http://0-books.google.com/libcat.qut.edu.au/books?id=iNISAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁶⁷ „Machiavel l'Art de la Guerre”. Nicolo Machiavelli (1469–1527) munkája (magyarul: A háború művészete) az 1521-es első kiadás után napjainkig számtalan kiadást ért meg, a leírás alapján nem határozható meg, hogy a Hadikönyvtárában melyik kiadás volt megtalálható.

¹⁶⁸ „Histoire du Chevalier Bayard”. Jacques de Mailles (1475–1540) francia író népszerű műve Pierre Terrail LeVieux, seigneur de Bayard (1476–1524) tetteiről a XVI–XIX. század folyamán számos kiadást ért meg.

¹⁶⁹ „Guischartin Memoires Militares”; „Memoires militaires sur les Grecs et Romains par Quischart”. Karl Gottlieb Guichard (1724–1775), katonatiszt, hadtudományi író, Quintus Icilius néven vált ismertté.

60. Mémoires de M. le Comte De St. Germain. Ministre & Secrétaire d'Etat de la guerre, Lieutenant général des armées de France, Feld-Maréchal au Service de Sa Majesté, le Roi de Danemarck, Chevalier Commandeur de l'Ordre de l'Eléphant. En Suisse, chez les Libraries Associés, 1779.¹⁷⁰

61. Memoires de Maximilien De Bethune, Duc De Sully, Principal Ministre De Henry Le Grand. Mis en ordre: avec des Remarques. Par M. L. D. L. D. L. Nouvelle Edition, revûe & corrigée. Tom. 1–8. A Londres, A Amsterdam, Chez Benjamin Paff, aux Werds, 1747–1778.¹⁷¹

62. Memoires de *Montecuculi* generalissime des troupes de l'empereur; ou Principes de l'art militaire en général. Divisez en trois livres. Traduits d'italien en françois par ***. Et dediez à S. A. S. monseigneur le prince de Conty. Avec des figures en taille douce. Paris, chez Jean Geoffroy Nyon, 1712. vagy Memoires de *Montecuculi* generalissime, des Troupes de l'Empereur divisez en trois livres. I. De l'art militaire en général. II. De la guerre contre le Turc. III. Relation de la campagne de 1664. Nouvelle Edition, revuë & corrigée en plusieurs endroits par l'Auteur, & augmentée de plus de 200. Notes historiques & géographiques. Avec des figure en taille douce. Strassburg, [par Jacques Adam], 1735.¹; A Paris, Chez Nyon..., 1760.²¹⁷²

63. Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et Tartares. Tom. I. A Paris, 1775.¹⁷³

(Az alábbi digitalizált példányokat használtam: <https://tinyurl.hu/Xwej/> és <https://tinyurl.hu/dArE/>, a letöltések időpontja: 2018. június 6., valamint <https://bit.ly/2zPiAX4>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁷⁰ „Memoires du Comte St. Germain”. A világhálón elérhető digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=RKsWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁷¹ „Memoires de Sully”; „Memoires de Sulý”. Az azonosításhoz a következő köteteket használtam: 4. k.: A Bodleian Library digitalizált példánya: <https://bit.ly/2TgmM9k>; 6. k.: a Univerity of Michigan digitalizált példánya: <https://bit.ly/3bLGIal> (A letöltések időpontja: 2018. június 6.) 8. k.: <https://bit.ly/2zbpMGg>. (A letöltés időpontja: 2011. november 9., a szolgáltató azóta bevonta.)

(Az angol kiadás: Memoirs of Maximilian de Bethune Duke of Sully, Prime Minister to Henry the Great. Containing The History of the Life and Reign of that Monarch, And his own Administration under Him. Translated from the French, by the Author of the Female Quixote. To wich is added, the Tryal of Ravailac for the Murder of Henry the Great. In Five Volumes. London..., A. Millar... and J. Dodsley... and W. Shrop-shire..., 1758: Az Oxford University Library digitalizált példánya, 1. k.: http://books.google.com/books?id=7B8JAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁷² „Memoires de Montecuculi”. A leírás alapján a mű két említett kiadása egyaránt szóba jöhet, utóbbi megtalálható az interneten a Bibliothèque Cantonale et Universitaire, Lausanne digitalizált változataként: <https://bit.ly/3bF6PQw> (A letöltés időpontja: 2018. június 6.) Vö. *Tóth Ferenc*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecuccoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85. (2009) 175–190. o.

¹⁷³ „Tott, Memoires Sur les Turcs, & Tartares 1785.” (Az Oxford University Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=bTlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) A mű kritikai magyar és francia nyelvű kritikai kiadása a közelmúltban jelent meg *Tóth Ferenc* gondozásában: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785.* (Bibliothèque des correspondances, *Mémoires et journaux*, N°. 7). Paris–Genève, 2004. és François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely, 2008. 1–294. o. (Az előző mű magyar fordítása.)

64. Mémoires du Duc de Villars, pair de France, Maréchal-Général des armées de sa Majesté tres-chretienne, &c. Tom. 1–3. A La Haye, Chez Francois Gard. Imp. & Libraire à la Place St. Didier, 1735–1736.¹⁷⁴

65. Mémoires du Maréchal De *Tourville*, vice-amiral de France, et général des armées, navales du roi. Tom. 1–3. Amsterdam, Aux Dépens de la Compagnie, 1779.¹⁷⁵

66. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les Principales Révolutions de cet Empire, & les Guerres des Russes contre les Turcs & les Tartares; avec un Supplément qui donne une idée du Militaire, de la Marine, du Commerce, &c. de ce vaste Empire. Par le Général *de Manstein*. Nouvelle Edition, augmentée de Plans & de Cartes; avec la vie de l'Auteur [par Michael Huber]. Tom. 1–2. A Lyon, Chez Jean-Marie Bruyset..., 1772.¹⁷⁶

67. Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, et 1739. Avec des réflexions critiques, par Mr. le comte de *Schmettan*..., Francfort, 1772.¹; 1786.²¹⁷⁷

68. [*Michel, André:*] Histoire du Vicomte de Turenne, maréchal-général des armées du roi. Tom. 1–4. A Paris, Chez la veuve Mazieres & J. B. Garnier, 1735.¹¹⁷⁸

69. [*Müller, Ludwig Christian:*] Kurzgefaßte Beschreibung der drei Schlesischen Kriege zur Erklärung einer Kupfertafel auf welcher 26 Schlachten... abgebildet sind. Potsdam, Verlag des Verfassers, 1785.¹⁷⁹

70. Neu-eröffnetes Amphitheatrum Turcicum, worinnen der Kern türckischer Geschichten, von Grundsetzung ihrer Religion und Reiches... biss auf die allerneueste und gegenwärtige Zeiten beschrieben, mit vielen Figuren... ausgeschmücht... wird. Erfurt, Gedruckt und verlegt von Johann Michael Funcken, 1724.¹⁸⁰

¹⁷⁴ „Memoires du Dux de Villars”; „Memoires du Duc de Willars”.

¹⁷⁵ „Memoires du Marechal de Tourville”. (Az azonosításhoz a Library of the University of Michigan példányát használtam: <https://bit.ly/2z7lR4d>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁷⁶ „Memoires sur la Russie par Manstein”; „Memoires sur la Ruisse par le General de Manstein”. A szerző, Christoph Hermann von Manstein (1711–1756) az orosz, majd a porosz sereg tüzérkapitánya, hadtudományi író. (Az azonosításhoz a Princeton University Library digitalizált kötetét használtam: http://books.google.com/books?id=dL0pAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Vö. *Tóth Ferenc*: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739. Paris, 2011. 62–65. o.

¹⁷⁷ „Memoires secretes de la Guerre d' Hongrie par Schmettan”; „Memoires secretes de la Guerre d' Hongrie par Smettan”. A szerző: Friedrich Wilhelm Karl, Graf von Schmettau (1742–1806). Lásd *Tóth Ferenc* előző jegyzetben idézett munkáját, 71–90. o.

¹⁷⁸ „Histoire de Turenne”. A szerző, Chevalier de Ramsay (1686–1743) művének további kiadásai: La Haye, Arkstée & Merkus, 1736, 1771.

¹⁷⁹ „Schlesische dreÿ Kriege von 26. Haupt Schlachten, und Geschichte in dem, Feldzügen von 1741–42–44–45–56–57–58–59–60–61–62– mithin in II. Feldt gegen nebst der Zeugvertafel der Schlachten, und Gefechten durch Müller Königreichisten Ingeneur Major 1785”; „Kurz gefaste Beschreibung der dreÿ schlesischen Kriegen mit Ruffertafeln von Ludwig Müller”. Ludwig Christian Müller (1737–1804) geográfus, hadmérnök a hétéves háborúban, utóbb a postdami katonai mérnöki akadémia tanára.

¹⁸⁰ „Amphitheatrum Turcicum neu eröffnetes”. Szerző megjelölése nélkül. A 41 metszetet is tartalmazó kötet az Oszmán Birodalom történetéről, hadtörténetéről szól a VI. századtól a mű kiadásának idejéig. A szemléletes könyv a fő hangsúlyt a XVI–XVII. század történetére helyezi, mely a korszakra vonatkozóan afféle katonai zsebkönyvként is használták a korban a sok illusztrációnak, magyarázatnak köszönhetően.

71. Observations sur l'art de Faire la Guerre, Suivant les Maximes des plus Grands généraux. En trois parties. A Paris, Chez la Veuve Delaulne, 1740.¹⁸¹

72. (...) Onosandri Strategicus. Siue De Imperatoris Institutione. Accessit. (...) Nicolaus Rigaltius P. Nvnc primvm e vetvstis Codd. Graecis publicavit, Latinâ interpretatione & Notis illustravit. Accedit seorsim in eundem Onosandrum Iani Grvteri vberior Commentarius. Item M. Aemilii Porti, Cretensis... [Lutetiae,] Ex Officina Commeliniana, 1599.^{1.182}

73. *Petri Rami liber de militia C. Iulii Caesaris*. Basileae, 1574.^{1.183}

74. Recueil d'estampes gravées d'après les tableaux du cabinet de Monseigneur le duc de [Etienne-François] Choiseul. Paris, L'auteur, 1771.¹⁸⁴

75. [Puffendorf, Samuel von:] De rebus Suedicis libri XXVI. Ultrojecti, 1686.¹; Commentariorum de rebus Suedicis, libri XXVI. Norimbergae, 1696.² Frankfurt, 1705.³; Histoire de Suede. Amsterdam, 1732.¹⁸⁵

76. [Quincy, Charles Sevin de:] L'art de la guerre ou maximes d'instructions sur l'art militaire. Tom. 1–2. Utrecht, 1726.^{1.186}

77. Reflexions militaires et politiques, traduites de l'Espagnol De M. le [Alvaro Navia Osorio Marquis de Santa Cruz de Marzenado. Paris, 1738.¹, Paris, Chez Rollin Fils, 1744.^{2.187}

78. Réflexions sur le caractere et les talens militaires de Charles XII, par Frédéric II, roi de Prusse, Suivies d'anecdotes curieuses & peu connues du règne & de la vie privée de ce grand Monarque. [H. n.,] 1787.¹⁸⁸

79. Remarques sur le Militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable' de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligerants; sur

¹⁸¹ „Observations sur l'Art de Faire la Guerre suivant les Maximes des plus grands Généraux”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=o3ZUAA-AAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁸² „Onosander et Basilii Imperatori Exhortationes LXVI. cum Ferrandi Diaconi Carthaginensis Regulii VII. Duci Religioso observandis. Editio 1599.” Az 1600-ban megjelent kiadás digitalizált példány: http://books.google.com/books?id=4I4pAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés időpontja: 2018. június 6.) Lásd fentebb a 17. tételt is!

¹⁸³ „Ramus de Militia C. Iulii Caesaris”. Petrus Ramus (1515–1572) szerzőtársa a kommentárokat író Ioannes Thomas Freigius (1543–1583).

¹⁸⁴ „Receuil [!] des Estampes du Duc de Choiseul”; „Recueil des Estampes de Msr Choiseul”.

¹⁸⁵ „Puffendorf de Rebus Suedicis”; „Puffendorff de rebus suevicis”. Több kiadása közül nem tudtuk megállapítani, Hadik könyvtárában melyik volt megtalálható. Az 1705-ös kiadás egy 124 rézmetszetet tartalmazó mű, közöttük egy 5 méter hosszúságú metszettel, amely Károly Gusztáv svéd király 1660. évi temetési menetét ábrázolja. E kötet két magyar vonatkozású metszete: Exceptio Principis Rakozii prope Schmielovam és Rakozii et regis salutatio. *Jambrekovich László*: A gróf Apponyiak nagyaponyi könyvtáráról. MKSz, (új folyam), XXXII. (1925) 1–4. füzet, 59. o.

¹⁸⁶ „Quincÿ l'Art de la Guerre”; „L'Art de la Guerre par Marquis Quincÿ”. A szerző, Charles Sevin de Quincy (1666–1739) művének további, XVIII. századi kiadásai: Utrecht, 1726.2. La Haye, Quincy Henri Scheurleer, 1788.3.

¹⁸⁷ „Refflexions Militaires et politiques de Santa Cruz”.

¹⁸⁸ „Refflexions Sur le Caractera et les talens Militaires de Charles XII. par Frederic II. Roi de Prusse”.

les peuples qui ont joint leurs armes celles de Russie, tels que sont les Georgines, Colchidois, Mainottes, Montenegrins Albanois, Chretiens Grecs &c. &c. Avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d’Hongrie. Et dans la présente en Moldavie; Comme aussi sur l’expédition de la flotte russe en Grece; Et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Par Mr. de Warnery, Major-General. Breslau, Chez Guill. Theophile Korn, 1771.¹⁸⁹

80. [*Saint Simon, marquis de:*] Histoire de la guerre des Alpes, ou Campagnes de 1744, par les armées combinées d’Espagne et de France, commandées par le prince de Conti, ou l’on a joint l’histoire de Conti, depuis sa fondation jusqu’ à présent. Amsterdam, M. Rey, 1744.^{1,190}

81. [*Saulx, Jean de:*] Mémoires de tres-noble, et tres-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Tavannes, Mareschal de France, Admiral des mers de Levant, Gouverneur de Provence, Conseiller du Roy, et Capitaine de cent hommes d’armes. Château de Lugny, Fourny, 1650.¹, 1653.^{2,191}

82. [*Seidl, Karl von:*] Versuch einer militärischen Geschichte des Bayerischen Erbfolge-Krieges, im Jahre 1778. im Gesichtspunkte der Wahrheit betrachtet von einem Königl. Preußischen Officier. Teil 1–3. Königsberg, 1781.¹⁹²

83. Traité de la construction des chemins, Où il est parlé de ceux des Romains, & de ceux des Modernes... Nouvelle edition... par [*Nicolas*] Bergier... Par le Sieur H. Gautier, Architecte, Ingenieur & Inspecteur des grands Chemins, Ponts & Chaussées du Royaume. A Paris, Chez André Cailleau..., 1721.¹⁹³

¹⁸⁹ „Warneri Remarques sur le Militaire des Turques et des Russes”; „Warnerii remarques sur les Turquie et Russen in frantzösisch und deutschen”. A szerző, Karl Emanuel Warnery (1719–1791 u.) több hadsereg, a porosz, az orosz, a lengyel hadsereg tisztjeként gazdag gyakorlati tapasztalatait foglalta össze munkájában. A mű digitalizált példányának lelőhelye: <http://books.google.com/books?id=DI-SDAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés időpontja: 2018. június 6.) Vö. *Tóth Ferenc*: Hadik András az 1737–1739-es török háború katonai iskolájában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 1. sz. 167. o.

¹⁹⁰ „Guerre des Alpes avec l’Histoire de Coni par St. Simon”; „Histoire de la Guerre des Alpes par le Marquis de St. Simon”. Maximilien Henri marquis de Saint-Simon (1720–1799) munkája az 1740–1748 közötti örökösödési háborút kommentárok formájában tárgyalja. További kiadásai: Amsterdam, 1749, 1769, 1770.

¹⁹¹ „Memoires de Tavanés Marschal de France Admiral des Mers de Levant, Gouverneur de Provence”. A két kiadást megért mű szerzője, Jean de Saulx, vicomte baron de Sully et d’Igornay, seigneur de Lugny (1555–1630) a kötetben bemutatott francia hadvezér, Gaspard de Saulx marsall fia. Modern kiadásban megjelent: *Choix de chroniques et mémoires sur l’histoire de France. Avec notices historiques* par J. A. C. Buchon. Mémoires de Gaspard de Saulx-Tavannes, mémoires de Boyvin du Villars. Paris, 1836.

¹⁹² „Geschichte des Bäyerischen Erbfolges 1779”; „Geschichte des bäyerischen Erbfolge Kriegs”. (A University of Michigan könyvtárának példányát használtam: http://books.google.com/books?id=YiT7GJVDrrwC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2011. október 27.)

¹⁹³ „Traité de la Construction des Chemins”; „Traite de la Constitution des Chemins”. (A Harvard College Library példányát használtam: <http://books.google.hu/books?id=U4oOAAAAYAAJ&pg=PA1&lpq=PA1&dq=Trait%C3%A9+de+la+Construction+des+Chemins&source=bl&ots=5v8wm4GPQ&sig=eCal9-2VfZIQiBW88B9lGgy1tNw&hl=hu#v=onepage&q&f=false>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

84. Traité des légions, à l'exemple des anciens Romains, ou Mémoires sur l'infanterie, composés par Mr. le maréchal comte de Saxe. [Par A. de Ricouart, Cte d'Hérouville de Claye.] La Haye – Paris, 1753.^{1.194}

85. Traité des moyens de rendre les rivieres navigables. Avec plusieurs desseins de jettées, Ponts à rouleaux & rampans, Ecluses, Soûtiens, Dignes, Coffres pour bâtir sous l'eau, & autres machines dont on se sert en Hollande & ailleurs, pour remedier aux obstacles qui s'opposent à la navigation des Rivieres, & pour approfondir les canaux & curer les Ports. A Paris. Chez Estienne Michallet, 1692.¹⁹⁵

86. Turpin [de Crissé, Lancelot] und [Simon] Lefebvre, [Winancko und Wertenstein, Karl Gustav von] zum Taschenbuche, worinnen die Zeichnungen und Anweisungen der Bewegungen eines Heeres oder Corps, in den meisten Fällen; ingleichen die Arbeiten bey Belagerungen und Vertheidigungen eines vesten Platzes deutlich und verständlich anzutreffen sind. Zur Gänze gestochen. Berlin und Leipzig, F. C. Günther, 1764.^{1.196}

87. Voyage du Capitaine Maxwell, commandant l'Alceste, vaisseau de S. M. B. sur la Mer Jaune, le long des côtes de la Corée, et dans les îles de Liou-Tchiou, avec la relation de son naufrage dans le détroit de Gaspar, ayant à bord l'ambassade anglaise, à son retour de Chine. Par John Mac-Leod, chirurgien de l'équipage. Paris, 1818.¹⁹⁷

88. Vegetius Renatus, Fl[avius] et alii Scriptores Antiqui de re militari, cum Commentario Godescalci Stewechii in Vegetium. Vesariae Clivorum [Vesalia], typis Andreae ab Hoogenhuysen, 1670.¹⁹⁸

89. Wallhausen, Johann Jacob: Romanische Kriegskunst mit vielen schönen Kupfern. Flavius Vegetius aus dem lateinischen ins teutsche ubersetzt. Frankfurt am Main, 1616.^{1.199}

¹⁹⁴ „Memoires sur l'Infanterie ou Traite des Legions, par le Marechal Comte la Saxe”; „Memoires sur l'Infanterie du Comte de Saxe”. (A korábban igen népszerű mű 1757-ben már a negyedik kiadást élte meg.) Szerzője, Hérouville de Claye, Antoine de Ricouart, comte d' (1713–1782) francia gyalogsági hadnagy, a Nagy Francia Enciklopédia szerzőgárdájához tartozott. Lásd: La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants... Tom. 4. Paris, 1830. 95–96. o.

¹⁹⁵ „Traité de moyens de rendre les rivieres navigables”; „Traite de Moyens de rendre le Riviere navigable”. (A Harvard University Department of Engineering példányát használtam: http://books.google.com/books?id=masOAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁹⁶ „Turpin und le Fevre Bewegungen eines Heers”; „Turpin et Lefevre militar Taschenbuch von Güether”.

¹⁹⁷ „Abrege de l'Art des Armées navales par un Capitaine de Vesseau”. A szerző nevét és az első kiadás évét nem sikerült azonosítanunk, a második kiadás 1818-ban jelent meg Párizsban John Mac-Leod kiadásában.

¹⁹⁸ „Vegetius et alii Authores de Re militari”. (A New York Public Library interneten hozzáférhető példányát használtam: <https://bit.ly/3bHjrGD>, a letöltés időpontja: 2018. június 6.)

¹⁹⁹ „Wallhausen Romanische deto und Fl. Vegetius in einem Land”; „Romanische Kriegskunst nebst der Übersetzung des Vegecii von Wahlhausen”; „Wallhausens Vegetius”, vagy ugyanezen mű egy másik kiadásáról van szó, de valószínűbb, hogy a lajstromozó a művet kétszer írta össze.

2. HADIK ANDRÁS KÖNYVTÁRA 1787-BEN

A most következő összeállításban Hadik András futaki, illetve bécsi könyvtárának katalógusát tartalmazó forrást adjuk közre, melynek lelőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, jelzete: M. Irodalom, Könyvészet, 34. sz. A katalógus 105 számozott (és kitöltött) foliót tartalmaz, könyv alakba kötve. Három kéz munkája. Az 1779-ben elkészült, idegen kéz által összeállított, a bécsi és a futaki könyvtár összesített betűrendes listáját tartalmazó kéziratrészt (fol. 4^r–71^r) Hadik András 1787-ig vezetett, saját kezű betoldásai, pótlásai és megjegyzései egészítik ki. A harmadik kéz munkája, ami gyakorlatilag a bécsi könyvtár 1779-es rekonstrukciójának is tekinthető (lásd a Melléklet 3. részében), polcról polcra haladva sorolja fel az ott őrzött műveket (fol. 75^r–105^r). (Ehhez Hadik András nem fűzött megjegyzéseket.)

A könyveket a katalógus alkotói az ábécé szerint haladva, de azon belül nem szoros betűrendben sorolják föl. A leírások egy-két kivételtől eltekintve nem a könyvek és kéziratok (pontos) címét, hanem azok latin, német, francia és magyar nyelvű körülírását tartalmazzák: többnyire utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyvcímre. Nem tartottuk feladatunknak e helyen a forrásban szereplő több mint ezer könyv címének részletes feloldását és könyvészeti leírását, a szerzők nevének pontos megjelölését, illetve a leírtak javítását, a címek pontos meghatározását, a kötetszámok, lelőhelyek, a kiadás helyének és idejének tisztázását; ez az aprólékos rekonstrukciós munka a további feldolgozás feladata lehet. Az összeírás során nem minden esetben jelöltek formátumot, kötetszámot és/vagy lelőhelyet. A szövegek eredeti, következtelen helyesírását megtartottuk a betűhívség és a központozás tekintetében egyaránt, a mai helyesírásnak megfelelően nem javítottuk a leírásokat. A rövidítéseket vagy a szövegben kurziválva, vagy az alább közölt rövidítésjegyzékben oldottuk fel, kivéve a szerzők rövidített személyneveinek kezdőbetűit. A helytelenül, pontatlanul, hibásan, eltorzított alakban írt neveket, szavakat csak abban az esetben javítottuk a lapalji jegyzetekben, ahol a leírt alak a megértést gátolja. Jelen forrásközlemény utolsó, hatodik oszlopának *Anmerkungen* fejezetét kihagytuk, az ott szereplő megjegyzéseket és kiegészítéseket szintén a lapalji jegyzetek között adjuk közre, mint ahogyan annak megjelölését is, mely művekkel egészítette ki Hadik András az összeírást. A szövegben az ismétléseket a lajstromozó hosszú vízszintes vonallal jelölte (—), ezeket szögletes zárójelben, a neveket leírva oldottuk föl. Szintén szögletes zárójellel jelöltük a bizonytalan olvasatot [?], a szokásostól nagyon, olykor az értelmetlenségig eltérő olvasatot [!], az olvashatatlan részeket [...], pótlásainkat (például kimaradt betű esetén) és kiegészítéseinket. Az áthúzott vagy átsatírozott szövegrészeket <...> jel közé írtuk. A kéziratban az elválasztást jelölő egyenlőségjelet elválasztójelre cseréltük.

RÖVIDÍTÉSEK

Duod.	duodecimo	1a	prima
f., fol.	folio	2ten	zweiten
Maj.	maior	3tii	tertii
Mieur	monsieur	4o., 4to	quarto
Min.	minor	5ten	fünften
M. S.	Manu Scriptum	5e	cinquième
Mr.	monsieur	6tis	sextis
NB.	Nota Bene	8o., 8vo	octavo
r.	recto	12mi	duodecimi
S. I.	Socetati Iesu	12o., 12mo	duodecimo
S.	Sancti, Sanctum	13eme	treizieme
St.	Saint	14me	quatrozieme
Sti	Sancti	Imi	primi
Oct., Octav.	ocatvo	Imus	primus
Quart.	quarto	Io	primo
v.	verso	Ium	primum

[Kívül:] Catalogus Librorum meorum tam Viennæ quam Futokini existentium, uná cum Mappis Viennensibus 1787.²⁰⁰

[f. 4^r] Catalogus Librorum Andreae Comitis ab Hadik Tam Viennæ quam Futokini existentium Anno 1779.

[f. 4 ^v] A	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
L'Alcoran	Octav.	2	1	
L'Alme, ou le Système des Materialistes	Octav.	2		1
Acta Canonizationis Beati Joannis Nepomuceni	4 ^o	1	1	
Aphorismi Hieroglyphioi	Octav.	1	1	
Abailard und Eloise	Octav.	1	1	
Les Americanis, ou Preuve de la Religion Chretienne	Octav.	3	1	
Algarotti (:Lettres du Comte:) sur la Ruisse	Octav.	1	1	
Agremens de la Campagne	4 ^o	1		1
Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen	Octav.	3	1	
Andrass (:Joseph:) Abentheürn	Octav.	1	1	
Annales Ecclesiae Transylvaniæ	Oct.	1		1
[Annales] Politicæ	Octav.	1		1
Authores Mýtographi	Oct.	1		1

²⁰⁰ A külső kötéstáblán a cím Hadik András saját kezű felirata.

Art de Faire la Guerre ²⁰¹	Octav.	1		1
[f. 5 ^r] Atlas de la Marine	Fol.	4	1	
Atlas Historique par Gveudeville	Fol.	4	1	
Atlas Historique	Fol.	4	1	
Atlas der berühmten Städten	Fol.	1		1
Amusemens Philologiques	8 ^{vo}	4	1	
Annales de la Vertu			2	1
Aetates Mundi et Friderici 3 th Historia	Fol.	1	1	
Antoni Archi Episcopi Florentini Capitula 1480.	Fol.	1	1	
Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigantini Epistoles 1471.	4 ^{to}	1	1	
Amphitheatrum Turcicum neu eröfnetes	Fol.	1	1	
Anti Lucretius Cardinal Polignac	12 ^o	2	1	
Alterthümer Darien	Fol.	1	1	
Aenne Sylvii Historia Friderici III.	Fol.	1		1
S. Augustini Opera omnia	4 ^{to}	18	1	
[S. Augustini] de Civitate Dei	Octav.	5	1	
[S. Augustini] Mediationes	Octav.	1	1	
Augerii Busbequii Epistolae de Legatione Turcica	Octav.	1	1	
[f. 6 ^r] Aventures Telemaque	Octav.	1		1
Adjumentum Memoriae ²⁰²	Duod.	1		1
Aristippe, ou le bau ²⁰³ Ministre	Duod.	1		1
A	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Agis Tragoediaja	Octav.	1	1	
Arriani Ars Tactica	Quart.	1		1
Accolli de Bello Christianis Contra Barbaros gesto	Octav.	1		1
Anti-Saus-Souci	Octav.	3		1
Anecdotes de Charles XII.	Octav.	1		1
Amusemens de la Chasse	Octav.	2		1
La Philosophie des Arbres	4 ^{to}	2	1	
Annales de l'Empire	Octav.	2		1
Anweisung zur Zeichenkunst	Octav.	3	1	
Attisches Saltz neue Pose		1	1	
M. Aurelo Antonin	Octav.	1		1
Arithmetique Militaire	Octav.	1		1
[f. 6 ^r] Abhandlung vom Wasserbau	Octav.	1		1
L'Avant Courier	Octav.	1		1
Anecdotes, oder Sammlung kleiner Angebenheiten		2	2	

²⁰¹ Hadik András s. k. megjegyzése: *gegeben auch Vien.*

²⁰² Hadik András s. k. megjegyzése: *den Praefectus Militaries geschencket.*

²⁰³ Helyesen: *bon.*

Allgemeines Trag-Büchlein	Oct.	1		1
L'Art des Armées Navales ²⁰⁴	4 ^{to} Maj.	1	1	
L'An Deux mille Quatre cent Quarante, nouvelle Edition	8 ^o	2	1	
Abelli Urkunden der Kirche von der Besonderen deren Andacht der Christen gegen die Heilige Jungfrau und Mutter Gottes Maria		1	1	
Ambras HofSchloß in Tÿrol, Raritats Kabinets Beschreibung		1	1	
Auszug aus dem Befehls Protocol der Neústädter Militar Academie	8 ^o	1	1	
Antiquarius Curriaser von Berckenmayer	12 ^o	1	1	
Antiquitatum Convivalium Libri III, in qvibus Hebræorum Græcorum, Romanorum, aliarumqve Nationum, antiqva Conviviorum genera, mores Consuetudines ritus Ceremoniæque Convivales, atqve etiam alia explicantur, rarissimus liber 1594.	4 ^o	1	1	
Auli Gellii Noctes Atticæ	12 ^o	1	1	
Anatomia Ecclesiæ Catholicæ	4 ^o	1	1	
[f. 7 ^c] Albertus Magnus de Secretis Mulierum	4 ^o	1	1	
Allgemeines Historisches Lexicon	Folio	4	1	
L'Art de la Teinture	8 ^o	1	1	
Adjumentum memoriæ manuale		1	1	
Aulicæ Vitæ, ac Civilis Libri IV. Danielis Eremitæ, cum aliis Opusculis Ejusdem		1	1	
Ars moriendi	4 ^o	1	1	
Æsopus	8 ^o	1	1	
Agrippa, de la grandeur, & de l'Excellence des Femmes au dessus des Hommes	8 ^o Min.	1	1	
Ambrasische Helden Rüst Kammer	4 ^o	1	1	
Austriacæ Gentis Imagines per Franciscum Tertium Bergomatem	Fol. Maj.	1	1	
Ameriqve. Les differents Evenemens de la Gverre a l'occasion du Svulevements de 13. Provinces et de l'establissement de Son independence en recueille d'Estempes avec l'Histoire	Fol. Maj.	1	1	
A	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Abhandlung über die Steinwunden	4 ^o	1	1	
Archee Holtz	8 ^o	3	1	
L'Abbay Chronologiæ Historiæ	Fol.	1	1	

²⁰⁴ Ettől a tételtől a B-betűs könyvek listájáig a címetek Hadik András s. k. írta.

[f. 8 ^e] B	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Biblia Sacra	Fol.	1		
Born Musæi Cæsarei Testamenta		1	1	
Biblia Sacra	Quart.	2	1	
Binnenen Bestimmung der Käyserliche Macht-Vollkommenheit		1	1	
Barmanum sive Bomanum Alphabetum Melchiore Carpaino Barnabita Missionario		1	1	
Bonanni Sýracusæ Antiquæ	Fol.	1	1	
Breviarium Romanum	Quart.	1	1	
Böethius de Consolatione Philosophia 1497.		1	1	
Baxter Glossarium Antiquitatum Britannicarum	Fol.	1	1	
Bernardi (:Divi:) Opuscula, Liber valde rarus 1495.	Octavo	1	1	
Belii Adparatus ac Historiam Hungaricam	Fol.	1		1
[Belii] Prodromus antiquæ et novæ Hungariæ	Fol.	1		1
[Belii] Notitita Hungariæ	Fol.	4		1
Bonfinii Decades de Rebus Hungaricis	Fol.	1		1
[f. 8 ^e] Bocto Jurisprudentiæ Criminalis	Fol.	1		1
Boodt Gemmarum et Lapidum Historia	Quart.	1	1	
Biblioteque der neünsten Reiß Beschreibungen				
Bossuet avec les Ocvres Posthumus	Oct.	4	1	
Borns Briefe über Mineralogische Gegenstände von Brouland durch David Krantz	Oct.	1	1	
Bielefeldt-Lettres	Oct.	2	1	
Buffon Epoques de la Nature		2	2	
[Buffon] Institutions Politiques	Oct.	4	1	
Biblioteque Amusante et instructive		3	3	
Bielefeldt	4 ^{to} .	2	2	
Büschings Vorbereitung zur Geographie	Oct.	1	1	
Bardai Argenis, Satýricon, Icon Animorum		3	3	
Bároczi Sandor Cassandraja	Oct.	4	1	
[f. 9 ^e] A Bölcsessegnek Könýve	Oct.	1	1	
Bergier Examen du Matterialisme	Oct.	2	1	
Berosi Sacerdotis Caldaici Antiquitatum Libri	Oct.	1	1	
Briefe Clemens des 14 ^{ten}	Oct.	1	1	
Ballet Reponses Critiques aux plutiennrés difficultes proposés par les nouveaux Incrédules		3	1	
Boileau	Oct.	4	1	
Belisle Sa Vie Politique et Militaire le meme Maréchal de France son Testament		1	1	
Baumer Beschreibung eines Stuben Ofens	Quart.	1		1
Le Blond, Elements de la Tactique	Quart.	1		1

[Le Blond] essai sur la Castrametation	Oct.	1		1
Berchtold Apologatici Libri 3.	Oct.	1		1
Barköczi von der Luße	Oct.	1		1
Bäumgarten Feld Histoire	Quart.	4		1
[f. 9 ^o] Bibliothéque Amusante et Instructive	Oct.	1		1
B	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Bohacs de Animalibus marinis	Quart.	1		1
Basenbaum	Oct.	1		1
Bäyer Grundriß den allgemeinen Patologie	4 ^{to} Maj.	1	1	
Bilder-Geographie	Oct.	1		1
Burscheid Kayßers Leo des Philosophen Strategie et Tactic	Oct.	2	1	
Betrachtungen in der Einsamkeit	Oct.	1		1
Boch der Feldjäger-Dienst		1	1	
Betrachtungen über Verschiedene Gegenstände der allgemeyne und eingelene Glückseligkeit		1	1	
Bruti Petri Victoria Contra Iudæos 1489. Rarissimus ²⁰⁵	Fol.	1	1	
Bercastel Geschichte der Kirche	8 ^o		1	20
Bourscheid Geschichte des Festen				
Feldzuge der Russen gegen die Türcken im Jahr 1769. ²⁰⁶		1	1	
Biblia Magyar nyelven.			1	
[f. 10 ^r] Bittner Klagen der Heyligen Christ Catholischen Kirchen wider die Brochuren 1785.	8 ^o	1	1	
Bons mots, et Gasconades		1	1	
Balassa Balintnak, és Rimai Janosnak Istenes Enekei	12 ^o	1	1	
Balduines de Calces, et Nigronus de Caliga Veterum	8 ^o	1	1	
Busbequius, Ses Ambassades, et Voyages en Turquie & Amasie		1	1	
Binnenzucht		1	1	
Der Binnen Monarche Wehr, und Wasser faste Amazonen und Warders einen Berühmnten Englischen Medico		1	1	
Baroni de Verularimo opera omnia	Folio	1	1	
Bartolinus de Armillis Veterum	8 ^o Maj.	1	1	
Bellum Tartaricum	12 ^o	1	1	
<Benkö Historia Trans>				
Bizot Histoire Metallique	8 ^o Maj.	2	1	

²⁰⁵ Ettől a tételtől a C-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²⁰⁶ Hadik András megjegyzése: *dem Andree gegeben.*

[f. 11 ^r] C	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Constitutio Criminalis Theresiana	Fol.	1	1	
Corpus Iuris Hungarici	Fol.	2		1
Corpus Iuris Militaris	Quart.	1		1
Cypriani Divi Epistolæ [1]483.		1	1	
Code Militaire	Octav.	5		1
Confoederatio generalis Poloniae et Lithuaniae Poloniae.	Fol.	1	1	
Cromeri Martini Polonia	Fol.	1	1	
Castrucii Bonamici de Rebus ad Velitras gestas	Quart.	2	1	
I. Cæsaris Commentaria	Quart.	2		1
I. Cæsaris Commentaria	Oct.		1	1
Curtius de Rebus Alexandri	Quart.	1	1	
Chronologische Auszug der Geschichte von Pohlen	Oct.	1	1	
Critique Sur Bonneval	Oct.	1	1	
Camuset Principes Contre l'Ineredulités	Oct.	1	1	
Correvoon Lettres sur la Decouverte du Herculanum	Oct.	2	1	
[f. 11 ^v] Claville Traité du vrai Mérites	Octavo	2	1	
C	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Carracioli die ruffende Stimme der Warheit	Oct.	1	1	
[Carracioli] le Veritable Mentor	Oct.	1		1
[Carracioli] Tableau de la Mort	Oct.	1		1
Cæsars (:Les:) de l'Empereur Iulien	Quart.	1	1	
Crillon l'homme moral	Oct.	1	1	
Cox deconvertes Russes		1	1	
Contarino Historie vom Krieg zwischen den Türckischen Kaÿßern Selim und den Republik Venedig	Quart.	1	1	
Chroms Compendium Arithmeticae	Oct.	1	1	
[Chroms] Rechenbuch	Oct.	1		1
Calmet, von Erscheinungen	Oct.	2	1	
Commentaire de Mouttne	Oct.	4	1	
Castilkon Considerations sur les Causes Phÿsiques et mo- rales de la Diversité du Genie des Moeurs et du Gouverne- ment des Nations	Oct.	3	1	
[f. 12 ^r] Curiosités Historiques, utiles à l'Histoire de France	Duod.	2	1	
Caracteres du Messie	Oct.	1	1	
Constitutiones Transylvaniae	Oct.	1		1
Conversation avec soi-même	Oct.	1		1
Croiset Retraite Spirituelle	Oct.	2		1
Catechismus Römischer	Oct.	4	1	
Carpzovii Practica Criminalium	Fol.	1		1
Condé (:Louis II. Prince:) par Desormeaux	Oct.	4	1	

Campagnes du Duc Noailles	Oct.	2		1
Conseils à un Ami	Oct.	1		1
Clarisse	Oct.	6		1
Cyropoëdie Nouvelle	Oct.	1		1
Cuisinier Francois	Oct.	1		1
Cari Lucretii de Rerum Natura	Oct.	1		1
Concilium Tridentium	Oct.	1		1
Idem concilium ex Recognitione Ioan Gallemart		1	1	
[f. 12 ^v] Cicero de Officiis	Oct.	1		1
Conspectus Historicus den Sachischen Nation	Fol.	1		1
Cyrylli Beati Patriarchæ Alexandrini opera a Trapezuntio tractum. Opus insignatus 1513. ²⁰⁷		1	1	
Calepini Dictionarium	Fol.	1	1	
Comitium Gloriæ Lentum qvam Sangvine qvam virtute illustrium Heron Iconibus in Structum		1	1	
Cziropedia az az Kszenofonnak az Czirus Király életéből etc.	8 ^o	2	1	
Chronica Türckische, und Hungarische 1663.	Fol.	1	1	
Columnæ Fabu Lyncæorum Notita	4 ^o	1	1	
Chariclia	8 ^o	1	1	
Clugii de Baptismo Adami	4 ^o	1	1	
Concile de Constance.		2	1	
Cour (:la:) de St. Germain, le Comte Tekeli, le Comte Barcellona. Histoire.	12 ^o	1	1	
Chanoine (:l'heureux:) de Rome	8 ^o Min.	1	1	
C	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Chronicon Orientale Petri Rahebi Ægyptii prima ex Arabico latine redditum ab Abrahamo Euhellensi Sÿro Maronita e monte Libano nova interpretatione donatum cum Supplemento Hÿstoriæ orientalis in duobus Tomis rarissimus	Folio	1	1	
[f. 13 ^r] Columna Coehlis M. Aurelio Antonio Augusto dicata in Belli imaginibus	Fol.	1	1	
Clementis Divi Recognitionum Libri X.	Folio	1	1	

[f. 14 ^r] D	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Dictionaire universal de Trevoux	Fol.	5	1	
Dictionaire Roÿal par Tomay	Quart.	2	1	
Dictionaire Economique	Fol.	2		1
Supplement au Dictionaire	Fol.	2		1

²⁰⁷ Ettől a tételtől a D-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

Dictionaire Universel de Fosilles par Bertraud	Quart.	2	1	
Dictionaire Crÿctologique par le même	Quart.	2	1	
Dictionairium Latino Hungaricum per Pariz-Papai	Fol.	1		1
Dictionaire Historique nouveau ou abrègé de tous les hommes, qui se sont fait un Nom	Oct.	6	1	
Dictionaire Philosopho-Theologique	Oct.	1	1	
Dictionaire d' Anecdote		2	1	
Dictionaire Anti Philosophique	Oct.	2	1	
Dictionaire des Merveilles de la Nature		2	1	
Dictionaire de Morale Philosophique	Oct.	2	1	
Dictionaire Geographique par Sosgieu	Oct.	1	1	
[f. 14 ^v] Dictionaire Portatio de Richelet	Oct.	2	1	
Dictionaire à la Connoissance de l'homme	Oct.	1		1
Dictionaire Encyclopedique	Oct.	1		1
Dictionaire Historique de Mythologie	Oct.	1		1
Dictionaire des Droberbes	Oct.	1		1
Dictionaire Universel d' Agriculture	Oct.	2		1
Dictionaire Raisonné Universel d' Histoire Naturelle par Mr. Valmont de Bomare ²⁰⁸	4 ^{to}	6	1	
Dictionaire abrégé d' Antiquité ²⁰⁹	12 ^o .	1	1	
[f. 15 ^r] Description des Paÿs-bas	Fol.	1	1	
Description de l'Arabie par Niebuhr	Quart	1	1	
Description Geographique Historique Chronologique Politique et Physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise	Quart	4	1	
avec				
Un Atlas par du Halde	Fol.	1	1	
Description de l'Isle Formou d'après les Memoires du Sièur George Psalman à Czar	Oct.	2		1
Description de Versailles	Oct.	2		1
Description de l'Interieur des [f. 15 ^v] Palais de Sans-Souci, Potzdam et Charlottenburg	Quart.	1	1	
Descriptio de la Gallerie et du Cabinet Roÿal de Sans-Souci	Oct.	1	1	
Description des Groupes et Statues du Roi de Prusse	Oct.	1	1	
D	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Delices de l'Espagne et Portugal	Oct.	3		1
Delices de la France	Oct.	3	1	
Delices de l'Italie	Oct.	1	1	
Delices de la Hollande	Oct.	1		1

²⁰⁸ Hadik András s. k. írása. A megjegyzés rovatban: 30 f.

²⁰⁹ Hadik András s. k. írása.

[f. 16 ^r] Discours sur les Monuments publiques de tous les Æges et de tous les Peuples connue par l'Abbé Lubersad	Fol.	1	1	
Discours sur l'Histoire Anticum	Oct.	1		1
Discours Historique sur Facile	Oct.	1		1
[f. 16 ^v] Dissertationes de utroque Archi-Episcopatu Kÿoviensi et Haliciensi	Quart.	1	1	
Dissertatio de Idiome Hungarorum et Laponum	Fol.	1		1
Dionÿsii Halicarnassei Antiquitatum Romanarum Libri XI. ²¹⁰	12 ^o .	2	1	
Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Germanium, Authoribus Molnár et Beer. 1718.	8 ^o .	1	1	
Dÿonyssii Areopagitæ Opera Omnia 1694.	Folio	2	1	
Duglosii Historia Poloniae	Fol.	2	1	
Duglos Historia de France	Oct.	1	1	
[Duglos] Considerations sur les moeurs de ce Siecle	Oct.	1	1	
Delius Einleitung zu der Bergbaukunst	Quart.	1	1	
Diodorus Sicculus	Fol.	2	1	
Dionis Cassii Historia Romana ²¹¹	Fol.	2	1	
Deguiques Histoire Generale des Huns	Quart.	3		1
Duchene du Moureau Clemens de l'Architecture Navale	Quart	1	1	
[f. 17 ^r] Denkwürdigkeiten des Marschals Veterani	Oct.	1	1	
Diogenes Laertius ²¹²	Oct.	1	1	
Desericii de Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria	Fol.	1		1
[Desericii] Historia Hungariæ	Fol.	5		1
Dÿetis Cretensis	Quart.	1		1
Döbels ersahmen Käyser	Fol.	1		1
Dialogues moraux d'un Petit Maitre Philosophe & d'une Femme raisonnable 1714. ²¹³	8 ^o .	1	1	
Décsÿ, Replica Polemico-Diplomatico-Legalis pro Apostolicis Constitutionibus, et Legibus Divorum Stephani, & Ladislai Regum Hungariæ etc. 1784.		1	1	
Ejusdem Osmanographia 1788.	4 ^o Min.	3	1	
Dionÿsius Carthusanus de Quatuor novissimis Hominis	12 ^o .	1	1	
Doctrinæ Veterum Sapientum Operam Joannis Volandi 1588. Rarus	8 ^o .	1	1	
Demonstrations Solides de la Verité de la Religion Protestante Contre la Religion pretendie Catholique. NB. remplies des faussetées & mensonges		1	1	

²¹⁰ Ez és a következő két tétel Hadik András s. k. írása.

²¹¹ Hadik András s. k. írásával a megjegyzés rovatban: *f. 10.*

²¹² Hadik András s. k. írásával a megjegyzés rovatban: *Item in 2. Tomes.*

²¹³ Ettől a tételtől az E-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

1. Dionysius Afer de Situ Orbis. 2. Dion[ysius] Chrysostomus Prusensis. 3. Petronius Arbitrator. 4. Symmachus. 5. Laudinus. 6. Salernus. [f. 17 ^v] 7. Abstemius. 8. Rabi Hysopæus.	4 ^{to} .	1	1	
D	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Dacia des bedrungen durch Hofen Bethlen, verdeüthet durch Grösten	12 ^o .	1	1	
David's Kriegs Gesang durch Schönfeldt	8 ^o .	1	1	
Delphini Friderici defluxen, & Refluxen Aqva Mario	Fol.	1	1	

[f. 18 ^r] E	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Essai d'un Dictionnaire de la Connoissance du Mondo des Sciences Universelles	Quart.	1	1	
Essai sur la Cavallerie tant ancienne que moderne	Quart.	1	1	
Essai sur l'Art de la Guerre	Quart.	1		1
Essai sur les Connoissances d'un General	Oct.	1		1
Essai sur les grands Evenemens	Oct.	1		1
Essai sur la Foiblesse des Esprits Forts	Oct.	1		1
Essai sur la Population de l'Amerique	Oct.	1	1	
<Ec> Ehel Catalogus Musæi Cæsarei	Fol.	2	1	
Examen de l'Evidence Intrinsèque du Christianisme par Soame Jenyns	Oct.	1	1	
Examen du Materialisme par Destesle. NB. tres Excellent		2	1	
Essais Sur les Hartas		1		1
L'Esprit des Apologistes de la Religion Chreienne		3	3	
[f. 18 ^v] B. Ephrem Sermones per Fratrem Ambrosium ex Grecis in Latinum versi 1501. rarissimus Liber	Quart.	1	1	
Esprit des Maximes politiques par Pequet	Oct.	2	1	
L'Esprit des Romains	Oct.	1	1	
L'Esprit de la Ligne, ou Histoire Politique des Troubles de France	Oct.	3	1	
L'Esprit de St. Evremont	Oct.	1	1	
Encyclopedie Economique	Oct.	16	1	
Encyclopedie nouvelle Portatione	Oct.	2		1
L'École de l'Administration Maritime	Oct.	1	1	
Entretien de Phocion Sur le Raport de morale avec la Politique	Oct.	1	1	
Eybel Adumbratio Audii Jurisprudentiæ	Oct.	2	1	
[Eybel] Lucubratio Canonica	Oct.	1	1	
[Eybel] Ordo Principiorum Iuris Prudentiæ	Oct.	1	1	
Etat du Bengale	Quart.	1	1	

[f. 19 ^r] Evenemens Historiques du Bengale et Indostan par Haluel	Quart.	1	1	
Etat Politique de l'Europe par Maupertius	Oct.	1	1	
Episcopi Agrienses Pars 1 ^a	Oct.	1		1
In Eugenii Papis Sabondiaë Funere Oratio	4 ^{to} Maj.	1	1	
Eugenii Printzen von Savoyen Heldenthatten	Oct.	6		1
[Eugenii] Haupt Militair-Observations	Oct.	1		1
Examen de Belisaire	Oct.	1		1
Ertz-Stuffen	Quart.	1		1
Europæisches Post-Recht	Oct.	1	1	
Az Embernek Probaja	Oct.	1	1	
Emerich	Oct.	1		1
[f. 18 ^r] E	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Epistolæ Abelardi & Heloisæ Latinæ originales, et translatio carum Gallica ²¹⁴	Oct.	2	2	
Eusebii Chronicon, rarissimus Anni 1483.	4 ^{to}	1	1	
Ephraim Sti Opera Omnia 1616. liber rarissimus	Folio	1	1	
Etonement de l'Europe	8 ^o	1	1	
[f. 19 ^v] Epitome Rerum Hungaricarum rebus per Iudices descriptæ, authore Petro Ranzano 1558.	Fol.	1	1	
Epitaphium Friderici Regis Borussiaë Stylo lapidari, Consilarii Aulici a Birckenstock Opus eximium	4 ^o	1	1	
Erasmi Roterodami Proverbiorum Chÿtides	Folio	1	1	
Eckhel Choix des Pierres Gravees du Cabinet Imperial des Antiques		1	1	
Emblemata Politica	4 ^o	1	1	
<Estorias> Esteraziana Dominus Trophæum	Fol.	1	1	

[f. 20 ^v] F	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Flavius Josephus	Fol.	2	1	
Flavii Josephi Jüdische Historie	Fol.	1		1
[Flavii Josephi] de Bello Judaico	Oct.	1		1
Fresne Historia Mýrica	Fol.	1		1
Fridealský Minerologia Transylvaniaë	Quart.	1	1	
Follard Histoire de Polýbe	Quart.	6	1	
Esprit de Follard	Oct.	1	1	
Forbes Pensées sur la Religion Naturelle et revelée	Oct.	1	1	
St. Foix Essai Historique sur Paris	Oct.	5	1	

²¹⁴ Ettől a tételtől az F-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

Fontenelle Entretien sur la pluralité des Mondes	Oct.	1	1	
Falckenstein Mr. le Comte, ou Voyages de l'Empereur Iosephi II. avec les Anecdotes	Oct.	2	2	
Fragmenta Hungaricæ Historiæ	Duod.	1	1	
Frólich Erasmi Nummaria	Quart.	1		1
[f. 21 ^r] Femmes Galantes de la Cour de Henri II.	Oct.	1		1
Faits memorables de Frederic le grand	Oct.	1		1
Fabri Staat Kanzley	Oct.	17		1
Der Freúnd des Fürstens und Vatterlandes	Oct.	1	1	
Florinda	Oct.	1		1
Fleuri Historia Ecclesiastica	Oct.	1		1
Francisci Salesy de Autore Dei	Oct.	2		1
Szent Ferenznek élette	Quart.	1		1
Fortis-Reiße in Dalmatien	Oct.	2	2	
Frauenzimmer im 19 ^{en} Jahrhundert		1	1	
Fuggers Pferdezucht ²¹⁵		1	1	
Ejusdem magyarra fordítva Tolnay János által	4 ^o .	1	1	
Frangepani Francisci Comitis & Archi Episcopi Colocensis <Oratio> Episcopi Agriensis Oratoris Regni Hungariæ Oratio ad Cæsarem, & Electores Germaniæ, habita 15<51>41. usque ad 1551.	4 ^o .	1	1	
[f. 21 ^v] Familiæ Romanæ	folio	1	1	
F	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Femmes (:Grandeur, et Excellence des:) par Agrippa	12 ^o .	1	1	
Friedrichs des 2 ^{ten} Königs in Preussen Leben 1489.	8 ^o .	1	1	
Fischbúch	Fol.	1	1	

[f. 22 ^v] G	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Goltzii de Re Nummaria	Fol.	5		1
Ejusdem Græcia Sive Historia Urbium etc. ²¹⁶		1	1	
Gesnerus Conradus de Animalibus	Fol.	1		1
Gustini de Sacramento Eucharistiæ	Fol.	1		1
Grotius de Iure Bellis & Pacis	Oct.	1	1	
Giaconius de Tridinio	Oct.	1		1

²¹⁵ Ettől a tételtől a G-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²¹⁶ A tétel Hadik András s. k. betoldása.

Germaniæ Sacræ Metropolis Laureacensis cum Episcopatu Pataviensi Chronologice proposita Authore P. Marco Hansizio Societatis Jesu Galeoti Martii de Homine ad Archi Episcopum Strigoniensem Ioannem, fuit hic Author ac Aulam Mathiæ Regis Hungariæ. Liber rarissimus sine loco et Anno impressionis		1	1	
Gersoni Cancellarii Parisiensis de imitatione Christi, et de Contemptu omnium Vanitatum Mundi 1488.	12 ^{mo} .	1	1	
[f. 23 ^r] Guerre de Flandre	Quart.	1		1
Guerre des Paÿs Pas	Oct.	4		1
Guisehardin Memoires Militaires	Quart.	1	1	
Grandeurs des Romains	Oct.	1	1	
Les grands hommes veugés par des Sablons	Oct.	2	1	
Griffet l'Insuffisance de la Religion naturelle	Oct.	2	1	
De Guiques le Chou King, un des Livres sacrés des Chinois	Quart.	1	1	
Guinchien la Sauve Garde des Abeilles	Oct.	1	1	
Grammaire Turque	Quar.	1	1	
Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche durch Lacombe	Oct.	1	1	
Goldene Jahr hundert		1	1	
Geschichte von Pohlen	Oct.	1	1	
Geschichte von Böhmen von Peltzel	Oct.	1	1	
[f. 23 ^v] Geschichte der Bullen	Oct.	1		1
Geschichte Hamillens	Oct.	1		1
Geschichte Grandisons	Oct.	7		1
Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen den Russisch- und Türckischen Reiche, als auch zuherlaßßige Nachrichten von der Schlacht bey Boczim 1769. und der bey Lasul 1770.		1	1	
Gregorii des heÿligen Pabstes Dialog aus dem lateinischen übersezt. Ein seltenes Buch von Jahr 1473.	folio	1	1 ²¹⁷	
Gellerts-Wercke	Oct.	2		1
[Gellerts] Schilderungen	Oct.	1		1
Godscheds Weltweißheit	Oct.	2		1
[Godscheds] Rede-Kunst	Oct.	1		1
G	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Gedancken von Grafen von Oxenstirn	Oct.	1		1
Gedancken zerschiedene	Oct.	1		1
[f. 24 ^r] Gerichts-Anderung allgemeine für Böheim-Mähren, Schleißien, Österreich ob unter der Ennß, Steuer-markt, Kärnten, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyroll, und die Vorlanden		1	1	
Grammatica Nimiecka	Oct.	1	1	

²¹⁷ A kiadás és a példány Hadik beszûrása.

Guerre des Alpes avec l'Histoire de Coni par St. Simon	Quart.	1	1	
Gesetze für die <i>Kaiserliche Königliche Arme</i> in Auszug von Hinrich Audtor ²¹⁸	8 ^o .	1	1	
Gartenkunst		1	1	
Geschichte des Bäterischen Erbfolges 1779.	4 ^o Min.	1	1	
Grossing Ius publicum Hungariæ	8 ^o .	1	1	
Gesnerus de omni rerum fossilium genere, Gemmis, Lapidibus, metallis etc. 1563. Liber maxime rarus		1	1	
Grotius de veritate Religionis <i>Christianæ</i>		1	1	
Gentium Omnium Mores, Leges, etc. Ritus ex multis clarissimis rerum Scriptoribus a Ioanno Boemo Anbano Collecti 1556.	12 ^o .	1	1	
[f. 24 ^v] Georgiensis Mores Turcarum	12 ^o .	1	1	
Gesandtschaft nach Iapan der Niederlädischen Ost-Indien Compagnie gedruckt 1669. sehr rar	Fol.	1	1	
Grönländische Fischerey alte <i>und</i> neue	4 ^{to} .	1	1	
Gleichi Historia Numismatum Succincta de quibus Nummis ab Historicis ravalus olim a Turcis, & Gallis		1	1	
Gvevara in Aristotelis Mechanicas Commentarii		1	1	
S. Gregorii Papæ Moralia et expositiones in Iob	Folio	1	1	
Gallerie (la:) des Femmes fortes		1	1	
Galiberti Reith Schull		1	1	
Gallziens itziger Gestand	8 ^o .	2	1	
Gvalterii Tabula Chronographiæ Status Ecclesiæ Catholicæ a Christo nato ad Annum M.DC.XIV.	Fol.	1	1	

[f. 25 ^v] H	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Historiæ Romanæ Scriptores veteres, qui exstant omnes	Fol.	2	1	
Herodiani Historia Editio Princeps 1493.		1	1	
Historia Bÿzantina	Fol.	15	1	
Supplementum ad Historiam Bÿzantinam	Fol.	1	1	
Historia Bÿzantina Nichephoræ Gregoræ	Fol.	1	1	
Historiarum Herodiani Libri	Oct.	1	1	
Historia Olai Magni de Gentium Septentrionalium variis Conditionibus	Fol.	1	1	
Historia Saracina Coelii Augustini	Oct.	1	1	
Historia Regni Illÿriæ	Vol.	1		1
Historia Galliæ Libri 17. per Bartholomæum Grammond	Oct.	1	1	
Historia Hungariæ per Istvanfied	Fol.	1		1
Historia Zosimi	Oct.	1		1

²¹⁸ Helyesen: *Auctor*. Ettől a tételtől a H-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik András s. k. írta.

H	Editio	Tomii	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[f. 26 ^r] Historia vera Concilii Ōcumenici Tridentini à P. Sfortia Palavicino <i>Societati</i> Jesu. Expost Cardinale	Fol.	3	1	
S. Hÿeronimi Epistolæ Codex vetustissimus sine Armo Editionis		1	1	
Histoire du Prince Eugene de Savoÿe, du Prince & Duc Marlborough, et du Prince de Nassau Frise, par Mr. Dumont B. Carlsroon	Fol.	3	1 ²¹⁹	
Homere par <i>Madamme</i> Dacier	Oct.	7	1	
Histoire de Turenne	Quart.	2	1	
L' Humanité Histoire de Dampiere	Oct.	2	1	
Histoire Militaire du Duc de Luxemburg	Quart.	2	1	
Histoire de Charles 12 ^m i Roi de Suede par Nordberg	Ouart.	3	1	
Histoire de l'Empereur Charles 5 ^{en} par Robertson	4 ^o	2	1	
Histoire de Charles VI. Roi de France par <i>Madmaselle</i> Lus-sau	Oct.	9	1	
[f. 26 ^v] Histoire de Du [Bertrand du] Gueslin <i>Comte</i> de Lougmoille Connetable ²²⁰ de France par Berville	Oct.	2	1	
Histoire de Pierre le grand	Oct.	3	1	
Haukion Choan Histoire Chinoise		2	1	
Histoire de Guillaume le Conquerant	Oct.	2		1
Haras (:Essai sur les:)		1	1	
Histoire du Marechal Comte de Saxe	Oct.	2	1	
Histoire Abregé des Papes		2	1	
Histoire abregé des Empereurs <i>Romaine</i> de Grus		3	1	
Histoire du Chevallier Baÿard	Oct.	1	1	
Histoire de la Vie de Mornaÿ	Quart.	1	1	
Histoire du Cardinal Ximenes	Oct.	2	1	
Histoire du Cardinal Alberini	Oct.	2		1
Histoire de la Marquise de Pompadour	Oct.	1		1
[f. 27 ^r] Histoire du Pÿrrhus	Oct.	2		1
Histoire Naturele et Politique de la Pensÿlvanie		1	1	
Histoire de Ciceron	Oct.	4	1	
Histoire de Valpooh	Oct.	3	1	
Histoire de Saladin par Marin	Oct.	2	1	
Histoire des Philosophes Anciens par Saverieu	Oct.	5	1	
Histoire des Philosophes modernes par le meme	Oct.	8	1	
Histoire de Vaubrun	12 ^{mo}	1	1	

²¹⁹ Hadik s. k. megjegyzése: *Meinen Sohn Carl*.

²²⁰ Helyesen: *Guesclin Comte de Longueville Connestable*.

Histoire abrégée des Philosophes et des Femmes Celebres par Purry ²²¹	Oct.	2	1	
Histoire des Femmes galantes	Oct.	1		1
L'Histoire naturelle des Dorads de la Chim	Fol.	1	1	
Histoire des Amazones par Guyon	Oct.	1	1	
Histoire Medallique des 17. Provinces par Gerard von Loon	Fol.	3	1	
Histoir du Triumvirat de César Pompé et Crassus	Oct.	1	1	
[f. 27 ^v] Histoire des Tremblemens de Terre par Hales	Oct.	2	1	
Histoir des grands Chennies de l'Empire Romain	Fol.	2	1	
H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
L'Histoire de l'Intrique de Cabinet Sous Henri IV. et Louis 13 ^{eme} termine par la Fronde	12 ^{mo}	4	1	
Histoire Philosophique et Politique des Etablissemens et du Commerce des Européous dans les deux Iudes	Quart.	3	1	
Histoire de la Decouverte et de la Conploth du Peron	Oct.	2	1	
Histoir des Conclaves	Oct.	1	1	
Histoir des Templiers				
Histoire de la Campagne de Iesus	Oct.	4		1
Histoire de l'Eglise et de l'Empire	Quart.	2		1
Histoire General de la Marine	Quart.	1		1
Histoire du Traité Vestphalie	Oct.	6	1	
[f. 28 ^r] Histoire du Negociations pour la Paice à Bellgrade par Langier	Oct.	2	1	
Histoire naturelle de Dresde	Oct.	1		1
Histoir des Variations des Eclises ²²² protestantes	Oct.	2		1
Histoire L'Angletere par Smolet traduit L'Anglois par Targe, et la Continuation de celui ci, du celui la 19. et de Celui ci 5 ^e ensembl		24	1	
Histoire Universelle	Oct.	6		1
Histoire Ancienne	Oct.	4		1
Histoire Ancienne par Rollin	Oct.	5		1
Histoire de l'Europe	Oct.	3		1
Histoire des Revolutions de l'Empire des Arabes par Marigni	Oct.	4	1	
Histoire des Arabes sous le Gouvernement de Califes par le meme	Oct.	4	1	
Histoire du Roÿaume de Siom par Turpin	Oct.	2	1	
[f. 28 ^v] Histoire de Kamtschatka	Oct.	2	1	
Histoire et Angletere par d'Orleans	Quart.	3	1	
Histoir des Revolutions de Génes	Oct.	3	1	
Histoire de Suede	Oct.	1	1	

²²¹ Helyesen: *Bury*.

²²² Helyesen: *Eglises*.

Histoire de Malthe	Oct.	5	1	
Histoire de la Republique Romaine	Oct.	3		1
Histoire d'Hongrie	Oct.	1		1
L'Homme ou le Tableau de la Vie		1	1	
Histoire de Pombal		2	1	
Hunesovskÿ Medicinische Chirurgische Beobachtungen		1	1	
Historische Vorstelung der Geschicht Kündigen Gotten, weisßagenden Sÿbillen, und [...] Weiben	Quart.	1	1	
Helmoldi et Arnoldi Chronica Savorum item Vengarcii Slavonia reformata	Quart.	1	1	
[f. 29 ^c] Hugo Hermannus de Militia Equestri Antiqua et nova	Quart.	1	1	
Hemmer Respublico Tenediorum	Oct.	1	1	
Hopii Examen Institutionum	Oct.	1		1
Homeri Ilias	Oct.	1		1
Horatius	Oct.	2	1	
Hortus Gethsemanicus	Quart.	1		1
Hofmanii Orthodoxa Confessio	Oct.	1		1
Homines sub Aquis viventes	Duod.	1	1	
H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
De Hÿaena Odonifera	Duod.	1	1	
Hÿpponensis Opera	Oct.	1		1
Holod Evenemens Historiques interessantes relatives ou Bengale et a l'Indostan	Oct.	1	1	
Hÿacinthe la nouvelle Philosophie reputée	Oct.	1	1	
Hÿdrologie Nouvelle	Oct.	1	1	
[f. 29 ^v] Hallner Gedichte	Oct.	1	1	
Handbuch des ehrlichen Mannes	Oct.	1	1	
Hederichs Antiquitæ Lexicon	Quart.	2	1	
Haygoletts neü verändertes Rusßland	Oct.	2	1	
Haygoldts Beylagen zu den neü veränderten Rusßland	Oct.	2	1	
Hagecii Bohemische Chronik	Fol.	1		1
Haasens-Rechenschule	Oct.	1		1
Hurault Unterricht an einen Sohn	Oct.	1		1
Histoire des quartes derniers Campagnes du Marechal de Turenne en 1672, 1673, 1674, & 1675. par Mr. Beaurani ²²³	Fol.	2	1 ²²⁴	
Histoire de la Vré et de la Mort tragique de Bianca Capello	8 ^o	1	1	
Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken		1	1	
Histoire de l'Imperatrice Irene		1	1	

²²³ Ettől a tételtől az I-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²²⁴ Hadik András s. k. megjegyzése: 48. f. *Meinen Sohn Andre gegeben.*

Haedi Petri de Amoris Generibus Liber rarissimus, et Editio Princeps Anni 1492.	4 ^{to} .	1	1	
[30 ^o] Historia Cui titulus: Rerum Hungaricarum Scriptores rarii Historici, Geographici, ex veteribus Plerique, Sed jam fugientibus editionibus revocati etc. Anno 1600.	Folio	1	1 ²²⁵	
Histoire de Rois de Thracepar Cari	4 ^{to} . Maj.	1	1 ²²⁶	
Helvetius de l'Home	8 ^o .	2	1 ²²⁷	
Notitia rerum Hungaricarum Palma Episcopo Authore 1785.	4 ^{to} Min.	2	1	
Histoire Romaine eclaire par les Medailles		1	1	
Historia de ortu, Progressu, fatis, mutationibus, Reformationibus Ictis, et Legislatoribus Iuris prudentiæ Hungariæ Gentilis, ac Christianæ in quantum ad Processum Iudiciarium Spectat authore Antonia Decsy 1783.	8 ^o .	1	1	
Historiæ Istvankoi Continuatio per Kazý 1737.	Folio	1	1	
Notitia utraque cum Orientis, tum Occidentis Imperii, ultra Arcadii, Honoriiqve Cæsarum tempora, illustre vetustatis monumentum, unæ Thesaurus prorsum incomparabilis 1552.		1	1	
Handbuch der Gesetze <8 ^o > von Anno 1780 biß 1784.	8 ^o .			
Histoire de Constantinople depuis le Regne d'ancien Iustin, jusque a la fin de l'Empire par Mr. Cousin	8 ^o .	8	1	
Hermes, Handbuch der Religion		2	1	
[f. 30 ^v] Heloise és Abelard Czirik ²²⁸ által	8 ^o .	1	1	
Histoire du Calvinisme et Celle du Papisme	4 ^o .	1	1	
H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Horányi Elek Magyar Országgnak hatalmas és dicsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányinak emlékeztető Koporso épülete		1	1	
Hýgini Augusti Liberti Fabulæ, Tælepati F. Fulgentii Episcopi, Arati, & Procli Opera. 1535. rarissimus	Fol.	1	1	
Historia Rhodi per Vice Cancellarium Insulæ Anno 1496. rarissimus		1	1	
Hungariæ Notitia per Ferdinandem Beham	8 ^o .	1	1	
Histoire de Ienni, ou le Sage, & l'Athée	4 ^o .	1	1	
Herodoti Halicarnassei ²²⁹ des alles für neusten und ältesten Geschicht Schreybens Historia 1593 sehr rar	Fol.	1	1	
Ejusdem Historia Libri IX. Curante Gronato ²³⁰		1	1	

²²⁵ Hadik András s. k. megjegyzése: *f. 5.*

²²⁶ Hadik András s. k. megjegyzése: *f. 2 den. 24.*

²²⁷ Hadik András s. k. megjegyzése: *in duplo.*

²²⁸ Helyesen: *Cziriak.*

²²⁹ Saját kezű, sor fölötti betoldás.

²³⁰ A tétel sor közti betoldás.

Hausner Jahres Geometre	4 ^o Maj.			
Historische nachrichten dem letzten Lebens Jahr Könige Friderich II. von Preüssen durch den Grafen von Herzberg	8 ^o Maj.	1	1	
Homeri Opera Græco-Latina	Folio	1	1	
Histoire d'Hongrie par Mr. de Sacÿ	8 ^o	2	1	
Histoire Naturelle par Buffon		2	1	
Haus Mutter in allen ihne Gethäthen		5	1	
Histoire Naturelle de Quadriped es par Buffon				
Du meme Mineralogie				
Du meme Theorie de la Terre				
Historia Transÿlvaniæ per Benko		2	1	

[f. 31 ^r] I	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Jacobi Regis Angliæ et Thomæ Mori Cancelarii Opera	Fol.	1	1	
Iulii Pogiani Epistolæ et Orationes	Quart.	4	1	
Indostan (:de l:) L'Histoire en fragment	8 ^o	1	1	
Imago antiquæ Hungariæ	Quart.	1		1
Ius Statutarium Saxonum Transÿlvaniæ	Quart.	1		1
S. Ioannis Chrÿsostomi Divina Missa	Quart.	1		1
Iornandis Isidori et Procopii Fragmentum de Getharum sive Gothorum Origine et Rebus gestis	Oct.	1	1	
Iaskievics Pharmacia Regni vegetabilis	Oct.	1	1	
Itinerarium Peregrini Philosophi	Quart.	1	1	
Iustiniani Institutiones Editio antiquissima	Oct.	1	1	
Institutiones Politicæ	Oct.	1		1
[f. 31 ^v] Iansenismi verum Sÿstemæ	Oct.	2		1
Institutions Politiques	Quart.	1		1
Isidori Scti Opera liber rarissimus Editionis 1483.				
Journal des Choses memorables advenues durant le Regne de Henri III.	Oct.	2	1	
Journal de la Cour Louis 14 ^m e	Oct.	1	1	
Incas (:les:) ou la Destruction de l'Empire de Peron par Mr. Marmontel		2	1	
Instruction du Roi de Prusse pour ses Generaux	Oct.	1	1	
Le meme en Allemand	Oct.	1	1	
I	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Iouissance de soi meme	Oct.	1		1
Les Imperatrices Romaines	Oct.	2	1	1
Iancso Binnen Zuzht	Oct.	1	1	
Iacobi Gedancken	Oct.	1	1	

Iusti Sattieren	Oct.	3		1
[f. 32 ^r] <i>Szent Ignác Élete</i>	Oct.	1		1
Instruction für die Professoren der Chirurgischen Militär Akademie ²³¹	4 ^{to} .	1	1	
Iovii Pauli Novocomensis Episcopi Nucerin Historiæ sui Temporis	8 ^o .	2	1	
L' Incredule	8 ^o .	1	1	
Journale de l'Agriculture, du Commerce, et des Finances		11	1	

[f. 33 ^r] K	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
<Kircherii Latium vetus et novum	Fol.	1	1>	
<[Kircherii] Athanasii China	Fol.	1	1>	
Kerii Imperatores Orientes	Fol.	1		1
Kees Commentarius ad Institutiones Iustinianas	Quart.	2	1	
Kleist Poetische Werke		1	1	
Kirchmayer de Basilico Dracone Phoenice	Oct.	1	1	
Klein Elementa Linguae Daco Romanæ sive Valachiæ		1	1	
Konÿi Mag[y]ar Hadi Roman, avagy Grof Zrinÿi Miklosnak Sziget Varban telt Vitéz Dolgai		1	1	
Kutscher den Vollkommen		1		1
Klopstock Messias	Quart.	2	1	
Koczians von der Horn-Vieh-Seuche	Oct.	1	1	
[f. 33 ^v] Kunst ertruncken Menschen zu erwecken	Quart.	1	1	
Kantemir Germanische Geschichte	Quart.	2	1	
Kriegs-Buch	Quart.	1		1
Künstler (:der Kuriößer:)	Oct.	1		1
Koch-Kunst-Magazin	Oct.	2		1
Kramers Sitten-Reden	Oct.	2	1	
Keresztény Tudományi Elmélkedések	Oct.	1	1	
Katona Historia Primorum Ducum et Regum Hungariæ illæ in Tomo Singulari, hæc in Tomis 6. in Simul ²³²		7	1	
1. Kircherii Athanasii Latium vetus et novum ²³³	Folio	1	1	
2. Ejusdem Chissa ²³⁴	[Folio]	1	1	
3. Ejusdem Mundus Subterraneus ²³⁵	[Folio]	1	1	
4. Ejusdem Ars magna Lucis & Umbræ	[Folio]	1	1	

²³¹ Ettől a tételtől a K-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²³² Ettől a tételtől az L-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²³³ Hadik András s. k. megjegyzése: 10 f.

²³⁴ Hadik András s. k. megjegyzése: 8 [f.]

²³⁵ Hadik András s. k. megjegyzése: 12 [f.]

5. Eiusdem <i>Ars magna Sciendi</i> ²³⁶	[Folio]	1	1	
6. Eiusdem <i>Turris Babel</i> ²³⁷	[Folio]	1	1	
K	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
7. Eiusdem <i>Physiologia</i>	[Folio]	1	1	
8. Eiusdem <i>Phonurgia nova</i> ²³⁸	[Folio]	1	1	
9. Eiusdem <i>Sphinx Mýstagoga</i>	[Folio]	1	1	
10. Eiusdem <i>Musurgi[a]</i> ²³⁹	[Folio]	1	1	
[f. 33 ^v] 11. Eiusdem <i>Œdipus Ægyptiacus</i> ²⁴⁰	Folio	4	1	
12. Eiusdem <i>Magneticum Naturæ Regnum</i>	12 ^o	1	1	
13. Eiusdem <i>Musæum per Bonanni</i>	Folio	1	1	
14. Eiusdem <i>Arithmologia, Sive de abditis numerorum Mýsterijs</i>	4 ^o	1	1	
15. Eiusdem <i>Obeliscus Pamphilius</i>	Folio	1	1	
16. Eiusdem <i>Scrutinium Phýsico-Medicum</i>	[8] ^o	1	1	
17. Eiusdem <i>Itinerarium Extractum</i>	4 ^o	1	1	
18. [Eiusdem] <i>Splendor et Gloriæ Domus Ioannæ</i> ²⁴¹		1	1	
19. Kircheri <i>Prodromus</i>	4 ^o	1	1	
20. Kircheri <i>Eustachia Mariana</i>				
21. [Kircheri] <i>Arca Noe</i> ²⁴²				
Kepler <i>Dissertationes</i>	4 ^o	1	1	
Kleemans <i>Reisen</i>	8 ^o	1	1	
Kleinici <i>Iter Subterraneum</i>		1	1	
Kaprinai <i>Hungaria Diplomatica</i>	4 ^o Maj.	1	1	
Der <i>Curioser Künstler</i>	4 ^o	1	1	
Kieslings <i>Gespräch über die Verwaltung eines Landguths</i>	8 ^o	1	1	
Kollár <i>Historiæ Diplomaticæ Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariæ Regum</i>	4 ^o	1	1	
Kriege in Bosnien in den Feldtzug in 1737. 1738. 1739. aus dem Türckischen übersetzt von Dubski	4 ^o Min.	1	1	

[f. 34 ^r] L	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Leibnitii <i>Theodicæa</i>	Quart.	1	1	
Lavour <i>Histoire de Table Confesse</i>	Oct.	4	1	

²³⁶ Hadik András s. k. megjegyzése: 8 [f.]

²³⁷ Hadik András s. k. megjegyzése: 9 [f.]

²³⁸ Hadik András s. k. megjegyzése: 4 [f.]

²³⁹ Hadik András s. k. megjegyzése: 12 [f.]

²⁴⁰ Hadik András s. k. megjegyzése: 36 f.

²⁴¹ A tétel sorközi betoldás.

²⁴² Hadik András s. k. megjegyzése: 12 f. A 19–21. tételek Hadik András s. k. betoldásai az *Anmerkungen* rovatban.

Lipsii Opera omnia	Oct.	4	1	
Louberc du Roÿaume Siam		2	1	
Lucanus Timeus et Aristoteles	Oct.	1	1	
Lakics Diælectiones Canonicae de legitima Episcoporum Constituendorum		1	1	
Lacon Politicus	Oct.	1	1	
Lazar Opera Poetica	Oct.	1		1
Luex de Linda Descriptio Orbis	Oct.	1		1
Lessii Opusculum Asceticum	12 ^{mo}	1	1	
L'Esprit des Monarques Philosophies	Oct.	1	1	
Lexicon Europæisches-Staats-KriegsundFriedensdurchHör-schelmann		2	1	
[f. 34 ^v] Luthers Cathecismus durch Dannich		1	1	
Luthers bishero ungedruckte Schreiben		1	1	
L	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Lipsi Policreticon sive de Machinis		1	1	
Lipsi de Militia Romana		1	1	
Louis XVI. (:les Festes de:)	Oct.	2	1	
La Ligne de Cambrai	Oct.	2		1
Lettres Invies du Marguis d'Argens		8	1	
Lettres sur la Decouverte du Herculanium	Oct.	2	1	
Lettres de Mr. Maintenon	Oct.	9		1
Memoires à l'Histoire de Mr. de Maintenon	Oct.	6		1
Lettres de Louis Montalte	Oct.	4		1
Lettres de Primore	Oct.	2		1
Lettres de M ^{eur} de Sevigné	Oct.	5		1
[f. 36 ^r] Lettres du Cardinal d'Assat	Oct.	5	1	
Leben und Thatten der Durchlauchtigsten Seehelden	Quart.	1	1	
Lichtenstein entdeckte Geheimnüsße oder Kunstwörterher bey Bergwercken und Hüten-Arbeiten	Oct.	1	1	
Leben, Regierung und Arbeiten der Venetianischen Hertzo-gen	Duod.	1	1	
Lactantii Firmiani Divinarum Institutionum ad versus Gen-tes de falsa Religione 1497. rarus ²⁴³	Fol.	1	1	
La Lais Philosophe de Madame D. sur l'impieté de Mr. Vol-taire rare	8 ^o .	1	1	
Liber moralitatum elegantissimus magnarum rerum naturali-um, Lumen Animæ dictus: Cum Septem apparitoribus, nec non SS. Doctorum, orthodoxæ fidei Professorum, Poëtarum etiam, et Oratorum auctoritatibus, per modum pharatrae Secundum Ordinem Alphabeti Col-lectis. Anno I.X.II. Liber rarissimus.	Fol.	1	1	

²⁴³ Ettől a tételtől az M-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

[f. 36 ^v] Lutheri Martini Vita nummis, atqve iconibus illustrata et Successorum Evangelia reformationis, Iubilaeorumque Evangelicorum Historia etc. Authore Iuncker 1699.	8°	1	1	
Lexikon Universæ rei summaria veterum, et præcipue Græcorum, et Romanorum cum Observationibus Antiquariis, Geographicis, Chronologicis, Historicis, Criticis Authore Rasche	4°Maj.	3	1	
Lexicon von Hungarn		1	1	
Legationis a fulgida Porta ad Sophorum Regem Schah Sultan Hussein Anno 1720. expeditæ authentica Relatio per Duris Efendi translata per Iuvam Krusius S. I. Missionarii Persici				
Lotichii Rerum Germanicarum Libri LV. 1646.	Folio	2	1	
Lapidum Speculum Camilli Leonardi	8°	1	1	
Leonis (:Ioannis:) Africani Africae descriptio 1632. rarus	12°	1	1	
Lister historia Conchyliorum liber rarissimus	Folio	1	1	
<Lexicon allgemenes Historisches von Selio	Fol.	4	1>	
Lazý Volfgangi Migrationes Gentium		1	1	
Legatio 6tis Virmond 1719. ²⁴⁴	8°	1	1	
Legatio 6tis Leslie		1	1	

[f. 37 ^v] M	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
<u>Manuscripta</u>				
Forgacs de Rebus Hungariae	Fol.	1		1
Wolfgangi de Bethlen Historiarum Libri	Fol.	1		1
Wolfgangi de Bethlen Continuatio Historiae	Fol.	1		1
Bethlenii Vita per ipsum Conscripta	Fol.	1		1
Bethlenii Gabrielis Testamentum	Fol.	1		1
Grendzi Elenchus Wolfgangi de Bethlen	Fol.	1		1
Borthini de Rebus gestis Gabrielis Bethlen	Fol.	1		1
Simigy Rerum Hungaricarum post Bonfinium	Fol.	1		1
Maurocenus de Æterna temporalique Christi Generatione in Iudaicæ improbationem perfidia SS. ad Paulum Pontificem 1473. ²⁴⁵	Quart.	1	1	
[f. 38 ^r] Rosnai Historia a Ferdinando I° usque ad Leopoldum I ^{um}	Fol.	1		1
Grondzký Historia Belli Cosaco Polonici	Fol.	1		1
Szamoskoj Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1
Cserei de Nagý Aýta Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1
Tordai Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1

²⁴⁴ Hadik András s. k. megjegyzése: *Vide in V. aliam Historiam Legationis in Germanico.*

²⁴⁵ Hadik András s. k. marginális megjegyzése: *impressum.*

Kemény Ioannis de Transylvania	Fol.	1		1
Felner Breviarium Historiæ Transylvaniae	Fol.	1		1
Ferdinandi I ^{mi} Instructio pro Commissione Transylvaniae	Fol.	1		1
Soterii Res Dacica	Fol.	1		1
Syloge Actorum Hungaricorum Transylvanicorum sub Leopoldo, Iosepho et Carolo Imperatoris	Fol.	1		1
[f. 38 ^o] Conspectus Historicus den Sächischen Nation	Fol.	1		1
Descriptio Civitatis Claudiopolis	Fol.	1		1
Uhlfeldii Diarium Legationis	Fol.	1		1
Borsaj Palatini Historiæ Hungariæ	Fol.	1		1
Miko Vita per ipsum Conscripta	Fol.	1		1
De Principibus et Statu publico	Fol.	1		1
Instrumentum Pacis inter Leopoldum et Mustapham Imperatorem	Fol.	1		1
Hauer Gynecæum Numismatum	Quart.	1		1
Calastrum Regni Bohemiæ	Oct.	1	1	
Mitterpacher Elementa Rei Russhiae		2	2	
[f. 39 ^o] Analecta Lapidum	Oct.	1		1
Von den Prüssischen Truppen	Quart.	1		1
Manuscriptum Ordinationis Ducis Venetorum ad Solennem Capitaneum ad partes Candidæ Sæculi XV. in membrana latine et Italice Augustino Surrano		1	1	
Simile ejusdem Sæculi æque in membrana, et itidem latine et Italice ad Potestatem et Capitaneum Barsani Vincentio Viaro		1	1	
Æquale Manuscriptum ad Procuratorem Sti Marci Franciscum Cornelium ejusdem Ætatis		1	1	
Manuscriptum æquale Venctum Ducis Antonii Perli Ioanni Foscareno in Potestatem ^a M. S. Membræ cum <i>Miscellaneum Variorum</i> 1459. <i>Rarissimus</i>	8 ^o	1	1 ^{a246}	
M	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[39 ^o] Prixinensem delegato ejusdem Temporis		1	1	
Item Ducis Nicolai de Ponte ad Iacobum Foscarenssem		1	1	
Item à Stephano Viato Duce Venetorum Æque in membrana		1	1	
Item à Marino Grimano &.		1	1	
Item à Dominico Contareno		1	1	
Item sine Titulo		1	1	
Memoires sur l'Infanterie ou Traite des Legions, par le Marechal Comte la Saxe	Oct.	1	1	
Memoires du Reveries de Guerre parle meme	Oct.	1	1	
Memoires du Duc de Villars	Oct.	3	1	

²⁴⁶ a ... ^a A jelölt szövegrész Hadik András s. k. lapolji megjegyzése.

Machiavel Histoire de Florence		1	1	
Memoires secrettes de la [f. 40 ^r] Guerre d' Hongrie par par [!] Schmettan	Oct.	1	1	
Memoires du Marechal de Tourville	Oct.	3		1
Memoires de Montecuculi	Oct.	1	1	
Memoires de Bervik	Oct.	2	1	
Memoires de Philippe de Comines	Fol.	1	1	
Memoires de Christine Reine de Suede	Quart.	2	1	
Memoires Historiques et Geographiques Sur la Valachie	Oct.	1	1	
Memoires Politiques Conservants la Guerre	Oct.	1	1	
Memoires de Sully	Oct.	8	1	
Memoires de Roger Rabutin	Oct.	3	1	
Memoires de <i>Madmaselle</i> de Montpausier	Oct.	8	1	
Memoires de <i>Missionaire</i> Södnei Bidulpe	Oct.	5		1
[f. 40 ^v] Memoires de la Baronne de Hateinble	Duod.	1		1
Memoire d'un honnete homme	Oct.	1		1
Memoires sur la Russie par Manstein	Oct.	1	1	
Memoires pour Servir à l'Histoire de la Maison de Brandenburg	Oct.	1		1
Memoires et Aventures d'un homme de Qualité	Oct.	2	1	
Mausoleum Regni Apostolici, Regum et Ducum	Fol.	1		1
Mellen Nummi Regni Hungarici	Quart.	1		1
Moshemii Institutionum Historiæ Ecclesiæ	Quart.	1		1
Merula de Gallorum Cisalbinorum Antiquitate	Quart.	1	1	
Musanti Tabulæ Chro[f. 41 ^r]nologicæ, quæ Sacra-Politica, Bellica etc. Complectuntur	Quart.	1		1
Mineralogia Transylvaniæ	Oct.	1		1
Memorabilia Budæ	Oct.	1		1
Magnorum Obligatio	Oct.	1		1
Monita Christianæ Politicæ	Oct.	1		1
Manlius Torquatus Severinus	Oct.	1		1
Merlohorstÿ Paradisus Animæ	Oct.	1		1
Metamorphosis Hungariæ	Duod.	1	1	
Mundi Sphæra Ioannis de Sacro busto Liber rarissimus Anni 1491.	Quart.	1	1	1
Montfaucon les Antiquités	Fol.	10	1	
[Montfaucon] Antiquitates [f. 41 ^v] Græcæ et Romanæ	Fol.	1	1	
Marsigli l'Etat militaire de l'Empire Ottoman	Fol.	1	1	
Muschenbrok Essais de la Phÿsique	Quart.	1	1	
Manifestes de la Pologne	Quart.	1		1
Marmontel les Contes moreaux	Oct.	3	1	
[Marmontel] les Incas	Oct.	2	1	

M	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Machiavel l'Art de la Guerre	Oct.	1		1
La Monogamie	Oct.	3		1
La Mexique Conquis				
Montesquieu la Grandeur et la Decadence de Romae	Oct.	1	1	
[Montesquieu] L'Esprit des Loix	Oct.	3	1	
[f. 42 ^r] Le Militaire en Solitude ou le Philosophe Chretien	Oct.	1	1	
Morliere, le Fatalisme	Oct.	1	1	
Le Monde naissant, ou la Creation	Oct.	1	1	
Mahis la Verité de la Religion Chretienne provocé par l'Ecriture Sainte	Oct.	1	1	
Mathioli Andreae Kreüter-Buch	Fol.	1		1
Methode unauflöslische Molten [?] und Bütte zu machen	Oct.	1	1	
Motiva für die Römisch-Chatolische Religoin	Oct.	1	1	
Merckwürdigkeiten einen Kosakischen Persohn	Oct.	1	1	
Mutz Psalmen Davids	Oct.	1		1
[f. 42 ^v] Molnár az Anya Szent egy háznak Törtenei	Oct.	2		1
[Molnár] Épuletek	Oct.	1		1
Mehes Kert	Oct.	1		1
Marsilii Ficini Plotinus. Editio Princeps rarissimus Anni 1492. ²⁴⁷	Folio	1	1	
Marha Veszérlül való Kőnyv	8 ^o .	1	1	
Manu Scriptum über des Türkische Reich von Sumerer 1784.	Folio	1	1	
Manu Scriptum von Wisenfeld, etwas allen Ständen jedem alter, und Geschichte nützlich, einer Großen Reiche der Menschen unnd bef[e]rlich jederman erga[n]tzlich, und unter Haltlich, denen letztern fürsterlich und zur Strotzte, der Tugend zur auf neunterung und Belohnung so lang die Weltehnn wird. Von der Censur in Vienn mit dem ausdruck approbirt: imprimatur ea lege, ut in operis fronte genninum Compareat auctoris nomen. Die 15 ^a Martii [1]783. Hoffinger Leeset, welches ich aber in universali M. S. gekauft Habe.		1	1	
[f. 43 ^r] Mori Thomæ Opera Omnia 1535.	Folio	1	1	
Mayer de Pontificis Romani Electione	4 ^{to}	1	1	
Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum, et Primorum Militantis Hungariæ Ducum	8 ^o .	1	1	
Mahometisme (:Lalertitude des Preuves du:) an Examen de Principes d'ineredulite repondes dans les divers ouvrages du Philosophe Hakim en Forme de Lettres		2	1	

²⁴⁷ Ettől a tételtől az N-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

Maximes et Reflexions morales du Duc de la Rochefoucauld	12 ^o	1	1	
Mirabeau Doutes Sur la liberté de l'Escant	4 ^o	1	1	
Mes Pensées	12 ^o	1	1	
Marsigli. La Hongrie, et le Danube en XXXI. Cartes	Folio	1	1	
Machiavelli Florentini Princeps una cum Vindicis Contra Tyrannos Stephan Junio Ornto Celta Authore 1643. Liber adeo rarus	12 ^o	1	1	
Marsigli Histoire Phÿsique de la Mer	Fol.	1	1	
M	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Montesquieu Ses Eöuvres	8 ^o	4	1	
Magnetisme animal par Mes mex	4 ^o Min.	1	1	
[f. 43 ^v] Merulæ Cosmographiæ	12	1	1	
Mirabeau Lettre au Roy de Prusse Frederic Guillaume II.	8 ^o	1	1	
Mentschen erkänntniß		1	1	
Moyens Contre les Incendes		1	1	
Memorabilia de Templo, ac Turri ad S. Stephanum Viennæ Austiræ		1	1	
Memoires pour Servir a l'Histoire de la Vertu		3	1	
Memoires de Tavanés Marschal de France Admiral des Mers de Levant, Gouverneur de Provence	Folio	1	1	

[f. 44 ^r] N	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Numismata Aerea Iperatorum per Vaillant	Fol.	1	1	
Numismata Græca per eundem	Fol.	1	1	
Numismata Imperatorum Romanorum per Mediobarone Biragum	Fol.	1	1	
Numismata Cimelii Austriaci Vindobonensis	Fol.	1	1	
Numismata	Fol.	1		1
Numo φηώλασιου Schulzianum	Oct.	1		1
Nordensis Reiße durch Egÿbten und Nubien		1	1	
Nogarols Leonardi Prothonotary Apostolici de Mundi-Æternitate. Liber rarissimus Anni 1086. [!]	Fol.	1	1	
Notitia Regni Bohemiæ	Fol.	1	1	
[f. 44 ^v] Naufrage de Viand	Oct.	3	3	
Nieuventes de l'Existence de Dieu	Quart.	1		1
Les Nuits Angloises	Oct.	4	1	
Nienport	Oct.	1		1
Die Natur der Kriege von Maÿer	Oct.	1		1
Nonotte Philosophisches Lexicon der Religion		2	1	
Neüman Postalorum, & Regum Nummi Veteres inediti	4 ^o	1	1	

Necker de l'administration des Finances ²⁴⁸	8 ^o .	3	1	
Nummaria Rei Utilitas		1	1	
De Nummis Dissertatio		1	1	
De Nummo Appendicula		1	1	

[f. 46 ^c] O	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Onosandri de Re militari et Valtrini Romani de Militia Romanorum	Oct.	1	1	
Onosander et Basilii Imperatori Exhortationes LXVI. cum Ferrandi Diaconi Carthaginensis Regulii VII. Duci Religioso observandis. Editio 1599.	Quart.	1	1	
Oldradi opera Iuridica de 1472. rarissimus Liber	Fol.	1	1	
Ocellus Lucanus Timée et Lettres d'Aristote	Quart.	1	1	
Observations sur la Religion, les Loix, le Gouvernement, et les Moeurs des Turques	Oct.	1	1	
Oenores du Cardinal de Retz	Oct.	4		1
Oenores de Guÿ de Ioly	Oct.	3		1
O	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Oenores de Pope	Oct.	8		1
[f. 46 ^c] Oenores de Vergires	Oct.	1		1
Oenores de Madame Ville-Dien	Oct.	12		1
Österreichischer Loben Ganzt oder Käsßelische Victoire	Fol.	1	1	
Oeconomische Abhandlung	Oct.	1	1	
Ovidii Nasonis Opera	Oct.	1		1
Origenes Contra Celsum Liber Editionis rarissimæ Anni 1481. ²⁴⁹	Folio	1	1	
Oevres de St. Therese traduits par Arnauld d'Andilly 1670.		1	1	
Novus Orbis Regionum, ac Insularum, veteribus incognitarum una cum Tabula Cosmographica etc. 1532. rarissimus		1	1	
Ortelius Historische Beschreibung aller Emporungen, Belagerungen, Schlachten etc. Welche von Anno 1395. biß 1603. fürgefalle	4 ^o .	1	1	
Olahi Hungaria & Atila		1	1	
Origines Hungariæ per Otrokocsi	8 ^o .	1	1	
Olymphiæ Fulisæ Moratæ Foeminæ doctissimæ ac plane Ordinæ opera omnia 1570.		1	1	
Ossat (:de:) Ses lettres.	4 ^o .	1	1	
[f. 47 ^c] Oeuvres posthumes de Frederic II.	8 ^o Maj.	15	1	

²⁴⁸ Ettől a tételtől az O-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

²⁴⁹ Ettől a tételtől a P-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik András s. k. írta.

[f. 48 ^r] P	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Puffendorf de Rebus Suedicis	Fol.	1	1	
Pausaniae accurata Graeciae Descriptio	Fol.	1	1	
Plinii Secundi Iunior Epistolae per Philipum Beroaldum Correctae 1498.				
Philo	Fol.	2	1	
Petrarchee Opera. Editio 1492.		1	1	
Praë Annales Hunnorum	Fol.	1		1
[Praë] Annales Regum Hungariae	Fol.	5		1
[Praë] Vita S. Elisabetæ, et Beati Margarethæ	Quart.	1		
[Praë] Epistolæ	Oct.	1		1
Pallas Reiße durch verschiedene Russische Provintzen		3	1	
Plautus 1495. ²⁵⁰	4 ^o	1	1	
[f. 48 ^v] Pcitners Bergwercks Geschichte		1	1	
Plutarchus	Quart.	5	1	
[Plutarchus] Opera moralia et Philosophica	Oct.	2	1	
Portæ Villæ Ioannis Opera	Quart.	1	1	
Palingenii Zodiacus Vitæ	Oct.	1	1	
Patarol Series Augustorum	Oct.	1	1	
Polingen Vitæ	Oct.	1		1
Pannonia Veterum Monumenta	Oct.	1		1
Poliacni Stratagemata	Oct.	1		1
Philotea	Oct.	1		1
Petiti Dissertatio de Amazonibus	Duod.	1	1	
P	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Peregrini Philosophi Itinerarium	Duod.	1	1	
[f. 49 ^r] Psalmorum Davidis Liber rarissimus Antonis Anni 1556.	Oct.	1	1	
Plinius Secundus de naturali Historia 1496. rarus	Fol.	1	1	
Plinii Iuniori ad Trajanum Epistolæ 1502.	Quart.	1	1	
Passagier l'Art de la Guerre	Fol.	1	1	
Petrification (:Traité de:) par Bousget	Oct.	1	1	
Principes Fondemantaux de Fortifications	Quart.	1	1	
Philosophie de la Nature	Oct.	3	1	
Pyrthonisme de l'Eglise Romain	12 ^o Maj.	1	1	
Pensés Diverses Contre le Système des Materialistes	Oct.	1	1	
Le Peuple instruit ou les Aliances de la Nation [f. 49 ^v] Angloise	Oct.	1	1	
Plans des Palais de Sans Souci avec la Description	Oct.	1	1	

²⁵⁰ A mú Hadik András s. k. lapalji betoldása.

Population de l'Amerique	Oct.	5	1	
Pensées Sur la Religion par Houbignant	Oct.	1	1	
Le Genie de Petrarque		1	1	
Principes (:les Orais:) de la Langue Angloise	Oct.	1	1	
Petite Guerre	Oct.	1		1
Pelletier von den Liebe des Nächsten		1	1	
Pamela, ou la Vertu recompensée	Oct.	8		1
Pot aux Roses		1	1	
Le Philosophe Anglois	Oct.	7		1
Platonis Opera per Marsiglium 1491. Rarus ²⁵¹	Fol.	1	1	
[f. 50 ^r] Politique Chretienne	Oct.	1		1
Le Philosophe Sans Souci	Oct.	1		1
Philosophie nouvelle de Bon Sens	Oct.	1		1
Portrait d'une Femme honnête	Oct.	1		1
Pougelet du Tonerre	Oct.	1		1
Politique des Persones de Qualité	Oct.	1		1
Mes Pensées	12 ^o .	1		1
Poch Historische Tabelle	Fol.	1		1
Pferde Lernen (:Vollkommener:)	Quart.	1	1	
Preüsisches Schema	Oct.	1		1
Pittoresques Voyages de l'Italie ²⁵²	Fol.	2	2	
[Pittoresques] Tableaux de la Suisse	Fol.	2	2	
[Pittoresques] Voyages de la Grece				
Patinus Imperatorum Romanorum Numismata	Fol.	1	1	
Pascal Ses Pensées	12 ^o .	2	1	
De Primatu Romani Pontificis	8 ^o .	1	1	
[f. 50 ^v] Ptolomæi Claudii Geographia	Folio	1	1	
Pannonicum Bellum, cumqve Arcis Szigethi expugnatione, una cum Epitome illarum rerum, qvæ in Europa in Signores gestæ sunt, præsertim de Belgarum motibus ab Anno LXVIII usqve ad LXXIII. Rarus	8 ^o .	1	1	
Pontificum Romanorum Series cum reflectionibus Historicis Contra Hübnerum, aliosqve Lutheranos per Kolb S. I.	4 ^o .	1	1	
Præ Adamitæ	12 ^o .	1		
P	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Philosophia Arabum ²⁵³	8 ^o .	1	1	
Palatium Regni Hungariæ		1	1	
Prætores Bellici Cassonæ Simul et Superioris Hungariæ		1	1	

²⁵¹ Hadik András s. k. lapalji betoldása.

²⁵² Ettől a tételtől a Q-betűs könyvig a címeket Hadik András s. k. írta.

²⁵³ Ez után egy átsatírozott, olvashatatlan mű következik.

Panstiegl Hernacht <i>und</i> Glaubens Sätze von erkünntnis Gottes der Natur[...] <i>und</i> wahren erbahrten Christlichen Religion, wider die ungläubigen	8° Maj.	1	3	
Pétzeli Meséi		1	1	
[Pétzeli] Henria		1	1	
[Pétzeli] Zaÿr Tragedia		1	1	
Platina de Vitis, ac Gestis Pontificum	12°	1	1	
Petrarchæ Trost	Folio	1	1	

[f. 51 ^v] Q	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Quineÿ l'Art de la Guerre		1		

[f. 52 ^v] R	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Rudimentum Novitionum. Liber rarissimus	Fol.	1	1	
Roo Annales Austriaci	Fol.	1	1	
Réva (:Petri:) Centuriæ Regni Hungariæ	Fol.	1		1
[Révai] Commentarius sacra Corona	Quart.	1		1
Ragoczi Francisci Edicta	Fol.	1		1
Rempseri Meteorologia	Fol.	1		1
Ratio Educationis, totiusque rei litterariae per Regnum Hungariæ	Quart.		1	
Respublica Tenediorum	Oct.	1	1	
Romæ (:de Urbe:)	Quart.	1		1
Respublica Romana	Oct.	1		1
Restes de l'Ancienne Rome	Fol.	1	1	
Receuil de phisicurs [f. 53 ^r] Auteurs Tactiques traduit en Francois	Fol.	1	1	
Receuil des Estempes du Duc de Choiseul	Quart.	1	1	
Receuil d'Antiquité Etrusques, Grèques et Romaines	Quart.	1	1	
Refflexions Militaires et politiques de Santa Cruz	Oct.	11	1	
Rauten Trauch Biographie Marie Therese		1	1	
Refflexions Sentences et Maximes morales	Oct.	1		1
Refflexions sur les Affaires presentes	Oct.	1		1
Rozelli l'infortuné Napolitain		2		1
Rosos Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate		1	1	
[f. 53 ^v] Religion (:la veritable:)	Oct.	2		1
De la Religion par un Homme du Monde		4	1	
Richard, la Defence de la Religion	Oct.	1	1	

Rollin	Oct.	13		1
Relation de la Captivité d'Aranda	Oct.	1	1	
Rabiqueau le Spectacle du Jeu Elementaire	Oct.	1	1	
Rousseau J. J. (:les Confessiones de:)		2	1	
Rousseau J. J. selbst geschrieben		1	1	
R	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Ritterliche Kreüter-Kunst	Fol.	1		1
Rabners-Satiren	Oct.	2		1
Revelationes <i>Heilige Brigittæ Hildegardis et Elizabethæ</i> ²⁵⁴	Fol.	1	1	
Revolution des Erdkreises 1785.	8 ^o .	1	1	
Ripperda Herzogs Begebenheitn		1	1	
Roma Subterranea	12 ^o .	1	1	
[f. 54 ^v] Rattkaÿ memoria, Regum & Banorum Regnorum Dalmatiæ, Croatiae, Sclavoniae, ab origine usque ad Annum 1652.	4 ^o .	1	1	
Ramus de Militia C. Iulii Caesaris	8 ^o .	1	1	
Ramus idem in 14. Libros Metaphysicos Aristotelis totidem libris pugnans		1	1	
Regum Veterum Numismatae	4 ^o .	1	1	
Relation de la Captivité du <i>Seigneur</i> Monette	8 ^o .	1	1	
Reise Beschreibung Strausens, durch Griechenland, Moscau, Tartereÿ, Ostindien, und andern Tehÿle der Welt	Folio	1	1	
Reflexions Sur le Caractera et les talens Militaires de Charles XII. par Frederic II. Roi de Prusse				
Romanæ Antiquitates Bonsardi Inscriptiones, & Monumenta ²⁵⁵		2	1	
Recueil des Repräsentationis des Paÿs Bas	4 ^o Min.	11	1	

[f. 55 ^v] S	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Salengre Thesaurus Antiquitatum Romanorum	Fol.	3	1	
Senecae Opera omnia	Fol.	1	1	
Szeredai Praxis Iuridica	Fol.	1		1
Sacra Concilia Ecclesiae Hungariae	Fol.	2		1
Svetonii Tranquilli Vita XII. Cæsarum 1469.	Quart.	1	1	
Schmid, Imperatores Ottomanici	Fol.	1		1
Schaeffe[r]us Ruinae Pannoniae	Quart.	1		1
Sturms Morgen Stunde		1	1	
Salamandrologia	Quart.	1	1	

²⁵⁴ Ettől a tételtől az S-betűs könyvekig a címeket Hadik András s. k. írta.

²⁵⁵ Hadik András s. k. megjegyzése: *Tõmus I^{mus} Deest.*

Solini Cai Iulii Rerum memorabilium Colectaneæ. 1491. rarissimus		1	1	
[f. 55 ^v] Stobaci Petrefactorum Numismatum, et Antiquitatum Historia	Quart.	1	1	
Salesý Sermones Familiares	Oct.	1		1
Szegedi tripartitum Iuris Hungarici <i>Týrocinium</i>	Oct.	1	1	
Salomon Ptolomæus	Oct.	1		1
Science de Medailles	Oct.	2	1	
Saint Germain Memoires		1	1	
Science des Personnes de Cour	Oct.	10		1
Science de Cour	Oct.	4		1
Siecle de Louis XIV.	Oct.	4	1	
Salasar l'Art de se tranquiliser	Oct.	1	1	
Socrate Rustique	Oct.	1		1
Spectacle de la Nature	Oct.	8		1
S	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
[f. 56 ^r] Seligmanus, Sammlung Ausländischer Vogel	Fol.		1	
Schirachs Lineen Schwären	Quart.	1	1	
Sammlung nützlicher Unterrichte in Hertzogthum Krain	Quart.	2	1	
Siebenbürgen (:das Königliche:)	Quart.	1		1
Siebenbürgische Chronikel	Quart.	1		1
Schmeizels Erklärung Siebenbürgischen Müntze	Quart.	1		1
Stahlin, Jahrbuch der Russischen Regenten	Oct.	1	1	
Störk, Unterricht für die Land- und Feld-Wund-Ärztzen	Oct.	2	1	
Schlettwein, die wichtigste Angelegenheit für das Publicum, oder die natürliche Ordnung in der Politique	Oct.	1	1	
Idem Grundsetze der Politische Oeconomie der Staaten		1	1	
[f. 56 ^v] Sängerrinn (:die Schöne:)	Oct.	1	1	
Sauri Geschichte des Erdbodens		1	1	
Schwedische Abhandlung	Oct.	11	1	
Sirachs Wald-Lineen-Zucht		1		1
Sammlung von Muscheln	Oct.	1		1
Scanderbeg	Oct.	2		1
Strache eines ferünftigen Mannes	Oct.	1		1
Stand der Ehre	Oct.	1		1
Samlung neue von Versuchen und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig	Quart.	1	1	
Sýmoneta, Historia Persecutionum Christianarum, et Pontificum 1492. Rarissimus ²⁵⁶	Fol.	1	1	

²⁵⁶ Ettől a tételtől a T-betűs könyvekig a címetek Hadik András s. k. írta.

Salagius de Statu Ecclesiae Pannonicae	4 ^o .	4	1	
Sonnenfels Geschäfts Still	8 ^o .	1	1	
[f. 57 ^r] <Sonnenfels Geschäftsstill	8 ^o .	1	1>	
Speculum Vitae Aulicae	12 ^o .	1	1	
Statuten der Iosephinischen Medicinisch-Chirurgischen Akademie	4 ^o .	1	1	
Stellis (:de:) Marinis Linckii liber Singularis	Fol.	1	1	
Schosulan a vizben holt, fel akasztot, meg fulladt, meg fagyot, és hévségben el ájult, és a menykőtül üttetet szerencsétlen felebarátjának Segétségérül Tolnay János fordítása	4 ^o .	1	1	
Schlesische dreÿ <Feldzüge> Kriege von 26. Haupt Schlachten, und Geschichte in dem, Feldzügen von 1741-42-44-45-56-57-58-59-60-61-62- mithin in II. Feldt gegen nebst der Zeugvertafel der Schlachten, und Gefechten durch Müller Königreichisten Ingeneur Major 1785.		1	1	
Stoll Aphorismi de Cognoscendis, et curandis Febris		1	1	
Strahlenbergs Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartareÿ		1	1	
Scheütznér Itinera Alpica		1	1	
<Schmidts> Geschichte von Bosnien und Rama Schmecklers	Min.	1	1	
Solitudo, Sive Vitae Foeminarum Anachoretarum	Min.	1	1	
Septem petitiones Orationis Dominicae	Fol.	1	1	
[f. 57 ^v] Sÿnessii et Gregorii Nysseni Epistolae	8 ^o .	1	1	
Schuberts Öeconomisch-Kameralistische Schriften		2	1	
Schmeltzeli Commentario de Coronis	4 ^o .	1	1	
<Schniti> Schmiti opuscula Turcica	8 ^o .	1	1	
Schefferi Lapponia	4 ^o .	1	1	
S	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Sÿmbola Divina, et Humana Pontificum, Imperatorum, Regum Iacobi Tÿpotii	Fol.	3	1	
Saxoniae Ducum Effigies		1	1	
De Scorpione		1	1	
De Serpentibus		1	1	
Svvedenburg les merveilles du Ciel, & de la Terre	4 ^o Min.	2	1	

[f. 58 ^r] T	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Thucÿdides de Bello Peloponesiaco	Fol.	1	1	
Thurocz Ioannis Chronica Hungarorum	Quart.	1		1
Tiedens Abend-Stunden		1	1	
Timon Imago antiquae et novae Hungariae	Oct.	1	1	

Taciti Opera	Oct.	2	1	
Turtelini Prælectiones	Oct.	1		1
Thomas à Kempis	Quart.	1	1	
Toppeltinus Origines et Occasus Transylvanorum		1	1	
<i>Divi Thomæ Aquinatis Operum omnium Tabula Editionis 1480. Liber rarissimus, Petri Pergomi Opus</i>	Fol.	1	1	
<i>Divi Thomæ Commentaria in Epistolas Divi Pauli 1481.</i>		1	1	
Temple des Muses avec Etampes	Fol.	1		1
[f. 58 ^v] Traité de la Composition de Vornis	Oct.	1	1	
Traité Historique et Dogmatique de la vrai Religion par l'Abbé Bergier	12 ^{mo}	12	1	
Tactique des Turques	Oct.	1	1	
Traité de la Circulation du Crédit	Oct.	1	1	
Terrasson, la Philosophie applicable à tous les Objects	Oct.	1	1	
Tasso, Jerusalem de livré	Oct.	1		1
Theologie des Insectes	Oct.	1		1
Turretin de la Religion Chretienne	Oct.	1		1
Tom – Jones	Oct.	4		1
Testament Politique de Charles de Lorraine	Oct.	1		1
Tabernæ Montani Handbuch	Fol.	1		1
[f. 59 ^r] Turpin und le Fevre Bewegungen eines Heers	Quart.	1	1	
Todes Gedancken	Fol.	1		1
Ferwils (:Freülein:) Geschichte	Oct.	2	1	
Turpin Essai Sur l'Art de la Guerre ²⁵⁷	4 ^o Maj.	2	1	
Turpin, Commentaires Sur les Memoires de Montecuculi	8 ^o Maj.	3	1	
Tott, Memoires Sur les Turcs, & Tartares 1785.	8 ^o Maj.	3	1	
Tertullianus Cum explicationibus et notis Ludovici de la Cerda. 1630.	Folio	1	1	
Turoczi ex S. I. Ungaria Suis cum Religionibus, Coeterisque terræ Dotibus Reges item Ungariæ cum accurata Singulorum Genealogia Compendio dati	Folio	1		
Theologie Astronomiqve par Derham	8 ^o	1	1	
Theologie et Phÿsique par le mam		1	1	
Turciæ Lingvæ Institutiones Curante Adamo Francisco Kollar	4 ^o	2	1	
Traité de la Construction des Chemins	8 ^o	1	1	
Traité de <rendre> moyens de rendre les rivieres navigables		1	1	
T	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Titus Tabulæ Primi mobilis	4 ^o	1	1	
Traite Politique, et œconomique	8 ^o	1	1	

²⁵⁷ Ettől a tételtől az U-betűs könyvekig a címeket Hadik András s. k. írta.

Traité Œconomique et Phÿsique du <...> [...]		3	1	
[f. 59 ^v] Turrus S. Stephani & Templi memorabiliae	8 ^o .	1	1	

[f. 60 ^r] U	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Unterberger Anfangs-Gründe der Mathematique	Quart.	2	1	
Von der Verwandlung der Dominien in Bauer-Güter	Quart.	1	1	
Von dem Verbrechen und Straffen	Oct.	1		1
Ursini de Zoroastre Bactriano, ²⁵⁸ Hermete Trismegisto Sanchiomatone Phoenicio: cum Spicilegio Christophori Arnoldi		1	1	
Unterricht vor den Baadensischen Land Mann zur Benutzung der 4. Verneuheten Futter Kräuter ²⁵⁹	8 ^o .	1	1	

[f. 62 ^r] V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Vestphalen Monumenta Rerum Germanicarum, Cimbricarum, et Megapolensium	Fol.	2	1	
Vertenhager, de Rebus Publicis Hanseaticis	Fol.	1	1	
S. Virgilii Maronis Codex antiquissimus	Quart.	1	1	
Vielandts Poetische Schriften		3	3	
Velius de Bello Pannonico	Quart.	1		1
Vita Scanderbegii	Quart.	1	1	
Vignoli de Columna Antonini Dissertatio	Quart.	1		1
Weboczi Decreta Regni Hungariae	Oct.	1		1
Varro Mare: Terentius 1483.	Fol.	1	1	
Walerius maximus	Oct.	1		1
Vegetius et alii Authores de Re militari	Quart.	1	1	
Vellejus Paternulus	Oct.	1	1	
[f. 62 ^v] Vaillont, Historia Parthorum	Oct.	2		1
Vie des plus Jameux Peintres		4	1	
Vies de Peres des Deserts d'Orient par Michel Ange Marin		9	1	
De la Verité de la Religion Chretienne l'Inesodule Convainneu		1	1	
Vie Privée de Louis XV.		1	1	
Vie de l'Empereur Iulien	Oct.	1	1	
Vie de Michel l'Hopital Chancelier de France	Oct.	1	1	
Les Vies des Hommes et Femmes illustres de l'Italie	Oct.	2	1	
Vie du Cardinal de Richelieu	Oct.	2	1	

²⁵⁸ Helyesen: *Bastriano*.

²⁵⁹ Az utolsó két tételt Hadik András s. k. írta. Ezt követően a 61^v fólió kitöltetlen.

Vie de Cronwell	Oct.	2	1	
Vie de Crotius	Oct.	2		1
[f. 63 ^r] Vie de Sixte V.	Oct.	1		1
Vie de Cesar Borgia	Oct.	1		1
Vie de Palafox	Oct.	1		1
Vie Rustique	Oct.	1		1
Wocabulaire Universel latin Francois	Oct.	1	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Variétés Philosophiques et litteraires	Oct.	1	1	
Vicissitudes de la Fortune	Oct.	2	1	
Voltaire Ocurres Complettes	Oct.	25		1
[Voltaire] Ocuvs	Oct.	5		1
[Voltaire] Abrégé de l'Histoire	Oct.	2		1
[Voltaire] peint par lui meme		1	1	
[Voltaire] (:les Erreurs de:)	Oct.	2		1
[Voltaire] de Retour des Ombres	Oct.	1	1	
[f. 63 ^v] Wegeque	Oct.	1	1	
Woie de la Nature	Oct.	1		1
Wilkes (:Miss Jauný:)	Oct.	1		1
Wolfens Politique	Oct.	1		1
[Wolfens] Natur und Völcken Recht	Oct.	1		1
Wallhausen Kriegs Kunst zu Fuß	Fol.	1	1	
[Wallhausen] Romanische deto und Fl. Vegetius in einem Land	Fol.	1	1	
Viegand Hauß-Wirtschafts-Kallender	Oct.	1	1	
Aus Wohlthätigen Weltweisen Moralische Philosophie	Oct.	1	1	
Waggen Kallender	Oct.	1		1
Württembergische Land-Ordnung	Oct.	1		1
[Württembergische] Geschell Ordnung	Oct.	1		1
[f. 64 ^r] Württembergische verschiedene Vorschläg	Oct.	1		1
Deto, verschiedene Verschiedene Ordnungen	Oct.	1		1
Wollstein, Anmerkungen über die Viech-Sache		1	1	
Walchs neünsten Religions-Geschichte		8	1	
Veterani Denckwürdigkeiten von 1683. bis 1694.		1	1	
Warneri Remarques sur le Militaire des Turques et des Russes		1	1	
Wallhausens Vegetius	Fol.	1	1	
Vasseur Sieur de Beauplan, Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohnen, herausgegeben von Moeller	Oct.	1	1	
<u>Voyageurs.</u>				
Voyage de Corneille de Brun	Fol.	1	1	

Voyage de Mandelslow	Fol.	2	1	
[f. 64 ^v] Voyage au tour du Monde par Auson	Quart.	1		1
Voyage de la nouvelle Gimiée par Sonnerat ²⁶⁰	Quart.	1	1	
Voyage de l'Amerique	Quart.	2	1	
Voyage en Californie par la Chappe d'En-Anterouche	Quart.	1	1	
Voyage en Sicile et à la Grece	Oct.	1	1	
Voyage aux Isles de l' Amerique par Labat	Quart.	2	1	
Voyage autour du Monde par la Fregatte la Boudense l'an [17]66. [17]67. [17]68. [17]69.	Oct.	2	1	
Supplement à ce Voyage	Oct.	1	1	
Voyage dans l'Hemispheré Meridional	Oct.	4	1	
Voyage de Paul Lucas au Levant	Oct.	4	1	
Du meme Voyage 1714.		2	1	
Voyages, & Decouvertes faites par les Russes le long de la Cote de la mer Glaciale et Sur l'Ocean Oriental, tant vers le Leonpan, et l'Amerique par Müller ²⁶¹		2	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[f. 65 ^r] Voyage aux Iudes Occidentales par Bossu	Oct.	1	1	
Le Voyageur Américain		1	1	
Voyage Historique	Oct.	2		1
Nouveau Voyage au Sud		1	1	
Voyage autour du Mond par Des-Cartes	Oct.	1		1
Voyage d'Eilis	Oct.	1		1
Voyage en Siberie	Oct.	2		1
Voyage à la Meredie Sud	Oct.	1		1
Voyage Mineralogique par Collini ²⁶²	Oct.	1	1	
Voyage au Tour du Monde, et vers les deux Poles par Terre, et par Mer par Mr. de Pages avec un Atlas Separi in Folio pour Servir des eclairssements pour tete Voyage		2	1	
Voyages de Niebuhr en Arabie ²⁶³	4 ^{to} .	2	1	
Description de l'Arabic tÿré des Voyages dites Cÿ dersus du meme		1	1	
Voyage aux Indes Orientales, et a la Chine depuis l'Anno 1774. jusque 1781. par Sonerat	4 ^{to} .Min.	3	1	
[f. 65 ^v] Sammlung allen Reise-Beschreibungen	Quart.			1
Reise nach Mequincz von Stuart	Quart.	1	1	
Scharos Reisen	Quart.	1	1	
Linnés Reisen durch einige Schwedische Provintzen	Quart.	2	1	

²⁶⁰ Hadik András s. k. megjegyzése: 12. f.

²⁶¹ A tétel Hadik András s. k. lapalji betoldása.

²⁶² A következő négy tétel Hadik András s. k. kiegészítése.

²⁶³ Hadik megjegyzése: 27 f.

Reiße durch Ißland	Quart.	2	1	
Hawkeswort Für Reisen in Sud-Meeren	Quart.	3	1	
Störsters Reise um die Welt	Quart.	1	1	
Reise nach den Nord-Voöl ²⁶⁴ von Phips	Quart.	1	1	
Reise durch Island von Olaw und Povels	Quart.	2	1	
Nachrichten von Island von Anderson	Quart.	2	1	
Reüsners Japonische Geschichte	Quart.	2	1	
[f. 66 ^r] Ives Reise nach Indien und Persien	Oct.	2	1	
Tournefort Reisen nach der Levante	Oct.	3	1	
Voyage fait par Ordre du Roi Anno 1750. et 1751. dans l'Amerique Septentrionale etc. par Chabert ²⁶⁵	4 ^{to} Maj.	1	1	
Wollstein die Bücher der Wundartzney der Thiere	8 ^o	1	1	
Vie du Duc de Ripperda		2	1	
Vie de Tristram Schandi, & ses Opinions		2	1	
Voyage au Pole Australe et au tour du Monde Sur les Vaisseaux du Rois l'Avanture, et la Resolution en 1772, 73, 74, & 75. par Jacques Cook	8 ^o			
Voyages par le Comodore Bÿron, Caput Carteret, Wallis et Capitaine Cook dans les Vaisseaux le Dauphin le Swallow et l'Endeavis etc.	8 ^o	4	4	
Wollsteiner Zucht der Kriegs Pferde		1	1	
Vie du Comte Wences las Krevuski		1	1	
Vocabula Rei nummariæ, sonders & mansu rarum Græca, Latina, Hebraica 1556.		1	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[f. 66 ^v] Volstein az barom állatok Sebgyogyetása tudományarúl Tolnay János fodatása ²⁶⁶	4 ^o Min.	1	1	
Ejusdem a Pusztai Hadi és Házi Méneseokról per eundem mag[y]arul		1	1	
Wollstein es Buch von innerliches Kranckheiten der Fallen		1	1	
Woller Sammlung der Lesen Rechte		1	1	
Wollstein das Buch für Thier artze im Krieg	8 ^o	1	1	
Vie de Charles V. Duc de Lorraine		1	1	
Virmondts Groß Botschaft	4 ^o	1	1	
Voyage d'Italie ²⁶⁷	8 ^o	3	1	

²⁶⁴ Helyesen: *Nord Pôle*.

²⁶⁵ Hadik András s. k. megjegyzése: 6. f. Ettől a tételtől az X-betűs könyvekig a címeket Hadik András s. k. írta.

²⁶⁶ Helyesen: *folytatása*.

²⁶⁷ A 67^{r-v} főlők kitöltetlenek.

[f. 68 ^r] X	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Xenophen ses trois Ouvrages	Oct.	2	1	
[Xenophen] la Cÿropoedie	Oct.	1	1	
Xenophontis Ephesii Ephesiacorum Libri V. de Amoribus Anthiæ et Abrocomæ ²⁶⁸	Quart.	1	1	

[f. 69 ^r] Y	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
ÿoungs Nacht-Gedancke	Oct.	4		1
[ÿoungs] Ruhm-Begierdn ²⁶⁹	Oct.	1		1

[f. 70 ^r] Z	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Zimmermanns National-Stoltz	8 ^o .	1		
Zrini Miklosnak beszédg[ly]e az Ország Gyülekezetiben ²⁷⁰	4 ^o .	1	1	
Zvittingeri Specimen Hungariæ Literatæ		1	1	
Zahn Specula Phÿsico-Mathematica Historica Maj. ²⁷¹	Fol. Maj.	2	1	

[f. 71 ^r] Supplementum ²⁷²	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
H				
Histoire de l'Empire Ottoman par Ricaut	8 ^o .	3	1	
Histoire du Grand Tamerlan par Saintÿon	12 ^o .	1	1	
Hollandiæ Zelandiæqve Comites	4 ^o .			
Hÿeronimii S. Opera omnia	Folio	3	1	
Histoire des trois Empereurs des Turcs par Ricaut	8 ^o .	1	1	
Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman par le meme	12 ^o .	1	1	
Histoire des Grands Vizirs. 1676.		1	1	
Supplementum				
Histoire de l'Etat præsent de l'Empire Ottoman par Ricaut, traduite de l'Anglois par Briot a Paris 1670.	4 ^{to} .	1	1	
Haßhaltung des Römischen und Ottomanischen Kriegs	folio	1	1	
Hof, und Liebes Intriquen	8 ^o .	1	1	

²⁶⁸ A 68^{r-v}. fóliók kitöltetlenek.

²⁶⁹ A 69^v. fólió kitöltetlen.

²⁷⁰ Ezt és a további tételeket Hadik András s. k. írta.

²⁷¹ A 70^v. fólió kitöltetlen.

²⁷² A Supplementum Hadik András s. k. kiegészítése.

3. A BÉCSI HADIK-KÖNYVTÁR 1779-BEN

Ebben a részben Hadik András bécsi és futaki könyvtárának katalógusát tartalmazó forrás második, terjedelmét tekintve rövidebb részét adjuk közre, melynek lelőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, jelzete: M. Irodalom, Könyvészet, 34. sz. A katalógus 105 számozott (és kitöltött) foliót tartalmaz, könyv alakba kötve. A forrás a Melléklet előző részében megjelent kéziratrészekről eltérő kézírással készült (egy harmadik kéz munkája), gyakorlatilag a bécsi könyvtár 1779-es rekonstrukciójának tekinthető, mert polcról polcra haladva sorolja fel az ott őrzött műveket (fol. 75^r–105^r). Méretet – az előző katalógustól eltérően – nem jelöl, csak kötetszámokat.

A művek leírásai a legtöbb esetben nem a könyvek és kéziratok (pontos) címét, hanem azok latin, német, francia és magyar nyelvű körülírását tartalmazzák: utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyvcímre. A forrásközlési elvek tekintetében az előzőekben közreadott szempontokat követtük.

RÖVIDÍTÉSEK

A ^o = Anno	1 ^{er} = premier
f., fol. = folio	2 ^{da} = secunda
k. k. = kaiserliche–königliche	2 ^{ieme} = deuxième
M ^{de} = madame	3 ^{tia} = tertia
M ^{sle} = mademoiselle	3 ^{ten} = dreiten
M ^{sr} = monsieur	4 ^{ta} = quarta
r. = recto	5 ^{ta} = quinta
St. = Saint	6 ^{tium} = sextium
Sti = Sancti	13 ^{me} = trezième
v. = verso	I ^{mi} = primi
1 ^a , 1 ^{ma} = prima	VI ^{ta} = sexta
1 ^o = primo	

[Kívül:] Catalogus Librorum meorum tam Viennæ quam Futokini existentium, uná cum Mappis Viennensibus 1787.²⁷³

[f. 4^r] Catalogus Librorum Andreae Comitis ab Hadik Tam Viennæ quam Futokini existentium Anno 1779.

²⁷³ A külső kötéstáblán a cím Hadik saját kezű felirata.

[f. 75 ^r .] Bibliothecae. Scrinii Primi	
Auteurs	Tomi
<u>Series 1ma</u>	
Histoire Abregée des Empereurs Romains et Grecs par Ms ^r Beauvais	3
Homere par M ^{de} Varier	1
Xenophon par Ms ^r Charpentier	2
Histoire du Traite de Westphalie par le Pere Bougean[t]	6
Histoire des Revolutiones de Svede par Msr l'Abbé de Wertot	1
Histoire des Revolutions de Genes	3
Histoire de Chevaliers Hospitaliers, de S ^t Jean de Jerusalem ou de Malthe par Ms ^r l'Abbé de Wertot	1
Memoires du Duc de Willars	3
La Vie du Duc de Ripperda	2
Begebnisheiten des Herzogs Ripperda	1
La Vie politique et militaire du Duc de Be<l>lisle	1
Le Testament politique du Duc de Belisle	1
Vie de Michel d'Hospital Chancelier de France	1
Campagne du Duc de Nouilles	2
Vie de l'Empereur Iulien	1
Geheime Instruction des König von Preußen an die Offiziers seiner Armen hauptsächlich von der Cavalerie	1
Instruction militaire d<e>u Roÿ de Prusse pour ses Généraux traduit de <i>Alemand</i> par M ^r Saxe	1
Königs von Preußen Unterricht von der Kriegskunst mit Kupfern	1
[f. 75 ^v .] Bemerkung über die KriegsVerfassung der Preußischen Arméen nebst einigen Anekdoten des Privatleben des Monarchen	1
Memoires sur l'Infanterie du Comte de Saxe	1
Histoire de Maurice Comte de Saxe	2
Memoires du Comte S ^t Germain	1
Histoire du Chevalier Bajard	1
Poch der Feldjägerdienst	1
Observations sur l'Art de Faire la Guerre suivant les Maximes des plus grands Généraux	1
<u>Series 2da</u>	
Histoire Mornaÿ	1
Siecle de Louis XIV.	4
Journal de la Cour de Louis XIV.	1
Vie privée de Louis XV.	4
Les fastes de Louis XV.	2
Histoire de Vaubrun	1
Memoires de Roger Rabutin comte de Bussÿ	3
Histoire de Bertrand du Gweselin	2
L'Art de la Guerre par Marquis Quincÿ	2
Vie du Cardinal de Richelieu	2
Memoires de Sulÿ	8

Histoire de Charles VI. Roÿ de France par Miselle de Lussan	9
[f. 76 ^r] L'Intrigue du Cabinet sous Henri IV. et Louis XIII.	4
L'Esprit de la Ligne des Troubles de France	3
Considerations sur les Mocurs de ce Siecle par M ^r Duclos	1
Abrege chronologique de tous les Empereurs depuis Iules Cesar jusqu' a Leopold Ignace	1
<u>Series 3ta</u>	
Histoire militaire du Duc de Luxemburg	2
Les Cesars de l'Empereur Iulien par Spannheim	1
Historiarum Galliae Libri XXVIII. Authore Gramando	1
Turpin et Lefevre militar Taschenbuch von Güether	1
Journal de Henri III. Roÿ de France et de Pologne	2
Memoires de Ms ^{lle} de Montpensie	8
Histoire du Prince de Condé	4
Histoire du Cardinal Ximenes	2
Abelard et Eloise	1
Epistolæ Abelardi et Heloisæ latinæ cum Versione Gallica	2
[f. 76 ^v] La Vie du Comte Rzevuskj	1
Histoire des Revolutions de l'Empire des Arabes sous le Gouvernement des Galisses par l'Abbé Marignÿ	4
Histoire des Revolutions de l'Empire des Arabes par l'Abbé Marignÿ ²⁷⁴	4
Memoires politiques de la Guerre et de la Paix	1
Hugo Grotius de Jure Belli et Pacis	1
Le Genio de Petrarque	1
Nicolai Kriegsschule	1
Essai historique sur Paris par S ^t Foix	5
Leben des Marquis Pombal	2
<u>Series 4ta</u>	
Plutarchi Vitae paralellae	3
Histoire de Polybe par M ^r Folard	6
L'Esprit du Folard	1
Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin	2
Essai sur la Cavallerie tout ensienne [!] que moderne	1
Memoires militaires sur les Grecs et Romains par Quischarde	1
Histoire de la Guerre des Alpes par le Marquis de S ^t Simon	1
[f. 77 ^r] Element de l'Architecture navale par Du Hamel du Monceau	1
Abrege de l'Art des Armées navales par un Capitaine de Vesseau	1
Histoire du Charles V. par Robertson	2
Memoires concernant Christine Reine de Suede	
Histoire de Charles XII. Roÿ de Suede par Norbert	3
Kurz gefaste Beschreibung der dreÿ schlesischen Kriegn mit Rupfertafeln von Ludwig Müller	1

²⁷⁴ Valószínűleg téves, másodszori bejegyzés.

Idée militaire de la Cavallerie Manuscriptum	1
Duis manibus Friderici II. sacrum per Púrkenstock	1
Castrucii Bonamici de rebus ac Velictras gestis Commentarius	2
<u>Series 5ta</u>	
Histoire militaire du Prince Eugene de Savoy et du Duc de Malboroug et du Prince de Nassau-Fris par Dumont	3
Art de la Guerre par Principe et par Regle par Puÿsegur	1
[f. 77 ^v] Histoire de quatre derniers Campagnes du Marechal Turenne	2
Militaire de l'Empire Ottomane par Comte Marsilli	1
Marsilli Histoire phisique de la mer	1
Histoire metalique par M ^r Van Loon	3
Atlas historique par M ^r Quevedville	7
Thucidides de Bello <i>Peloponesiaco</i>	1
Diodorus Siculus interprete Laurentio Rodomano et Petro Veselingio	2
Casii Dionis Historia romana	2
Historiae romanae Scriptorum Latini veteres qui exstant omnes	2

[f. 78 ^r] Bibliothecae. Scrinii Secundi	
Authores	Tomi
<u>Series 1ma</u>	
Der koniglich Schwedischen Accademie der Wissenschaften Abhandlungen	11
Encyclopedie oeconomique ou System Général d'oeconomie rustique, domestique, politique	16
Nouvell<e> Etat politique de l'Europe par M ^r de Maupert	1
Lettres de Baron de Bielefeld	2
Essai sur les grands Evenemens de petites Causes	1
Traite du vrai Merite de l'Home	2
Mes Pensées	1
Leben der Dogen von Venedig	1
<u>Series 2da</u>	
Unterricht über die Verwandlung der Böhmischen Domanien in Bauergütter	1
Nützlicher Unterricht von der Ackerbau Gesellschaft in Herzogthum Krain	2
Versuch über die natürliche und politische Geschichte der Böhmisches und mährischen Bergwerke von Anton Veitner	1
Anleitung zur Bergbaukunst von Delius	1
[f. 78 ^v] Systema mineralogicum a Walerio	2
Mineralogia magni Principii Transilvaniae Fritwalski	1
Entdeckte Geheimnisse oder Erklärung aller Kunstwörter und Redensarten bey Bergwercken und Güttenarbeiten nach Alphabetischer Ordnung von Georg Lichtenstein	1
Born Briefe über mineralogische Gegenstände	1
Anecdoten oder Sammlung kleiner Gegebenheiten und witziger Einfälle	2

Amusemens philologiques ou Melang<e> agreable de diverses pieces concernant l'Histoire des Persones celebres, les Evenemens memorables, les usages et les Monumens des Anciens, la Morale, la Mithologie, et l'Histoire naturelle par Choffin	4
Bibliotheque Amusante et instructive contenant les Anecdotes interessantes	3
Dictionnaire d'Anecdotes de Traits singuliers et caracteristiques, Historictes bons-mots Naweles Sallies, et Reparties ingenicules	2
Curiosites historiques ou Recueil de picus utiles a l'histoire de France	2
L'Esprit des Monarques philosophes Marc-Aurel, Iulien, Haneslas et Frederic	1
[f. 79 ^r] L'Esprit ces Maximes politiques pour servir de Suite a l'Esprit de Loix de Montesquieu par Peiquet	2
L'Esprit de Saint-Evremont	1
Esprit des Romains considerée dans les plus belles Sentences, Maximes et Reflexions des Auteurs celebres de l'ancienne Rome	1
Grandeur des Romains et de leun Decadame	1
Histoire de Triumvirat de Iules Cesar	1
Les Vies des Homes et des Femes illustres d'Italie	2
L'Histoire de l'Imperatrice Irene	1
Histoire de Saladin Sulthan d'Egÿpte et de Syrie par Marin	2
Epoques de la Nature par Comte de Basson	2
Dictionnaire abregé d'Antiquites pour servir a l'intelligence de l'Histoire ancienne tant sacré que profane, et a celle des Auteurs Grecs et Latins	1
Le Peuple instruit Ouvrage traduit de l'Anglois	1
La Vie et les Opinions de Trystram-Schandy	2
Dialogue moraux d'un petit Maitre philosophe et d'une Femme raisonable	1
Considerations sur les Causes phisiques et morales de la Diversite du Genie, de Moeurs et du Gouvernements des Nations par Castilkon	3
[f. 79 ^v] Zimmermanns Nationalstolz	1
Geschichte des bayerischen Erbfolge Kriegs	1
Histoire de la Vie et la Mort tragique de Bianca Capello noble Venetienne et grand Duchesse de Toscane	1
Series 3 ^{tia}	
Strallenberg Histori[a] der Reisen in Rußland, Siberien, und der großen Tartareÿ	1
Memoires sur la Ruisse par le General de Manstein	1
Jahrbuch der rußischen Regenten von Stählin	1
Militär Etat des rußischen Reichs	1
Neü Verenderts Rußland oder Leben Catherine der 2 ^{ten}	2
Geschichte der Staats Verenderungen in Rußischen Reich	1
Lettres du Comte Algorati sur la Ruisse l'Ecole de l'Administration maritime ou le Matelot politique	1
Histoire de Piere I. sur le Nome le Grand-Voyage et Decouvertes faites par le Russes le Cony des Cotes, de la Men glacial et sur l'Occeant oriental tant vers le Japon, que vers l'Amerique avec l'Histoire du Fleuve Amur	2
[80 ^r] Chronologischer Auszug der Geschichte von Pohlen	1
Heterichs Antigeitäs Lexikon	2

Nouveau Dictionaire historique, ou Histoire abrégée de tous les Homes qui se sont faits un nom par le Génie, le talens les Vertus, les Erreurs meme depuis le Commencement du Monde, jusqu' a nos Jours	6
Bertrand dictionaire universelle de fossiles propres auccidentels	2
Europaisches Staats, Kriegs und Friedens Lexikon von Hörschelmann	2
Dictionaire portatif de la langue Francoise par Waillis	2
Archenwald europäische Geschichte	2
Traite de la Circulation et du Credit	1
Histoire de Ciceron	4
Les Nuits anglaises	4
Eloits Leben	1
Doutes sur la Liberte de l'Escant reclamée par l'Empereur par le Comte de Mirabeau	
<u>Series 4^a</u>	
Les Memoires de Philipe de Comine	1
Histoire de Decouvertes et Conquestes de [f. 80 ^v] Portugai dans le nouveau Monde par le Pere Lafitan	2
Histoire des Revolutions d'Angleterre par le Perre Orleans	11
Histoire d'Angleterre depuis la Decente de Iules Cesar jusqu' au Traite d'aix-la-Chapelle en 1748 par Schmolet	19
Histoire d'Angleterre depuis le Traite des aix-la-Chapelle en 1748 jusqu au Traite de Paris en 1763. par servir ce Continuation aux histoires de Ms ^r Schmolet et Hume par Tarÿe	3
Histoire du Ministre du Chevalier Robert Waull Pool et Comte de Oxford	3
La Vie d'Ollivier Cromwell	2
La Vie de Peintres italiens, allemands, et francoises	4
Histoire de Jenne	1
Entretiens sur la Pluralite des Mondes par Fontenelle	1
Le Pot-aux-Rosses	1
Les Caracteres de Madame de Puissiaux	2
<u>Series 5^a</u>	
Georgii Cedreni Compendium historiarum a Mundo condito usque ad Isacium Commenum item Ioannes Seylitzes Curro palates	1
[f. 81 ^r] Procopii Cesariensis Tomi 2. et Nicephori Bryennii Comentarii Præfatio ad Irenem Augustum	1
Ioannis Cynavii Historiarum Libri VI.	1
Ioanis Cantacazeni Græca et Latina Historia	1
Nycetæ Agominate Chonitæ Historia	1
Annæ Commonæ prophiro-genitæ Casarisæ Alexias	1
Georgii Agropolitæ magni Logothetæ Historia	1
Georgii Monachi Syncelli Nicephori C. P. Patri Chronographia	1
Annales Michaelis Oliccæ	1
Agathiæ Scholastici de rebus gestis Iustiniani Imperatoris	1
Georgii Pachýmeres Andronicus Pal<a>eologicus	1
Georgii Pachymenis Michael Palaeologus	1

Laonii Chalcocondylae Atheniensis Historia cum Annalibus Sultanorum	1
Theophylacti Sincogathæ et S ^{ti} Nicephori Patriarchæ Breviarium historiarum	1
Corpus Byzantinæ Historiæ	1
Corpus universæ historiæ, Zonianæ, Annales, Nicetæ chronicatæ Libri XI Gregoræ et Chalcocondyli Libri X.	1
Nicephori Gregoræ Byzantina Historia	1
Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum Tempora, illustræ Vetustatis Monumentum	1
Pausanias	1
Herodotus in Deütschen	1
Herodicani Historia Editio Princeps	1

[f. 81 ^v] Bibliothecæ. Scrinii Tertii	
Authores	Tomii
Series I ^{ma}	
Kurze Nachricht Von dem Rariäten Cabinet zu Ambras in Tÿroll	1
Description de tout l'intérieur des deux Palais de sans souci de dux de Potstam et de Charlotenbourg	1
Description, Explication des Grupés, Halues, Rustes, et demi Rustes, Pasrelieves, Urnes, et Vases de Marbre, de Bronze, et de Plomb antiques, aussi bien que des Ouvrages modernes, qui forment la Collection du Roÿ de Prusse	1
Descriptions des tableaux de la Gallerie Roÿale, et du Cabinet de Sans-Souci	1
Plans des Palais de Sans-Souci, avec la Description	1
Collini Voyage mineralogique qui contient differentes Observations sur les Agats et Le Basatte	1
L'Humanite Histoire des Infortunes du Chevalier de Dampiere	2
Essai sur la Population de l'Amerique	5
Lettres sur la Decouverte de l'ancienne Ville d'Herculane par Correvon	2
Histoire naturelle et politique de la Pensilvanie et de l'Etablissement de Gunkers	1
Les Incas ou la Destruction de l'Empire de Perou par Marmontel	2
[f. 82 ^r] Histoire de la Decouverte et de la Conquete de Perou	2
L'Infortune neapolitain<e> ou les Aventures de Rozelli	2
Histoire de Trablements de Terra arrivée a Luna Capital da Perou	2
Voyage en Sicile et dans la Grand Grec<e>	1
La Delice de la France	3
La Delice de l'Espagne et de Portugal	3
Histoire de l'Indostan	1
Hau-Kiou-Choan Histoire chinoise	2
Vicissitudes de la Fortune ou Cours de Morale mise en Action	2
Royaume de Syam par Laubert	2
Description de l'Isle Formos par Georg Psalmanzaun	1
Nouveau Voyage aux Indes occidentales par M ^r Bossu	1
Voyage du Sieur Paul Lucas	1

Voyage du Sieur Paul Lucas l'Anno 1714 par Ordre de Louis XIV dans la Imperie Asie Egÿpte	2
Histoire de Ronyaume de Syam par Turpin	2
Cooks nouvelle Decouverts des Russes entre l'Asie et Amerique	1
Histoire de Kamschatka des Isles Kurilski et de Voisines	2
[f. 82 ^v] Bestimmung der Käyserliche Macht	1
<u>Series 2da</u>	
Voyage en Calliphornie pour l'Observation de la Passage de Venus sur le Disque du Soleil par feu Chappe d'Auteroche	1
Scheizeri Minera Alpina	2
Grennländische Fischereÿ alte und neue von Abraham Murbach	1
Voyage autour de Monde par la Fregate du Roÿ la Boudense et la Flute l'Etoile 1766. 1767. 1768. 1769.	2
Supplement au Voyage de M ^r Baugainville ou Journal d'un Voyage autour de Monde fait par Bansis et Salander, Anglois, 1768. [1]769. [1]770. [1]771. par Ferville	1
Nouveau Voyage a la Mer de Sud par M ^r Marion et Surville	1
Le Voyageur americain ou Observations sur la Republique de tres Etats unis americains	1
Etat Civil politique et commercant du Bengale	1
[f. 83 ^r] Evenemens historiques interesens relatifs aux Provinces de Bengale et al Empire de l'Indostan avec la Mythologie et la Cosmologie, le fetes et les Jeunes qui suivent le Shastah	1
Histoire de Decouvertes Faites par Savans Voÿageurs	4
Relation de Voyage entrepris par Ordre de S. M. Brelanique par Bÿron, Carteret, Wallis, et Capitaine Cook	4
Fridrichs Ludwigs Norden Reÿse Beschreibung durch Egipten, und Nubien	1
Liné Reisen durch einige Schwedische Provinzen	2
Tremarci Reise durch der Nordsee	1
Pallas Reise durch verschiedene Provinzen des rußischen Reichs	3
Bibliothek der neünsten Reise Beschreibungen	2
Allgemeine Geschichte der neüesten Entdeckungen	3
Abate Fortis Reÿße in Dalmatien	2
Geschichte des Freülein von Terville	2
Archenholtz England und Italien	2
Saufrage et Avantures de Wiaud Capitaine de Navire	1
Description de l'Egÿpte les Memoires [f. 83 ^v] de M ^{sr} Maillet	2
Brudersohns Nachrichten von Ißland, Greenland um der Straße Dairis	1
Christoph Schweitzers leben der Seehelden und Erfunden der Läden	1
<u>Series 3ta</u>	
Abregé de l'Histoire général des Voyages par M ^r de la Harpe avec les Plans	22
Voyage autour du Monde par Byron, Cartenet, Walis et Le Capitaine Cook	[1]
Voyage de Banks avec des Cartes	5
[Voyage] du Cook [avec des Cartes] 1 ^{er}	7
[Voyage] de Cook [avec des Cartes] 2 ^{eme}	5
<u>Series 4ta</u>	
Novus Orbis Regionum ac Insularum veteribus [...] nitarum liber rarissimus	1
Legatio Batavica ad magnum Tartariae Chanum Sungteium per Joanem Nieuhovium	1

Montanus die Gesandtschaften an die Kaiser von Japan	1
[f. 84 ^r] Legatio Persica liber rarus	1
Voyage du Pere Labat aux Isles de l'Amerique	2
Reise durch Ißland von Olasen und Biari	2
Geschichte der Seereisen und Entdeckungen an Sud Meer durch Biron, Wallis, Cartere[t], und Cooks	3
Troisieme Voyage de Cook	1
Die glückliche Insel oder Beitrag zu des Capitanie Cooks neuesten Entdeckungen in der Sudsee	1
Forsters Reise um die Welt	2
Phips Reise im Jahr 1773.	1
Olasens Reise durch Zeland	2
Krempfers Geschichte durch Japan	2
Tournefors Reise	3
Eduard Jeves Reisen nach Inden und Persien	2
Description de la Chine par le Pere du Hald[e]	4
Voyage aux Indes orientales et a la Chine par Sonnerad	3
Voyage de Pages Capitaine de Vesseaux autum du Monde avec les Plans	3
[f. 84 ^v] Series S ^{ta}	
Letichii de rebus sub Mathia sub Ferdinandis II. et III. Imperatoribus gestis liber rarissimus	2
Westphalen Monumenta rerum Germanicarum Liber rarus	2
Wertenhagen de rebus publicis Hanseaticus	1
Voyages de Corneille le Brun pour la Moscovie en Perse et aux Indes orientales	1
Olearius Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse	2
Description de Pais-bas par Quiziardini	1
Histoire de grands Chemins de l'Empire Romain par Bergien	2
Voyages a la nouvelle Quine par Sonnerat	1
Niebuhr Voyages en Arabie	2
Description de l'Arabie d'apres les Observations par M ^r Niebuhr	1
Histoire philosophique et politique des Europeens dans les deux Indes par M ^r Raynal	3
Remarques sur les Erneurs de Histoire philosophique et politique de M ^r Raynal	1
Voyage par M ^r Chabert dans l'Amerique Septentrionale	1
Scharos Reisen oder Anmerkungen verschiedener Theile der Barbarey und der Bewarte ²⁷⁵	1
Histoire general des Voyages ou nouvelle Collections de Coutes les Relations de Voyages par Mer et par Terre Tomes XIV. XV. et XVI.	3

[f. 85 ^r] Bibliothecae. Scrinii Quarti	
Autores	Tomi
Series I ^{ma}	
Histoire des Conclaves depuis Clemens V.	1

²⁷⁵ Helyesen: *Bewährte*.

Les Americaines ou la Procuve de la Religion Chretiene par le Lumieres naturelles par Md ^e la Prince de Beaumont	3
Memoires et Avantures d'un Home de Qualite	2
L'Art de se tranquiliser dans tous les Evenemens de la Vie de Sarasia	1
L'Esprit des Apologistes de la Religion chretienne	3
L'insufficance de la Religion naturelle prouvée par les Verites contenues dans les Livres de l'Exeriture saint par Bruffet	2
La Verite de la Religion catholique prouvée par l'Ecriture Saint par Deshamis	1
Dictionaire de morale philosophique ou Regle des Moeurs	2
Dictionaire philosopho-theologique portative contenant l'Acord de la veritable Philosophie avec la Saine Theologie et la Refutation des Faax Principes etablis dans les Ecrits de nos Philosophes modernes	1
La nouvelle Philosophie refute par elle meme Ouvrage dans le quelle on renverse le Sýstem des Materialistes suivi de l'Examen de Livre de l'Esprit de Ms ^r Helvetius par le Pere Hyacint	1
Principe contre l'imereditute á l'Occasion du System de la Nature par Camuset	1
[85 ^v] L'Incredule convainue de la Verite de la Religion Chretienne	1
La Lags philosophe et Memoire de Madame Di et ses Discours a Ms ^r de Voltaire sur Son Imprete sa mauvaise Conduit et sa Folie	1
Pensées diverses contre se Systeme des Materialistes á l'Occasion d'un Ecrit intitulée Systeme de la Nature	1
L'Ame ou le System de Materialistes	1
Traite de la Nature et de la Grace par Malebranche	1
Les Prejuges des anciennes et nouveaux Philosophes sur la Nature de l'Ame humain, ou l'Examen du Materialisme par Dénése	2
La Philosophie applicable a tous les Objects de l'Esprit et de la Raison par l'Abbé Terason	1
Les Grands Homes rangés par Dessablons	2
Antilucetius sive de Deo et Natura per Cardinalem Polignac	2
Le Seu Opusculum Aseeticum	1
Maximes et Reflexions morales du Duc de la Rochefoucauld	1
Betrachtung über Verschiedene Gegenstände der allgemeinen und einzelnen Glückseligkeit	1
Klopstocks Messias	2
Samlung einiger Lob und Sittenreden von Michael Kramer	1
Annales de la Vertu ou Cours d'Histoire a l'Usage de jeunes Persones	2
[f. 86 ^v] Lakisch Prelectiones Canonicae de Legitima Episcoporum instituendorum ac destituentorum ratione ad temperatae Legibus atque Usibus Regnorum Germaniæ et Hungariæ	1
Series Romanorum Pontificum cum Reflexionibus Historicis per Kolb	1
Des wohlthätige Weltweisen [!] moralische philosophische Werke	1
Merkwürdige Briefe des Pabstens Clemens XIV. Ganganelli	1
Callmet von Erscheinungen der Geister und denen Wampiren in Ungarn und Mähren	2
Caracioli die rufende Steen der Wahrheit wider die [...] Freüdenkerey in Glaubens Sachen	1
Histoire de la Fable conferée avec l'Histoire Saint par Lavaur	1
Histoire du Ciel ou l'on recherché l'Origine de l'Dolatrie et le Meprises de la Philosophie	2
Handbuch des ehrlichen Mannes	1

50. Motiva mit wahren Grund der rechten Wer[...] und des Glaubens Wirklich verfasst worein der alleinige römische catholische Glauben zu erwehlen	1
Corpus Iuris pastoralis novissimi per Valentinum Eibel pars 1 ^a et 3 ^{ta}	2
Philosophisches Lexicon der Religion des Abts Nonot	2
Canonisation des Heiligen Johann von Nepomuk	1
[f. 86 ^v] Series 2 ^{da}	
Neünste Religions Geschichte unter der Aufsicht Christ. Wilh. Franc. Walchs	1
Pensées sur la Religion naturelle et revelée Letters à un Eveque et Reflexions sur l'incrudulite	1
Concilium Tridentinum	1
La Defence de la Religion, de la Morale, de la Vertu, de la Politique, et de la Societe par Richard	1
Les Caracteres du Messii verifikes en Jesue de Nazareth	1
De la Religion par un Home du Monde	1
De l'Home morale par l'Abbe de Crilon	1
Dictionaire Anti philosophique pour servir de Commentaire, et de Correctif ou Dictionaire philosophique et aux autres Livres qui ont parci de nos Jours, contre le Christianisme	2
Traite Historique et Dogmatique de la Vrai Religion	12
Examen du Materialisme ou la Refutation du Systeme de la Nature par Berhien ²⁷⁶	
Examen de l'Evidence d'intriseque du Christianisme par Soame Jenins traduit de l'Anglais	1
[f. 87 ^r] Hugo Grotius de Veritate Religionis Christianae	1
Histoire des Papes	2
Repons critique a plusieurs Difficultes proposee par le nouveaux Incrudules sur diverses Endroits de Livres saint par M ^r Bullet	3
Theologie Astronomique par Denham	1
Nicolai Alemanqis Theologi et Oratoris Galli, qui sub Concilio Constanziensi claruit memorabile Opusculum de Ruina Ecclesiae	1
Die in den Glauben befestigte und wider die Verstüherung des Irthums bewastente [!] Seele	1
Bittere Klagen der heütigen Christ-Katholischen Reiche	1
Abelli alte Urkunden der Kirche von der besondere Andachte der Christen gegen die heilige Jungfrau Mutter Gottes Maria	1
Katona Dissertatio de Monsuetudine euangelica Sacramenti Penitentiae Ministris non minus utili quam necessaria	1
Nachricht von der allgemeinen Revolution welche der Erdvenis [!] noch auszustehen hat, von dem neuen Himmel, und der neüen Erd	1
Dionisius Cartusianus de quatuor novissimi Hominibus Liber rarissimus	1
Geschichte Binder	1
[87 ^v] Series 3 ^{ta}	
Anatomia Ecclesiae romanae Liber rarissimus	1
Boetius de Consolatione Philosophiae Liber rarissimus 1497.	1
Manroienus de Eterna temporalique Christi Generatione in Iudaicae improbationem perfidiae rarissimus 1473.	1
Beati Effrem Sermones rarissimus Liber 1501.	1
Hedus de Amoribus de A ^o 1492. rarissimus	1

²⁷⁶ Helyesen: *Bergier*.

Berosi Sacerdotis Caldacii Antiquitatum Libri [Du]plex	1
Liber Psalmorem Davidis Translatio Plures vetus et nova 1556. in Theca	1
Divi Bernardi Opuscula 1495. Impressio rarissima [!]	1
Ioannis Cerson Liber de A ^o 1448. rarissimus in Tecca	1
Libelus tenuis Iudaicus	1
Sanctus Augustinus de Civitate Dei	5
Histoire de l'Ecclise par l'Abbe Percastel	20
Vie des Peres de Deferd	9
Römischer Katechismus	4
De Funere Eugenii Francisci Sabandiæ Principis Oratio	1
[f. 88 ^r .] <u>Series 4^a</u>	
Biblia Sacra	2
Lumen Animæ liber rarissimus et Vetustissimus	1
Eusebii Chronicon 1483.	1
Taber contra Lutherum 1523.	1
Sancti Augustini Opera	18
Ouvres de Bosuet Eveque de Meaux	4
Breviarium Romanum ex Decreto Sacro Sancti Concilii Tridentini	1
L'Office de la Semaine Sainte a l'Usage de la Maison de Roÿ	1
<u>Series 5^a</u>	
Oeuvre de Saint Therese	1
Sanctæ Brigittæ revelationum Libri	1
Sancti Dionisii Aeropagittæ Opera	2
Tertulianus cum Explicationibus et Notis Patris Ludovici de la Zerba	1
Sancti Euphrami Syri Opera omnia	1
Sancti Cyrilli Opera 1513.	1
Marsilii Ficini Plotinus liber rarus	1
Galiotti Marcii ad Archiepiscopum Strigoniensem Mibrum de Homine Epistola rarissimus ²⁷⁷	1
Sancti Hieronimi Epistolarum Codex	1
Dialog von heiligen Pābst Gregorius sehr rahr	1
[f. 88 ^o .] Divi Thomæ Comentariorum in Epistolam Divi Pauli 1481.	1
Petri Bergomi Tabula Divi Thomæ Aquinalis rarissimus 1481.	1
Antonini Archiepiscopi Florentini Capitula rarus 1480.	1
Origines contra Celsum 1481.	1
Divi Cipriani Epistolæ 1483.	1
Nogarolli de Mundi Eternitate Liber vetustissimus et rarissimus	1
Sancti Isidori Opera 1483.	1
Bruti Episcopi Catharensis Victoria contra Iudeos 1484.	1
Lactantius 1497.	1
Symonetha Historica persecutionum Christianorum et Pontificum 1492.	1

²⁷⁷ Aláhúzott szó.

Regis Angliae Jacobi opera 1515.	1
Hansizius Germaniae Sacrae Libri Metropolis Laureacelsis cum Episcopatu Pataviensi	2
Historia Concilii Tridentini	3

[f. 89 ^r] Bibliothecae. Scrinii Quinti	
Authores	Tomi
<u>Series 1ma</u>	
Parclaii Satiricon	1
Parclaii Argenis	1
Parclaii Icon Animorum	1
Institutiones Justiniani	1
Pauli Jovii Novocomensis Episcopi Nucnerini-historiarum sui Temporis Libri	2
Auli Genii noctes Atticae	1
Merula de Gallorum Cisalpinorum Antiquitate ab Origine	1
Balduini Calceus antiquus et Misticus, et Iulius Nigromus de Gallia Veterum	1
Machiavelli Princeps	1
Histoire de Florence par Machiavell	1
Ursini de Zoroastre Patriano Hermetae Trismegisto, Sanchiomatone, Phonicio, eorumque scriptis contra Mosaicae Scripturae antiquitatem	1
Petiti de Amasonibus Disertatio	1
Histoire des Amazons	1
Hartmanii Schoperii Speculum Vitae aulicae de admirabili Falacia, et Asturia Vulpeculae, Reinikes	1
Petri Casteli romani de Hiena [!] odori fera	1
Gentium omnium Mores, Leges, et Ritus ex multis clarissimis rerum, Scriptoribus a Ioane Boemo Aubono Teutonico collecti 1556.	1
Ludovici de Hemer Respublica Tenediorum et Tenebris antiquitatum eruta	1
[89 ^v] Cornelii Taciti opera	2
Jeornandes Episcopus Ravenas de Gestarum seu Votorum Origine et rebus gestis	1
Manuscriptum Membro eum Miscelaneorum de A ^o 1459. Liber rarissimus	1
De Senetis Libri per Wekern Liber antiquus	1
Herodianus, Onosander, Petrarcha et Valtrinus de re militari	1
Vejecius in minori	1
Dionisius Halicarnaceum in minimo	2
Wielands Poetische Werke	3
Kleihts sammetliche Werke	1
Die schöne Sängerin	1
Merkwürdige Begebenheiten einer Voßkrischen Standpersohn	1
Hallers Gedichte	1
Lettres juives	1
<u>Series 2da</u>	
Pogianii Epistolae et Orationes	4
Lipsii Opera	4

Dyonis Afri, Dionis Brusencis, Petri arbitri, Symaci Salerii, Laudini, Abstemii, Salerni, et Bavii Historia Liber rarus	1
[f. 90 ^e] Onosandri Platonici de <rebus> Imperatoris instituone Libri XVI. et Basilii Imperatoris Exortationes ad Leonem Filium editio 1595.	1
Iulius Cæsar in minori Quarto	1
Histoire romaine eclairic[e] par les Medailles par Schulz	1
Vita Castrioti	1
Le Chou Kink ou le Livre sacre de Chinois	1
Maueriis de Pontificis romani Ellectione	1
Histoire du Calvinisme et celle du Papisme mis en Parallele	1
Luthers Briefe	1
Vita Martini Lutheri per Christianum Iunken	1
Martin Luthers Catecismus per Panñich	1
Demonstrations solides de la Verite de éa Religion protestante, contre la Religion pretendue catholique	1
Dydenns Abendstuden	1
Sturms Morgens Stunden	1
Dracula Wahrsagungen der Sybillen	1
L'Alcoran de Mahomet	2
Observations sur la Religion le Loix, le Gouvernement, et les Moeurs de Surges	1
De Turcarum moribus Epitome, Bartheolomei Georgowicz peregrino Authore	1
La Certitude de Preuves ²⁷⁸ de [!] Mahometisme par Mýser-Beor-Alsak	2
[f. 90 ^v] Hermes Handbuch der Religion	2
Bons-mots de Boggi	1
Antiquarius das ist allerhand auserlesene Merkwürdigkeiten	1
Bons-mots et Cassonades	1
<u>Series 3ta</u>	
Platonis Opera per Marsiglium liber rarissimus 1491.	1
Diogenes Laertius de Vitis Dogmatibus, et Apoptegmatibus clarorum Philosophorum	1
Plutarchi Chironensis quae super sunt opera Omnia Graecæ et Latinæ ex Principionibus Editionibus per Reisky	5
Plutarchi Volumen 6 ^{tium} Operum moralium et Philosophorum per Reiski	2
Leipniti Tentaminæ Theodiceæ de Bonitate Dei, Libertate Hominis, et origine Mari	1
Oculus Lucanus de la Nature de l'Univers	1
Entretiens de Pherion sur le Raport de la Morale, avec la Politique	1
Horatius in Theca	2
Histoire de Philosophes anciennes avec Le un Portrait par Saverien	5
[f. 91 ^e] Histoire des Philosophes modernes par Saverien	8
Doctrina Veterum sapientium Graecæ et Latinæ Liber rarissimus	1
Aphorismi Hieroglyphici quibus veterum Philosophorum Misteria quædam declamatur	1
La Philosophie de la Nature	3

²⁷⁸ Helyesen: *des Proeuve*.

Buris Histoire des Philosophes et des Femmes celebres	2
Helwetius de l'Home	2
Pensées de Pascal	2
Le Fatalisme ou Collection d'anecdotes par Mortiere	1
Les Confessions de J. J. Rousseau	2
Rousseau Selbst gesträche auf einsamen-Spaziergängen	1
Voltaire parmi les Ombres	1
Voltaire de Retour des Ombres	1
Variete philosophique et Litteraire	1
Le Phisonisme de l'Ecclise romaine	1
Le Monde naissante, ou la Creation de Monde	1
[f. 91 ^v] Series 4 ^{ta}	
Bartholomeus Anglicus de Proprietatibus rerum Liber rarus 1492.	1
Hyginii Augusti Liberti Fabularum Liber ejusdem Poeticon, Astronomicon, Patefati de Fabulosi Narationibus T. Fulgentii Episcopi Carthaginensis Libri Arati et Procli Opera 1535. Liber rarissimus	1
Historia Rhodi per per Vicecancellarium Insulae A ^o 1496. rarissimus	1
Petrarchae Poetae Oratoris clarissimi de A ^o 1429. rarissimus Liber	1
Terentius Varo de A ^o 1483.	1
Xenophontis Ephesii, Ephosi[ac]orum libri [V.] de Amoribus Anthiae et Abropomae ²⁷⁹	1
Scriptores rei rusticae veteres latini, Cato, Varo, Columela, Paladius, Veselius, et Carvilius Martialis	2
Ioanes Baptistae Portae Neapolitani villae	1
Vergilii Maronis opera Vetustissima	1
Suetonius vetustissimus de A ^o 1469.	1
Plinii secundi Iunioris Epistolae Liber rarissimus de 1498.	1
Plinii secundi Epistolarum Continuatio	1
Plinii junoris ad Trajanum Epistolae de A ^o 1502.	1
Plinius de Memorabilibus mundi de A ^o 1491.	1
Pomponius Mela de A ^o 1477.	1
Aretinus in Phalaridem Liber rarissimus de A ^o [1]471.	1
Plautus de A ^o 1495.	1
Opera mundi de A ^o 1491.	1
Historia de Origine Trojanorum Liber vetustissimus	1
[f. 92 ^r] Albertus magnus 1473.	1
De Primatu romani Pontificis opus cujus Scopus est demonstrare Primatum romani Episcopi, inter alios Episcopos nullum nisi honorificum esse	1
Caii Iulii Caesaris Commentaria 1490. Liber rarissimus	1
Hugo de militia equestri antiqua et nova liber rarus	1
Vegece, tres ancienne	1
Romanische Kriegskunst nebst der Übersetzung des Vegecii von Wahlhausen	1

²⁷⁹ Helyesen: *Abrocomae*.

Kriegskunst zu Fuß vom Wahlhausen	1
Iusti Lipsii Solioriction sive de Machilis Tormentis, et Tegis Liber vetustissimus et rarissimus	1
Iustus Lipsius de Militia romana	1
Vejecias Renaldiis Comes, alique veterum Authores de re militari Liber rarus	1
Curtius de Alexandro magno	1
Musantii Tabulæ chronologicæ quæ sacra, Politica, Bellica, Forticita, Litteras et antes ad omnigenam Historiam complectuntur	1
Gerardus de Roo annales rerum Belli Domique ab Austriacis Habsburgicæ Gentis Principibus a Rudolpho 1 ^o usque ad Carolum V. gestis	1
Nicolai Belli österreichischer Lorbenkranz ²⁸⁰ sehr rahr	1
[f. 92 ^v] Notitia Regni Bohemiae	1
Comitium Gloriæ centum qua Sanguine qua Virtute illustrium Virorum Iconibus instructum	1
Reinberg de Wissenfeld etwas für alle Stände. Manuscript.	1
Sonnenfels einfacher Umriß zu einer politischen Gesetzsammlung Manuscript	1
<u>Series 5^a</u>	
Etates mundi et Friderici III. Historia Liber rarissimus	1
Ptolomei Viri Alexandrini Geographia Liber rarissimus	1
Plinii secundi naturalis Historia 1496.	1
Opera Lipsii	1
Flavius Iosephus opera Habe[...]	2
Philo Iudeus	1
Kircherii mundus subteraneus	1
[Kircherii] Museum	1
[Kircherii] Sph<w>inx mistagoga	1
[Kircherii] Ars magna Mundi	1
[Kircherii] Ars magna Lucis et Umbræ	1
[Kircherii] Turis Babel	1
[f. 93 ^v] Kircherii Latium	1
[Kircherii] Phÿsiologia experimentalis	1
[Kircherii] China	1
[Kircherii] Musurgia	1
[Kircherii] Phonurgia	1
[Kircherii] Oedipus	4
[Kircherii] Aritmologia	1
[Kircherii] Magnes ²⁸¹	1
[Kircherii] Regnum magneticum	1
Antiquitatum convivalium Libri, in quibus Habreorum, Græcorum, Romanorum, aliorumque Nationum antiqua Conviviorum Genera ex cetera illustrantur Authore Stukio	1

²⁸⁰ Helyesen: *Lorbeerkranz*.

²⁸¹ A tétel sorközti betoldás.

[f. 93 ^v] Bibliothecae. Scrinii Sexti	
Authores	Tomi
<i>Series 1ma</i>	
Ducum Venetiarum Capitula et instructiones diversae, quorum Octo membraici	9
Contes de GuilaumeVade	1
Traite de la Constitution des Chemins	1
Traite de Moÿen de rendre le Riviere navigable	1
L'Anne 2440.	1
Reve s'il en f<e>acit jamais	1
Contes moreaux de Marmontel	3
Das goldene Jahrhundert oder Marie Theresie und Friedrich	1
L'Home ou le Tableaux de la Vie, Histoire des Passions des Ventus, et des brenemens des tous les Charges	1
Alphabetum romanum seu Bomanum Regni Avae	1
Institutiones Linguae Turcicae par Kollon Gramaire Turce, ou Methode cour<s> et facile pour aprendre la langue turca	1
Elementa Linguae romanae sive Valachiae per Klein	1
Grammatica germanico Pollonica in Dupplo	1
A.b.c. oder Nammenbüchlein zum Gebrauch der Schulen	1
Ratio Educationis per Regnum Hungariae	1
Vollkommener Bericht von der Beschaffenheit des Weÿsenhauses unserer lieben Frauen aufn denweg [?] ²⁸²	1
Handbuch der k. k. Gesetzte von 1780. bis [1]785.	1
[f. 94 ^r] Allgemeine Concursonderung für die Erbländer	1
Einleitung in die Österreichische Rechte von Haunnold	1
Allgemeine Gerichtsordnung für die Erbländer	1
Gesetze für die k. k. Armee von Joh. Heinrich	1
<i>Series 2da</i>	
Instruction für die Professoren der k. k. Chyrurgischen Militäarakademie	1
Oratio inauguralis Equitis Brambilla in Accademia militarii Chyrurgica Caesareae Regiae	1
Störk Unterricht für die Feld und Landwundärzte	1
Hundzowsky Medizininisch chÿrurgische Beobachtungen	1
Dissertatio medici Systemi pharmecopeae Regni vegetabilibus	1
Stoll de cognoscendis et curandis febribus	1
Baÿer Grundriß der allgemeinen Bathologi ²⁸³	1
Wollstein von Kranckheiten der Pferde deutsch und ungarisch	1
Wollstein innerliche Pferd krankheiten	1
[Wollstein] Anmerkung neben die Viehseüch deutsch und Ungarisch	2
[f. 94 ^v] Wollstein Zucht der Kriegs und Bürger [...] nach dem Heilige Marks Fukkon	1
[Wollstein] Die Bücher der Wundarzneÿ der Thiern	1

²⁸² Hadikné Futakon tartott fenn árvaházat. Lenkefi Ferenc szíves közlése.

²⁸³ Helyesen: *Pathologie*.

[Wollstein] von der Viehpeüche in der ungarischen Sprache kurz gefast	1
Sehosulan Vorschrift wie die ins Wasser gefallenen erfroren, oder erstickte Menschen conerirt werden sollen ungarisch	1
Kotzian von der Hornwiehpeüche	1
Dissertatio inauguralis de Gramine Manaë	1
Raaz von der Saliterpindereÿ ungrisch	1
Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publica Securitate	1
Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neústadt	1
Der Freund des Fürsten und des Vaterlands	1
Einleitung zum Universal Europäischen Postrecht	1
Nouvelle Hidraulogie	1
Ocuvres de Nicolas Boileau Depereaux	4
De l'Administration des Finances par Necker	3
Dictionarium quadrilinguæ, Latino, Hungarico, Græco, Germanicum	1
Abelard in hungarischen Wersen	1
Deczÿ Historia de Ortu, Progressu, Fatis, Mutationibus, Reformationibus, <Sectis, et Iuris et Legistratoribus> Iuris Prudentiæ hungariçæ Gentis ac Christianæ	1
Grossing Ius publicum Hungariæ	1
Konyi	1
[f. 95 ^r] Ein ungarisches geistliches Buch vom Unterricht	1
Sÿlagyi Ciropedi ungrisch	2
Rerum Transilvanicarum Libri VI ^a Ioanne Bethlehemo	2
Origines et Occasus Transilvanicorum	1
Metamorphosis Hungariæ	1
Fragmenta Historiæ Hungariçæ ab 1663.	1
Balascha ungarische Gefänge	1
Bitanii Kenonicum Bellum	1
Kariklia ungarische Werse	1
Pocham Politie Hungariæ	1
Mausoleum potentissimorum et augustissimorum Regum	1
<u>Series 3ta</u>	
Corpus Iuris Hungarici	1
Kazÿ continuatio historiæ Istvankoin	1
Rerum hungaricarum scriptores varii historici geographici	1
Türkische und ungarische Cronik	1
Turoczÿ Hungaria suis cum Regionibus ceteris ²⁸⁴	
[f. 95 ^v] <u>Series 4ta</u>	
Veterani Denkwürdigkeiten in den Feldzügen wider die Türcken un Dupplo	1
Feldzug der Russen 1769.	1
Hayne Abhandlung über die Kriegs Kunst der Türcken	1

²⁸⁴ Kötetszámot nem írt.

Memoires du Baron de Dott	2
Memoires historiques et geographiques sur la Wallachie	1
Beschreibung der Ukraine, Krim und deren Einwohner von Moeller	1
Warnerii remarques sur les Turque et Russen in frantzösich und deutschen	1
Ambasade et Voyage en Turque et Amasie de M ^r Busbekius	1
Busbekii omnia quæ exstant	1
Histoire des Negotiations pour Paix de Bellgrad 18. Septembris [1]739. par Laugier	2
Memoires secretttes de la Guerre d'Hongrie par Smettan	1
Histoire de Constantinopel	8
Joannis Leonis Africa	1
Reise nach Mechinez der Residenz des Kaisers von Fetz und Maroko won Stuart	1
Einleitung zur Grundriß der Staats Verfasßung von Fetz und Maroko	1
Catastrum Bohemiæ Manuscriptum	1
Vocabulaire universelle Latin, François	1
Hausers annalitsche Abhandlung der Anfangs gründe der Mathematik 3 ^{ten} Theil ²⁸⁵	1
[f. 97 ^r] Histoire du Roÿ Theodore	1
Burgii de Bello Suecico Comentarius	1
Itinerarium Pomegrimi Philosophi Sini, Japonæ, Cocin-Chinaæ, Canadaæ, et Brasiliae	1
Dissertationes historico-criticæ de utraque Archiepiscopatu Metropolitano Chioviensi, et Haliciensi	1
Compte rendu au Roÿ par M ^r Necker	1
<u>Series 5ta</u>	
Dictionaire universelle de Trevoux	5
Calepini Dictionarium	1
Dictionaire universell reson<é>e d'Histoire Naturelle par M ^r Valmont de Bomare	6
Puffendorff de rebus suevicis	1
Oldradii oprea Iuridica de A ^o 1472.	1
Gründleise Beschreibung des Böhmischen Fenster Sturms auf welchen der Weltbekannte 30. jährige Krieg erfolget ist Manuscript	1
Duglosii Historia Polonica	2
Gromeri Episcopi Polonia	1
Acta generalia Comitiorum Regni Hungariæ de A ^o 1751.	1
Confoederatio generalis omnium Ordinum Regni, et Ducatus Lithaviae, in Lingua Polonica	1

[f. 97 ^v] Bibliothecae Scrinii Septimi	
Autores	Tomii
<u>Series 1ma</u>	
Muschenbrok essai de Physique	1
La Physique des Arbres par Duhamel	2

²⁸⁵ A 96^{r-v} fóliók kitöltetlenek.

Lynee Systema Naturae	4
Lynei Systema Plantarum	3
Lynei Fauna Suecica	1
Born über das Anguiken	1
Traite des Petrifications	1
Baxter glossariarum antiquarum Britanicarum	1
Sauri Geschichte des Erdboden	1
Le Spectacle du Feu Elementaire	1
Klimii Iter subteraneum	1
Leonardi Speculum Lapidum	1
Kirchmayerus de Basilisco, Unicorno, Felice, Behemod, Leviathan, Dragone, Araneo, Tarantulo, et Ave paradisi	1
Homines sub Aquis viventes	1
Gesnerus de Rerum Fosilium Genere, Gemis, Lapidibus, Metalis	1
Vocabula rei numariae, Ponderum et Numismatarum græca, Latina, et Hebraica per Budeum	1
Kilian Stobeus de Petriesatis Numismatibus et Antiquitatum Historia	1
Sallamandrologia per Wurspein	1
Voceius de Bottburgensis Belga de Genus et Lapidibus	1
Essai d'un Dictionaire contenant la Conaissance du Monde, des Sciences iniverselles, et partialierment ces des Medailles, des Passions, des Moeurs, et de Vices	1
Pataroll series Augustorum	1
Das ausgemeiyte [!] römisch Kaiserliche Frauenzimer [f. 98 ^r] von Iulio Cesare an bis Carl den Großen von Hamer Superintendenten der lutherischen Confession. Manuscript	1
Science des Medailles	2
Lexicon universæ nec Numariae veterum, et præcipue Græcorum ac Romanorum cum Observationibus antiquariis Geographiis, Chronologicis, Historicis, et Criticis	4
<u>Series 2da</u>	
Antiquité de Montfaucon	11
Musæi Coesarei Testatin	1
Numismata Cimelii Coesarei	1
Catalogus Musæi Coesarei Regii	1
Mediobarbi imperatorum romanorum Numismata	1
Novus Thesaurus Antiquitatum romanarum	3
Weilland Numismata Æra imperatorum Augustarum, et Cæsarum, in Coloniis Municipiis, et Urbibus jure Latio Donatis	1
Weillum Numismata Imperatorum Augustarum, et Caesarum, a Populis Romanæ Ditionis græcæ Cognentibus, ex omni Modulo percusia	1
Neumann Numi veteres	1
Patinus Imperatores romanorum Numismata	1
Colicii Historia magnæ Græciæ de A ^o 1576.	1
Recueil d'Antiquites Egypitiens Drasques, Grecs, et romains	1
[98 ^o] Lubersad Discours sur les Monuments publiques des tous les Æges, et de tous les Peuples conues	1

Columnæ Fabii Lynceorum Notitia	1
<u>Series 3ta</u>	
Zoophylatium et Chronogianum [!]	1
Linkius de Stellis marinis	1
Lister Historia Conchyliorum	1
Seligmanns Sammlung ausländischer Vögel	4
Histoire naturelle des Oiseaux par M ^r Buffon	10
Recueil des Estampes de M st Choiseul	1
Ponanae et Columnæ Ducis Montalbani Syracusarum antiquarum illustratarum Liber per Hasentampum	1
Olai magni Gothi Historia gentium septentrionalium	1
Histoire de Roÿ de Turace	1
<u>Series 4ta</u>	
Le Reste d'<e>ancienne Rome	3
Monument des Nimes par Clarisseau	1
[f. 99 ^r] Voyage pitoresque de la Grec	1
[Voyage pitoresque] de l'Italie	4
[Voyage pitoresque] de la Suisse ²⁸⁶	3

[f. 103 ^r] Verzeichniß der Landkarten ²⁸⁷
Atlas nouveau par Sanson on Cartes 418 in großen Folio
Atlas Mapparum 100. Fol. in Regal Fromat
L'Hongrie et le Danube par Marsigli en Cartes 31. A ^o . 1741. in großen Fol.
Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Scavoniae, Bosniae, et Serviae cum Principibus Transilvaniae per Müller in schwarzen
Tabula geographica Valachiae, Moldaviae, Besarabiae, et Podoliae per Hooman 1769.
Buaczen Comitatus in kleinen
Hongrie et la Slavonie mit alter Benennung der Städte und besonderer Ereignissen par Coronelli et Tillem
Theatre de la Guerre dans le Banat par Brifeaut 1723. tres rare ²⁸⁸
Coste de Dalmatie par Ianson
Carte de la Moldavie par le Général de Pauer pour servir a l'Histoire de la Guerre entre les Reusses et les Turcs de 1769.
Regnum Bosniae, cum Croatiae, Dalmatae, Scavoniae, Hungariae, una cum Valachiae et Muldaviae
Partibus per Hoomann
Accurate Landkarthe von Hungarn, Scavonien, Croatien, Dalmatien, Bosnien, Servien, Romanien, Bulgarien von Lieleit
Theatre de la Guerre sur le Timock 1737. tres rare ²⁸⁹

²⁸⁶ A 99^v–102^v fóliók kitöltetlenek.

²⁸⁷ A kötéstechnikákra vonatkozó marginális bejegyzéseket elhagytuk.

²⁸⁸ A kifejezés aláhúzott.

²⁸⁹ A kifejezés aláhúzott.

Le Royaume de Bosnie dans son entiere
Mappa der Opperazion von 1739. per Rebain
[f. 103 ^v] Atlas Topographique et militaire qui comprend les Etats de la Couronne de Boheme et la Saxe electorale avec leurs Frontiers en <Cartes> Fevil 47. par S ^t Iulien
Böhmische große Karthen von Mellen 1720. in 25. Sectio: in schwarzen
[Böhmische] die mitter Karthe von Hoomann A ^o 1720. in 13. Sectio: in schwarzen
Bömische große Karthe von Müller 1720. in 6. Sectio: braunen
[Böhmische] Kleinste-Format in rothen
Besondere Karthe von Königgratz, Bilow und Glatzer Distrikt in rothen
Comitatus Glacensis per Homann
Karthe von Böhmen die große worauf die Operationen von 1778. und die pro [1]779 Vorbereitete Bewegungen aufgezeichnet sind
Bohemia per Muller
Mähren von Müller in braunen
[Mähren von Müller] auf Leinwand
Moravia per Müller
Carte de Pais-bas autrichien en 23. Tomi
Carte Topographique de Pais-bas par Ingeron 6. Tomi
Karthe von Nederland die alte und verläßlich gezeichnete
[f. 104 ^r] Die exacteste Karthe von Gallizien und Ludomerien gezeichnet in 11 Stuck
[Die exacteste] Special Karthe
Karthe von Pohlen und Littau durch Rizzi-Zanoni 1772. 24 Stück
[Karthe] illuminirte 1600.
Bukowina in 2. Theilen Unbeschreibung
Stýria von Wischer in 12. Abtheilung 1678.
Atlas Tyrollensis gegen Süden und Norden 3. St. a Petro Hanich in Blasio Hueben 1774.
Karthe von Schleißen von Majern [1]749. in 20. Sectio in blauen
Kursachsen von Seutter in 33. Sectio: in blauen
Kursächsische Postkarthe von Zürenem in grauen
Sächsische Heer Karthe in 3. Stücken 1728.
Bavaria von Bouna in 3 Stücken
Bäyrische Karthe von Apian 1766.
Bavaria superior et inferior per Homan in 2 Fol.
[f. 104 ^v] Palatinus Bavariae oder die Ober Pfalz von Homann
Ober und Nieder Lausitz 1759. in grauen
Lusacia Brandenburgica von Schreüßer per Homan 1732. in 5 Stücken in braunen
Postkarthe von Deütschland auf Leinwand
[Postkarte] durch ganz Deütschland von Bors in braunen
[Postkarte] von Mezburg
Imperium Germanicum in rothen
Hessen-Passen par Rosiere 1759. in 2 Stücken
[Hessen-Passen par] Bourain 1760.

Veterau und Geschichte Karthe von Buna
Hessen Darmstadtische von Brounter
Boungraviatus Norimbergensis von Vetter
Franconia per Homann
Fulda, Wirzburg, Hamburg, Peüreüth ²⁹⁰ von Homann in 4 <i>Stücken</i>
Turingen per Zollmann 1747.
Pomerania per Scheuten
Karthe sämmtlicher preüsischer Länden durch Schlesien
[105 ^c] Theatrum Belli in Germania per Lothar 1759.
[Theatrum] von [1]756. bis [1]759. durch Rizzi-Zanoni auf Tafeln
Theatre de la Guerre sur le Rein par Sanson
Theatrum Belli contra Gallos per Oettingen
Tabula Italiae antiquæ per D'Anville
L'Europe en trois Partie par le Sieur D'Anville 1760.
Nouvell Atlas de la Chine, de la Tartarie-Chinoise, du Thibet et du Royaume du Coree par D'Anville 1737.
Part Septentrionale de l'Empire Ottomane
Etat du Grand Seigneur et de l'Empire de Pense par le S ^c Vaugund 1753.
Posphorus T[h]racicus von Reben
Charta Partis Asiae par Patazi tres rare
Persia, Armenia, Natolia, [!] et Arabia par Decoitt
La petit Tartaire tres rare
The Sea of Marmaria on Propontis with the Hreaths of Constantinopel and Galiopol, by the Taden
Amerikanische Karthen

RÖVIDÍTÉSEK

- Beschreibung Mein Andree Graffen von Hadik Synoptische lebens Beschreybung die sich in meinen 64ten Jahre, und erlangten Hof Kriegs Raths Präßidenten Stelle Anno 1774. eigenhändig so weith als es Gott erleubet: fortzuführen unternemen habe. Anno 1774. Lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár, Personalia. Hadik-levéltár könyvei, K/1. (Saját kezű.)
- Bikfalvi *Bikfalvi Géza*: A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio studiorum szellemében. In Párbeszéd. Magyar Jezsuita Portál. Főszerk. Kovács Lajos SJ. (Jezsuita Stúdió). <http://www.parbeszed.com/main.php?folderID=859-&articleID=8902&ctag=articlelist&iid=1> (A letöltés időpontja: 2010. szeptember 26.)
- Dessewffy 1828. *Gr. D[essewffy] J[ános]*: Gróf Hadik András' a Fő-vezér' Élet-rajza. *Felső-magyarországi Minerva*, 1828. 3. sz. 393–396. o.

²⁹⁰ Értsd: Bayreuth.

- Extractus Compendiati Extractus Compendiati in adjumentum memoriae, et directionem Consiliorum, actionumque nostrarum. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Történ. Napló 4^{drát} 8. sz. fol 4^r–106^v.
- Farkas* 2000. *Farkas Gyöngyi*: Hadik András katonai pályafutása. In Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok. Sorozatszerk. *dr. Szíjj Jolán*.) Budapest, 2000.
- Frivaldszky* 2002. *id. Frivaldszky János*: Hadik András Minerva szolgálatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (2002) 2. sz. 389–398.
- Frivaldszky* 2003. *id. Frivaldszky János*: Hadik András erdélyi jelentése. *Erdélyi Múzeum*, 62. (2003) 3–4. füzet, 67–74. o.
- Gyenis* 1941. *Gyenis András*: A jezsuita rend hazánkban. Vác, Szalézi Művek kiadása, 1941. Internetes hozzáférései a Rendtörténeti vázlat mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK) – a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában: http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf. és <http://mek.oszk.hu/00000/00014/00014.htm> (A letöltés időpontja: 2010. szeptember 14.)
- Hets* 1938. *Hets J. Aurelián*: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.
- HL Hadtörténelmi Levéltár
- Markó* 1944. *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. [Budapest], 1944.
- Mészáros* 1981. *Mészáros István*: Az iskolaügy története 996–1771-ig. Budapest, 1981.
- MKSz Magyar Könyvszemle
- MTAK Kt. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
- RMK Régi Magyar Könyvtár. I–III/1–2. k. Ed. *Szabó Károly*. Budapest, 1879–1898.
- Sárói Szabó* 1910. *Sárói Szabó Lajos*: Hadik altábornagy Berlinben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. 331–348. o.
- Szendrei* 1918. *Dr. Szendrei János*: Hadik András altábornagy, mint egyházi író. *Hadtörténelmi Közlemények*, XIX. (1918) 121–122. o.
- Velics* 1913. *Velics László*: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. II. k. Budapest, 1913.
- Wick* 1931. *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony 1931.

ÍGY LÁTTA AZ ELLENSÉG – AZ 1848–1849. ÉVI OSZTRÁK ARMEE-BULLETIN-SOROZAT*

A katonai propaganda hatásával már a XVI–XVII. század óta tisztában voltak az egyes európai udvarok és kormányok. A hadi sikerek, illetve az ellenség kudarcainak megörökítése, az erről szóló hírek közzététele szempontjából óriási jelentősége volt a XV. századtól kezdve mind nagyobb és nagyobb körben elterjedő nyomdai eljárásoknak. A röpiratok, aprónyomatványok révén az olvasni tudó nagyközönség egyre jelentősebb rétegeit lehetett tájékoztatni az eseményekről, s a mind jelentősebb szerephez jutó közvélemény befolyásolásában ennek komoly szerepe volt.

Nem véletlen, hogy az abszolutisztikus hatalomgyakorlással szemben álló rétegek és csoportok oly nagy vehemenciával követelték a sajtó, azaz az információ terjesztésének szabadságát; s nem véletlen, hogy az ellentámadásba lendülő abszolutizmus erői az elsők között mindig a szabad sajtó működését korlátozták, s a cenzúrát állították vissza.

A modern tömegtájékoztatási eszközök használatában azonban az abszolutizmus erői ugyanúgy nagy jártasságot árultak el, mint ellenfeleik. Ennek jellemző példája, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakában az uralkodó, a császári királyi hadsereg főparancsnoksága és más hatóságok által kibocsátott nyomtatványok száma bizonyosan elérte a szabad sajtó termékeinek számát; s a kibontakozó ellenforradalom sikereinek propagálása érdekében százzalra készültek a császári királyi csapatok hadi sikereit megörökítő különböző ábrázolások.

Ezek legjelentősebbike az illusztrált hadijelentések: *Armee-Bulletin* összesen 42 darabból álló gyűjteménye,¹ amely 37 magyarországi és öt itáliai eseményt, többnyire csaták és ütközetek ábrázolásait tartalmazza. Az *Armee Bulletin* ábrázolásai a XIX. század közepén legkorszerűbb technikának számító litográfiai eljárással készültek. Éppen az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei, illetve ezen események ábrázolásának igénye kényszerítette ki Közép-Európában is e gyors és olcsó nyomdászati technika elterjedését.² Ugyanakkor 1848 a nyugat- és közép-európai művészettörténetben egyaránt korszakhatár, hiszen a litográfiai technika nagy példányszámú, a széles közön-

* A tanulmány Hermann Róberttel közösen készült.

¹ A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteményének és Hermann Róbert gyűjteményének litográfáit adjuk közre.

² *Krasa-Florian, Selma: Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst.* Wien, 2007.

séghez nagy mennyiségben eljuttatható képi forráscsoportot eredményezett, melynek témája, színvonala, formakincse nagyon változatos.³

Az *Armee Bulletin* lapjai a korabeli litográfiák közül abból a szempontból is kiemelkednek, hogy a legtöbb helyen azokat – a litográfiák esetében rendhagyóan – bőséges és (a legtöbb esetben) pontos magyarázó feliratokkal látták el. Általában 5-10 sornyi szöveges összefoglaló található az adott időszak hadieseményeiről, s a fölötte levő kép ezek egyikét ábrázolja. Megállapítható, hogy a sorozat darabjai a hivatalos hadijelentések Bécsbe érkezése után röviddel keletkeztek. A nagyközönséget az ábrázolások elkészültéig – ami aligha tarthatott néhány napnál tovább – az Alfred zu Windisch-Grätz (1787–1862) tábornagy, fővezér, illetve Ludwig Welden (1780–1853) tábornagy, Bécs katonai kormányzója által kiadott nyomtatott hadijelentések tájékoztatták.⁴ A sorozat különleges értékét ez az egyidejűség adja; a többi, hasonló sorozat darabjai már jobbra a szabadságharc leverése után készültek; népszerűségét bizonyítja továbbá, hogy kópiáit a bécsi kiadók közül többen átvették (Franz Werner, Eduard Hölzel, Johannes Schönberg és mások).

Az *Armee-Bulletin*-sorozat nyomtatott változatának 1–34. számú példányai Ludwig Welden tábornagy, a 35–41. számú darabok Josef Philipp von Böhm báró, altábornagy, Welden távollétében Bécs katonai kormányzója aláírásával jelentek meg. A nyomtatott sorozat a 40. számig tartalmilag nagyjából azonos az illusztrált hadijelentésekkel, a 41. számú hadijelentés viszont még nem a temesvári csatáról, hanem Budapest július 11-én történt megszállásáról számolt be.⁵ A nyomtatott sorozat 42. számú darabja jelenleg nem ismert. Welden 1849. január 2-án is megjelentetett egy szám nélküli összefoglalót Windisch-Grätz 1848. december 14–31. közötti hadműveleteiről, egy másikat

³ Twyman, Michael: *Lithography 1800–1850: the Techniques of Drawing on Stone in England and France and their Application in Works of Topography*. London, 1970; Bayer-Klötzer, Eva Susanne: *Der französischen Karikatur 1830–1848. Die gesellschaftlichen Probleme der Julimonarchie im Spiegel der Karikatur*. München, 1980; Dohmen, Walter: *Die Lithographie. Geschichte, Kunst, Technik*. Köln, 1982; Durstmüller, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. 1. Hauptverband der graphischen Unternehmungen Österreichs Wien, 1982 és ennek folytatása: Durstmüller, Anton – Frank, Norbert: *Die österreichischen graphischen Gewerbe zwischen Revolution und Weltkrieg 1848 bis 1918. 500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. 2. Hauptverband der graphischen Unternehmungen Österreichs Wien, 1984; Hanebutt-Benz, Eva-Maria: *Studien zum deutschen Holzstich im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, [1984] 751. o. skk.; Hoefler, Frank Thomas: *Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs. Die Überwachung von Presse und politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833–1848)*. München, 1983; Schwarz-Hermann-Fichtenau 1988, különösen: 40–47. o.; Danelzik-Brüggemann, Christoph: *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur der Zeit Französischen Revolution*. Berlin, 1996; Hults, Linda C.: *The Print in the Western World*. Madison, Wisconsin, 1996. 430–520. o., különösen: 445. o. skk.

⁴ A nyomtatott szövegek nagyjából szét publikáltak. Az első tízet közli: *Der Krieg in Ungarn. Mit einer Geschichte der serbischen und croatischen Wirren. Nach den besten Quellen historisch und kritisch dargestellt* von Oskar Fódál. Verlag von J. P. Grohe, Mannheim, 1849.

⁵ ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35., ad 35.

pedig 1849. január 7-én a főváros elfoglalásáig történetekről.⁶ Ugyanakkor Böhme 1849 áprilisában adott ki nem számozott hirdetményeket (Kundmachung), április 18-án egyet Komárom ostromáról, egy dátum nélkülit arról, hogy Görgei Komárom felé közeledik, egyet pedig április 24-én (a 35. számúval egy napon) Pest feladásáról.⁷ E sorozatot a félhivatalos *Wiener-Zeitung* különkiadásként megjelenő egylapos nyomtatványai (Extra-Blatt) egészítették ki.⁸

A hivatalos hadijelentés-sorozatok sorát 1848 szeptemberében Jellačić nyitotta meg, miután csapatai szeptember 11-én átlépték a Drávát. Ebből azonban csupán az első készült el nyomtatott formában, a 2. számú kéziratban maradt.⁹ A következő ilyen sorozat a Galíciából 1848. december 9-én Felső-Magyarországra betörő Franz Schlik altábornagy nevéhez fűződik. Ebből összesen hat darabról tudunk 1848. december 11.–1849. február 1. között.¹⁰ Ezt követte a Windisch-Grätz féle császári királyi főszereg által kiadott sorozat, amelyet maga a fővezér, illetve távollétében Karl Mertens vezérőrnagy, illetve Ferdinand Duca di San Gabrio Serbelloni altábornagy, a tartalék hadtestparancsnoka írt alá. Ennek darabjait nem számozták, jelenleg kilencről tudunk. Első darabjai litografált, a továbbiak nyomtatott formában jelentek meg. Az első ismert, december 29-i tudósítás az Ottinger-dandár 1848. december 28-i bábolnai győzelméről, az utolsó, március 3-i hirdetmény a kápolnai csatáról és az azt követő hadműveletekről számol be.¹¹ 1849 áprilisában a Windisch-Grätz-től a fővezérletet ideiglenesen átvevő Jellačić adott ki újabb sorozatot, ez azonban április végén, a 3. szám után el is halt.¹² 1849 nya-

⁶ Nachrichten aus dem Hauptquartier Seiner Durchlaucht des Feldmarschalls Windisch-Grätz, den 31. December 1848. ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35/11. Közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. k. Budapest, 1952. 255–257. o.; Zusammenstellung der Operationen Sr. Durchlaucht des Herrn Feldmarschalls Fürsten Windisch-Grätz von der Besitznahme von Raab bis zu jener von Buda-Pesth. ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35/36-37.

⁷ ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35/55., 60-61., 1849-13-ad 35a/33-34.

⁸ ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35/40-41., 62., 64., 70., 1849-13-ad 35/13., 16., 18., 22-23., 27.; 1849-13-ad 35a/25-26.

⁹ ÖStA KA AFA Karton 1894. Kroatisch-slovenische [!] Armee, resp. I. Armeekorps unter Jellachich, dessen Operation gegen Wien. 1848-9-29., 30. Utóbbi magyar fordításban közli *Hermann Róbert – Molnár András*: Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 2000. I. k. 119. o.

¹⁰ ÖStA KA AFA Karton 1862. I. Korps unter Schlik. 1848-12-15. (Nr. 2. Szikszó, 1848. december 28.), 1848-13-4. (Nr. 1., 2., 3., 5., 6.); Karton 1863. I. Korps unter Schlik. 1849-1-0m. és 1849-1-8. (Nr. 4., Kassa, 1849. január 5.); Karton 1822. HA. u. W-G.) 1849-1-9-ad ½. (Nr. 3., Kassa, 1849. január 2.); Karton 1823. HA. u. W-G. 1849-1-265b. (Nr. 4., Kassa, 1849. jan. 5.); Karton 1824. HA. u. W-G. 1849-2-9-ad ½. és 1849-2-80 ad ½. (Nr. 6., Mád, 1849. február 1.)

¹¹ ÖStA KA AFA Karton 1821. HA. u. W-G. 1848-12-225a-b-c. (Győr, 1848. december 30.); Karton 1824. HA. u. W-G. 1849-227-ad ½., 1849-1-235b., 1849-1-248 ad ½. (Buda, 1849. január 25.); Karton 1825. HA. u. W-G. 1849-2-27 1/3. (Buda, 1849. február 4.); Karton 1825. HA. u. W-G. 1849-2-267 ½. (Gyöngyös, 1849. február 27.); Karton 1826. 1849-3-3 ½. (Buda, 1849. március 1.); 1849-3-27 ½. (Buda, 1849. március 3.); Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-35/29. (Buda, 1849. február 22.), 1849-13-35/31. (Buda, 1849. február 28.); Karton 1848. Hauptarmee. Detailakten. 1849-2-68. (Buda, 1849. február 16., Eszék elestéről.); Karton 1946. Division Kempen 1849-1-31a. (Győr, 1848. december 28.)

¹² ÖStA KA AFA Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-ad 35/1-9.

rán Haynau tábornaszernagy is kiadott egy hadijelentés-sorozatot, szintén *Armee-Bulletin* címmel. Ebből összesen tíz szám jelent meg, az 1. számról csak vélelmezhetjük, hogy egy szám nélküli nyomtatvánnyal azonos, a 2. számúnak nem találtuk példányát a bécsi Kriegsarchivban.¹³

Az *Armee Bulletin*-sorozat kiadói jogát Johann Höfelich nyomdász, kiadótulajdonos szerezte meg és gyakorolta, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem nyomtathatta, csak árulta az *Armee Bulletin* litográfiáit a 427. számú bécsi városi bazár standján. A kiadás létrejöttének körülményeiről, a bécsi udvar és a nyomdász közti szerződésről források hiányában nem tudunk közelebbit. Höfelich életútja, kiadói és nyomdásztevékenysége szintén feltáratlan, életrajzi adatait pontosan nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy az általa kiadott litográfiák 1825 után jelentek meg.¹⁴ Tevékenységét vizsgálva megállapítható, hogy sajtótermékei – könyvnyomtatással nem foglalkozott, csak litográfiákkal – az 1830-as évektől az 1850-es évek végéig terjedő három évtizedben láttak napvilágot Bécsben. Nyomdászati termékei (számuk több ezer) nagyon változó színvonalúak. Közülük kiemelkedik például az a Franz Schubert zeneszerzőről 1846-ban kiadott, híres színezett könyvnyomtatás, amely talán a leghíresebb korabeli litográfia a híres bécsi festő, litográfus, Johannes Kriehuber (1800–1876) alkotásai közül, és Liszt Ferencnek szóló ajándékozási feliratot tartalmaz (magáról Liszt Ferencről Höfelich egyébként legalább tucatnyi litográfiát adott ki).¹⁵

Höfelich kiadói és nyomdászati munkája során több magyar vonatkozású litográfiát is megjelentetett, például egy látképet az új Lánchídról, vedutákat Pestről és Budáról az 1850-es évekből, s az 1848. július 5-én Pesten, a Vigadóban zajló országgyűlés alsó táblája ülésének megnyitását megörökítő litográfiát, valamint kinyomtatta a Carl Xaver August Pettenkofen (1822–1889) bécsi festő, illusztrátor, karikaturista által megörökített, Buda 1849. május 21-i ostromakor a Fehérvári rondellánál zajló eseményeket.¹⁶ Az ő sajtója alól került ki többek között Kisfaludy Károly és Szigligeti Ede, Garay János,

¹³ ÖStA KA AFA Karton 1835. HA. u. H. 1849-6-289. (Auszug aus den Operationsberichten vom 13. bis 19. Juni, első lapját fotómásolatban közli *Hermann Róbert*: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Győr–Sopron–Moson Megyei Soproni Levéltára. Sopron, 1999. 298. o.); ÖStA KA AFA Karton 1835. HA. u. H. 1849-6-533a (Nr. 3., Győr, 1849. június 29.); Karton 1843. HA. u. H. 1849-13-ad 35/17. (Nr. 6., Szeged, 1849. augusztus 3–4.), 1849-13-ad 35/19. (Nr. 7., Szeged, 1849. augusztus 5.); 1849-13-ad 35/20. (Nr. 8. Temesvár, 1849. augusztus 10.); 1849-13-ad 35/24. (Nr. 9. Temesvár, 1849. augusztus 18.); 1849-13-ad 35/25. (Nr. 10. Arad, 1849. augusztus 21.); Karton 1935. Südarmee unter Jellachich. 1849-7-125. (Nr. 5., Nagyigmánd, 1849. július 12.) A 9. és 10. számút közli: Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította *Böhm Jakob*. A bevezető tanulmányt írta *Csikány Tamás*. Budapest, 1998. 223–225. o.

¹⁴ Schwarz–Hermann-Fichtenau 1988. 104. o.

¹⁵ Az egyik legteljesebb lajstrom a Nemzeti Múzeum anyagából: Liszt Ferenc emlékkiállítás [Magyar Nemzeti Múzeum] lajstroma. Összeállította: *Disoz Kálmán*. Budapest, 1911. 3–4, 12, 15, 18, 22. o.

¹⁶ *Seenger Ervin*: Pest-budai látképek a tizenkilencedik századból. Budapest, é. n. Közzéteszi *Rózsa György*. Az interneten közzétett katalógust használtuk. Elérhető pdf-formátumban: www.btmfk.iif.hu/Seenger.pdf (A letöltés időpontja: 2018. június 2.) A Lánchídról: 390. sz., látképek: 505., 523. sz., a pesti országgyűlésről: 1319 sz., Buda ostromáról: 1344. sz.

Döbrentei Gábor és mások arcképe az *Életképek* című sorozatban.¹⁷ A magyar vonatkozásokat vizsgálva megjegyzendő, hogy az *Életképek* litográfiái mellett 1844-ben a *Regélő Pesti Divatlap*, 1846-ban a *Magyarföld és Népei Eredeti Képekben* (egyidejűleg a német nyelvű változat, az *Ungarn und seine Völker in Original = Abbildungen* sorozat) és az 1848-as *Der Ungar Zeitschriftliches Organ...* sorozat litográfiáinak nyomtatási jogát is megszerezte, és a litográfiákat árusította.¹⁸

A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteménye az 1847–1850-es évekből is számos olyan acélmetszetet és litográfiát őriz, amelyek Höfelich nyomdájából kerültek ki. Közöttük is az első az itáliai származású bécsi festő, litográfus Carl Josef Lancedelli (1807–1873) litográfiája, amely a *Nádori eskü november 12-ke 1847.* feliratot viseli.¹⁹ Megörökíttette a bécsi alkotmány kihirdetését (1848. március 15.),²⁰ köre nyomtatta Heinrich Goebel (1818–1893) bécsi litográfus horvát tábori jelenetet ábrázoló rajzát (*Scene aus dem croatischen Lager vor Wien. 1848*),²¹ s árulta Ludwig Zöllner (1798–1860) és Lancedelli közös munkáját, amelyik az 1848. december 30-i móri ütközet egyik jelenetét (egy magyar üteg elfogása a császáriak által) jeleníti meg.²² A magyar szabadságharc izgalmas, de azért kevésbé jelentős, kisebb horderejű eseményei közül Höfelich tevékenységének – és a bécsi propaganda eredményeképpen, miután Eduard Weixelgärtner (1816–1873) megrajzolta és litografálta – köszönhetően értesülhetett a császárvárosi közönség Jakab Mihály udvarhű gyöngyösi bíró tragédiájáról is, akit erőszakosan elrabolt („gewalttätige Entführung”) egy vakmerő magyar felkelő 1849. janu-

¹⁷ Magyar Sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Az adatokat gyűjtötte, a bibliográfiát összeállította és a szöveget gondozta V. Busa Margit. (Kézirat gyanánt.) Budapest, 1986. I/2. k. (Mutatók.) A Kisfaludy Károlyt ábrázoló litográfia a *Nemzeti képtár* 11. sz. része (1835, *Rajzolatok* sorozatának egyik darabja). A Szigligeti Edét Barabás Miklós rajzolta le, és a *Nemzeti Képcsarnok a'Pesti Divatlap*hoz sorozatban jelent meg. Garay Jánost, Nagy Ignácot és Dr. Kovács Pált szintén Barabás Miklós örökíttette meg 1844-ben, és az erről készült nyomtatványok Höfelich kiadásában szintén ebben a sorozatban jelentek meg. Az arcképek leírásai oldalszámozás híján (a könyv, internetes változatát használtuk, https://www.google.hu/search?ei=ZYISW8sunHIHTwQL6gqroBQ&q=Nemzeti+k%C3%A9pt%C3%A1r+1835%2C+a+Rajzolatok&oq=Nemzeti+k%C3%A9pt%C3%A1r+1835%2C+a+Rajzolatok&gs_l=psy-ab.3...97968.106847.0.107813.5.5.0.0.0.194.692.0j5.5.0....0...1c.1j2.64.psy-ab.0.1.193...33i160k1.0.f2_OS09piBs#, a letöltés időpontja: 2018. június 2.) az 1835. évi kiadványok II. csoportjában (Kisfaludy) és az 1844. évi kiadványok II. csoportjában (Szigligeti, Garay, Nagy Ignác, Dr. Kovács Pál) található. Döbrentei Gáborról: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* (A Magyar Elektronikus Könyvtár változatát használtuk: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>; a letöltés időpontja: 2018. június 2.)

¹⁸ Uo., lapszámozás híján keresőszóval lehet megtalálni a sajtóorgánumok nevét.

¹⁹ Felirata: NÁDORI ESKÜ november 12-KE 1847. Leltári száma: HTM 13.444/Kp. Közli: *Rózsa-Spira* 1973. 150. sz.; *Kincses* 2010. 2. sz.

²⁰ Jelöletlen rajzoló alkotása, felirata: AUCH DER STEPHANSTHURM NEIGT SICH!; PROCLAMIERUNG DER CONSTITUTION am 15ten März 1848. Leltári száma: HTM 1180/Kp. Közli: *Kincses* 2010. 21. sz.

²¹ Leltári száma: HTM 3500/Kp. Közli: *Kincses* 2010. 96. sz.

²² Felirata: AUS DER SCHLACHT BEI MOOR Wegnahme einer ungarischen Batterie 30ten Decem-ber 1848. Leltári száma: HTM 1365/Kp. Közli: *Rózsa-Spira* 1973. 479. sz.; *Kincses* 2010. 136. sz.

ár 31-én.²³ Végül, a Múzeumi gyűjtemény egyik igen értékes darabja a nyomdásznak a Komárom előtti térséget 1849. március 31-én bemutató nyomata. Ennek a barnított könyomtatnak már az alkotói is érdekesek. Rendhagyó módon egy nem hivatásos művész, Caroline Welden (1817–?), rajzolta a képet „természet után” („Nach dem Natur gemäht”), azaz szabadkézi rajzként, s az ifjú, ám divatos és igen népszerű bécsi festő, illusztrátor, karikaturista és litográfus, Pettenkofen litografálta.²⁴

Az *Armee-Bulletin*-sorozat litográfiai eltérő művészi színvonalúak. Ennek oka, hogy a rajzolókat többnyire másod-, harmadvonalbeli, (bécsi) rajzolókat – három különböző kéz munkáját lehet megkülönböztetni –, akiknek a rajzai a sorozat nagyjából kétharmadát teszik ki. A maradék harmad két alkotóhoz köthető, s egy kivétellel Vinzenz Katzler (1823–1882) osztrák festő, grafikus és litográfushoz. Katzler jelzése, szignója jól látható módon, rendszerint a képben jobbra lenn, többnyire évszám megjelölésével található meg. Kivételt jelent a pancsovai ütközetet (1849. január 2.) ábrázoló XIII. sz. litográfia, ahol rafinált módon, halványan, a növényzet cirádái között bújjik meg.

Ennél érdekesebb probléma a XII. sz. litográfia rajzolója vagy rajzolóit illetően megfontolása. A kép Windisch-Grätz és a császári csapatok 1849. január 5-i pesti bevonulását ábrázolja, és a szakirodalom²⁵ szerint a lapot Wilhem Ramming von Riedkirchen (1815–1876) alezredes, Haynau későbbi vezérkari főnöke készítette. A szignó a képben jobbra lenn található, és tükörrel fejthető meg, illetve olvasható el. A két R betű, egymás tükörképeiként, szárukkal kifelé rajzolva – RЯ – ugyan jelentheti Ramming szignóját: Ramming és Riedkirchen, azonban a monogram után Karl Joseph Litschauer (1830–1871) bécsi zsánerfestő vezetéknévének tükörképe következik. Megjegyezzük azonban, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eddig általunk ismert litográfiai ábrázolásai között egyetlenegy sem találtunk, ahol a rajzoló és a litográfus neve egymás után, együtt szerepelt volna oly módon, hogy a litografálás és rajzolás tényét – akár csak rövidítve is – az alkotók ne jelezték volna. Végül, Ramming az adott időpontban a források szerint nem tartózkodott a magyarországi hadszíntéren, hanem Észak-Itáliában szolgált, azaz aligha érezhetett magában késztetést arra, hogy a cs. kir. csapatok pesti bevonulását megörökítse. Miután a kép középpontjában Jellačić horvát bán (nem pedig Windisch-Grätz) áll, joggal feltételezhető, hogy a helyszínrajzot tekintve is pontos ábrázolást szemtanúi vázlat alapján készítettek, s az alapkép a bán környezetében tartózkodó művészkompanyia valamelyik tagjától származott.

Mint említettük, a sorozat grafikai színvonala meglehetősen egyenetlen. Ennek az a magyarázata, hogy Ferenc József császár a magyarországi hadjáratban csupán az 1849. június 28-i győri ütközetben vett részt tevőlegesen (erről mindjárt két kép is készült,

²³ Felirata: Gewaltsame Entführung eines gutgesinnten Dorfrichters durch verwegene Jnsurgenten in Ungarn. Leltári száma: HTM 1422/Kp. Közli: *Rózsa-Spira* 1973. 548. sz. és *Kincses* 2010. 167. sz.

²⁴ Jelezve a kép alatt balra: N. d. Natur gemäht v. Caroline Welden; alatta: Wien, bei L. T. Neumann; középen: Gedr. b. J. Höfelich; jobbra: Lith. v. C. A. Pettenkoffen; alatta: Eigenth. d. Verlegers mit Vorbehalt gegen Nachdruck. Leltári száma: HTM 13.451/Kp. Közli: *Kincses* 2010. 209. sz. Legújabbban közli: *Hermann* 2019. 42. o. 12. kép, leírása: 23. o.

²⁵ Közli: *Rózsa-Spira* 1973. 482. sz.

XXXIX–XL.), s ezért az uralkodó környezetében lévő, tökéletesebb technikai tudással rendelkező művészek nem vettek részt a hadiesemények ábrázolásában.

Az *Armee Bulletin* az a sorozat, amelyik a magyarországi hadszíntéren a második legnagyobb számban – a könyv alakban megjelentetett bécsi *Vaterländische Bilder-Chronik* II. kötetének, részben szintén Katzler által készített litográfiái után –, 37 lapon mutatja be az eseményeket, ezzel megelőzi például Franz Werner bécsi nyomdász és kiadó 17 darabból álló sorozatát (az alkotók itt jelöletlenek, több kéz munkájáról van szó), vagy a Schlik téli hadjáratát megörökítő, Bachmann-Hohmann által készített 12 darabos litográfiásorozatot.²⁶

Megjegyzendő, hogy a *Vaterländische Bilder-Chronik* képei ugyan nagyobb időszakot mutatnak be, 1848 márciusától 1849 októberéig, azonban éppen az *Armee-Bulletin*-sorozat által bemutatott időszak tekintetében sokkal kevesebb ábrázolást tartalmaznak. A két sorozatnak vannak bizonyos közös pontjai. Ilyen a cs. kir. csapatok budapesti bevonulása (XII.), amelynek érdekessége, hogy itt a *Vaterländische Bilder-Chronik* vonatkozó ábrázolását is Katzler készítette.²⁷ Ilyen a március 23-i novarai diadal, illetve a március 31-i bresciai utcai harcok ábrázolása (XXXI–XXXII.), amelyeknél a *Vaterländische Bilder-Chronik* vonatkozó ábrázolásait készítő Ziegler láthatólag Katzler képei alapján komponálta meg a magáéit.²⁸ Az *Armee-Bulletin* XXXV. lapja Götz cs. kir. vezérőrnagy április 10-i halálos sebesülését ábrázolja, a *Vaterländische Bilder-Chronik* szintén általa készített 42. lapja pedig azt a jelenetet, ahogy Görgei meglátogatja a haladkló Götzöt. A két kép közös eleme a váci székesegyház ábrázolása. Azonos elemeket tartalmaz a két sorozatnak a június 28-i győri ütközetet bemutató, egyaránt Katzler által készített képe is (XL., illetve 47.).²⁹ Az *Armee-Bulletin* 42., utolsó lapja a komáromi várórség 1849. októberi kivonulását, a *Vaterländische Bilder-Chronik* 50. lapja pedig az erőd kapitulációjához vezető, Klapka és Haynau közötti találkozót ábrázolja; itt is mindkettő Katzler alkotása.³⁰

Nyilván az *Armee-Bulletin*-sorozat (fél)hivatalos jellege a magyarázata annak, hogy a *Vaterländische Bilder-Chronik* olyan eseményekről is ad – méghozzá gyakran magyarul – ábrázolást, amelyekről az *Armee-Bulletin* nem. Ilyen a Pest 1849. máju-

²⁶ *Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates. Von feinen älteren Bewohnern bis auf die gegenwärtige Zeit. Nach den besten Hilfsquellen bearbeitet und mit Original = Handzeichnungen ausgestattet von Anton Ziegler. IV. Bd., 1–2. Abt. Wien, 1850.* Franz Werner sorozatának képei közül a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményének nyomtatásban megjelent darabjait lásd *Kincses* 2010. 94., 159., 169., 170., 182., 194., 244., 265. sz. A sorozat bemutatása, feldolgozása: *Szvoboda Dománszky* 1998. – A Schlik téli hadjáratát bemutató sorozat közül a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteményének darabjait közli: *Kincses* 2010. 133., 161., 163., 174., 177., 183., 184., 186., 187. sz.

²⁷ *Kincses* 2010. 151. sz. Katzler még egyszer visszatért a témához, a bán magyarországi hadjáratát bemutató, többszátú litográfia középpontjában is a Lánchídon történő átvonulás látható. Közli: *Batthyány Lajos* 1807–1849. Emlékalbum. Szerk. *Nagy Mézes Rita*. Budapest, 2007. 90. o.

²⁸ *Kincses* 2010. 203., 211. sz.

²⁹ Közli: *Szvoboda Dománszky* 1998. 80. o.

³⁰ *Kincses* 2010. 278. sz. Legújabb közlése: *Hermann* 2019. 161. o., 8. kép, leírása: 148–149. o. A metzetre nagyon hasonló, színezett kompozíciót (Albrecht: A komáromi várórség kivonulása az erődből 1849 októberében) közli: *Hermann* 2019. 162. o., 9. kép, leírása: 149. o.

si osztrák bombázása során a Pesten lévő osztrák sebesültek magyarok általi mentését, a Buda bevételét, vagy a haldokló Hentzi Görgei által történt megvédését bemutató három kép.³¹ A délvidéki tavaszi harcok egyetlen ismert ábrázolása a május 26-i vilovai összecsapást bemutató kép.³² A nyári hadjárat egyik legfontosabb összecsapását, a július 2-i komáromi csatát magyar szemszögből, Görgei sebesülését ábrázolva mutatja be a sorozat 48. képe, s ugyancsak a magyarok iránti rokonszenv csillan meg a szőlősi (világosi) fegyverletétel ábrázolásában.³³ Szintén politikai állásfoglalást tükröz a Velenice kapitulációját bemutató két kép, hiszen a város védői amnesztiában és szabad elvonulásban részesültek.³⁴ A magyar tematikájú képek mindegyike Katzler, az utóbbi kettő Anton Ziegler munkája.

Az *Armee-Bulletin*-sorozat időrendben első darabja az 1848. november 25-i dési ütközetet ábrázolja, amikor Karl Urban alezredes csapatai szétverték Katona Miklós őrnagy nemzetőrökből és honvédekből álló seregét, s ezzel hetekre megbénították az észak-erdélyi magyar erők működését. Ám e hadi sikerről a sorozatot kibocsátó császári királyi hatóságok csak némi késéssel értesültek, ezért ez a sorozatnak csupán a 7. lapja; az első ábrázolt esemény, amikor Petrichevich-Horváth János ezredes császári királyi különítménye december 16-án Sopron előterében, Vulkapordánynál elűzi a várost védő, Sréter Lajos őrnagy vezette magyar huszárokat.

A képek általában császári-királyi diadalokat örökítenek meg, s a – leginkább inszurgens-egyenruhát vagy kortes-öltözetet viselő – magyarok ábrázolása gyakran kimondottan karikatúrisztikus, mint például a december 14-i aradi, a 16-i vulkapordányi, a 28-i bábolnai és 30-i móri ütközetek képein (I., VI., VIII., IX.). Bár a szerbek sem jártak jobban az 1848. december 15-i jarkováci ütközet litográfiáján (V.). Már-már toposznak tekinthető a menekülő magyar szekeresz alakja a nagyszombati és a turcseki ütközet képén (II., XVII.).

Az 1849-es ábrázolások néha nem tagadnak meg némi elismerést a magyaroktól: ilyen február 5-i szászsebesi ütközet (XXIV.), a február 24-i komáromi kitérés (XXVII.) vagy a február 26-i kápolnai lovasharc (XXVII.) lendületes ábrázolása. A sorozat alkotói – érthető módon – kerülték a magyar sikerek ábrázolását. A téli hadjáratból egyedüli kivétel az egyébként jelentéktelen január 13-i nyárasdi ütközet; itt viszont remek kép lehetett alkotni Geramb császári királyi alezredes hősi haláláról (XV.).

1849 március–májusában a császári sikerek ábrázolása kimondottan nehéz feladatnak bizonyult; ezért ebből az időszakból inkább az itáliai hadszíntér eseményeit, Radetzky híres százórás hadjáratának részleteit, illetve Brescia bevételét örökítették meg (XXX–XXXI–XXXII.). A magyarországi tavaszi hadjáratnál a sikeres momentumok helyét a hősiessékké vette át: az április 2-i hatvani ütközetet követően a Zagyva-híd lebontása (XXXIII.), az április 10-i váci ütközetből Christian Götz vezérőrnagy

³¹ Az első kettőt közli: Kincses 2010. 229., 232. sz. A harmadik a sorozat 45. lapja, közli: Szvoboda Dománszky 1998. 78. o.

³² Közli: Kincses 2010. 241. sz.

³³ Közli: Kincses 2010. 253. és 273. sz.

³⁴ Közli: Kincses 2010. 274. és 276. sz.

hősi halála (XXXIV.), az április 26-i komáromi csatából a két gyalogság összecsapása (XXXVI.) került egy-egy lapra. Kimondott tévedés volt viszont az isaszegi csata ábrázolása (XXXV.), amelyen Windisch-Grätz a távolba néz, de mit sem lát. Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy a tábornagy beérkező hadijelentése alapján nem lehetett eldönteni, hogy ki nyerte meg a csatát.

A képek alapjául szolgáló hadijelentések más tévedésre is alapot szolgáltatottak. Így a soha le nem zajlott bezdáni ütközetről is készült ábrázolás (XXII.); a Windisch-Grätz által elutasított magyar országgyűlési küldöttség képén pedig ott találjuk Batthyány Lajost is, aki valóban a küldöttség tagja volt, de őt a herceg nem engedte maga elé (XI.). A szászsebesi ütközet képén kaszás magyar népfelkelőket láthatunk, akik bizonyosan nem voltak ott (XXIV.), a királynémeti ütközet képén a zsákmányolt eszközök között láthatjuk a 3. honvédszászlóalj dobját, holott ez az alakulat nem Erdélyben, hanem a bánási hadtestben szolgált (XXV.)

De még a komáromi magyar kitörést ábrázoló lendületes kép is tévedésekkel teli: a február 24-i kitörésben – tudomásunk szerint – nem vett részt magyar huszárság, azaz nem volt módja úgy megszabdalni a cs. kir. gyalogságot, mint ahogy ez a képen látható. Hozzáteendő, hogy az erődben a 13. (Hunyadi) huszárezred egy százada alkotta a lovasságot, ezek viszont nem a hagyományos huszáregyenruhát hordták, hanem pörge kalapot, lobogó ujjú inget, dolmányt és bő gatyát, azaz inkább csikósokra, mint huszárokra emlékeztettek,³⁵ amint ezt az április 22-i csallóközi kitörést ábrázoló litográfia meg is örökítette.³⁶ Ez esetben inkább egy toposzról beszélhetünk, ami egészen a Zrínyi Miklós szigetvári kirohanását ábrázoló metszetekig és festményekig megy vissza, s amely annyira erős volt, hogy a komáromi várórség későbbi kirohanásainak képein is állandóan a magyar lovasság és a cs. kir. gyalogság küzdelmét láthatjuk.³⁷

Kimondottan jó tájékozottságról árulkodik viszont a VIII., a bábolnai ütközetet ábrázoló lap: itt a foglyul ejtett magyar sorezredi zászlóalj zászlótartóját magyar címeres, nem pedig sorezredi zászlóval ábrázolja az alkotó, s valóban tudjuk, hogy Koudelka őrnagy, a zászlóalj parancsnoka 1848 szeptemberében megszökött a császári zászlóval, s Batthyány miniszterelnök ezt követően intézkedett arról, hogy az alakulatot magyar zászlóval lássák el, s arra eskessék fel.³⁸ Szintén a pontosságra mutat, hogy a cs. kir. oldalon harcoló sorezredi alakulatokat csákójukon fordított V alakú fehér szalaggal ábrázolták: e megkülönböztető jel alkalmazásáról a téli hadjárat elején döntött a cs. kir. hadvezetés, azért, hogy ne tévesszék össze őket a magyar oldalon maradt sorezredi alakulatokkal.³⁹ Haditechnika-történeti szempontból érdekes a tarcali ütközetet ábrázoló

³⁵ *Kedves Gyula*: A szabadságharc hadserege I. A lovasság. Budapest, 1992.¹, 1998.² 59. o.

³⁶ *Rózsa-Spira* 1973. 644. sz.

³⁷ *Bródy-Jókai-Rákosi* 1898. 231. o. (1849. április 22.); *Kincses* 2010. 219. sz. (1849. április 22.); *Rózsa-Spira* 1973. 790. sz. (1849. augusztus 3.)

³⁸ Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta *Urbán Aladár*. Budapest, 1999. II. k. 1433–1434, 1454–1456, 1536–1537. o.

³⁹ *Barcy Zoltán – Somogyi Győző*: A szabadságharc hadserege. Budapest, 1986. 28. o.

XIX. lap, amelyen a korabeli rakétafegyvert, a Congreve-röppentyűt láthatjuk működés közben.

A lapok időbeli megoszlása szintén árulkodik a propagandisztikus célokról. 1849. február 26–27-ig, a kápolnai csatáig szinte alig van fontos esemény, amelyről ne találunk képet. Erre az időszakra esik a legtöbb „békés” kép, amelyek a győzelmeket követő konszolidációt voltak hivatva bemutatni (IV., XI., XII., XVI.). Ezután előbb Erdély (március 3. Medgyes, XXIX.), majd a Délvidék (A szerb önkéntesek hazatérése 1849 márciusában, XXVIII.) hadieseményeinek képei maradnak el, aztán jön a főhadiszíntér is. Nincs kép Buda bevételéről, holott Hentzi hősi halálának ábrázolása hálás téma lehetett volna; igaz, a császári-királyi hadvezetés először Hentzi árulásával magyarázta a vár elestét, s talán ez lehetett az ábrázolás elmaradásának oka. A nyári hadjáratig eltelt időszakot az itáliai sikerek ábrázolásai (XXXVII–XXXVIII.) hidalták át. Érdekes módon a nyári hadjáratból csupán a Ferenc József személye miatt fontos győri ütközet (XXXIX., XL.), s a valóban döntő augusztus 9-i temesvári csata (XLI.) került be a sorozatba; kimaradt a június 7-i kátyi, a 16-i zsigárdi ütközet, a június 20–21-i peredi, a július 2-i és 11-i komáromi és az augusztus 5-i szőregi csaták ábrázolása, s nincs kép a főváros újabb elfoglalásáról (július 11.) sem. Ami még érdekesebb, hogy nincs kép Velence 1849. augusztusi kapitulációjáról sem.

Szintén kimaradtak az orosz csapatok által vívott összecsapások, így a július 15–17-i váci csata, a július 20-i turai és az augusztus 2-i debreceni ütközet, illetve az erdélyi hadjárat orosz győzelme. Jelképes az is, hogy a sorozatot nem az augusztus 13-i szőlősi (világosi) fegyverletétel, hanem Komárom október 2–4-i feladásának képe (XLII.) zárja. Pontosabban, a szőlősi fegyverletétel képe is elkészült, de – úgy tűnik – a cs. kir. hatóságok nem akarták szövetségesük sikerét ünnepelni, s noha a kép kísérszövege lényegében a cs. kir. fegyverek sikereinek tulajdonította azt, hogy Görgei elszánta magát a fegyverletételre, a kép nem lehetett a „hivatalos sorozat” része. Noha a képet korábban már reprodukálták, az ikonográfiai szakirodalom nem regisztrálta, hogy az *Armee-Bulletin*-sorozat külső jegyeivel rendelkező, de a sorozatba fel nem vett alkotásról van szó.⁴⁰

Érdekes, hogy a képeken viszonylag ritka a császári királyi hadvezérek ábrázolása. Windisch-Grätz összesen két lapon (a magyar országgyűlési küldöttség bicskei fogadása 1849. január 3-án, illetve az isaszegi csata április 6-án, XI., XXXIV.), Jellačić szintén kettőn (a mosoni ütközet 1848. december 18-án, illetve a császári királyi csapatok bevonulása a fővárosba, III. és XII.), Franz Schlik szintén kettőn (a december 28-i szikszói ütközet és a január 22-i tarcali ütközet, X. és XIX.) szerepel. Haynaunak csak Ferenc József mellett jutott hely a győri ütközetet ábrázoló két képen (XXXIX–XL.), illetve feltételezhető, hogy a temesvári csatát ábrázoló lapon is őt és vezérkarát láthatjuk a kép bal oldalán (XLI.). Radetzky csupán a március 23-i novarai diadal – egyik legnagyobb győzelme – (XXXI.), Albrecht főherceg pedig a mortarai ütközet képén (XXX.) szerepel. Kuzman Todorovićnak a szerb önkéntesek 1849. márciusi hazatérésének ábrázolásán jutott hely (XXVIII.); Anton Csorich a január 21-i szélaknai (XVIII.), Johann Gläser tábornok a február 8-i aradi (XXIII.), Karl Urban ezredes pedig a február 18-i

⁴⁰ Gracza V.; Máday 2008. 29. o.

királyhalmeci ütközet képére fért rá (XXV.). Végül két cs. kir. parancsnok hősi haláluk révén került az ábrázoltak közé: Geramb alezredes a január 13-i nyárasdi (XV.), Christian Götz vezérőrnagy pedig az április 10-i váci ütközet (XXXV.) képén szerepel. Az oroszok közül egyedül a Haynau főszerege mellé beosztott kombinált orosz hadosztály parancsnoka, Fjodor Szergejevics Panyutyin altábornagy tűnik fel, az I. Ferenc József győri bevonulását ábrázoló képen (XXXIX.). Maga I. Ferenc József viszont három képen is szerepel: a magyar hódoló küldöttség fogadását (XVI.), valamint a Győr bevételét ábrázoló képeken. (XXXIX–XL.)

A magyar hadvezérek közül egyedül Bemet ábrázolták, a szászsebesi képen (XXIV.), illetve – immáron vert parancsnokként – Riczkó Ignác ezredes szerepel a február 18-i királynémeti ütközet ábrázolásán (XXV.). Rajuk kívül nevesíthető személyként a Windisch-Grätz által fogadott országgyűlési küldöttség tagjai (Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Lonovics József) szerepelnek (bár Batthyányt a herceg nem fogadta). Miután a küldöttségben ott volt Mailáth Antal volt magyar kancellár és Majláth György országbíró, az alkotó nem bajlódott a Mailáth–Majláth-párossal, s a negyedikként ábrázolt követről nem lehet eldönteni, hogy az országbíróval vagy a kancellárral azonos-e? (XI.).⁴¹

A magyarországi táj- és épületképek közül hitelesnek tekinthető a Lánchíd környékének (XII.), Selmecbánya környékének (XVII.), Szászsebes (XXIV.), Vác (XXXV.), illetve Győr (XXXIX–XL.) ábrázolása. Az itáliai hadszíntérnél egyedül Ancona városképe tűnik pontosnak. Brescia esetében feltételezhető, hogy a középkori városmagnak van hasonló része, mint amit a képen látunk (XXXII.). A többi csataképen vagy túl kicsi a kivágat, vagy teljesen elnagyolt és sematikus a háttér. Megjegyzendő, hogy a 42 kép közül négy is Komáromhoz vagy a komáromi várórség ténykedéséhez kötődik (XV., XXVII., XXXVI., XLII.), ami arra mutat, hogy a sorozat alkotói – talán tudtukon kívül is – érezték az erődítmény fontosságát. Komáromon kívül egynél többször csak Arad (VI. és XXIII.), valamint – érthető okokból – Győr (XXXIX. és XL.) szerepel.

A sorozatban nem szereplő eseményekről – ahogy említettük – más ábrázolásokat ismerünk. Készültek nem hivatalos sorozatok is, s köztudott, hogy Than Mór (1828–1899) személyében akadt olyan magyar alkotó, aki vízfestményeken örökítette meg a főhadszíntér legfontosabb magyar hadi sikereit 1849 márciusa és júliusa között.⁴² Csak sajnálhatjuk, hogy az erdélyi és a délvidéki hadjárat legtöbb összeütközéséről 1849. március közepétől május végéig nem rendelkezünk korabeli ábrázolással. Ami megint csak arra mutat, hogy ezek a hadjáratok egyértelműen a magyar fegyverek győzelmét hozták.

A sorozattal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy eleddig tudomásunk szerint soha nem jelent meg valamennyi darabja egyetlen kiadványban. A nagyobb gond, hogy a korábbi publikációk jelentős része tévesen azonosította a képeken ábrázolt eseménye-

⁴¹ Rózsa–Spira 1973. 539. sz. A képhez fűzött kommentárban Majláth Györggyel azonosítja a negyedik személyt.

⁴² Valamennyi képet közli, s a variánsok lelőhelyeit megadja A szabadságharc kilenc nagy csatája. Szerk. Katona Tamás, az utószót írta Cennerné Wilhelmb Gizella, a képmagyarzatokat írta Barcy Zoltán. Budapest, 1978.

ket vagy azok dátumát. Ezek a tévedések munkáról munkára vándoroltak, ami azt mutatja, hogy a szerzők (vagy képszerkesztők) többsége nem vette a fáradságot arra, hogy elolvassa az eredeti feliratokat. Ez a XIX–XX. század fordulóján még csak-csak magyarázható, de a modern ikonográfiai irodalomban megjelent publikációkban is hemzsegték a tévedések. Pedig – például a Rózsa György és Spira György által összeállított munkában – feltételezhető, hogy a szerzők nem korábbi jobb-rosszabb reprodukciók, hanem az eredeti példányok alapján dolgoztak. Nem vélünk tehát haszontalan munkát végezni akkor, amikor az egyes képek korábbi publikációi mellett a hozzájuk kapcsolódó téves azonosításokat megadjuk, már csak azért sem, mert az efféle téves azonosítások nem csupán az *Armee-Bulletin*-sorozat darabjainak közzétételét jellemezték.⁴³

⁴³ Helyesen adja meg a képek adatait *Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete.* Budapest, 2001; *Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Nagy Csaták.* Budapest, 2004; *Máday 2008.* 27–28. o.; „Ilyen tavasz csak egy volt életemben”. A dicsőséges tavaszi hadjárat, 1849. Kiállítási katalógus Budapesti Történeti Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. *Basics Beatrix* és *Csákváry Ferenc.* Budapest, 2009; „Ilyen tavasz csak egy volt életemben...” A dicsőség napjai. Kiállítás-sorozat a dicsőséges tavaszi hadjárat 160. évfordulójára. Szerk. *Gulyás Katalin* és *Szathmáry István.* Szolnok–Kiskunfélegyháza–Székesfehérvár, 2009.

vereinigte. _ Die Folge dieses siegreichen Gefechtes war die Besetzung von Oedenburg durch die k.k. Truppen.

Jelezve a kép fölött: I. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1280/Kp.; 1932/Kp.

Mérete: 31,5 × 40 cm

Irodalom: A soproni csata 1848. decz. 16. *Gracza* II. 269. o.; A császári csapatok december 15-én foglalják Sopront. *Rózsa-Spira* 1973. 476. sz. (Téves a dátum.); A soproni ütközet 1848. december 16-án. *Hermann* 1996. 199. o.; KK 4.165. sz.; Zbivanja 1848.–1849. 44. sz.; *Kincses* 2010. 126. sz.

II. A NAGYSZOMBATI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 16.

A kép alatti szöveg:

Nach einer soeben angekommenen telegraphischen Depesche aus Tyrnau vom 17. d. M. haben sich die Rebellen, welche bei dem Anrücken der Colonne des Feldmarschall-Lieutenants Simunich bis Szered zurückgegangen waren, nachdem sie den 15. von Prefsburg her bedeutende Verstärkungen an sich gezogen, bei Tyrnau wieder ge-

stellt. _ Sie wurden am 16. d. M. um 4 Uhr Abends vom Feldmarschall Lietenant Simunich dort angegriffen, und nach einem zweistündigen Gefechte vollkommen geschlagen. Fünf Kanonen, viele Waffen, eine Fahne, 766 Gefangene, 43 Pferde blieben in den Händen der Sieger. Der Feind zerstreute sich nach allen Richtungen, ohne mehr eingehohlt werden zu können, da die Nacht hereinbrach. Das Armee-Corps des Feldmarschall-Lieutenants Simunich besetzte Tyrnau und die Umgebung. _ Feldmarschall Fürst zu Windischgrätz hat mit dem 2. Armee-Corps Stampfen ohne allen Widerstand besetzt, und die Avantgarde bis vor Prefsburg aufgestellt.

Jelezve a kép fölött: II. Armee Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt, Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1281/Kp.

Mérete: 33 × 40,6 cm

Irodalom: KK. 4.178. sz.; Zbivanja 1848.–1849. 46. sz.; *Kincses* 2010. 127. sz.

III. A JELLAŠIĆ VEZETTE OSZTRÁK CSAPATOK ELFOGLALJÁK MOSONT, 1848. DECEMBER 18.

A kép alatti szöveg:

Den 18. December wurde Wieselburg, nach einem heftigen mehrstündigen Gefechte, vom ersten Armee-Corps unter Befehl Sr Excellenz des Banus Jellačić genommen und

besetzt. _ An demselben Tage rückte Sr. Durchlaucht der Feldmarschall Fürst zu Windischgrätz mit dem zweiten Armee-Corps über Stampfen in Prefsburg ein, nachdem diese Stadt Tags zuvor vollständig vom Feinde geräumt, und die Schiffbrücke abgefahren worden war.

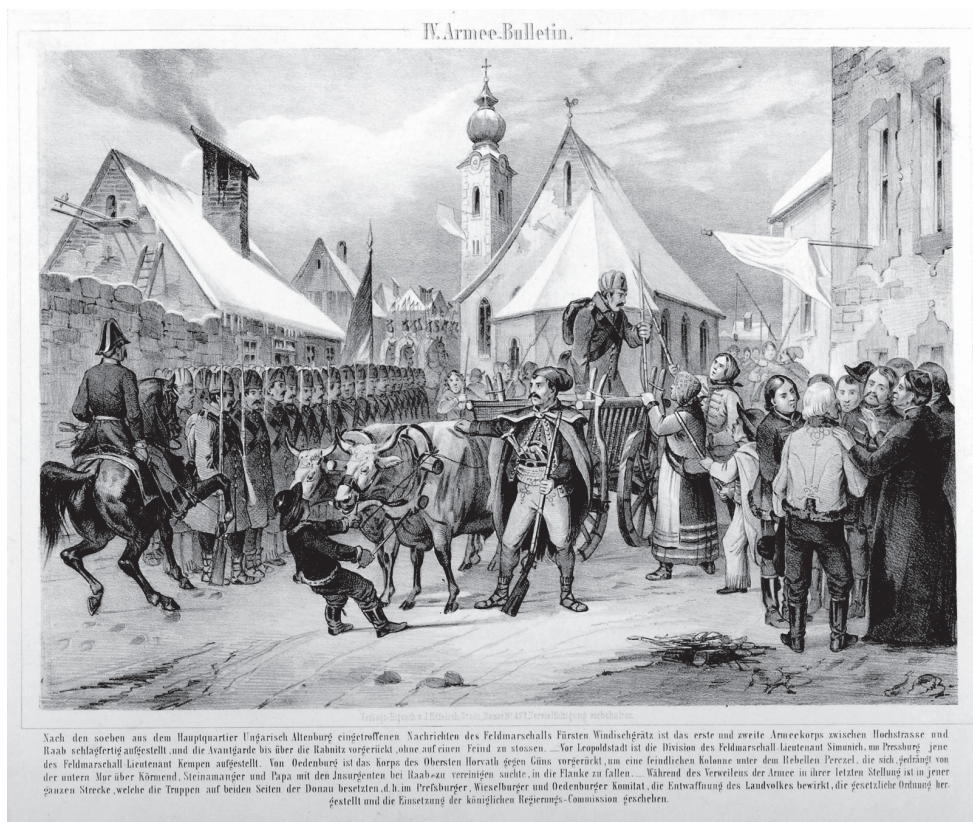
Jelezve a kép fölött: III. Arme-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 0949/Kp.; 1282 Kp.; 1933/Kp.

Mérete: 31,8 × 40 cm

Irodalom: Kincses 2010. 128. sz.

IV. A LAKOSSÁG LEFEGYVERZÉSE GYŐR KÖRNYÉKÉN, 1848. DECEMBER MÁSODIK FELE

A kép alatti szöveg:

Nach den soeben aus dem Hauptquartier Ungarisch Altenburg eingetroffenen Nachrichten des Feldmarschalls Fürsten Windischgrätz ist das erste und zweite Armeekorps zwischen Hochstrasse und Raab schlagfertig aufgestellt, und Avantgarde bis über die Rabnitz vorgerückt, ohne auf einen Feind zu stossen. _ Vor Leopoldstadt ist die Divi-

sion des Feldmarschall-Lieutenant Simunich, um Pressburg jene des Feldmarschall-Lieutenant Kempfen aufgestellt. Von Oedenburg ist das Korps des Obersten Horvath gegen Güns vorgerückt, um eine feindlichen Kolonne unter dem Rebellen Perczel, die sich, gedrängt von der untern Mur über Körmend, Steinamanger und Papa mit den Insurgenten bei Raab zu vereinigen suchte, in die Flanke zu fallen. _ Während des Verweilens der Armee in ihrer letzten Stellung ist in jener ganzen Strecke, welche die Truppen auf beiden Seiten der Donau besetzten, d. h. im Prefsburger, Wieselburger und Oedenburger Komitat, die Entwaffnung des Landvolkes bewirkt, die gesetzliche Ordnung hergestellt und die Einsetzung der königlichen Regierungs-Commission geschehen.

Jelezve a kép fölött: IV. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1283/Kp.; 1934/Kp.

Mérete: 31,9 × 40,3 cm

Irodalom: Hazatérő horvát felkelők. Gracza II. 373. o.; Kincses 2010. 130. sz.

V. A JARKOVÁCI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 15.

A kép alatti szöveg:

Nach Nachrichten aus Wersetz vom 17. d. M. hat der serbische Woiwode General Suplikaz die ungarischen Jnsurgenten auf's Haupt geschlagen, nachdem selbe schon früher einige errungene Vortheile aufgeben mußten, indem von Temesvar her eine Kolonne unter dem Obersten Blomberg in ihrem Rücken angegriffen hat. _ Das Hauptquartier des Fürsten Windischgrätz ist heute am 26^t 10^e bis St Miklos nächst Hoschstrafs vorgerückt. _ Die Vorposten stehen eine halbe Stunde vor Raab. _ Die Colonne des Obersten Horvath, welche bisher Oedenburg besetzt hatte, rückt heute in Kapuvar ein, wodurch über Csorna die Verbindung mit dem rechten Flügel der Hauptarmee erfolgt ist. _ Ebenso ist ein anderes Streifkorps unter dem Oberst Lieutenant Graf Althann über Güns nach Steinamanger im Marsch, wo es in Verbindung mit dem unter Feldzeugmeister Grafen Nugent von der steirischen Gränze her Lövö nach Körmend vorrückenden Korps kommen wird. _ In den Karpathen hat die rauhe Jahreszeit die Verbindungen sehr erschwert. Ein Theil der bei Silein gestandenen Jnsurgenten unter dem Rebellen Häuptling Balogh, hatte sich etwas zurückgezogen. _ Der Feldmarschall Lieutenant Simunich steht vor Leopoldstadt, um diese kleine Festung zu beschiefsen.

Jelezve a kép fölött: V. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich, Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

A kép alatti dátum és kommentár téves.

Leltári száma: HTM 1284/Kp.; 1935/Kp.

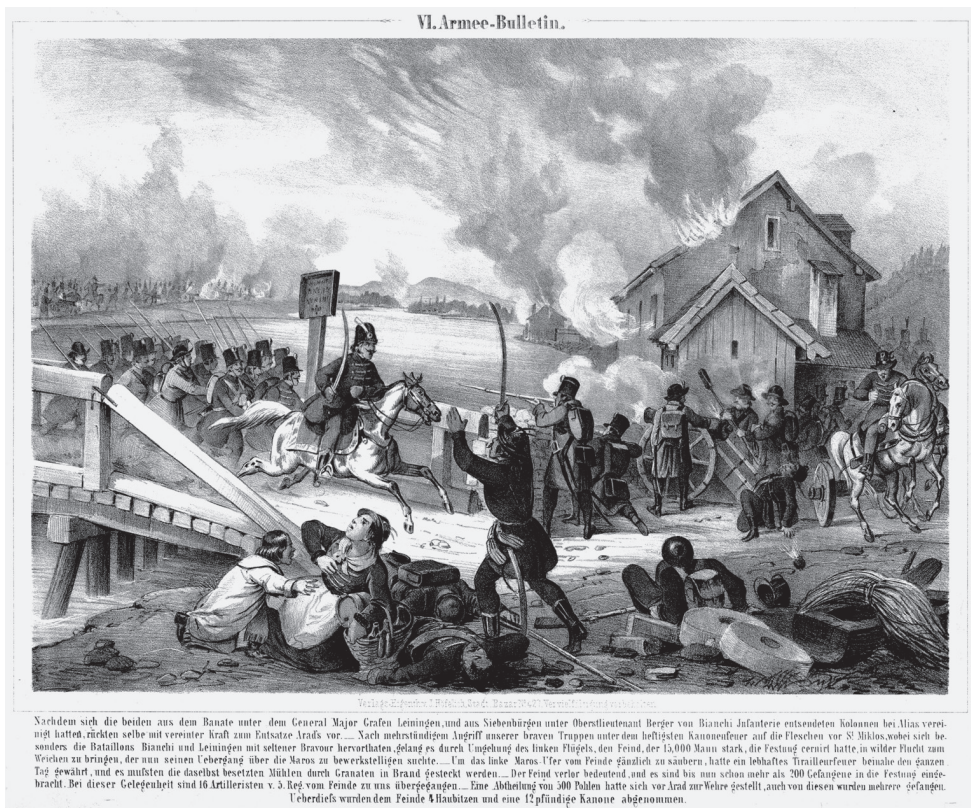
Mérete: 33 × 40,7 cm

Irodalom: Suplikác Versecznél. *Bródy–Jókai–Rákosi* 1898. 88. o.; *Az alibunári ütközet.* – (Damjanich győzelme a szerbek felett). [1848. december 12.] *Gracza* I. 413. o.; *Harc a szerb felkelőkkel Versecznél* [dátum nélkül, de 1848 nyarán]. *Berkó–Markó–Gyalókay–Pilch* 1934. II. k. 241. o.; *Damjanich János Versecznél visszaveri a csapatait megtámadó Todorović és Kničanin seregét* [1849. január 19.] *Hermann* 1996. 253. o.; *Az 1848. december 14-i aradi ütközet.* *Hermann* 1996. 186. o.; *Kincses* 2010. 125. sz.

VI. AZ ARADI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 14.

A kép alatti szöveg:

Nachdem sich die beiden aus dem Banate unter dem General Major Grafen Leiningen, und aus Siebenbürgen unter Oberstlieutenant Berger von Bianchi Infanterie entsendeten Kolonnen bei Alias vereinigt hatten, rückten selbe mit vereinter Kraft zum Entsatz Arad's vor. _ Nach mehrstündigem Angriff unserer braven Truppen unter dem heftigsten Kanonenfeuer auf die Fleschen vor S^t. Miklos, wobei sich besonders die Bataillons Bianchi und Leiningen mit seltener Bravour hervorthaten, gelang es durch Umgehung des linken Flügels, der 15,000 Mann stark, die Festung cernirt hatte, in wilder Flucht zum Weichen zu bringen, der nun seinen Uebergang über die Maros zu bewerkstelligen suchte. _ Um das linke Maros-Ufer vom Feinde gänzlich zu säubern, hatte ein lebhaftes Tirailleurfeuer beinahe den ganzen Tag gewährt, und es mußten die daselbst besetzten Mühlen durch Granaten in Brand gesteckt werden. _ Der Feind verlor bedeutend, und es sind bis nun schon mehr als 200 Gefangene in die Festung eingebracht. Bei dieser

Gelegenheit sind 16 Artilleristen v. 5. Reg. vom Feinde zu uns übergegangen. — Eine Abtheilung von 500 Pohlen hatte sich vor Arad zur Wehre gestellt, auch von diesen wurden mehrere gefangen. Ueberdies wurden dem Feinde 4 Haubitzen und eine 12 pfündige Kanone abgenommen.

Jelezve a kép fölött: VI. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 0661/Kp.; 1285/Kp.; 1936/Kp.

Mérete: 33 × 40,7 cm

Irodalom: Zbivanja 1848.–1849. №. 52. (Felirata téves.) *Kincses* 2010. 123. sz.

VII. A DÉSI ÜTKÖZET, 1848. NOVEMBER 25.

A kép alatti szöveg:

S^r. Durchlaucht der Fürst zu Windischgrätz hat gestern den 27ten. Decbr. um 1½ Uhr Nachmittags von der Raab Besitz genommen, nachdem das erste Armeekorps oberhalb, das 2. unterhalb derselben, dort wo die Raab in die Donau mündet, diesen Fluß passirt, um so dem Feinde den Rückzug abzuschneiden. — Nach einem Berichte aus Klausenburg v. 13. Dec. hat der Oberst Lieuten. Urban den Feind bis an die ungarische

Gränze gegen Nagy Banya verfolgt, unterwegs fand er alle Romanischen Ortschaften bis auf den Grund verbrannt, und 32 Romanen an Galgen aufgehängt. Dieser Anblick erregte natürlicher Weise eine fürchterliche Erbitterung. Der Verlust der Ungarn beträgt 150 Tode u. 60 Gefangene. — Die Chevauxlegers v. Max. Ferd. I^r. Maj. Div., unter Major Bar. Bussek, der, von mehreren Kugeln in seine Kleider getroffen unversehrt davon kam, haben mit seltener Bravour in engen Gassen die feindlichen Infanterieklumpen attackirt und niedergehauen; mehrere Chevaulegers wurden mit Bajonnettstichen verwundet. Die Gegner waren größtentheils Wiener Freiwillige in Honved-Montur. — Als der Feind Siebenbürgen verlassen hatte, rückte der Ob^{rst}-Lieut. Urban in 4 forcirten Märschen nach Klausenburg zurück, wo er am 4. December eintraff. Der Kommandant der Rebellen in Feketeletho ist General Bem, der noch nicht ganz vor einer Wunde geheilt sein soll.

Jelezve a kép fölött: VII. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1286/Kp.; 1937/Kp.

Mérete: 32 × 40,2 cm

Irodalom: A szamosújvári ütközet 1848. november 13-án. *Gracza* II. 257. o.; Az 1848. november 13-i szamosújvári ütközet. *Hermann* 1996. 185. o.; KK 4.177. sz.; Zbiwanja 1848.–1849. 51. sz. (Felirata téves.); *Kincses* 2010. 121. sz.

VIII. A BÁBOLNAI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 28.

A kép alatti szöveg:

Aus dem Hauptquartier Raab kam von Sr Durchlaucht dem Feldmarschall Fürsten Windisgrätz vom gestrigen Tage Abends soeben die Nachricht an, daß nach dem in der gestrigen Relation angezeigten Rückzuge des Feindes der Herr Feldmarschall den Herrn Generalmajor Ottinger mit seiner Cavallerie-Brigade zur Verfolgung der feindlichen Armee einen forcirten Marsch nach Babolna habe machen lassen. — Der Herr Generalmajor Ottinger traf am 28. um 5 Uhr Morgens daselbst ein, wo er die feindliche Avantgarde aufgestellt fand, die er ohne Verzug angriff. — Ein Bataillon des ehemaligen Regimentes Prinz von Preußen, ungefähr 600 Mann stark, wurde von 2 Divisionen von Wallmoden Kürassier größtentheils zusammengehauen, und der Rest gefangen genommen. — Ein Korporal dieser Tapfern, welchem in der Hitze des Gefechtes sein

Säbel brach, sprang vom Pferde, entrifs einem Insurgenten den seinigen, erstach denselben, ebenso einen zweiten; und hieb dem feindlichen Fahnenträger beide Arme ab; mit der eroberten Fahne sprengte er zu seiner Truppe wieder zurück. Die goldene Medaille und eine Officierstelle waren sein Lohn. — Außerdem wurden noch 7 Officiere und 700 Mann gefangen genommen und ein Munitionskarren erobert.

Jelezve a kép fölött: VIII. Armee.Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Verivieľfältigung vorbehalten.

Magántulajdon: Hermann-gyűjtemény.

Mérete: 29,8 × 34 cm

Irodalom: Windisch-Grätz vasas németjei december 28-án Bábólnánál megtámadják az ellenállás nélkül visszavonuló Görgei utóvédjét, s fogságba ejtik a zempléni önkéntesek egyik gyalogoszászlóalját. *Rózsa-Spira* 1973. 478. sz. A Jellačić vezette cs. kir. I. hadtest Ottinger-lovasdandárja nem a zemplén-gömöri önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj (amelyből egy volt), hanem 34. (Porosz herceg) gyalogezred 2. zászlóalját fogta el; A bábólnai ütközet 1848. december 28-án. *Hermann* 1996. 200. o.

IX. A MÓRI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 30.

A kép alatti szöveg:

Bericht d. F. M. L. Baron Jellacic an den Herrn F.M. Fürsten zu Windischgrätz: „Moor, den 30. December 1848. _ Gestern brachte ich in Ki-Bér in Erfahrung, daß ein feindliches Corps unter Perczel 8 bis 10,000 Mann stark vor mir abmarschirt sei, in der Richtung nach Moor. Hierdurch fand ich mich bewogen mit meinen sämtlichen Truppen Früh um 5 Uhr aufzubrechen, um den Feind zu verfolgen. _ Eine Stunde von Moor fand ich ihn in einer vortheilhaften Stellung, _ ich hielt mich in der Defensive, um die Division Hartlieb abzuwarten, welche 1½ Stunde hinter mir marschirte. Allein der Feind fing an sich zurückzuziehen, worauf ich mich genöthigt sah, denselben mit der Brigade Grammont und meiner Cavallerie anzugreifen. _ Dieser Angriff erfolgte sehr herzhaf, vorzüglich durch beide Kürassier Regimenten Hardegg und Wallmoden. In Zeit von einer halben Stunde hatten wir das feindliche Centrum gesprengt, 6 Kanonen erobert, einige Tausend Gefangene gemacht, worunter viele Officiere, auch soll ein feindlicher General erschossen sein. Das Schlachtfeld ist mit Todten bedeckt. _ Oberstlieutenant Graf Sternberg und Hauptmann Graf Pimotan nahmen an der Spitze einer Division Wallmoden Kürassiere die erste feindliche Kanone. Der Rest des Perczel'schen Corps hat sich, ungefähr 8000 Mann, gegen Stuhlweissenburg zurückgezogen.“

Jelezve a kép fölött: IX. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt, Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1939/Kp.

Mérete: 31,4 × 39,7 cm

Irodalom: A huszárok elűzése után a vértések a magyar gyalogságra vetik magukat [Mór, 1848. december 30.]. *Hermann* 1996. 242. o.; *KK* 4.179. sz.; *Kincses* 2010. 135. sz.

X. A SZIKSZÓI ÜTKÖZET, 1848. DECEMBER 28.

A kép alatti szöveg:

Die von der Armee des F.M. Fürsten Windischgrätz eingetroffenen Nachrichten über die günstigen Operationen gegen Ofen u. Pesth bestimmen den F.M.L. Gr. Schlick, gegen Miskolcz vorzurücken. _ Bei Forró hatte der Feind die erste Stellung eingenommen, und es waren daselbst nebst mehreren Geschützen die polnische Legion u. einige Hundert Husaren posirt. Beim Herannahen der Avantgarde zog sich der Feind zurück. _ Am 28. wurde die Vorrückung gegen Miskolcz der Art combinirt, daß die Brigade Pergen durch eine Umgehung der feindlichen Stellung bei Szikszó, deren linke Flanke und Rücken bedrohte, während die Brigade Deym die Fronte derselben an der Hauptstrasse anzugreifen beordert war. _ Der Plan gelang; die Brigade Pergen, geführt von Maj. Bf. Gablenz des General-Stabs griff Szikszó im Rücken an, wobei eine halbe Compagnie Honvéd gefangen genommen wurde. Eine andere Honvéd-Abtheilung wurde durch die Chevauxlegers der Avantgarde gefangen. _ Nachdem die Insurgenten mit bedeutenden Streitkräften die vortheilhafte Position an den Höhen bei Szikszó besetzt hatten, beschloß der Corps-Commandant den Feind anzugreifen, um ihn gegen Miskolcz zurückzudrängen. Die sämtliche Cavallerie mit einer 6te Batterie rückten an der Strasse vor, und es entspann sich beiderseits ein lebhaftes Geschützfeuer, welches

eine so erfolgreiche Wirkung gegen die feindliche Cavallerie übte, daß sie sehr bald die Flucht ergriff.

Jelezve a kép fölött: X. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1940/Kp.

Mérete: 31,6 × 40 cm

Irodalom: Rózsa-Spira 1973. 467. sz.; Kincses 2010. 132. sz.

XI. WINDISCH-GRÁTZ HERCEG BICKÉN – BAIHYÁNY LAJOS MINISZTERELNÖK KIVÉTELÉVEL – FOGADJA A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS KÖVETEIT, 1849. JANUÁR 3.

A kép alatti szöveg:

Das Hauptquartier des Fürsten Windischgrätz stand am 4. Jänner in Bia, 3 Stunden vor Ofen, das 1. Armee-Corps in Titeny u. Promontor, das 2. in Budaörs u. Umgebung, das 3. in Bia und Concurrenz. Aus dieser Aufstellung wird morgen gegen Ofen vorgerückt. Beim Vorrücken des 1. Armee-Corps von Marton-Vasar gegen Titeny unweit Hansabeg hat den 3. der Banus einen Zusammenstoß mit den Feinde gehabt, welcher einige Batte-

rien auf den Höhen vorbrachte, u. damit das Feuer eröffnete. Das 1. Armee-Corps erwiederte dasselbe überaus lebhaft, u. der Corps-Comandant liefs sogleich die Div. Hartlieb links im Staffeln vorgehen, und bedrohte dadurch die Rückzugslinie des Gegners um so mehr, als auch vom 2. Armee-Corps bei Bia die daselbst anwesende Cavallerie-Brigade rechts entsetzt worden war. Die Magyaren zogen sich gegen Promontor zurück, welchen Ort sie heute räumten, u. die Höhen von Ofen besetzten. Gestern fand sich in Bitske eine Deputation des ungar. Reichstages ein, bestehend aus dem ehemal. Minister-Präs. Gr. L. Bathiany, dem Bischof Lonovits, dem Gr. Mailath u. dem gew. Minister Deak. Die Deputation wurde als solche nicht angenommen u. Gr. Bathiany gar nicht vorgelassen. Es wurde ihr ganz lakonisch bedeutet, daß nur von unbedingter Unterwerfung die Rede könne, und jeder andere Antrag ist ein für alle Mal entschieden abgelehnt worden.

Jelezve a kép fölött: XI. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1941/Kp.; 3474/Kp.

Mérete: 31,6 × 40 cm

Irodalom: Békeküldöttség Windischgrätznél. *Gracza* III. 13. o.; Az országgyűlés küldöttsége 1849. január 3-án Windischgrätz előtt. A kép egy egykorú bécsi metszet után

azt a jelenetet ábrázolja, amint az országgyűlési küldöttek Batthyány Lajos élén [sic!] a béke érdekében előterjesztéseket tesznek, Windischgrätz pedig tiltakozó mozdulattal újólág kijelenti, hogy lázadókkal nem alkszik. A képen Batthyány, Lonovics, Deák, Majláth, az ajtónállók és a kíséret láthatók. Ámde az esemény lefolyása és a kép adatai között eltérés van, mert Windischgrätz tudvalemőleg Batthyányt nem fogadta, így tehát Batthyány nem is lehetett abban a helyzetben, hogy Windischgrätz előtt az országgyűlés óhajait tolmácsolja. Tolnai Világtörténelme, 277. o.; *Rózsa-Spira* 1973. 481. sz.; *Kincses* 2010. 148. sz.

XII. JELLAČIĆ ÉS A CS. KIR. CSAPATOK BEVONULÁSA PESTRE, 1849. JANUÁR 5.

KARL LITSCHAUER (1830–1871) bécsi festő, litográfus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Seine Durchlaucht der Feldmarschall Fürst Windischgrätz ist am 5. dieses Mittags an der Spitze der kaiserlichen Truppen ohne Schwertstreich in Ofen und Pesth eingezo-gen. Die näheren Umstände dieses Vorganges werden folgen. _ Wien, den 7ten Jänner 1849.

Jelezve a képen jobbra lenn: R. R. Litschauer; *a kép fölött:* XII. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 3615/Kp.

Mérete: 31,8 × 42,1 cm; barnított.

Irodalom: Windischgrätz bevonulása Budapestre 1849. január 5. *Bródy–Jókai–Rákosi* 1898. 144. o.; Windischgrätz bevonulása Budapestre 1849. január 5-én. *Gracza* III. 237. o.; Windischgrätz bevonulása 1849. január 5-én Pestre. Az osztrák csapatok Windischgrätz és vezérkara élén [sic!] a Lánchídon át Pestre vonulnak. A háttérben a csapatok körvonalai, és a magaslaton emelkedő királyi várpalota látszik. A kép jobb terében sorfalat álló vadászkatonák s ezek mögött a kíváncsi néptömeg. Tolnai Világtörténelme, 278. o.; *Cennerné Wilhelmb* 1962. 316. o.; Az ellenség január 5-én bevonul a kiürített fővárosba. *Rózsa–Spira* 1973. 482. sz. (Ramminggal azonosítja az alkotót.) Hátul kommentárban: „A kép tévesen szerepelteti a csapatok élén Jellačić mellett Windisch-Gratzet is: a pesti bevonulást valójában egyedül Jellačić vezette 5-én.” Tolnai Világtörténelme, 539. o. A kiigazítás téves, ugyanis a képen nem Windisch-Grätz, hanem Jellačić vezérkari főnöke, Karl Zeisberg vezérőrnagy látható.

A császári csapatok 1849. január 5-én bevonulnak Pestre. *Spira György:* Polgári forradalom (1848–1849). In MT 1848–1890. 6/1. k. 46. sz. (Ramminggal azonosítja az alkotót); *Seenger Ervin:* Pest-budai látképek a tizenkilencedik századból. Közzéteszi *Rózsa György.* Budapest, é. n. 1329. sz.; Az osztrák csapatok bevonulása Pestre (1849. január 5.) *Hajdu–Kajetán* 1980. 109. sz. (Ramminggal azonosítja az alkotót); Az osztrák csapatok bevonulása Pestre, 1849. január 5. *Rózsa György:* Budapest legszebb látképei – The finest Views of Budapest – Die schönsten Vedetten von Budapest. Budapest, 1995. 119. sz. (Ramminggal azonosítja az alkotót); Batthyány és Deák Bécsbe utazik Jellačić támadásának megelőzésére. [1848. augusztus vége.] A Batthyány-kormány emlékalbuma. Írták *Basics Beatrix, Csorba László, Erdődy Gábor, Hermann Róbert, Pallós Lajos.* Budapest, 1999. 81. o.; *Kincses* 2010. 152. sz.

XIII. A PANCISOVAI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 2.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Nach einem Berichte des Patriarchen Rajacŕich vom 2. Jänner d. J., haben unsere Truppen unter Anführung des Obersten und Jnterims-Commandanten v. Mayerhofer, sn diesem Tage bei Pancŕova einen glänzenden Sieg über den Feind erfochten und ihn in die Flucht geschlagen, so daß der Rebellenführer Kifs mit 6 Reitern nach Allibunar und Zŕicŕdorf entkommen ist. Der Feind hat die Gränzen des Deutschbanater Gränz-Regimentes gänzlich geräumt. _ Nach der Anzeige des Obersten Mayerhofer ist eine Anzahl Gefangener in unsere Hände gefallen. _ Der serbische Oberst Knicanin hat zu diesem Siege wesentlich beigetragen. _ In den Karpathen hat General Götz, nach der Einnahme von Sillein seinen Marsch gegen Kremnitz und Schemnitz fortgesetzt.

Die Einnahme und Besetzung von Sillein fand am 2. Jänner Statt. 3 Bataillons Honved, einige Tausend Garden, 14 Kanonen u. ein Detachement Honved-Cavallerie, hatten den Brodner Paß besetzt; nach einem lebhaften Gefechte, wobei dem Feinde 2 Kanonen demontirt und einige Gefangene abgenommen wurden, ist derselbe aus der festen Stellung dergestalt zurückgeschlagen worden, daß er sich in wilder Flucht nach dem Turoczter Comitatz zurückzog.

Jelezve a képbén középen lenn: V. Katzler; a kép fölött: XIII. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt, Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: 1288/Kp.

Mérete: 33 × 40,6 cm

Irodalom: Részlet Szent-Tamás ostromából. Gracza II. 95. o.; Kézitusa a szerb felkelőkkel Szenttamásnál [dátum nélkül, de az 1849. április 3-i szenttamási ütközetet ismertető fejezetben]. Berkó–Markó–Gyalóka–Pilch 1934. II. k. 298. o.; Kničanin önkéntesei január 3-án Pancsovánál vereséget mérnek a Kiss Ernő altábornagy parancsnoksága alatt álló temesközi magyar csapatokra. Rózsa–Spira 1973. 553. sz. Helyesen: 1849. január 2-án.; KK 4.183. sz.; Kincses 2010. 147. sz.

XIV. A KASSA MELLETTI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 4.

A kép alatti szöveg:

Nach soeben eingelangtem Berichte des in Ober-Ungarn operirenden Armeecorps unter F.M.L. Gr. Schlick v. 5. Jänner d. J. hat selbes am 4. d. das unter Commando des Rebellen Mészáros zum Überfall gegen Kaschau anrückenden Insurgentencorps in der Stärke von 18 Honved- u. Nationalgardien-Bataillions, mit 33 Kanonen u. 800 Husaren, siegreich in die Flucht geschlagen. Diese höchst wichtige Affaire fand zwischen Kaschau und den Höhen von Parcza Statt. _ Es wurden den Insurgenten 10 Kanonen, 6 Munitionskarren, eine Fahne, über 200 Gewehre und 40 Pferde abgenommen, 2 Offiziere u. 500 Mann gefangen. Die Chevauxlegers verfolgten den fliehenden Feind und überfielen dessen Arrieregarde, wobei noch 6 Mörser, 1000 Gewehre, viele Pferde erbeutet, und mehrere Gefangene gemacht wurden. _ Das Regiment Parma zeichnete sich bei diesem Gefechte rühmlichst aus, es schlug die polnische Legion, brachte ihr einen bedeutenden Verlust bei, nahm ihr eine Kasse mit 10,000 Stück Dukaten in Gold ab, und außerdem eine Schriften-Kiste Mészáros's, die polnischen Angelegenheiten betreffend. _ Mészáros entging dem Tode nur dadurch, daß die Pistole, welche ein k. k. Offizier abdrückte, versagte.

Jelezve a kép fölött: XIV. Armée-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1289/Kp.; 1942/Kp.

Mérete: 33 × 40,8 cm

Irodalom: KK 4.180. sz.; Kincses 2010. №. 150. sz.

XV. A NYÁRASDI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 13.

A kép alatti szöveg:

In den ersten Tagen des Jänners war eine Colonne der Rebellen, nachdem der Versuch sich bei Kaschau nach Galizien durchzuschlagen, mißlungen, gegen Siebenbürgen gezogen, hatte sich gegen Klausenburg gewandt, um dort über Bistritz durch die Bukowina durchzubrechen. Dieser feindliche Haufe, an dessen Spitze sich der berühmte Pohlen-Häuptling Bem befand, hatte eine schwache Truppen-Abtheilung unter Ob. Urban bis Kimpolung zurückgedrängt. — Zur Aufrechthaltung der öffentlichen Ruhe und Sicherheit wurde die Bukowina, die Provinz Galizien und Krakau in Kriegszustand erklärt, alles entwaffnet, was nicht zu dem vom Commandierenden Generalen aufgestellten Aufgebote gehörte, die Zusammenrottungen untersagt, das Slandrecht verkündet, und die strengste Aufmerksamkeits-Häufs der ungarischen Grenze anempfahlen. — Im Oedenburger und Kisebuhner Comitate hat das Streicorps unter Oberlieutenant Graf Althann den Marsch nach Popo angetreten, wo es am 12. entfaltete sich in der Richtung von Wefegun und dem Bakower Walde vorzubewegen, in welchem noch einzelne Parteen des gesprengten Perzei sehen Corps ihr Unwesen treiben. — Auf dem linken Donau-Ufer hatte die Brigade des Generals Neustädler in der Gegend von Alsdorf am 13. d. M. Rit-tags ein Gefecht mit einer feindlichen Abtheilung, bei welchem wir leider den Tod des ausgezeichneten Oberlieutenants Geramb zu beklagen haben.

A kép alatti szöveg:

Nach Mittheilungen aus dem Hauptquartiere Ofen v. 15. Jänner, hat der F.M. Fürst zu Windischgrätz bei der fortschreitenden Besetzung des größten Theils von Ungarn durch die k.k. Truppen, bereits 3 Militär-Districte zu errichten anbefohlen. So ist das Prefsburger, Neutraer, Trentschiner, Arvaer, Liptauer, Turoczer, Sohler, Barser u. Comorner Comitatus unter den Befehl des F.M.L. Kempen mit dem Sitze in Prefsburg, das Pesther, Weissenburger u. Graner comitatus, der Kumaner u. Jazyger District unter die Befehle des F.M.L. Wrba mit dem Sitze zu Ofen, dann das Baranyer, Tolnaer, Somogyer, Szalader, Veszprémer, Oedenburger, Eisenburger, Raaber u. Wieselburger Comitatus unter die Befehle des G. M. Burics mit dem Sitze zu Oedenburg gestellt worden. _ F.M.L. Csorich, der mit 8 Bataillons, 6 Escadrons und 36 Geschützen beauftragt wurde, die im Rückung begriffene feindliche Colonne unter dem Rebellen-Chef Görgey in der Richtung von Jpoly-Sagh über Leva zu verfolgen und gegen Schemnitz zu drängen, war bereits am 15. in dieser Richtung vorgegangen, während die Colonne des G. M. Götz gegen Neusohl u. Kremnitz vorrückte. _ Die Brigade des G. M. Ottinger hat den 13. Szolnok besetzt. Die Einwohner dieser Gegend, so wie jene von Ketskemet sind vom besten Geiste beseelt. Aus allen besetzten Landestheilen gehen fortwährend Deputationen mit Unterwerfungs-Erklärungen nach Ollmütz zu Sr. Majestät dem Kaiser.

Jelezve a kép fölött: XVI. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1291/Kp.; 1944/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,7 cm

Irodalom: Tót küldöttség Ferencz József főherczegnél. A cseh-tót felkelés már csúfos véget ért, mikor Ferencz József a trónra lépett. Mégis elmentek még egyszer a császárhoz könyörögni (magyar díszruhában!), hogy állítsa talpra őket pénzzel és katonával. Nem tudjuk, kaptak-e valamit, de a hurbánisták többé nemigen szerepeltek. Maguk az osztrák vezérek is lenézték őket. *Bródy-Jókai-Rákosi* 1898. 130. o.; Tót küldöttség Ferencz József főherczegnél. (Prágában készült egykorú kép.) *Gracza* I. 283. o.; Tót küldöttség Ferenc József császárnál Olmützbén. Miután a vitéz magyar csapatok derekasan elpáholták őket mindenütt, elmentek Olmützbe a császárhoz könyörögni, hogy segítse őket egy újabb lázadásra. A kép jobb oldalán látható Ferenc József kíséretével, a bal oldali térben pedig a tót küldöttség. Van közöttök paraszt, úr, pap, nemes. Első pillanatban azt hinné az ember, hogy az országgyűlés küldöttsége hajlong a császár előtt, de ez csak látszat. Az osztrák kamarilla szolgálatában álló tótok csak azért húztak díszmagyar ruhát magukra, hogy így díszesebbnek és előkelőbbnek látszassanak. Tolnai Világtörténelme, 275. o.; Szlovák küldöttség a császár előtt. *Spira György:* A magyar forradalom 184–49-ben. Budapest, 1959. 560. o.; A forradalommal szembenálló szlovák politikusok egy csoportja március 20-án az autonóm Szlovákia megteremtésének kérésével járul Ferenc József elé. *Rózsa-Spira* 1973. 615. sz.; A szlovák nemzeti mozgalom küldöttsége Ferenc József előtt 1849. március 20-án. *Spira György:* Polgári forradalom (1848–1849). In MT 1848–1890. 6/1. k. 59. sz.; Slowakische Deputation vor dem Kaiser in Olmütz. *Niederhauser Emil:* 1848 Sturm im Habsburgerreich. Aus dem Ungarischen von *Hans Kolbe*. Budapest, 1990. Nr. 26.; *Kincses* 2010. 154. sz.

seinen wühlerischen Plänen eine weitere Folge zu geben, den Beschlufs gefasst hat, die ungarische Armee aufzulösen.

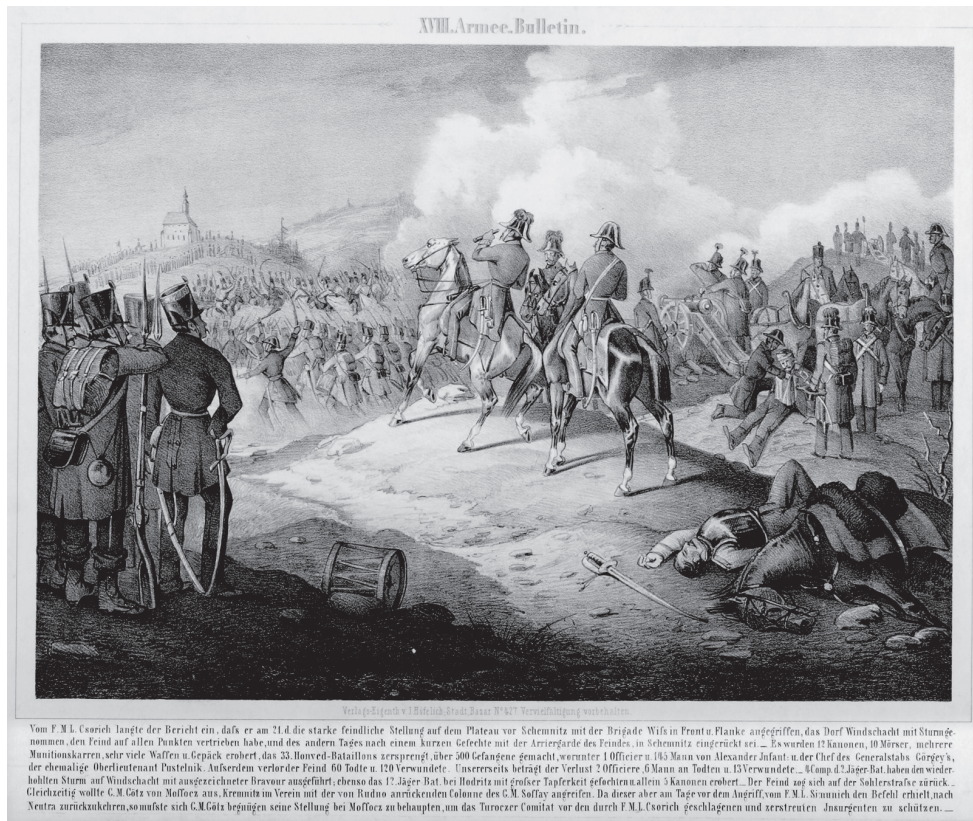
Jelezve a kép fölött: XVII. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1292/Kp.; 1945/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,7 cm

Irodalom: Jelenet Fehértemplom harmadik ostromából. *Gracza* II. 109. o.; Christian Götz császári tábornoknak a Jablunkai hágón át Galiciából betört csapatai január 16-án Alsóturcseknél visszavetik Görgei Körmöcbányán elhelyezkedő balszárnyának egy előretolt különítményét. *Rózsa-Spira* 1973. 568. sz. A kommentár téves: a Jablunkai hágó nem Galiciából, hanem Sziléziából vezet át Magyarországra; *Kincses* 2010. 155. sz.

XVIII. A SELMECBÁNYAI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 21.

A kép alatti szöveg:

Vom F. M. L. Csorich langte der Bericht ein, dafs er am 21. d. die starke feindliche Stellung auf dem Plateau vor Schemnitz mit der Brigade Wifs in Front u. Flanke ange-

griffen, das Dorf Windschacht mit Sturm genommen, den Feind auf allen Punkten vertrieben habe, und des andern Tages nach einen kurzen Gefechte mit der Arriergarde des Feindes, in Schemnitz eingerückt sei. _ Es wurden 12 Kanonen, 10 Mörser, mehrere Munitionskarren, sehr viele Waffen u. Gepäck erobert, das 33. Honved-Bataillons zersprengt, über 500 Gefangene gemacht, worunter 1 Officier u. 145 Mann von Alexander Infant: u. der Chef des Generalstabs Görgey's, der ehemalige Oberlieutenant Pustelnik. Außerdem verlor der Feind 60 Todte u. 120 Verwundete. Unsererseits beträgt der Verlust 2 Offiziere, 6 Mann an Todten u. 13 Verwundete. _ 4 Comp. d. 2. Jäger-Bat. haben den wiederholten Sturm auf Windschacht mit ausgezeichnete Bravour ausgeführt; ebenso das 12. Jäger-Bat. bei Hodritz mit großer Tapferkeit gefochten u. allein 5 Kanonen erobert. _ Der Feind zog sich auf der Sohlerstrafse zurück. _ Gleichzeitig wollte G. M. Götz von Mofocz aus, Kremnitz im Verein mit der von Rudno anrückenden Colonne des G. M. Soffay angreifen. Da dieser aber am Tage vor dem Angriff, vom F.M.L. Simunich den Befehl erhielt, nach Neutra zurückzukehren, so mußte sich G. M. Götz begnügen seine Stellung bei Mofocz zu behaupten, um das Turotzer Comitatus vor den durch F.M.L. Csorich geschlagenen und zerstreuten Insurgenten zu schützen.

Jelezve a kép fölött: XVIII. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1293/Kp.; 1946/Kp.

Mérete: 33 × 40,8 cm

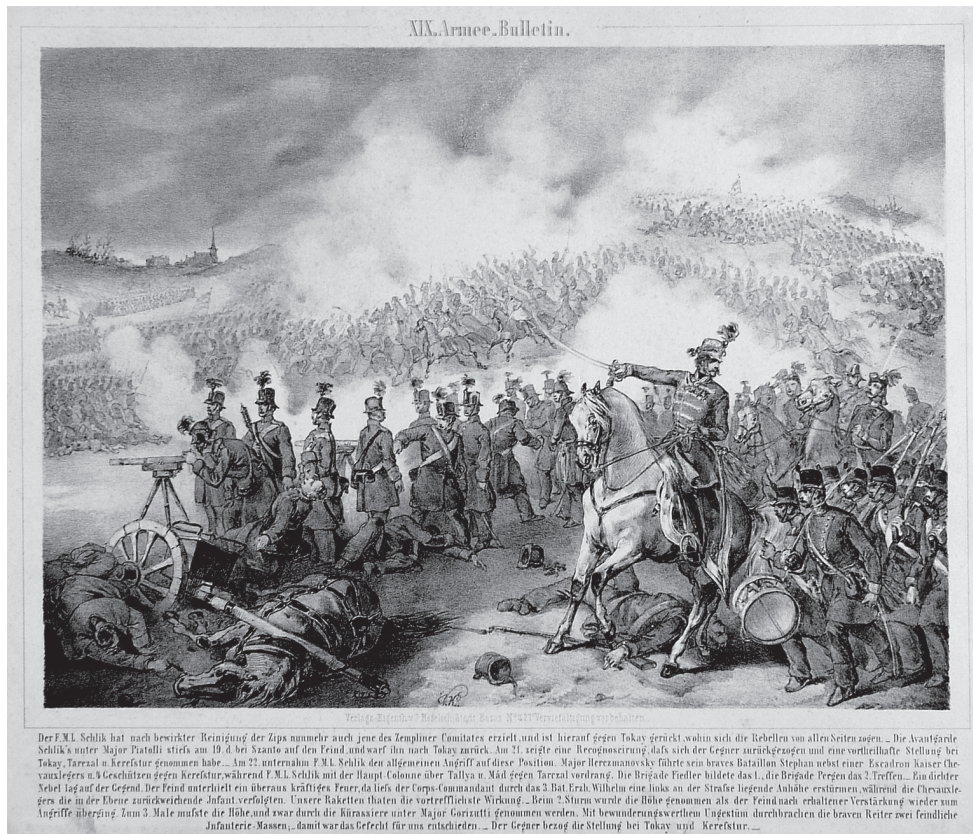
Irodalom: A windschwechái ütközet 1849. január 25. *Gracza* II. 315. o.; Csorich csapatai január 21-én Selmebányánál megtámadják és Besztercebánya felé történő menekülésre kényszerítik Görgei seregzömét. *Rózsa–Spira* 1973. 569. sz. A kommentár téves: Selmebányánál Görgei hadtestének négy hadosztályából csupán egy (Guyon Richárdé) állomásozott; *Kincses* 2010. 156. sz.

XIX. A TARCALI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 22.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Der F.M.L. Schlik hat nach bewirkter Reinigung der Zips nunmehr auch jene des Zempliner Comitatus erzielt, und ist hierauf gegen Tokay gerückt, wohin sich die Rebellen von allen Seiten zogen. _ Die Avantgarde Schlik's unter Major Piatolli stiefs am 19. d. bei Szanto auf den Feind, und warf ihn nach Tokay zurück. Am 21. zeigte eine Recogsocirung, daß sich der Gegner zurückgezogen und eine vortheilhafte Stellung bei Tokay, Tarczal u. Kerefstur genommen habe. _ Am 22. unternahm F.M.L. Schlik den allgemeinen Angriff auf diese Position. Major Herczmanovsky führte sein braves Bataillon Stephan nebst einer Escadron Kaiser Chevauxlegers u. 4 Geschützen gegen Kerefstur, während F.M.L. Schlik mit der Haupt-Colonne über Tallya u. Mád gegen Tarczal vordrang. Die Brigade Fiedler bildete das 1., die Brigade Pergen das 2. Treffen.

__ Ein dichter Nebel lag auf der Gegend. Der Feind unterhielt ein überaus kräftiges Feuer, da liefs der Corps-Commandant durch das 3. Bat. Erz. Wilhelm eine links an der Strafe liegende Anhöhe erstürmen, während die Chevauxlegers die in der Ebene zurückweichende Infant. verfolgten. Unsere Raketten thaten die vortserfflichste Wirkung. __ Beim 2. Sturm wurde die Höhe genommen als Feind nach erhaltener Verstärkung wieder zum Angriffe überging. Zum 3. Male mußte die Höhe, und zwar durch die Kürassiere unter Major Gorizutti genommen werden. Mit bewunderungswerthem Ungestüm durchbrachen die braven Reiter zwei feindliche Infanterie-Massen; damit war das Gefecht für uns entschieden. __ Der Gegner bezog die Stellung bei Tokay und Keresztur.

Jelezve a képbén középben lenn: V. K.; a kép fölött: XIX. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Mérete: 33 × 40,8 cm

Leltári száma: HTM 1947/Kp.

Irodalom: Felvidéki hadmozdulatok. Korompai 2009. 79. o.; Kincses 2010. 160. sz.

XX. A NAGYSZEBENI ÜTKÖZET, 1849. JANUÁR 21.

A kép alatti szöveg:

Nachdem die unter Bem in Siebenbürgen eingedrungenen Rebellen die Unmöglichkeit einsahen, sich in der Bukowina festzusetzen, wendeten sie sich, von den zum Theil aufständischen Szeklern verstärkt, über Klausenburg Hermannstadt, vor welcher Stadt sie am 21. Jänner vor Anbruch des Tages eintraffen. Um 7 Uhr Früh war der Feind im Kanonenschuß-Ertrag in seiner Position, und unsere vorpoussirten Geschütze begannen das Feuer auf die Angriffs-Colonne des Gegners, welches sogleich aus 6 u. 12 pfündigen Batterien dergestalt erwidert wurde, daß F.M.L. Puchner den Angriff mit dem Bajonette anbefahl. Unsere Sturm-Colonne u. eine Escadron Savoyen Dragoner rückte, von den diesseitigen Kanonen protegirt, vor, und warf den Feind aus seiner ersten Position. _ Hierauf entspann sich der Kampf auf der ganzen Linie. _ Durch Cavallerie-Attaquen und wiederholten Bajonett-Angriff wurde der Feind durch unsere braven Truppen nach einem 7 stündigen Gefechte allenthalben zum gänzlichen Rückzug gezwungen und vor der Brigade Losenau bis gegen Stolzenburg verfolgt. _ Fünf eroberte Kanonen schweren Calibers, vier Munitionskarren, Waffen aller Art, Proviant und mehrere Gefangene sind die Trophäen unseres Sieges.

Jelezve a kép fölött: XX. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1295/Kp.; 1948/Kp.

Mérete: 32,3 × 40 cm

Irodalom: Rózsa–Spira 1973. 521. sz.; Bem Erdélyben. Korompai 2009. 79. o.; Kincses 2010. 157. sz.

XXI. ESZÉK KÜLVÁROSÁNAK ELFOGLALÁSA, 1849. JANUÁR 30.

A kép alatti szöveg:

Jn Folge so eben erhaltener telegraphischer Depesche v. 3. Febr. hat sich die Festung Leopoldstadt gestern den 2. um 9 Uhr Früh, nach einstündiger Beschießung auf Gnade und Ungnade ergeben. _ Nachfolgender Bericht des Herrn F.M.L. v. Dahlen, Agram d. 1. Febr., lief hier ein: Eben empfangen ich die Nachricht, daß der G. M. Trebersburg am 30. Jänner, Früh 5 Uhr, die Vorstädte der Festung Esseg in fünf Colonnen angegriffen und mit Sturm genommen habe. Um 6 Uhr waren unsere siegreichen Colonnen im Besitze der 3 Vorstädte. Von den in die Festung entfliehenden Rebellen wurden 100 gefangen, darunter mehrere Cavallerie-Officiere. Die Commandanten der Ang-

riffs-Colonnen waren: die Obersten Van der Null vom Gradiskaner, Halavanya vom Brooder, Major Dragich vom Peterwaradiner, Hauptmann Tarbuck vom St Georger Gränz-Regimente u. Hauptmann Barissich v. Jnfanterie-Regimente E.H. Leopold. — Um 6 Uhr Früh wurde die untere Stadt aus der Festung eine Stunde lang beschossen. G. M. Trebersburg liefs hierauf den Festungs-Commandanten durch einen Parlamentär zur Uebergabe auffordern.

Jelezve a kép fölött: XXI. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

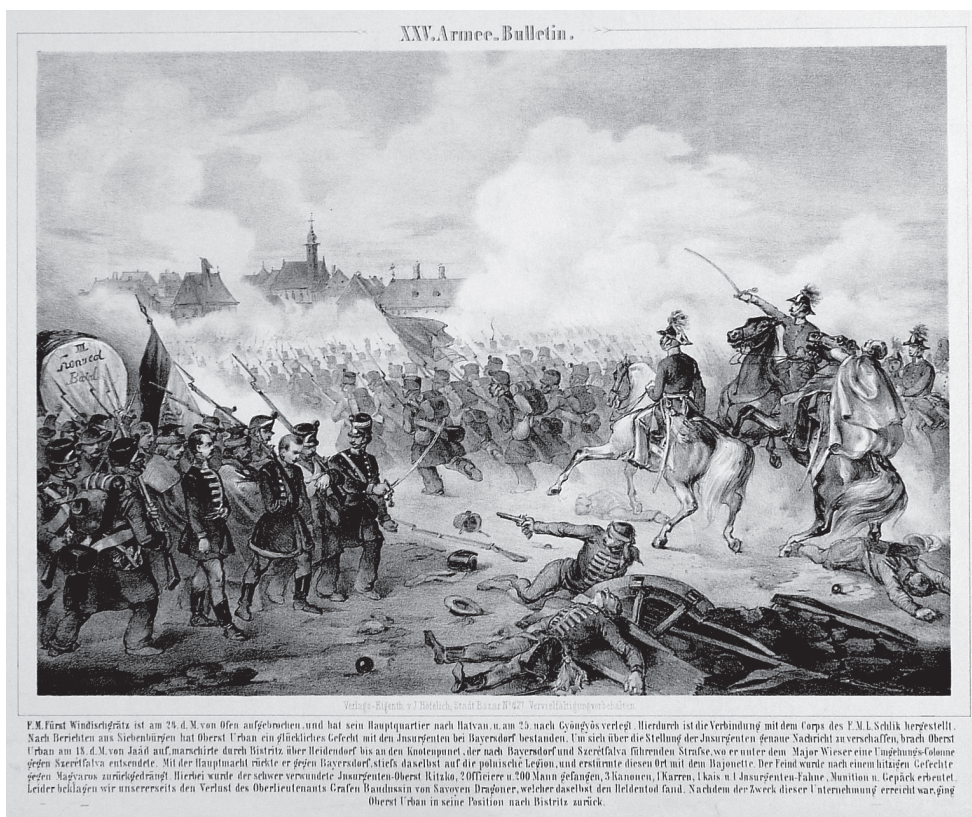
Leltári száma: HTM 1296/Kp.; 2029/Kp.

Mérete: 32,2 × 40,5 cm

Irodalom: Eszék ostroma. Gracza II. 383. o.; Zbivanja 1848.–1849. 57. sz.; Kincses 2010. 165. sz.

XXII. A MEG NEM TÖRTÉNT BEZDÁNI ÜTKÖZET, 1849. FEBRUÁR 11.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfája.

A kép alatti kommentár és dátum téves, ilyen ütközet nem volt.

A kép alatti szöveg:

Nach dem Rückzuge von Pesth ist ein Theil der Rebellen in der Richtung von Großwardein u. Debreczin, der andere unter Görgey gegen Schemnitz gegangen, und hat sich, nachdem er die Bergstädte geplündert, über Neusohl, anfangs gegen Rosenberg gewendet, dort aber in Folge der früheren Besetzung der Pässe bei St Márton und Turány durch die Truppen des G. M. Götz, sich nach der Zips gezogen, wo er auf 1 Bat. Nugent Infanterie unter Major Kiesewetter stieß, mit welchem bei Kirchdorf u. Korotnok d. 3. u. 4. Febr. Gefechte stattfanden. Indefsz ist der Braniszko-Paß durch Verstärkungen, welche F.M.L. Schlick von Eperies sandte, stärker besetzt worden, und da eine andere Colonne von Kaschau über Margitfalva vorging, der G. M. Götz mit einer Brigade über Briesen in Telgarth angelangt, ebenfalls sogleich gegen Leutschau detachirte, so dürften die Rebellen von allen Seiten in der Zips bedroht, umsomehr eingeschlossen werden, als auch von Tarnow aus, unter F. M. L. Vogel, alle Strassen längs der galizischen Gränze stärker besetzt, und der Landsturm aufgebothen wurde. _ Bei Mohács sind die Insurgenten unter Nemegye über die Donau gegangen, sind aber dort in dem Defilée zwischen Bezdany u. Zombor den dort befindlichen Serben in die Hände gefallen, welche längs dem linken Donau-Ufer von der Römerschanze dahin vorgerückt waren, bei welcher Gelegenheit der größte Theil durch die Serben niedergemacht u. versprengt wurde.

Jelezve a képen jobbra lenn: Katzler; *a kép fölött:* XXII. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1297/Kp.; 1949/Kp.

Mérete: 31,6 × 39,8 cm

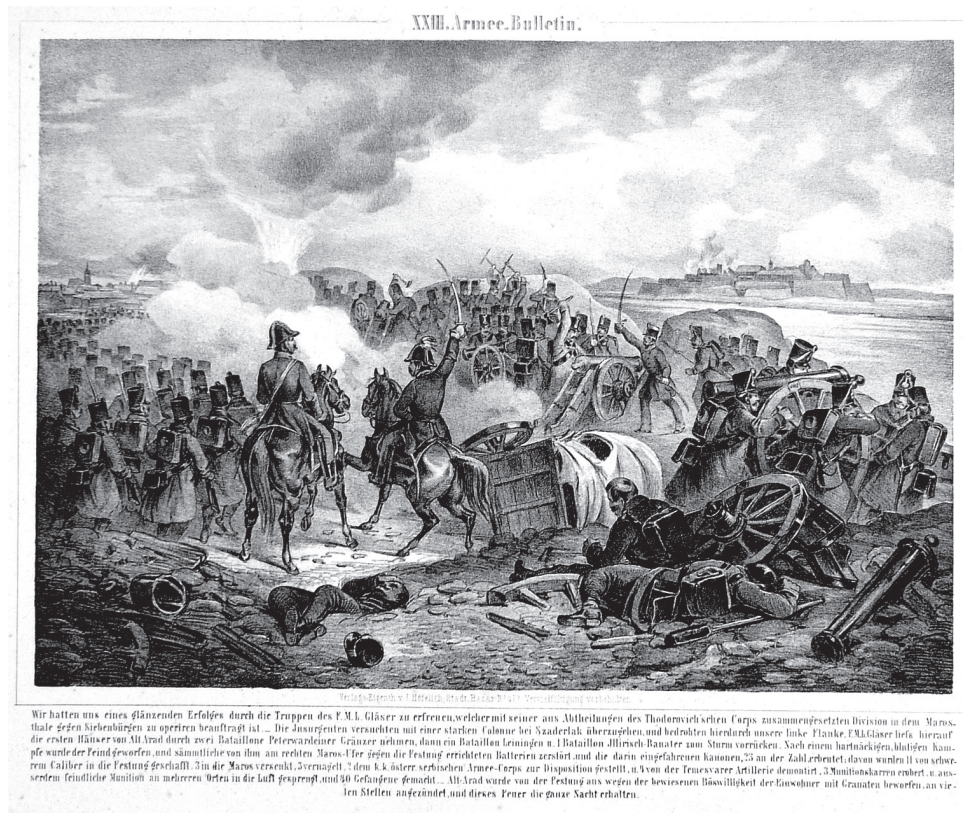
Irodalom: Részlet Fehértemplom ostromából. *Gracza* II. 101. o.; Fehértemplom megrohanása [dátum nélkül, de 1848 nyarán]. *Berkó–Markó–Gyalókey–Pilch* 1934. II. k. 239. o.; A szék felkelők előnyomulásuk utolsó állomásaként február 11-én elfoglalják Zombort. *Rózsa–Spira* 1973. 560. sz.; A szerbek február 11-én elfoglalják Zombort. *Hermann* 1996. 254. o.; Selmezbányai események. *Korompai* 2009. 80. o.; Zbivanyja 1848.–1849. 59. sz.; *Kincses* 2010. 173. sz.

XXIII. AZ ARADI ÜTKÖZET, 1849. FEBRUÁR 8.

A kép alatti szöveg:

Wir hatten uns eines glänzenden Erfolges durch die Truppen des F.M.L. Gläser zu erfreuen, welcher mit seiner aus Abtheilungen des Thodorovich'schen Corps zusammengesetzten Division in dem Marosthale gegen Siebenbürgen zu operiren beauftragt ist.

_ Die Insurgenten versuchten mit einer starken Colonne bei Szaderlak überzugehen, und bedrohten hierdurch unsere linke Flanke. F.M.L. Gläser liefs hierauf die ersten Häuser von Alt Arad durch zwei Bataillone Peterwaradeiner Gränzer nehmen, dann ein Bataillon Leiningen u. 1 Bataillon Jllirisch-Banater zum Sturm vorrücken. Nach einem hartnäckigen, blutigen Kampfe wurde der Feind geworfen, und sämtliche

von ihm am rechten Maros-Ufer gegen die Festung errichteten Batterien zerstört, und die darin eingefahrenen Kanonen, 23 an der Zahl, erbeutet; davon wurden 11 von schwerem Caliber in die Festung geschafft, 3 in die Maros versenkt, 3 vernagelt, 2 dem k. k. österr. serbischen Armee-Corps zur Disposition gestellt, u. 4 von der Temesvarer Artillerie demontirt, 3 Munitionskarren erobert, u. ausserdem feindliche Munitioen an mehreren Orten in die Luft gesprengt, und 40 Gefangene gemacht. — Alt-Arad wurde von der Festung aus wegen der bewiesenen Böswilligkeit der Einwohner mit Granaten beworfen, an vielen Stellen angezündet, und dieses Feuer die ganze Nacht erhalten.

Jelezve a kép fölött: XXIII. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 0950/Kp.; 1298/Kp.; 1950/Kp.

Mérete: 33,2 × 40,6 cm

Irodalom: Csata Aradnál 1849. február 26-án. Gracza III. 51. o.; Kincses 2010. 172. sz.

XXIV. A SZÁSZSEBESI ÜTKÖZET, 1849. FEBRUÁR 6.

A kép alatti szöveg:

Wie bereits im 20. Armee-Bulletin mitgetheilt wurde, so hatte F.M.L. Puchner den beabsichtigten Angriff auf Hermannstadt zurückgeschlagen und in Vereinigung mit dem Corps des F.M.L. Gedeon die Insurgenten bis Stolzenburg verfolgt. _ Am 5. Febr. hatte Bem die Stadt Mühlenbach, welche starke Ringmauern und eine befestigte Kirche hat, verbarrikadirt und sich zu lebhaftem Widerstande vorbereitet. _ Am 6. rückten unsere Truppen vor, und nahmen auf der Höhe vor Mühlenbach Stellung. 2 Bat. Jnfant., 3 Escadr. Cavall. u. 6 Geschütze unter Oberst Stutterheim wurden nach Petersdorf detachirt, um den Feind auf seinem weiteren Rückzuge zu beunruhigen. _ Die Insurgenten warteten den Angriff nicht ab, und zogen sich schleunigst zurück; jedoch gelang es Rittmeister Grafen Albert ihnen in die Flanke zu kommen, und 700 Gefangene, 2 Kanonen u. sämtliches Gepäck abzunehmen. Am selben Tage hatte ein Theil der diesseitigen Besatzungstruppen von Carlsburg unter Hauptmann Domaschefzky vom Ingenieur-Corps zur Beunruhigung Mühlenbachs einen Ausfall gemacht, und bei dieser Gelegenheit eine Fahne erbeutet. _ Bem setzte mit dem Reste seiner fliehenden

Truppen und den noch übrigen Geschützen den Rückzug bis Szász-Város fort. _ Die k.k. Truppen bezogen dagegen Abends das Lager bei Sibot.

Jelezve a kép fölött: XXIV. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1299/Kp.

Mérete: 33,4 × 40,2 cm

Irodalom: Bem Nagy-Szeben ostrománál 1849. márczius 11-én. *Bródy-Jókai-Rákosi* 1898. 209. o.; A szászvárosi csata 1849. február 7-én. *Gracza* II. 427. o.; A nagyszebeni csata 1849. augusztus 5-én. Az erdélyi magyar sereg már bomladozó állapotában volt, mikor 1849. augusztus 5-én Bem vezérlete alatt az orosz-osztrák hadakkal szemben Nagyszebennél a harcot fel kellett vennie. Az első ütközet a magyar sereg csekély száma ellenére augusztus 5-én fényes sikerrel járt. Képünk az e napi csata jeleneteit tárja fel. Bem, akit a templom előtt egy huszárnak parancsot osztva láthatunk, rohamra vezeti katonáit, a bal oldalon a huszárok teljes iramban vágatnak előre, a jobb oldalon pedig kaszás nemzetőrök törtetnek a lőporfüstben úszó város elfoglalására. A támadás sikertült ugyan, de a szerencse nem volt állandó. Két nap múlva Lüders megtámadta Bemet, és az augusztus 7-i csatában úgy elverte, hogy kénytelen volt a harcterről menekülni. Tolnai Világtörténelme, 341. o.; *Cennerné Wilhelmb* 1962. 317. o.; A szebeni sikerének hatásra Vizaknánál ellentámadást indító Puchner elől Bem Szászsebesen át Déva felé hátrál. *Rózsa-Spira* 1973. 523. sz. Hátról a képleírásnál: Bem Szászsebesen átvonuló csapatai 1849. február 5-én. *Rózsa-Spira* 1973. 543. o.; Bem tábora Szászsebesen. *Hajdu-Kajetán* 1980. 113. sz.; Bem tábora Szászsebesen. *Hermann* 1996. 269. o.; KK 4. 184. sz.; *Kincses* 2010. 171. sz.

XXV. A KIRÁLYNÉMETI ÜTKÖZET, 1849. FEBRUÁR 18.

A kép alatti szöveg:

F. M. Fürst Windischgrätz ist am 24. d. M. von Ofen aufgebrochen, und hat sein Hauptquartier nach Hatvan, u. am 25. nach Gyöngyös verlegt. Hierdurch ist die Verbindung mit dem Corps des F.M.L. Schlik hergestellt. Nach Berichten aus Siebenbürgen hat Oberst Urban ein glückliches Gefecht mit den Jnsurgenten bei Bayersdorf bestanden. Um sich über die Stellung der Jnsurgenten genaue Nachricht zu verschaffen, brach Oberst Urban am 18. d. M. von Jaád auf, marschirte durch Bistritz über Heidendorf bis an den Knotenpunct, der nach Bayersdorf und Szerétfalva führenden Straße, wo er unter dem Major Wieser eine Umgehungs-Colonne gegen Szerétfalva entsendete. Mit der Hauptmacht rückte er gegen Bayersdorf, stieß daselbst auf die polnische Legion, und erstürmte diesen Ort mit dem Bajonette. Der Feind wurde nach einem hitzigen Gefechte gegen Magyaros zurückgedrängt. Hierbei wurde der schwer verwundete Jnsurgenten-Oberst Ritzko, 2 Officiere u. 200 Mann gefangen, 3 Kanonen, 1 Karren, 1 kais. u. 1 Jnsurgenten-Fahne, Munition u. Gepäck erbeutet. Leider beklagen wir unsererseits den Verlust des Oberlieutenants Grafen Baudussin von Savoyen Dragoner,

welcher daselbst den Heldenhof fand. Nachdem der Zweck dieser Unternehmung erreicht war, ging Oberst Urban in seine Position nach Bistritz zurück.

Jelezve a kép fölött: XXV. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1300/Kp.; 1951/Kp.

Mérete: 31,3 × 39,9 cm

Irodalom: Puchner március 2-án támadást intéz Bem Medgyesnél összevont csapatai ellen. *Rózsa–Spira* 1973. 527. sz.; *Kincses* 2010. 176. sz.

XXVI. LOVASSÁGI ÖSSZECSAPÁS A KÁPOLNAI CSATA ELSŐ NAPJÁN, 1849. FEBRUÁR 26.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Der F.M. Fürst zu Windischgrätz, welcher am 25. Febr. sien Hauptquartier in Gyöngyös genommen, gab dem F.M.L. Schlik, welcher am selben Tage in Petervására eingetroffen

war, den Befehl, sich am 26. über Verpeléth mit der Hauptarmee zu vereinigen. — Am 26. Febr. rückten die Colonne des F.M.L. Wrbna von Gyöngyös gegen Kápolna, jene des F.M.L. Fürsten Schwarzenberg von Árok-szállás gegen Kaál vor. Um 2 Uhr stießen diese Colonnen, eine Stunde Weges vor Kápolna auf den Feind, welcher mit seinem linken Flügel vor Kaál, den Wald zwischen Kaál u. Kompólt besetzt hielt, und seine Aufstellung bis über die Hauptstrasse, welche von Gyöngyös nach Kápolna führt, ausgedehnt hatte. — Auf die ersten Kanonenschüsse bei der Colonne des Fürsten Schwarzenberg, griff F.M.L. Wrbna auch seinerseits den Feind an, der bedeutende Streitkräfte entwickelte. Der Feind zeigte Anfangs die Absicht unsere linke Flanke zu bedrohen, indem er sich einer waldigen Höhe bemächtigte, die er mit 2 Bat. besetzte. 1 Comp. v. 6. Jäger-Bat. unterstützt v. 2 Comp. E.H. Stephan, war jedoch den Feind durch einen kühnen Bajonettangriff herauf, u. besetzte diesen wichtigen Punkt. Hierauf versuchte der Feind mit seiner Cavallerie unser Centrum zu durchbrechen, indem er mit derselben zwischen die beiden Colonnen eindrang. — 4 Escadronen Civallart Uhlaren kamen diesem Angriff zuvor, und warfen, unterstützt von einer Abtheilung Krefs Chevauxlegers, den Feind mit großem Verluste zurück. Unsererseits blieben hierbei Lieutenant Weisenthurm u. 6 Uhlaren; 35 wurden verwundet. Vom Feinde blieben 60 Todte u. Verwundete am Platz.

Jelezve a képben lenn, középtájt: V. Katzler; a kép fölött: XXVI. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1279/Kp.

Mérete: 32 × 38,3cm.

Irodalom: A branyiszkói csata 1849. február 5-én. Bródy–Jókai–Rákosi 1898. 186. o.; Jelenet a kápolnai csatából. Gracza III. 39. o.; A káli csata. A kápolnai ütközet egyik epizódja, mely arról nevezetes, hogy az osztrák és magyar lovasság szilaj rohammal tört egymásra. Képünk ennek a lovasharcnak egyik jelenetét ábrázolja. Tolnai Világtörténelme, 291. o.; A nagy lovasharc a kápolnai csatában. Berkó–Markó–Gyalókey–Pilch 1934. II. k. 273. o.; A kápolnai csata. 1849. február 26–27. Korompai 2009. 80. o.; Kincses 2010. 178. sz.

XXVII. KOMÁROMI MAGYAR KITÖRÉS, 1849. FEBRUÁR 24.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Bei Komorn war es auf dem rechten Donauufer schon mehreren Gefechten mit den Insurgenten gekommen, _ so machte die Besatzung schon am 17. Febr. mit 9 Comp., 2 Geschützen u. einer halben Escadr. Husaren einen Ausfall, und warf sich, protegirt von einem lebhaften Kanonenfeuer, aus dem Brückenkopf auf die linke Flanke der unter dem Commando des Majors Kellner von Khevenhiller Jnfant. O-Szöny besetzt haltenden Abtheilung. Major Kellner griff die Insurgenten an und warf sie zurück, wobei selbe 17 Mann an Todten verloren. _ Einen ähnlichen Ausfall versuchte die Besatzung am 24. Febr. mit 2 Bataill. Jnfant. einer halben Escadr. Husaren u. 3 Kanonen. Der Feind eröffnete ein lebhaftes Geschützfeuer auf die Stellung des Major Kellner, welcher mit 2 Bat. Khevenhiller, ½ Escadr. Fiquelmont Dragoner u. ½ 12 lb. Batterie O-Szöny besetzt hält. 40 Granaten fielen in den Ort u. zündeten an 5 Stellen, wobei mehrere Häuser ganz abbrannten. Den zweckmäßigen Dispositionen des M. Kellner, u. der Entschlossenheit seiner Truppe gelang es, dem Feuer Einhalt zu thun, u. als nachher unter Mitwirkung der, unter Hptm. Schmutz, in die rechte Flanke des Feinders mit 2 Kanonen entsendeten Divis. defselben Regim., die Offensive ergriffen wurde, hat dieses brave Bataill. die Insurgenten, welche 50 Mann verloren, in den Bereich der Kanonen der Festung zurückgeworfen, u. diesen Ausfall abgeschlagen. Nunmehr ist daselbst die Div. des F.M.L. Simunich am linken Donau-Ufer eingetroffen.

Jelezve a képen jobbra lenn: V. Katzler; a kép fölött: XXVII. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1293/Kp.; 1301/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,6 cm

Irodalom: Komárom végső tusái. [1849. augusztus–október.] Bródy–Jókai–Rákosi 1898. 351. o.; Cennerné Wilhelmb 1962. 320. o.; Rózsa–Spira 1973. 562. sz.; Huszárok kitörése Komárom várából. Hajdu–Kajetán 1980. 120. sz.; A magyar huszárok kitörése február 24-én Komárom várából. Hermann 1996. 289. o.; KK 4.181. sz.; Kincses 2010. 175. sz.

XXVIII. A SZERB SEGÉLYCSAPATOK VISSZAINDULÁSA BELGRÁDBA 1849. MÁRCIUS ELEJÉN

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Um den Verwüstungen des Feindes Einhalt zu thun, so wie um die Kokellinie zu gewinnen, gegen Maros-Vásárhely vordringen u. die Verbindung mit F.M.L. Malkovsky erzielen zu können, hat F.M.L. Puchner am 28. v. M. die Brig. v. d. Nüll nach Stolzenburg, am 1. März nach Marktschelken, am 2. nach Arbegyen u. Frauendorf vorrücken lassen, wohin am 3. das aus 2 Brig. bestehende Haupt-Corps nachrückte. Nachdem die ersten Brig. am 2. März ein siegreiches Avantgardegefecht bestanden, wurde der Feind am 3. nach Vereinigung aller 3 Brig. nach u. nach aus 3 Positionen vor Medias

XXVIII. Armee-Bulletin.

Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich, Stadt, Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Um den Vereinigungen des Feindes Einhalt zu thun, so wie um die Kolonnen zu gewinnen, gegen Maros-Vásárhely vordringen u. die Verbindung mit F.M.L. Malkovsky erzielen zu können, hat F.M.L. Puchner am 28. v. März die Brig. v. d. Nüll nach Stolzenburg, am 1. März nach Marktstetten, am 2. nach Arbesbüren u. Frauenhof vordringen lassen, wohin am 3. das aus 2 Brig. bestehende Haupt-Corps nachrückte. Nachdem die ersten Brig. am 2. März ein vortreffliches Avantgarde-geschütz besaßen, wurde der Feind am 3. nach Vereinigung aller 3 Brig. nach u. nach aus 3 Positionen vor Medias geworfen. Er zog sich gegen Maros-Vásárhely zurück, wohin ihn 1 Divis. Cavall., 1 Bat. Infant. u. 2 Geschütze verfolgten. Durch die nunmehr angebahnte Besetzung von Maros-Vásárhely wird die Verbindung mit dem Malkovsky'schen Corps, Oberst Urban u. der Bukovina wieder hergestellt sein. — Nachdem durch das k.k. österr.-serbische Armee-Corps u. die Truppen des F.M.L. Rukavina das ganze linke Marosufer von der siebenbürgischen Gränze bis zur Theiss vom Feinde gereinigt u. durch eine wohlcombinirte Aufstellung unserer Truppen gesichert worden ist, erschien ein längeres Verweilen des serb. Hilfs-Corps unnöthig, u. General Thodorovich konnte selbes nach dem Wunsche der fürstlich serbischen Regierung an seine friedliche Beschäftigung nach Hause entlassen. Es ist in den ersten Tagen d. M. auf 2 Dampfschiffen auf der Theiss u. Donau nach Belgrad zurückgekehrt.

geworfen. Er zog sich gegen Maros-Vásárhely zurück, wohin ihn 1 Divis. Cavall., 1 Bat. Infant. u. 2. Geschützte verfolgten. Durch nunmehr angebahnte Besetzung von Maros-Vásárhely wird die Verbundung mit dem Malkovsky'schen Corps, Oberst Urban u. der Bukovina wieder hergestellt sein. — Nachdem durch das k.k. österr.-serbische Armee-Corps u. die Truppen des F.M.L. Rukavina das ganze linke Marosufer von der siebenbürgischen Gränze bis zur Theiss vom Feinde gereinigt u. durch eine wohlcombinirte Aufstellung unserer Truppen gesichert worden ist, erschien ein längeres Verweilen des serb. Hilfs-Corps unnöthig, u. General Thodorovich konnte selbes nach dem Wunsche der fürstlich serbischen Regierung an seine friedliche Beschäftigung nach Hause entlassen. Es ist in den ersten Tagen d. M. auf 2 Dampfschiffen auf der Theiss u. Donau nach Belgrad zurückgekehrt.

Jelevze a képen jobbra lenn: V. Katzler gez.; a kép fölött: XXVIII. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt, Bazar N°. 427 _ Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1302/Kp.; 1952/Kp.

Mérete: 31,8 × 39,9 cm

Irodalom: Szervianusok átkelése a Dunán. Gracza II. 211. o.; Todorović 1849. március 5-én Törökkanizsánál érzéken búcsút vesz a hazarendelt szerbiai önkéntesektől.

Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn.
 Budapest, 1980. 56. sz.; *Kincses* 2010. 188. sz.

XXIX. A MEDGYESI ÜTKÖZET, 1849. MÁRCIUS 3.

A kép alatti szöveg:

Ueber das Gefecht bei Medias sind folgende Berichte vom F.M.L. Puchner eingelaugt: Nach dem am 2. März vom Oberst van der Null geleiteten Avantgardegefechte bei Klein-Kapus, wurde am 3. der Feind aus 3 festen Stellungen geworfen. Der glückliche Erfolg in den 2 ersten Stellungen hatte die Mannschaft bei herannahendem Abend derart begeistert, daß sie seine 3. Stellung vor Medias, wo er seine Batterien hinter Erdaufwürfen über Bank feuern ließ, plötzlich mit dem Bajonette angriff und erstürmte. _ Selbst sein gelegter Hinterhalt im Eibersdorfer Thale, wo er unverhofft gegen den rechten Flügel mit zwei Geschützen, einigen 100 Mann Infanterie u. Cavallerie von Eibersdorf hervorbrach, verfehlte gänzlich seine Wirkung, u. diese Truppe mußte sich ins Kokelthal zurückziehen. _ Das bedeutende Insurgenten-Corps hatte 16 Geschütze u. war vom Rebellen Bem in Person commandirt. Der feindliche Verlust in diesen

2 Tagen beträgt 100 Tote, 360 Verwundete u. 100 Gefangene. Ueberdies wurden im Spital zu Medias 170 Blessirte vorgefunden. Unsere brave Artillerie demontirte dem Feinde 6 Geschütze u. sprengte 2 Karren in die Luft.

Jelezve a kép fölött: XXIX. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Stadt, Bazar N°. 427 _ Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1303/Kp.; 1953/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,6 cm

Irodalom: A medgyesi csata első napja 1849. március 2. Gracza III. 17. o.; A medgyesi ütközet. Berkó–Markó–Gyalóky–Pilch 1934. II. 289. o.; A március 3-án is folytatódó medgyesi ütközetben Bem visszaveri az ellenséget. Rózsa–Spira 1973. 528. sz. A kommentár téves: a medgyesi ütközetben Bem vereséget szenvedett, és Segesvárra vonult vissza; Bem Medgyesnél visszaveri az ellenséget 1849. március 3. Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban. Budapest, 1979. sz. n.; Bem medgyesi győzelme Puchner felett. Korompai 2009. 80. o.; Kincses 2010. 189. sz.

XXX. A MORTARAI CSATA, 1849. MÁRCIUS 21.

A kép alatti szöveg:

F. M. Radetzky hatte d. 19. März seine Hauptstärke bei Pavia versammelt; er wollte dem Feinde glauben machen, daß es auf einen Po-Uebergang u. eine Vorrückung gegen Alessandria abgesehen sei. _ Den 20. wurde der Ticino auf mehreren Punkten überschritten, u. in 3 Colonnen auf der Strasse nach Garlasco vorgerückt. _ Der Feind, der nur einige schwache Vortruppen am Ticino hatte, schien seinen rechten Flügel in die Linie von Vigevano u. Mortara zurückzuziehen. _ Den 21. marschirte die Armee immer in 3 Colonnen, die linke von Dorno gegen Mortara, die mittlere von Gropello nach Gambolo, die rechte von Zerbolo gegen Vigevano; diese letztere bestehend aus dem 2 Corps, die Avantgarde-Div. Wogelmuth, drang bis Vigevano vor, wo sie ein glänzendes Gefecht bestand. Die mittlere Colone _ die Div. S^ck.H. des E.H. Albrecht, die linke Colone _ das 1.A.C. unter dem Gen. d. Cavall. Wratislaw _ gingen gerade auf Mortara los, das sogleich von allen Seiten mit der größten Tapferkeit angegriffen u. endlich erstürmt wurde. Nach drei Stunden war der Feind auf allen Seiten geworfen. _ 2500 Gefangene, 6 Stabs – 50 Ober-Officiere, 5 Kanonen, 10 Munitionskarren, eine Masse weggeworfener Gewehre, sind die Trophäen dieses Sieges. _ Der F.M. Radetzky nennt als vorzüglich sich auszeichnend die Div. Wogelmuth, Haller u. E.H. Albrecht. Dem Obersten Benedek an der Spitze des Regim. Gyulai aber gebührt ganz vorzüglich das Verdienst der Erstürmung von Mortara.

Jelezve a kép fölött: XXX. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1304/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,7 cm

Irodalom: Kincses 2010. 199. sz.

XXXI. A NOVARAI CSATA, 1849. MÁRCIUS 23.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Die piemont. Armee, schon durch die Wegnahme von Mortara von ihrer Rückzugslinie abgeschitten, entschloß sich in der Stärke von 50,000 Mann in der Stellung von Olegno vor Novara ihr Glück zu versuchen. _ Das die Avantgarde bildende 2. Corps unter F. Z. M. d'Aspre marschirte gestern von Vespolate auf Olengo vor, u. stieß selbst auf den, auf den dortigen Höhen aufmarschirten Feind. Die unerwartete Stärke desselben machte das Gefecht einige Stunden zweifelhaft, da das 2. Corps nicht sogleich von dem hinter ihm marschirenden unterstützt werden konnte. F.M. Radetzky hatte in die rechte Flanke des Feinders das 4. u. hinter diesem das 1. Corps disponirt, um jenseits der Agogna denselben gänzlich zu umgehen. Die Avantgarde Div. des E.H. Albrecht hielt daher mit Heldenmuth durch einige Stunden die Angriffe des Feindes von der Fronte aus auf, bis F.Z.M. d'Aspre u. F.M.L. Appel das 3. Corps auf die beiden Flügel der Div. E.H. Albrecht disponirten F.M. Radetzky selbst aber das Reserve

Corps hinter das Centrum dieser Div. beorderte. Bei der unvergleichlichen Tapferkeit u. Entschlossenheit unserer Truppen, gelang es auch, unsere Fronte siegreich zu behaupten, bis das 4. Corps unter F. M. L. Thurn, jenseits der Agogna in die rechte Flanke des Feindes dergestalt kräftigst wirkte, daß bei dieser entscheidenden Bewegung der Feind gegen Abend auf allen Punkten sich in großer fluchtartiger Verwirrung zurückzog, und in nördlicher Richtung einen ganz ihm aufgedrungenen Rückzug ins Gebirge zu nehmen genöthigt war.

Jelezve a képen jobbra, lenn: V. Katzler. 849.; a kép fölött: XXXI. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Wien, Stadt, Bazar N°. 427. _ Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1305/Kp.; 1954/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,7 cm

Irodalom: KK 4.192. sz.; Kincses 2010. 200. sz.

XXXII. UTCAI HARC BRESCIÁBAN, 1849. MÁRCIUS 31.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfájája.

A kép alatti szöveg:

Durch Verdrehungen des Waffenstillstands-Vertrages, unterschrieben von Chrzanowsky, Commandanten der piemont. Armee, v. 25. März, nach welchen der Feldmarschall sogleich die Lombardie zu räumen habe, hatte sich ein Sicherheits-Comite in Brescia gebildet u. Alles zu den Waffen aufgefordert. _ Eine schwache Brigade unter G. M. Nugent, bestehend aus 1 Gränz-Bataill., 2 Bat. Großsh. Baden, 1 Div. Ceccopieri Jnf., 1 Div. Lichtenstein Chevauxlegers u. 4 Geschützen, war bis St^e Euphemia vor Brescia zurückmarschirt; allein es war ihr bis 30. März nur gelungen, Brescia von der Westseite zu umschließen. Auf die Nachricht des zunehmenden Aufstandes war F.M.L. Haynau von Padua herbegeeilt, u. hatte das Nachsenden einiger Truppen angeordnet. Die Einschließung der Stadt, die Sperrung ihrer 5 Thore, die Besetzung der Citadelle mit 1 Bat. Baden ward unter dem heftigsten Feuer der Insurgenten, den 31. mit Tagesanbruch durchgeführt. Jetzt liefs F.M.L. Haynau die Stadt auffordern, sich auf Gnade u.

Ungnade zu ergeben. Um 11 Uhr Mittags erschien eine Deputation, u. bat um Aufschub, welcher bis 3 Uhr gestattet wurde. Allein statt der Antwort wurde schon um 2 Uhr Sturm geläutet u. ein ununterbrochenes Feuer gegen uns eröffnet. Um ¼ Uhr gab F.M.L. Haynau Befehl, vom Castell die Stadt mit Wurfgeschütz zu bewerfen, u. den Sturm von allen Seiten zu beginnen. Der erste Angriff wurde gegen das Veroneserthor unternommen; diesen zu unterstützen, fiel eine aus Reconvalescenten des Spitals von Brescia zusammengesetzte Abtheilung den Jnsurgenten in den Rücken, u. vertrieb sie, so dafs die Colone des G. M. Nugent bei dem Veroneserthore einrücken konnte. Nun rückte 1 Bat. Baden aus dem Castell stürmend in die Stadt, u. es begann mörderischer Strafsenkampf, welcher noch d. 1. April bis 5 Uhr Abends wüthete. _ Unser Verlust beträgt an Todten 5 Officiere u. 80 Mann, an Verwundeten 10 Officiere u. 150 Mann. _ Haufen von Leichen der Jnsurgenten lagen auf den Strafsen u. in den Häusern.

Jelezve a képből balra lenn: V. Katzler 849.; *a kép fölött:* XXXII. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Stadt Bazar №. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1306/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,7 cm

Irodalom: Kincses 2010. 210. sz.

XXXIII. A CSÁSZÁRIAK SZÉTROMBOLJÁK A ZAGYVA HÍDJÁT HATVANNÁL, 1849. ÁPRILIS 2.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

F.M. Fürst Windischgrätz hatte erfahren, dafs sich bedeutende Streitkräfte der Rebellen zwischen Gyöngyös und Hatvan concentrirten, u. daher dem F.M.L. Schlik den Auftrag ertheilt, eine Recognoscierung dahin vorzunehmen. In Folge dessen war F.M.L. Schlik am 2. April von Hatvan gegen Hórt aufgebrochen, fand aber die Macht des Gegners der seinigen so überlegen, dafs er es vorzog, bei Gödöllő eine feste Stellung zu nehmen, bis weitere Verstärkungen ankämen. Bei diesem Rückmarsche wurde dem Hauptmann Kalchberg von Prohaska Infant. der Befehl gegeben, die Brücke hinter Hatvan zu zerstören, was dieser mit seiner braven Compagnie unter dem heftigsten Geschütz- u. Kleingewehrfeuer mit musterhafter Ausdauer bewirkte, und den Feind hiedurch derart aufhielt, dafs der Rückmarsch des Corps nur wenig vom demselben belästigt werden konnte. Der Feldmarschall beordnete die Divis. des F.M.L. Csoric zur Verstärkung gegen Gödöllő, u. ertheilte dem Banus den Befehl mit dem 1.A.Corps nachzurücken u. die Verbindung mit F.M.L. Schlik zu erhalten. _ F.M. Windischgrätz begab sich selbst zur Armee, u. nahm sein Hauptquartier am 3. in Gödöllő u. am 4. in Afsód. _ Das 1.A.Corps wurde bei Tapio-Bicske von den Jnsurgenten angegriffen. _ G.M. Rastic ging schnell in die Offensive über, griff den andringenden Feind mit dem Bajonette an u. warf ihn zurück, bei welcher Gelegenheit den Jnsurgenten 12 Kanonen genommen wurden.

Jelezve a képen jobbra lenn: V. Katzler 849.; a kép fölött: XXXIII. Armee-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich in Wien; Stadt, Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1307/Kp.; 1955/Kp.

Mérete: 33,2 × 40,7 cm

Irodalom: Epizód a hatvani csatából. Gracza III. 73. o.; Rózsa-Spira 1973. 625. sz.; KK 4.189. sz.; Kincses 2010. 213. sz.

XXXIV. WINDISCH-GRÄTZ KÉMSZEMLÉJE AZ ISASZEGI CSATA NAPJÁN, 1849. ÁPRILIS 6.

A kép alatti szöveg:

Mittheilungen des Fürsten Windischgrätz aus Pesth v. 7. Abends liefern die Resultate der von demselben den 4. u. 5. d. M. in Person vorgenommenen großen Reconoscirung. Die feindlichen Truppen hatten sich, angeblich 50.000 Mann, mit bedeutendem Geschütz u. vorzüglich stark an Cavallerie, von Miskolcz bis Mezö Kövesd unter Görgey u. Klapka gegen Gyöngyös bewegt, während ihre Avantgarde unter

Dembinsky bis gegen Hatvan vorgerückt war. Eine andere Truppe stand am rechten Theiss-Ufer zwischen Szolnok u. Jász-Ápáthi in Bewegung gegen den F.Z.M. Jellacic. _ Diese Reconnoissance zeigte die ganze Stärke des Feindes. Es mochten beiläufig 4 Corps sein, die sich jetzt vor Gyöngyös u. Szolnok vereinigt hatten, u. unser Centrum gegen Tóth-Álmás anzugreifen versuchten. _ Eine Bewegung in des Feindes rechte Flanke, ein rühmliches vom F.Z.M. Jellacic bestandnes Gefecht, hatten dem Feldmarschall die Ueberlegenheit des Feindes, vorzüglich an leichter Cavallerie, in einer ganz offenen Gegend, dargethan, u. er hatte sonach den Befehl ertheilt, um sich seinen von allen Seiten nachrückenden Reserven zu nähern, das 1. u. 3. Corps, so wie das 2., welches bisher zwischen Waitzen u. Pesth in Reserve gestanden, in eine concentrirte Stellung vorwärts Pesth so zu vereinigen, daß diese Stadt in ein[em großen Bogen, der sich von Palotta, Kerefstur bis Sarokfár ausdehnt umschloßen blieb.

Jelezve a kép fölött: XXXIV. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich in Wien, Stadt Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1308/Kp.; 1956/Kp.

Mérete: 31,5 × 40 cm

Irodalom: Windisch-Grätz, mivel a Tápióbicskén történekből világosan kiolvassa a magyar fél szándékait, hogy be ne keríthessék Gödöllőnél, április 6-án Isaszegnél fel-

veszi a harcot a balszárnyon előrenyomuló magyar hadtestekkel, s ismét megfutamtítja Klapkát. *Rózsa–Spira* 1973. 631. sz. A kommentár téves: Windisch-Grätz nem az április 4-i tápióbicskei ütközet miatt vonult vissza, hanem azért, mert fogalma sem volt a magyarok szándékairól; *Kincses* 2010. 214. sz.

XXXV. CHRISTIAN GÖTZ VEZÉRŐRNAGY HŐSI HALÁLA A VÁCI ÜTKÖZETBEN, 1849. ÁPRILIS 10.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Nach der rückgängigen Bewegung der k.k. Armee gegen Pesth in eine concentrirte Stellung zum Schutze der beiden Städte, hatte der Feind beinahe täglich Angriffs-Versuche auf selbe unternommen. _ Er griff bald darauf Waitzen an, wo 2 Brigaden unter General Götz standen, wobei dieser den Heldentod fand, drängte selbe Donau aufwärts über Lelet, Kemend, hinauf, u. ging mit 2 starken Colonnen, die eine am linken Gran-Ufer, die andere über Jpoly-Sagh directe nach Leva vor. Hier waren am 18. April etwa 30.000 Mann seiner besten Truppen zusammengezogen, mit denen er

bei Kalna, Bars u. St Benedek in 3 Colonnen die Gran pafsirte. _ Der F.M.L. Wohl-gemuth, Commandant von 5 Brigaden, etwa 15,000 Mann, von dieser Bewegung in Kenntniß gesetzt, marschirte den 18. auf den 19. von Kemend ab, um zwischen Malas u. Bese dem Feinde entgegen zu rücken. _ F.Z.M. Welden, welcher den 17 in Gran eingetroffen war, überzeugt, daß die Hauptstärke des Feindes die Umgehung durch das Gebirge zum Entsätze von Komorn konnte gemacht haben, beauftragte den Banus, mit seiner ganzen Macht aus Pesth hervorzubrechen, u. den Feind anzugreifen. Der Banus rückte den 19. vor, aber der Feindwich so schnell zurück, daß er nicht einmahl durch unsere Kanonenkugeln erreicht werden konnte. Den 20. rückte eine andere feindliche Colonne von Pászto gegen Gran herab, u. griff die Div. Csorich an, die sich fechtend gegen Gran zurückzog, die dortige Schiffbrücke abbrach, um diesen Punct auf das kräftigste zu vertheidigen. _ Den 20. traff der Commandirende F.Z.M. Welden in Ofen ein.

Jelezve a képbén középen lenn: V. Katzler 849.; *a kép fölött:* XXXV. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich in Wien, Stadt, Bazar. _ Vervielfältigung vor-behalten.

Leltári száma: 1309/Kp.

Mérete: 33,1 × 40 cm

Irodalom: Részlet az 1849. ápril 10-iki váczi csatából. *Gracza* III. 15. o.; KK 4.191. sz.; *Kincses* 2010. 216. sz.

XXXVI. A KOMÁROMI CSATA, 1849. ÁPRILIS 26.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

F. M. L. Schlik berichtet aus Pusta-Herkat unterm 26. April. Der Feind hatte seit halb 3 Uhr Morgens auf die Komorn umgebenden Truppen ein starkes Geschützfeuer aus seinem Verschanzungen eröffnet, u. entwickelte bei Tagesanbruch unter dem Schutze dieser Geschütze bedeutende Streitkräfte. _ Die Div. des F. M. L. Simunich nahm hierauf die Weinberge auf dem Sandberge mit dem Bajonette, die Brigade Liebler zwang den Feind Stand zu halten, während die Brig. Montenuovo ihn in Flanke u. Rücken nahm, u. unter Commando des Obersten Kifslinger von Auersperg Kürassier, unterstützt durch eine Raketten Batterie, eine vollkommen gelungene Attaque ausgeführt wurde. Sämmtliche feindliche Batterien stellten sogleich ihr Feuer ein, zogen sich zurück, und 6 Divis. Husaren wurden mit Verlust geworfen. _ Bei diesem Angriff wurde Oberst Kifslinger u. ein Rittmeister von Auersperg Kürassier, dann Rittmeister Efsbeck von Civallart Uhlanen (letzterer tödtlich) verwundet. _ Auersperg Kürassier u. Civallart Uhlanen griffen 2 Div. Husaren u. 2 Bat. Honveds so kräftig an, daß Letztere beinahe gänzlich zusammengehauen wurden. Der Feind wurde auf allen Punkten geworfen, zog sich jedoch unter dem Schutze der Geschütze Komorns in die Festung zurück.

Jelezve a képbén középen lenn: V. Katzler; a kép fölött: XXXVI. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höflich in Wien, Stadt, Bazar. _ Vervielfältigung vorbehalten. Magántulajdon: Hermann-gyűjtemény. Mérete: 28 x 34 cm Irodalom: Részlet a schwecháti ütközetből. Gracza III. 47. o.; Rózsa–Spira 1973. 645. sz.

XXXVII. A VELENCEI MALGHERA ERŐDJÉNEK ELFOGLALÁSA, 1849. MÁJUS 26.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Zufolge eben eingetrossener telegraphischer Depesche des Herrn F.M.L. Grafen Thurn, aus Mestre, vom 28. d. M. 6¾ Uhr Früh, ist das Fort Malghera bei Venedig den 27. Mai nach einem 24 stündigen hefftigen Bombardement von der feindlichen Besatzung gänzlich geräumt, u. sofort von den k.k. Truppen besetzt worden.

Jelezve a képen balra lenn: V. Katzler 849.; a kép fölött: XXXVII. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Wien, Stadt Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1311/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,5 cm

Irodalom: Kincses 2010. 242. sz.

XXXVIII. ANCONA ELFOGLALÁSA, 1849. JÚNIUS 19.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Zufolge einer heute Morgens aus Triest eingelangten telegraphischen Depesche hat Ancona nach einer heftigen Beschiesung am 18. Juni Abends capitulirt, und sind sofort am 19ten die Stadt und Forts von den k. k. Truppen besetzt worden.

Jelezve a képen középen lenn: V. Katzler.; a kép fölött: XXXVIII. Armeé-Bulletin.; a kép alatt: Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Wien, Stadt Bazar. _ Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1312/Kp.
 Mérete: 33 × 40,5 cm
 Irodalom: Kincses 2010. 246. sz.

XXXIX. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR BEVONULÁSA GYŐRBE, 1849. JÚNIUS 28.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfája.

A kép alatti szöveg:

Seine Majestät der Kaiser sind den 28. Juni Nachmittags 4½ Uhr an der Spitze des ersten Armee-Corps in Raab eingezogen, welches durch Waffengewalt unterworfen wurde.

Jelezve a képen jobbra lenn: V. Katzler 849.; *a kép fölött:* XXXIX. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich; Wien, Stadt Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1313/Kp.

Mérete: 33,1 × 40,5 cm

Irodalom: A cs. kir. csapatok támadása Győr ellen június 28-án. Kincses 2010. 252. sz.

XL. A CSÁSZÁRI CSAPATOK ELFOGLALJÁK GYŐRT, 1849. JÚNIUS 28.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A szövegben leírt dátum pontatlan.

A kép alatti szöveg:

Am 28. Juni sind das 1., 2. u. das Reserve-Armee-Corps zum Angriffe auf Raab vorgerückt, während die k. rufs. Armee-Division des G.L. Paniutine u. die Cavall. Div. d. F.M.L. Bechtold bei Leyden u. Sovényháza als Reserve aufgestellt wurden. Während F.M.L. Graf Schlik mit dem 1. Armee-Corps auf der Hauptstraße über Hochstraß gegen Abda vorrückte, um den Uebergang über die Rabnitz zu erzwingen, war F.M.L. Wohlgemuth mit dem Reserve-Corps, die Brigade Benedek als Avantgarde, auf der Straße über Encse und Lesvár auf dem linken Ufer der Rabnitz von Lesvár an, streits in Gefechte den Feind zurückdrängend, gegen Raab vorgerückt. Hiedurch wurde der an der Abdabrücke stehende Feind im Rücken bedroht; er brannte die Brücke ab, u. zog seine Geschütze aus den Verschanzungen zurück, so daß der Brückenschlag über die Rabnitz, u. die Wegnahme der Verschanzungen erfolgen konnte. Beide Armee-Corps schritten nun vereint zum Angriffe auf die Verschanzungen vor Raab, wohin sich der

Feind geworfen hatte, u. hartnäckigen Widerstand leistete. Dieser Angriff, unter den Augen St Majestät des Kaisers mit glänzender Bravour u. der bewundernswerthesten Ruhe u. Ordnung ausgeführt, wobei sich die Artillerie besonders auszeichnete, gelang vollkommen, wozu hauptsächlich der Umstand mitwirkte, daß der Feind durch das in seiner linken Flanke vorrückende 3. Armee-Corps u. die Brig. Schneider bedroht war. Ermufste Raab verlassen, u. zog gegen Acs zurück, in welcher Richtung die k. k. Truppen demselben folgten, und bei welcher Gelegenheit 2 Geschütze unseren Truppen in die Hände fielen.

Jelezve a képbén jobbra lenn: V. Katzler 849.; *a kép fölött:* XL. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich; Wien, Stadt Bazar N°. 427. Vervielfältigung vorbehalten.

Leltári száma: HTM 1287/Kp.; 1957/Kp.

Mérete: 33 × 40,5 cm

Irodalom: Kincses 2010. 249. sz.

XLI. A TEMESVÁRI CSATA, 1849. AUGUSZTUS 9.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfája.

A kép alatti szöveg:

Mit der siegreichen Schlacht bei Temesvar am 9. August wurde nicht nur der Entsatz dieser Festung unmittelbar bewirkt, sondern dem Jnsurrektions-Heere auch eine solche Niederlage beigebracht, das zu einem fernern geordneten Widerstande in größeren Massen durchaus unfähig ist. Es zog sich von Temesvar nach Lugos zurück. Die Zahl der Gefangenen u. Überläufer seit der Schlacht von Szörög am 5. August beläuft sich auf 18,000. Eine gleiche Zahl hat die Waffen abgelegt u. eilt der Heimath zu, so das die feindliche Infanterie aufgelöst ist. — Am 16. vereinigte sich die Südarmee des F. Z. M. Jellacic bei Ujpees nächst Temesvar mit der Donauarmee. — Das blutige Drama ist zu Ende, u. es mag als eine glückliche Vorbedeutung gelten, das eben heute, am Geburtstag unseres Kaisers, die Gewifsheit hievon u. die Verheifsung des Friedens verkündet werden kann.

Jelezve a képen: V. Katzler gez. 849.; *a kép fölött:* XLI. Armeé-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höflich in Wien, Stadt Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Magántulajdon: Hermann-gyűjtemény.

Mérete: 28 × 34 cm

Irodalom: Rózsa–Spira 1973. 772. sz.

XLII. A KOMÁROMI MAGYAR VÁRÓRSÉG KIVONULÁSA, 1849. OKTÓBER 2–4.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Komorn hat sich unterworfen! — Die Kapitulation fand am 27. September statt. Der F. M. L. Nobile betrat zuerst die Festung und übergab die letzten Bedingungen. Später ritt S^e. Exz. der F. Z. M. B^r Haynau bloss in Begleitung eines Adjutanten in die Festung. — Folgende sind die hervorragendsten Punkte der Unterwerfungsakte: Die Besatzung der Festung erhält volle Amnestie u. eine 8 tägige Löhnung, die Führer freien Abzug. Die Besatzung verlangte außerdem noch eine Entschädigung für die auf ihrem Platze coursirenden Kossuthnotten, die ihnen Anfangs verweigert, endlich jedoch mit einer Summe von 600,000 fl. C. M. bewilligt wurde. — Der Akt der Uebergabe fand am

1. Oktober statt. Inzwischen hielten die k. k. Truppen den Sandberg besetzt u. ist die Wasserstrasse freigegeben.

Jelezve a képen: V. Katzler gez. 849.; *a kép fölött:* XLII. Armee-Bulletin.; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich in Wien, Stadt Bazar _ Vervielfältigung vorbehalten.

Magántulajdon: Hermann-gyűjtemény.

Mérete: 32 × 33,4 cm

Irodalom: Klapka csapatai október 2-án kivonulnak Komárom várából. *Rózsa-Spira* 1973. 793. sz. Helyesen: október 2–4. között.

SOROZATON KÍVÜL: A SZŐLŐSI (VILÁGOSI) FEGYVERLETÉTEL, 1849. AUGUSZTUS 13.

VINZENZ KATZLER (1823–1882) osztrák festő, litográfus és grafikus litográfiája.

A kép alatti szöveg:

Görgey, welcher mit seinem Corps durch die Schnelligkeit seiner Bewegungen der k. russ. Armee a. d. obern Theiss zu entkommen wusste, war über Debreczin u. Grosswardein bei Arad angekommen, um sich mit der ung. Südarmee zu vereinigen. Schon

glaubte er die Vereinigung erzielt, allein die österr. Armee hatte bereits Temesvar entsetzt u. Arad am linke Marosufer bedroht. Am 10 August Vormittag traff F.M.L. Schlik unweit Arad auf die 8-10.000 M. starke Avantgarde Görgeys, und warf sie mit mit grossen Verluste zurück. Görgey suchte hierauf den Weg über Radna a. d. Maros, wo er eine Brücke schlug, um über Lippa nach Lugos zu entkommen. F.Z.M. Haynau hatte jedoch in der Voraussicht bereits eine Colonne nach Lippa dirigirt welche die eben anlangende Avantgare des Feindes sogleich über den Fluß zurückwarf, worauf dieser die Brücke abbrannte. – Diese letzteren Manövers entschieden, denn nun Görgey blieb kein Ausweg mehr übrig von Grosswardein her des ihn schnell folgende Corps des k. russ. Generals Rüdiger, von Siebenbürgen her der Avantgarde des verbündeten Armee bei Déva, endlich am linken Marosufer der k. österr. Donauarmee. – So von allen Seite umschlossen, streckte Görgey mit seinem ganzen Corps von 25.000 Mann mit 144 Geschützen am 13. M. bei Világos die Waffen. In Folge dessen hat sich auch die Festung Arad auf Gnade u. Ungnade ergeben. – Die österr. Armee jubelt, dass sie es ist, welche dem Feind in 6 Schlachten bis zur Vernichtung besiegt, u. nun auch die Unterwerfung des Görgey'schen Cops u. der Festung Arad entschieden hat.

Jelezve a képbén: V. Katzler gez. 849.; *a kép fölött:* Unterwerfung Görgey's; *a kép alatt:* Verlags-Eigenth. v. J. Höfelich in Wien, Stadt Bazar. Vervielfältigung vorbehalten.

Magántulajdon: Hermann-gyűjtemény.

Mérete: 30 × 35 cm

Irodalom: Máday 2008. 29. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- 1848–1849. 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerk., az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. [Debrecen, 2009.]
- Berkó–Markó–Gyalókay–Pilch 1934. Berkó István – Gyalókay Jenő – Markó Árpád – Pilch Jenő: A magyar katonai vitézségének ezer éve. I–II. k. Budapest, [1934.]
- Bródy–Jókai–Rákosi 1898. Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor: Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Budapest, 1898. (Reprint kiadás. Az utószót írta Csorba László. Budapest, 1991, 1998.)
- Cennerné Wilhelmb 1962. Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Budapest, 1962.
- Gracza I–V. Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története. I–V. k. Budapest, 1894. és é. n.
- Hajdu–Kajetán 1980. Hajdu István – Kajetán Endre: Csataképek. A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében. Budapest, 1980.

- Hermann* 1996. 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerk., az előszót és a kronológiát írta *Hermann Róbert*. Írták: *Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter*. Budapest, 1996.
- Hermann* 2019. *Hermann Róbert*: Komáromi csataképek 1848–1849. Képes album a szabadságharc 170. évfordulójára. Komárom, 2019.
- Kincses* 2010. *Kincses Katalin Mária*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. • Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen. Schnitte und Lithographien über politische und Kriegsereignisse. Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Budapest, 2010.
- KK „Fényesebb a lánconál a kard...” Emlékiállítás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Kiállítási katalógus. A kiállítást rendezte *Kedves Gyula, Bacsoni Tamás, Cs. Kottra Györgyi, Ságvári György*. A katalógust szerk. Cs. Kottra Györgyi. Budapest, 1999.
- Korompai* 2009. „Ilyen tavasz csak egy volt életemben”. 1848-as emlékiállítás. Válogatás a debreceni Déri Múzeumban és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban bemutatott 1848/49-es emlékiállítás anyagából. Szerk. *Korompai Balázs*. Debrecen–Békéscsaba, 2009.
- Máday* 2008. *Máday Norbert*: Egy nemzet vívta szabadságharcát. 160 év – 160 tárgy. [Kecskemét], 2008.
- MT 1848–1890. 6/1. k. Magyarország története 1848–1890. Főszerk. *Kovács Endre*, szerk. *Katus László*. 6/1. k. Budapest, 1979.
- ÖStA KA AFA Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten Karton 1843.
- HA. u. H. KA AFA Hauptarmee unter Haynau
- HA. u. W-G. KA AFA Hauptarmee unter Windisch-Grätz
- Rózsa–Spira* 1973. *Rózsa György – Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok. Budapest, 1973.
- Schwarz–Hermann-Fichtenau* 1988. *Schwarz, Heinrich*: Die Anfänge der Lithographie in Österreich. Bearb. von *Hermann-Fichtenau, Elisabeth*. Wien–Köln–Graz, 1988.
- Szvoboda Dománszky* 1998. Százhuszonöt kép az 1848–49-es európai forradalmak és szabadságharcok történetéből. Amelyek Anton Ziegler: Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates című kiadványában jelentek meg, 1850-ben Bécsben. (Az „1848..., te népek hajnalcsillaga!”; 1998. március–áprilisban a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett kiállítás katalógusa. Közzéteszi: *Szvoboda Dománszky Gabriella*. Budapest, 1998.
- Tolnai Világtörténelme A legujabb kor 1815–1908. A szabadságharcok és a nemzeti ujjáébredés kora. Tolnai Világtörténelme. Szerk. *Mangold Alajos és Horváth Cyril*. Budapest, [1908.]
- Zbivanja 1848.–1849. Zbivanja 1848.–1849. na grafičkim listovima. Grafička vbirka Hrvatskog povijesnog muzeja. Szerk. *Bregovac Pisk, Marina*. Kiállítási katalógus. Hrvatski povijesni muzej XXXI. katalog muzejskih zbirki. Zagreb, 2000.

MÉMOIRES DE L'HISTORIEN MILITAIRE HONGROIS ÁRPÁD MARKÓ RELATIFS À LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Les publications hongroises spécialisées ont déjà fait l'éloge de certains aspects du parcours et de l'œuvre d'Árpád Markó (1885–1966) qui fut officier de l'armée impériale et royale d'Autriche, colonel, historien militaire et membre de l'Académie hongroise des Sciences. Ces publications présentent les étapes importantes de son parcours d'historien de près de quatre décennies durant lesquelles plusieurs régimes politiques se sont succédé : après la prise du pouvoir par les communistes en 1947, Markó est tombé en disgrâce, mais sa réputation lui a permis de sortir de ce mauvais pas.¹ Son œuvre scientifique concerne plusieurs périodes de l'histoire militaire hongroise des XVIIe–XIXe siècles, notamment l'activité du théoricien et chef militaire Miklós Zrínyi qui s'est illustré dans les combats contre les Turcs ; la vie d'András Hadik, général de l'armée des Habsbourg et président du Conseil de guerre de la Cour de Vienne ; la place dans la science militaire de Lajos Kossuth, grande figure de la révolution hongroise de 1848 qui fut connue dans toute l'Europe ; mais en particulier l'histoire de la guerre de Succession d'Espagne et, à cet égard, la guerre d'indépendance de Rákóczi qu'il a étudiées pendant des décennies. Árpád Markó fut le premier à constater que pour comprendre la guerre d'indépendance de Hongrie menée par François II Rákóczi, il faut également connaître les relations internationales de l'époque, la guerre de Succession d'Espagne, ainsi que la politique de Louis XIV.

Árpád Markó fut l'un des premiers à explorer l'histoire des relations franco-hongroises, tant diplomatiques que militaires. Deux éléments méritent particulièrement d'être mentionnés à ce sujet. Le premier est sa relation professionnelle et amicale avec un jeune historien parisien, Émile Pillias² qui s'intéressait, entre autres, à l'histoire de l'Europe centrale du XVIIIe siècle. Attaché à la Bibliothèque nationale de France, Pillias a écrit un rapport à l'Académie hongroise des Sciences en été 1934 dans lequel il a exprimé son souhait d'étudier les relations françaises de François II Rákóczi et la vie en France du prince et de ses descendants. Bien qu'il ait découvert un grand nombre de sources d'archives inédites à Paris, il voulait entrer en contact avec un historien hongrois versé

¹ Cf. *Katalin Mária Kincses* : L'histoire des idées et l'historiographie militaire. Les points de connexion de l'historiographie militaire hongroise, en particulier dans les années 1930. *Hadtörténelmi Közlemények* [Publications d'histoire militaire], 126. (2013) n° 2, p. 377.

² Né à Paris en 1905, Émile Pillias est diplômé de l'École libre des sciences politiques et docteur-ès-lettres. Historien de la IIIe République, il devient secrétaire général de la Société d'histoire de l'IIIe République et est, parallèlement, attaché à la Bibliothèque nationale. Interprète de l'armée anglaise pendant la seconde guerre mondiale, il est tué en Belgique le 22 mai 1940.

en l'histoire de la guerre d'indépendance de Rákóczi pour, disait-il, approfondir ses recherches. De cette prise de contact avec Árpád Markó est née leur amitié qui a duré jusqu'à la mort précoce de Pillias : ils se sont rencontrés plusieurs fois à Budapest et ont entretenu une correspondance régulière.

Deuxième élément important : lorsqu'en 1949, après la prise du pouvoir par les communistes, l'ancien colonel impérial et royal Árpád Markó fut exclu de l'Académie hongroise, privé de sa pension et pendant quelque temps aussi de la possibilité de publier sous son propre nom, les dirigeants de l'Institut des Sciences historiques de Budapest lui ont confié la documentation d'ouvrages historiques pour lui permettre de subsister. Ainsi, il a activement participé à l'exploration des sources relatives à la diplomatie française durant la guerre d'indépendance de Rákóczi. Les documents rassemblés et microfilmés dans les Archives diplomatiques françaises par le futur ministre hongrois de la culture Béla Köpeczi (1921–2010) furent ensuite classés, traduits et analysés par Árpád Markó à l'aide d'une traductrice. Son travail a ensuite contribué à la publication, sous le nom de Béla Köpeczi, des ouvrages fondamentaux de l'histoire de la diplomatie franco-hongroise (le concours d'Árpád Markó fut passé sous silence).³

Après les avoir achevés au milieu des années 1960, Árpád Markó a déposé ses mémoires aux Archives d'Histoire militaire de Budapest et aux Archives des Manuscrits de l'Académie hongroise des Sciences.

Cette collection de mémoires en six volumes⁴ rend compte de tout le parcours d'Árpád Markó, de sa carrière militaire et scientifique, de ses relations sociales et, à titre de curiosité, aussi de son activité de musicien de chambre. Ces mémoires traitent du développement et des étapes les plus importantes d'une carrière d'officier et scientifique bien remplie. Ils révèlent les caractéristiques principales de l'état d'esprit et de la vision du monde de l'auteur. Trois volumes sur six évoquent les souvenirs d'Árpád Markó concernant la Première Guerre mondiale. Rédigés dans la première moitié des années 1960, ces mémoires sont d'autant plus précieux qu'ils sont basés sur le journal de guerre de Markó.

Pour comprendre la carrière militaire et scientifique d'Árpád Markó, ainsi que sa participation à la Première Guerre mondiale, il faut savoir d'où il vient. Voici les éléments majeurs de son milieu familial, moral et intellectuel (sans entrer dans les détails).

Árpád Markó naquit à Rozsnyó (aujourd'hui Rožňava, en Slovaquie) dans une ville de mines et de commerce du comitat Gömör de la Haute-Hongrie. Il est issu d'une famille d'artisans-commerçants-intellectuels qui fut l'une des plus influentes de la ville sur le plan économique et moral. Son père, Maître Sándor Markó (1847–1912), fondateur et secrétaire de la Chambre royale des Notaires de Cassovie, fut le notaire le plus connu de l'Europe centrale. Depuis quelques années, le plus prestigieux prix décerné aux notaires porte son nom. Son deuxième enfant, Árpád fut inscrit au Lycée évangé-

³ Cf. sa nouvelle édition : *Béla Köpeczi : La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle : étude d'histoire des idées*. Budapest, Éd. Akadémiai, 1971, et *Correspondance diplomatique de François II Rákóczi, 1711–1735*. Éd. par *Béla Köpeczi*. Budapest, Éd. Balassi, 1999.

⁴ Lieu de conservation : Archives d'Histoire militaire, Budapest, numéro d'inventaire : Tgy 3598/a–e.

lique de Rozsnyó qui mettait l'accent sur l'enseignement des langues classiques, notamment le latin et le grec. À la plus grande surprise de la famille, Árpád décida, à l'âge de 17 ans, de devenir officier de carrière après avoir assisté en 1902 à l'exercice militaire annuel du commandement du 6e corps d'armée d'infanterie (cantonné à Cassovie en temps de paix) de l'armée impériale et royale des Habsbourg qui se déroula à Rozsnyó. Ses parents ne s'opposèrent pas à son choix et l'inscrivirent au concours d'entrée de la plus grande école supérieure de formation d'officiers de la Monarchie des Habsbourg. Il s'agit de l'Académie militaire de Wiener Neustadt qui fut fondée par la reine Marie-Thérèse en 1751. Sa formation de trois ans comprit, outre les matières militaires classiques, tant théoriques que pratiques, des cours de langue, d'histoire militaire et de topographie de haut niveau. Lorsqu'il devint officier, il pouvait naturellement s'appuyer sur ces connaissances qui constituèrent aussi une bonne base pour le futur historien militaire.

Le 1er octobre 1906, il rejoignit comme sous-lieutenant le 14e bataillon du 34e régiment d'infanterie hongrois impérial et royal qui fut créé le 16 mai 1734. Cantonné en temps de paix à Cassovie, le régiment portait alors le nom « Guillaume Ier, roi de Prusse et empereur allemand ». Markó fut d'abord chargé de former des sous-officiers de réserve dans le bataillon-école de formation de sous-officiers. Le commandement du régiment basé à Cassovie décida de dispenser une formation en génie au jeune officier doué. Celle-ci se déroula, entre octobre 1910 et juillet 1911 et ensuite entre juin et octobre 1912, au sein du 13e bataillon de génie impérial et royal de Komárom. À l'issue de cette formation, Markó fut promu lieutenant et commandant du détachement de génie du 34e régiment d'infanterie.

Ce fut son grade au moment de l'éclatement de la Première Guerre mondiale, laquelle occupe une place très importante dans ses mémoires : les événements majeurs de sa participation à la guerre sont relatés dans un manuscrit et deux manuscrits épais tapés à la machine. Les mémoires de Markó sont également une source fondamentale pour son œuvre scientifique. Le 7 mars 1915, il fut nommé adjudant de régiment, ce qui lui permit d'être directement informé de tous les faits et consignes concernant le régiment. Comme chroniqueur du 34e régiment d'infanterie de Cassovie et ensuite comme historien militaire, il écrivit l'histoire du régiment⁵ avec une attention particulière aux faits de la Première Guerre mondiale. De ce fait, *ces mémoires sont uniques même à l'échelle européenne, car nous ne connaissons pas d'autres publications hongroises ou étrangères sur les faits de la Grande guerre dont l'auteur serait un historien, voire un historien militaire qui y aurait activement participé, de plus comme un officier de carrière*. Ceci se reflète aussi dans la manière de voir de ces mémoires, dans son professionnalisme, son objectivité et donc aussi dans sa qualité.

Il est à noter que la carrière d'historien militaire d'Árpád Markó débuta par l'analyse, la description et la publication des faits de la Première Guerre mondiale. Publiées dans

⁵ A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918. [L'histoire du 34e régiment d'infanterie hongrois impérial et royal], Éd. „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1937. L'histoire du régiment d'infanterie écrite par Árpád Markó.

le *Journal militaire hongrois*, ses deux premières études d'histoire militaire traitèrent respectivement de l'attaque du 19 juillet 1917 du 34e régiment d'infanterie et des combats de celui-ci en Russie.

*

Les mémoires de Markó traitent avant tout des faits du théâtre oriental de la Première Guerre mondiale, en particulier des combats auxquels il participa. Toutefois, il donna aussi un aperçu des combats de son régiment qui se déroulèrent lorsqu'il était temporairement absent du front pour cause de blessure ou de maladie.

Le 34e régiment d'infanterie de Cassovie fut envoyé sur le front russe. Son quartier de rassemblement et de mise en marche, qui fut aussi celui des autres unités du 6e corps d'armée, se trouva dans une zone boisée et marécageuse au sud du fort de Przemyśl (aujourd'hui en Pologne), au confluent de la rivière San et de son affluent la Wisznia, tout près de la partie sud et sud-ouest de la frontière polono-ukrainienne actuelle, dans l'ancienne Galicie centrale. La traversée de cette région au sol sableux et pierreux, puis marécageux, qui fut aussi coupée de cours d'eau, fut un véritable défi pour les troupes en marche et en particulier pour le jeune officier de génie Árpád Markó qui devait justement faciliter leur mouvement en écartant les obstacles. « Nous arrivâmes dans le lit marécageux d'une ancienne branche morte présumée de la San. À cheval, je m'y enfonçai jusqu'au flanc et la plupart de mes hommes s'y glissèrent aussi jusqu'au genou, mais nous réussîmes à nous en sortir » – écrit-il.

Le premier engagement meurtrier du régiment et d'Árpád Markó fut la bataille de Komarów, qui se déroula entre le 26 août et le 2 septembre 1914, dans laquelle la 4e armée austro-hongroise parvint à repousser la 5e armée russe. Parallèlement, la 3e armée austro-hongroise ne réussit pas à arrêter les forces russes supérieures en nombre dans les combats à l'Est de Lemberg. Pour cette raison, l'avancée de la 4e armée (dont le 6e corps d'armée et le 34e régiment d'infanterie) fut stoppée : il lui fut ordonné de rejoindre Lemberg et puis de continuer son retrait.

À ce moment-là, Markó tomba malade et partit en congé de maladie en raison de la détérioration de son état de santé. Après une hospitalisation et une convalescence de plusieurs semaines, il rejoignit un bataillon de marche en partance sur le front début novembre 1914 afin de réintégrer son régiment. Le 7 novembre, il reprit le commandement du détachement de génie du régiment. Le retrait (« redéploiement ») des troupes était toujours en cours et, du fait de sa fonction, Markó dut une fois diriger la colonne de marche de son unité jusqu'à un village proche de Cracovie où ils furent envoyés pour repousser l'attaque russe. Le 19 novembre, Markó fut blessé à la main et fut, à nouveau, contraint de quitter son régiment. En son absence, le régiment fut définitivement détaché de la 4e armée et du 6e corps d'armée avant d'être subordonné à la 2e armée commandée par le général de cavalerie Böhm-Ermolli⁶ et envoyé en Pologne russe où il s'illustra, entre autres, par la prise de la ville de Piotrków. Markó trouva

⁶ Böhm-Ermolli, Eduard von, baron (1856–1941), général de cavalerie, colonel général à partir de 1916, feld-maréchal à partir de 1918, commandant de la 2e armée impériale et royale (1914–1918).

son régiment le 4 février 1915. Trois jours plus tard, le 7, celui-ci fut retiré de la ligne de front et envoyé pour défendre la frontière hongroise sur la ligne des troupes qui combattaient alors sur la crête des Carpates. Ils passèrent par Budapest avant d'arriver fin février sur le côté galicien de la frontière hongroise du département de Zemplén d'où ils furent envoyés un peu plus au nord où ils devaient combattre avec acharnement les Russes pour prendre le sommet Manilowa. Selon Markó, ce combat de 25 jours « fut la période la plus critique et la plus dure de la guerre mondiale » pour lui et ses compagnons de régiment. C'est à ce moment-là que son commandant de régiment le nomma adjudant de régiment, au début seulement pour remplacer l'adjudant qui partit en congé de maladie.

Dans sa nouvelle fonction, il mit de l'ordre dans les documents administratifs négligés par son prédécesseur et ses initiatives furent très appréciées par son commandant. Markó réussit à représenter avec force les intérêts de son régiment devant les commandements supérieurs. Le 27 mars, le commandement du régiment et ses unités dispersées furent dirigés sur le côté hongrois de la ligne des Carpates avant d'être envoyés en mission du côté de la Galicie quelques jours plus tard. Dans les semaines suivantes, le régiment fut décomposé en bataillons et en compagnies pour faire son service dans le secteur de la frontière, tantôt du côté hongrois, tantôt du côté galicien. De ce fait, Markó dut avant tout introduire des requêtes successives au commandement de la division pour obtenir la réunion du régiment. Son colonel et ses compagnons d'armes l'apprécièrent. Lors d'un retrait, il dut soutenir son commandant et le sauver du tir ennemi. Il n'est donc pas étonnant que Markó ait été définitivement nommé adjudant par le colonel Colerus⁷, le 7 mars 1915, à la place de son prédécesseur rétabli. Il fut également promu capitaine le 1er mai et reçut la Croix du Mérite militaire de 3e classe pour ses services rendus dans les combats des Carpates.

À l'issue de la rupture du front à Gorlice (2–5 mai 1915), la frontière hongroise fut libérée de la pression russe. Dès le 8 mai, le 34e régiment ayant subi des pertes importantes dans les combats des Carpates participa à la poursuite des Russes qui battaient en retraite. Cette offensive glorieuse, à l'issue de laquelle Árpád Markó et son régiment atteignirent la ligne de la rivière Ikwa, dura de la fin du printemps au début de l'automne 1915. Dans les derniers jours de mai et les premiers jours de juin, des combats violents eurent lieu avant Przemyśl (forêt Gaj). Dans cette situation critique, Markó passa sous silence l'avancée du bataillon en première ligne dans ses rapports rédigés pour les commandements de brigade et de division : il préféra doser ces résultats afin de réduire les pertes qu'aurait causées leur insistance pour poursuivre la percée. Ses compagnons d'armes plaçant sous écoute ses communications téléphoniques mirent quelques heures à comprendre son intention, mais dès l'instant où ils prirent conscience du fait que Markó avait agi dans leur intérêt, ils firent pleinement confiance à leur adjudant de régiment sans remettre en cause ses mesures même dans des situations critiques.

⁷ Colerus von Geldern, Emil Silvester (1856–1919), général de division, général d'infanterie à partir de 1914, commandant de la 3e division d'infanterie impériale et royale, il fut à la retraite dès 1915.

Les 20 à 22 juin, lors des combats menés pour la reprise de Lemberg, les braves « soldats de Guillaume » se distinguèrent en conquérant le sommet Lysa Gora qui se dresse au nord de la ville. Les mois de juillet et d'août furent plutôt calmes dans le secteur de tranchées mises en place au bord du Bug. Début septembre, le régiment atteignit la frontière de la Monarchie austro-hongroise avant d'être installé, comme mentionné ci-avant, dans les positions retranchées construites au bord de la rivière Ikwa.

Dans cette zone, les combats de position durèrent jusqu'en été 1916 où l'offensive de Broussilov les repoussa jusqu'à la frontière de la Monarchie (juin-juillet) et ensuite jusqu'à la région de Jasionow. Après la mise en place d'autres retranchements, la guerre de tranchées reprit pour de longs mois (jusqu'au mars 1917).

La première période de la guerre réserva à Árpád Markó un épisode extraordinaire qui eut lieu en juin 1915. Il s'en souvient comme suit :

« Le 18 juin, je fus appelé au téléphone à 6 heures du soir. Le commandant Förster-Streffleur me dit de monter à cheval aussitôt pour rejoindre avec mon colonel la clairière près de l'auberge de Jaryna, le plus vite possible. Lorsque je lui demandai pourquoi c'était si urgent, il me répondit que nous allions le voir, mais qu'il ne pouvait rien dire par téléphone.

À peine dix minutes plus tard, nous arrivâmes à la clairière de l'auberge de Jaryna. À côté des ruines fumantes du bâtiment, un grand groupe d'officiers allemands et austro-hongrois se tinrent debout autour d'une carte placée sur une table en écoutant les explications du général de division Kosak⁸ sur l'évolution de la situation militaire. Derrière le groupe d'officiers, il y avait trois très grands grenadiers poméraniens en grande uniforme. Les deux gardes des deux côtés furent équipés de deux clairons en argent, alors que le troisième tenait le Kaiserstandart allemand, à savoir le fanion de commandement supérieur qui signalait la présence de l'empereur allemand. Nous allons donc rencontrer l'empereur Guillaume II⁹ qui écoutait, penché sur la table, les explications du général de division Kosak. Celui-ci devait parler de notre ligne de front, car lorsque nous nous approchâmes d'eux après être descendus du cheval, nous entendîmes Kosak dire : « Par ailleurs, le commandant de régiment qui est le plus à même d'informer votre Majesté sur la situation de votre régiment est là. » – L'empereur nous regarda avant de venir vers nous. Nous nous arrê tâmes et Colerus se présenta comme commandant de régiment. En nous serrant la main, l'empereur nous salua comme suit : « Alors, que fait mon brave régiment ? » – Colerus présenta brièvement notre participation aux derniers combats. L'empereur dit qu'il lisait toujours avec beaucoup d'attention nos rapports et se félicita de la bravoure de « meine braven ungarischen Soldaten »¹⁰ dans les combats. Il évoqua que la ville de Petrikau fut occupée par notre régiment avant de dire pour finir :

⁸ Kosak, Ferdinand (1856–1932) général de division, général d'infanterie à partir de 1918, commandant de la 27e division d'infanterie impériale et royale entre octobre 1914 et août 1915 et entre août 1916 et août 1917, commandant d'une unité spéciale, dite groupe Kosak, entre septembre 1915 et août 1916 sur le front de la Galicie.

⁹ Guillaume II (Frédéric Guillaume Victor Albert de Hohenzollern) (1859–1941), empereur de l'Empire allemand de 1888 à 1918, détenteur du 34e régiment d'infanterie commun de Cassovie.

¹⁰ Mes braves soldats hongrois. (all.)

“Nous sommes partis pour reprendre Lemberg. J’espère que mon brave régiment s’y distinguera également.”

Avant Nowy-Poczajew, au bord de l’Ikwa, le régiment fut contraint à une inactivité pendant neuf mois (du 15 septembre 1915 au 15 juin 1916) : « La région de Nowy-Poczajew et la vallbord de l’Ikwa, le régiment fut contraint à une inactivité pendant neuf mois (du 15 septembre 1915 au 15 juin 1916) : « re Lemberg. J’espère que mon brave régiment s’y distingue guerre de position dans nos retranchements bien aménagés » – se souvient Árpád Markó. Cette inactivité dura jusqu’au lancement de l’offensive de Broussilov (déjà mentionnée ci-dessus) qui fit reculer le régiment et les autres forces de l’empire derrière l’ancienne frontière de la Monarchie du 17 juin au 28 juillet 1916. L’armée impériale et royale s’essouffla et le régiment fut de nouveau contraint à une guerre de position qui dura jusqu’à la fin de l’été où Árpád Markó dut reprendre un congé en raison de sa maladie récurrente (de graves symptômes gastriques nerveux). Voici ce qu’il écrit de cette période d’accalmie relative sur le front :

« Évidemment, il n’était pas possible d’oublier que nous étions en guerre. Les Russes tirèrent tous les jours sur nos lignes avec leur artillerie, ainsi que sur le terrain, les bois et les villages derrière. La nuit, des détachements plus ou moins importants tentèrent de traverser l’Ikwa pour abattre ou capturer nos avant-gardes en poste devant les obstacles de barbels »

En quelques mois, nos compagnies assidues, commandées par leurs braves officiers, firent de leurs positions des demeures exemplaires, munies de dortoirs, de couloirs profonds et de cavernes. Les parois des tranchées furent protégées de l’effondrement par de fortes branches tressées touffues. Des tranchées de communication pratiques furent construites vers l’abri creusé de la cuisine et vers les latrines creusées plus en retrait. Ainsi, il était possible de circuler même sous un feu nourri de l’artillerie russe.

Dans la journée de l’artillerie russe, commandées par leurs braves officiers, firent de leurs positions des demeures exemplaires, munies de dortoirs, de couloirs profonds et de cavernes. Les parois des tranchées furent protégées de l’effondrement qui allaient chercher de l’eau à l’Ikwa ne tombent pas aux mains des Russes. Dans ce cas, des luttes corps à corps désespérées eurent lieu. »

La fraternisation, qui devint plus intense dans la ps par leurs braves officiers, firent de leurs positions des dront en 1916.

« Dans la matinée, un ou deux et puis de plus en plus de Russes sortirent de leurs tranchées. Des groupes de 80 à 100 personnes sans arme agitant des foulards blancs s’approchèrent de nos positions. Je téléphonai aussitôt à la division pour savoir comment les accueillir. On me dit d’arrêter les soldats sans intentions hostiles devant l’obstacle de barbelés et d’engager la conversation avec eux. Ils se mirent à chanter des chants de Pâques devant les barbelés avant de nous souhaiter à haute voix joyeuses Pâques en russe, en allemand et même en hongrois. Craignant un stratagème, les commandants de compagnie ordonnèrent immédiatement l’investissement de la première ligne de tranchées et la mise en place des mitrailleuses prêtes à tirer, mais il ne se passa rien. Dans l’après-midi, d’autres Russes pacifiques avancèrent avant de s’arrêter de l’autre côté de l’Ikwa et de lancer au-dessus de l’eau des paquets-cadeaux pascals avec

des images pieuses et des brioches. En échange, nous leur lançâmes aussi de petits paquets contenant des cigarettes, du rhum et du pain.

Nonversation avec eux. Ils se mirent à chanter le lendemain, car des brigades armées se mirent à chanter des chants de Pâques devant les barbelés avant de nous souhaiter à haute voix joyeuses. Elles se mirent à tirer sur nos positions. L'ordre donné par la hiérarchie interdit alors toute fraternisation. »

Outre la description des faits quotidiens, les mémoires d'Árpád Markó éclairent également l'état d'esprit de l'époque. Voici quelques-unes de ses observations concernant le courage des soldats et la morale de l'armée impériale et royale :

« Depuis l'ère des temps, il y eut toujours des individus courageux et entreprenants qui se distinguèrent par leur audace et leurs initiatives en temps de guerre, mais je connaissais peu d'hommes comme cela. Il fut intéressant d'observer, et j'en discutai avec beaucoup de mes compagnons de fortune sur le terrain, que c'étaient les officiers... remarquables en temps de paix qui déçurent le plus les espoirs, sauf quelques exceptions honorables. Ces officiers, qui avaient si bien instruit et commandé leurs brigades et leurs compagnies lors des exercices et qui furent appréciés par leur hiérarchie et leurs soldats pour leur attitude militaire, ils ne se distinguèrent point dans les combats importants de la guerre par leur vaillance et leur bravoure... Par ailleurs, il fut également intéressant de constater que d'autres officiers braves et agiles, mais qui, du fait de leur attitude militaire moins marquante, semblaient insignifiants, commandèrent leurs troupes avec une telle bravoure, vaillance et fermeté qu'ils méritèrent notre respect. Ainsi les expériences de la première année de la guerre nous permirent déjà d'observer que la vaillance sur le champ de bataille est fonction de la force morale et non pas de l'allure distinguée.

Outre cette force, ce sont la discipline, le sens du devoir, les compagnons de fortune sur le terrain, que c'étaient les officiers... remarquables en temps de paix qui déçurent le plus les espoirs, sauf la vaillance d'un individu. »

Grâce à sa rémission, Árpád Markó reprit son service sur le front entre le 23 mars et le 5 juillet 1917. Dans cette période sur le front entre le 23 mars et le 5 juillet, les compagnons de fortune sur le terrain, que c'étaient les officiers, la chute du régime tsariste mena à la désorganisation de l'armée russe sur le front. « Le corps d'officier attaché au tsar avait du mal à obéir au dictateur révolutionnaire Kerenski,¹¹ et encore moins aux chefs bolcheviks suivants, et au 5 juillet le commandement russe ignorait ce qui allait se passer. Certains voulaient continuer la guerre, mais la majorité, à savoir les officiers subalternes et l'ensemble des petits soldats, aspiraient à la paix. »

Et encore moins aux chefs bolcheviks suivants, ce par une observation qui date du milieu de l'année 1917 : à cette époque, le fort déclin de la puissance de la Monarchie se ressentit déjà même sur le front. Par exemple, à la mi-mai, tous les chevaux dont l'infan-

¹¹ Kerenski, Aleksandr Fiodorovitch (1881–1970), premier ministre et commandant en chef de l'armée de Russie après la révolution de février 1917. Son gouvernement ne pouvant pas répondre aux attentes de la société a perdu peu à peu sa popularité. Le fait qu'il s'est retourné contre les bolcheviks a beaucoup contribué à l'éclatement de la révolution d'octobre de 1917 et à sa propre chute. (Il fut ensuite contraint à l'exil.)

terie pouvait se passer devaient être cédés à l'artillerie et aux troupes de train. « Seuls le commandant de régiment, les commandants de bataillon et leurs adjudants pouvaient garder leurs chevaux. Ceci rendit évident que la guerre de mouvement n'était plus possible. » La ligne de front se figea définitivement, alors que les troupes devaient faire face aux attaques continues de l'artillerie russe.

En raison de son aux chefs bolcheviks suivants, te par une observation qui date du milieu de l'année 1917 : à cette époque, le fort déclin de la puissadans l'armée : il continua son service, du 6 juillet 1917 au 31 octobre 1918, dans le bataillon de réserve de son régiment qui fut créé à Cassovie. Dans l'arrière-pays, le bataillon de réserve s'occupait de l'entraînement des soldats de l'armée de la Monarchie et du rassemblement des unités à envoyer sur le front. Il appartenait également au commandement de ce bataillon de fournir des chars, des chevaux, des vêtements et d'autres équipement aux unités de réserve en partance sur le front. Plus la guerre se prolongea, plus la tâche du bataillon de réserve devint ardue. Grâce à ses expériences acquises sur le front, Árpád Markó remplit alors un poste clé en tant qu'officier chargé de l'entraînement des soldats et des missions logistiques : le bataillon de réserve de son régiment envoya 44 bataillons de marche de 300 à 400 personnes depuis la mobilisation jusqu'à l'effondrement. Rompu à la gestion administrative, Markó accomplit un travail efficace aussi dans le domaine des aides reçues par l'armée. Cependant, le régiment quitta définitivement le théâtre d'opérations de Russie le 18 janvier 1918 avant de se stationner à Prague jusqu'au milieu de l'année 1917 : à cette époque, le fort déclin d'Hraguedorf,¹² au bord de la rivix chefs bolcheviks suivants, te par une observation*.

Outre la description précise, minutieuse et objective des faits sur le front, les mémoires d'Árpád Markó permettent également de connaître les soucis et les missions des soldats, ainsi que le contexte et les problèmes logistiques et d'approvisionnement, notamment les problèmes de ravitaillement en vivres des soldats sur le front. Markó présente en détail les manœuvres de plusieurs points de vue : ce témoin oculaire est à la fois un observateur subjectif, un officier objectif qui comprend et évalue les manœuvres et un historien militaire qui a l'esprit analytique. Il est vraiment bouleversant de lire le récit de ses impressions sur les premiers combats, de la pression psychique qui pèse sur les soldats, de l'évolution de leurs réactions mentales et psychiques face à la mort et à la blessure. Tout ceci reflète le vécu et la manière de voir de toute une génération envoyée à la guerre. Ces mémoires sont des sources de choix, précises, authentiques et professionnelles des événements qui se sont déroulés sur le front de la Galicie dans la Première guerre mondiale. – Comme mentionné ci-avant, la carrière scientifique d'Árpád Markó débuta dans les années de paix qui ont suivi la Grande guerre et fut liée à celle-ci. Nous devons toutefois souligner que ses expériences de guerre et son savoir-faire en tant qu'officier de l'armée n'auraient pas été suffisants seuls pour avoir une carrière scientifique comme la sienne.

Fordította Márkus Andrea

¹² Hötzendorf, Franz Conrad, comte (1852–1925), général de division impérial et royal.

AZ ÍRÁSOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

A kívülálló szempontjai

- Identitás és kultúra a török hódoltság korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 237–244. o.
- Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 1. sz. 219–222. o.
- Doba kuruckych bojov / Kuruc küzdelmek kora. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 3. sz. 918–921. o.
- Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie / Thököly Imre gróf és felkelése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. sz. 369–373. o.
- John Stoye: Die Türken vor Wien. Schicksalsjahr 1683. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 303–307. o.
- Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. / Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 258–262. o.
- Mészáros Kálmán – Seres István – Török Péter: A fejedelem szolgálatában. Életrajzi és családtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 4. sz. 971–975. o.
- Steffen Poser: Die Völkerschlacht bei Leipzig. „In Schutt Graus begraben”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1190–1192. o.
- Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. *Századok*, 151. (2017) 6. sz. 1407–1710. o.
- Háborús hétköznapiak. Tanulmánykötet. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 2. sz. 668–672. o.
- A Nagy Háború öröksége. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 2. sz. 673–676. o.
- Eurpäische Erinnerungsorte. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1202–1207. o.
- Térképtörténeti Közlemények 1. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 2. sz. 502–505. o.

Hadtörténelem és vizuális kultúra

- 1813 – Csatatér Lipcsénél: Kiállítás a berlini Német Történeti Múzeumban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1215–1219. o.
- (Had)történeti kiállítás – képzőművészeti eszközökkel: „Európa Bécsben. A bécsi kongresszus, 1814/15”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 4. sz. 1207–1211. o.
- Ferenc József – Adj király katonát! Kiállítások a Királyi Kastélyban és a Gödöllői Városi Múzeumban, 2014. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 3. sz. 845–854. o.
- Franz Joseph 1830–1916. Centenárium kiállítás Ausztriában négy helyszínen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 2. sz. 681–684. o.
- Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2015. október 16. – 2016. április 9. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 1. sz. 217–222. o.

Katonai műveltség

- Karriere und Protestantismus in Ungarn in der Frühen Neuzeit im Spiegel der Politischen Laufbahn von András Szirmay. In *Reformácia v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mittel Europa I.* Szerk. Kónya, Peter – Kónyová, Annamária. A német nyelvű tanulmányokat szerk. *Kincses Katalin Mária*. I. kötet. Presov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2018. 533–551. o.
- Theatrum Europaeum: a Rákóczi-szabadságharc eseményei az európai kulturális szintéren. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 1. sz. 3–22. o.
- Metszetek és emlékérmek az 1704-es höchstädti csatáról. In *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest, L'Harmattan – Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008. 329–360. o.
- La culture générale du comte András Hadik, le plus grand chef d'armée de Marie-Thérèse. *Vivat Huszar*, 48. (2014) 26–40. o.; Hadik András könyvtára I. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 3. sz. 909–943. o. és II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 1. sz. 239–258. o.; Hadik András műveltsége. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 1051–1099. o.
- Így látta az ellenség. Az 1848–49. évi osztrák Armée-Bulletin-sorozat. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 13. (2012) 183–244. o.
- Mémoires de l'historien militaire hongrois Árpád Markó relatifs á la Première Guerre mondiale. *Revue D'Histoire Diplomatique*, 128. (2015) 2. sz. 121–130. o.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Náray-Szabó Gábornak, az MTA Könyvtára főigazgatójának és Babus Antal osztályvezetőnek, a Kézirattár vezetőjének, hogy a Hadik-könyvtár tételes leírását tartalmazó kéziratokat a Hadtörténeti Intézet és Múzeum rendelkezésére bocsájtották a tábornagról készített kiállítás elkészítéséhez és tudományos feldolgozás céljából, valamint Soós Péternek, a kiállítás rendezőjének és Kovács Beátának, hogy a kézirat tanulmányozását számomra lehetővé tették. E helyen is köszönöm kedves kollégámnak, Tóth Ferencnek a Hadik-tanulmány irodalmi hivatkozásainak kiegészítésében nyújtott önzetlen segítségét, lektori munkáját, szintén a Hadik-tanulmány megírásakor. A magyarországi hadtudományi munkákról a Hadtörténeti Intézet munkatársai (Domokos György, Hausner Gábor, Veszprémy László) készítettek adatbázist, melyet Domokos György bocsátott rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

A *Theatrum Europaeum*ról szóló tanulmány elkészítése során a kérdés hatalmas nemzetközi irodalmáról a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) gyűjteményeiben az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (Stiftung Action Österreich–Ungarn) 82öu3 számú és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek gyűjteményeiben az OTKA K 46 906. számú pályázatának jóvoltából tájékozódhattam. Ennek megalapozásához a 2004. évi höchstädti kiállítási katalógust használtam, amit G. Etényi Nóra bocsátott rendelkezésemre: ezúton is köszönöm neki. A példák kiválasztásában Kreutzer Andrea nyújtott önzetlen segítséget.

Köszönöm Hermann Róbert szerzőtársam nevében is a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteményének vezetője, Szántó Nóra segítségét és Szikits Péter fotós kollégánk munkáját a szabadságharc litográfiáiról készített munkában, illetve a kötet illusztrációinak közreadásában.

A francia és a német fordításért Márkus Andreát és Zachar Viktor Kristófot illeti köszönet. Köszönöm hadtörténész kollégáim segítségét, amit a kötetben megjelenő írások elkészítéséhez kaptam: Hermann Róbert munkáját, biztatását, Mészáros Kálmán, Sallay Gergely és Veszprémy László figyelmét és tanácsait nagyon nagyra értékelem, utóbbinak külön köszönöm, hogy sorozatszerkesztőként bátorított könyvem összeállításakor.

E helyen szeretném megköszönni a könyv kiadását a Hadtörténeti Intézet és Múzeumnak, melyben döntő szerepe volt az intézményi tudományos tanács támogatásának. Köszönöm Závodi Szilviának, hogy a kötet megjelentetéséhez benyújtott pályázatot elkészítette, a kiadást intézményi szinten lebonyolította. A szép borítótervéért Szabó Emesének tartozom hálával. Külön köszönöm a Gondolat Kiadó igazgatójának, Bácskai Istvánnak és kedves munkatársainak, Gál Mihálynak, Lipót Évának, Pintér Lászlónak és Szebedy Borókának a kötet gondozását. Végül meg kell említeni, hogy a Nemzeti Kulturális Alap támogatása nélkül ez a munka nem jelenhetett volna meg nyomtatásban.